Laimonas Briedis

VILNIUS

Savas ir svetimas

baltos lankos

Nedažnai pasitaiko knygų, kurios nusistovėjusias tiesas sudrumsčia, jau žinomą istoriją imdamos pasakoti visai neatpažįstamu balsu. Lietuviškasis Vilniaus pasakojimas žinomas kiekvienam skaitytojui, tačiau knyga *Vilnius – savas ir svetimas* miesto istoriją nukreipia visai kita, dar neregėta linkme. Ši knyga – tai miesto biografija, tik perteikta ne remiantis Lietuvos istorija, bet tarsi įrašyta įvairiaspalviame Europos žemėlapyje. Vilniaus pasakojimas joje skleidžiasi tartum keliaujant geografinių atradimų keliu – ir Vilnius prieš mus iškyla lyg svetimas miestas nežinomame krašte. Tokio pasakojimo tikslas turi piligrimystės – asmeninių – siekių, todėl ir knyga pirmiausia yra grįžimas į Vilnių: ieškojimas to, kas jame buvo prarasta, užmiršta arba nepastebėta.

Vilnius visada buvo lyg kritinė jungtis tarp įvairių Europos geografinių komponentų, tautų ir religijų. Lietuvos sostinė dažnai apibūdinama kaip tiltas tarp Rytų ir Vakarų, civilizacijos ir laukiniškumo, geografinių paribių ir imperinių sostinių. Miestas visada turėjo daugiau nei vieną tapatybę, kurią ženklina jo vardo polifonija: žydiškas *Vilne*, lenkiškas *Wilno*, rusiškas (ir, retkarčiais, netgi prancūziškas) *Vilna*, vokiškas *Wilna*, baltarusiškas *Vilno* ir lietuviškas *Vilnius*. Kiekvienas miesto pavadinimas iššaukia skirtingas Vilniaus dvasias, sužadina skirtingus jo atsiminimus ir veda skirtingo likimo vaga. Todėl Vilniuje slypinti nežinomybė ir daugiakalbis miesto pasakojimas atveria vartus į istorines platumas, kuriose tarsi viduramžių žemėlapių pakraščiuose tyko nematytos ir nepažįstamos būtybės. Kelionė po Vilnių visada yra klajojimas – susitikimas su neregėtu, nežinomu, fantastiniu pasauliu.

„Erudicija ir kompetencija.“

Tomas Venclova

„Geriausias Vilniaus pristatymas.“

Anatol Lieven, knygos *Pabaltijo revoliucija* autorius

„Ryškiausias Vilniaus unikalumo įrodymas.“

Alan Palmer, knygos *Northern Shores: a History of the Baltic Sea and its People* autorius

Laimonas Briedis

VILNIUS
Savas ir svetimas

baltos lankos

UDK 711(474.5) (091)
Br-197

Remtasi
Laimonas Briedis, *Vilnius: City of Strangers*,
Baltos lankos, Vilnius, 2009

Knygos leidimą parėmė
Kultūros rėmimo fondas

Recenzavo
dr. Laima Laučkaitė
dr. Inga Vidugirytė-Pakerienė

Dalies knygos vertėjas
Laimantas Jonušys

Vertimo konsultantė
Aida Ivinskis

Leidyklos redakcija

Maketuotojas
Audris Šimakauskas

Viršelio dailininkė
Dalia Šimavičiūtė

Knygos viršelyje:
Šv. Kazimiero bažnyčia Vilniuje.
S. F. Fleury nuotr., maždaug 1896 (Lietuvos nacionalinis muziejus)

ISBN 978-9955-23-423-4

© Laimonas Briedis, 2010
© Baltų lankų leidyba, 2010

פַֿאַר ווילנע, אונדזער היימשטאָט

TURINYS

PROLOGAS:	Atspirties taškai	9
PIRMAS SKYRIUS:	Europai brėkštant	17
ANTRAS SKYRIUS:	Sarmatijos glėbyje	41
TREČIAS SKYRIUS:	Apšvietos šešėlyje	69
KETVIRTAS SKYRIUS:	Imperijų kryžkelėje	97
PENKTAS SKYRIUS:	Rusijos varžtuose	149
ŠEŠTAS SKYRIUS:	Vokietijos atspindyje	189
SEPTINTAS SKYRIUS:	Tautų veidrodyje	223
AŠTUNTAS SKYRIUS:	Europos verpetuose	255
	Nuorodos	290
	Iliustracijos	309
	Cituoti veikalai	314
	Rodyklė	321

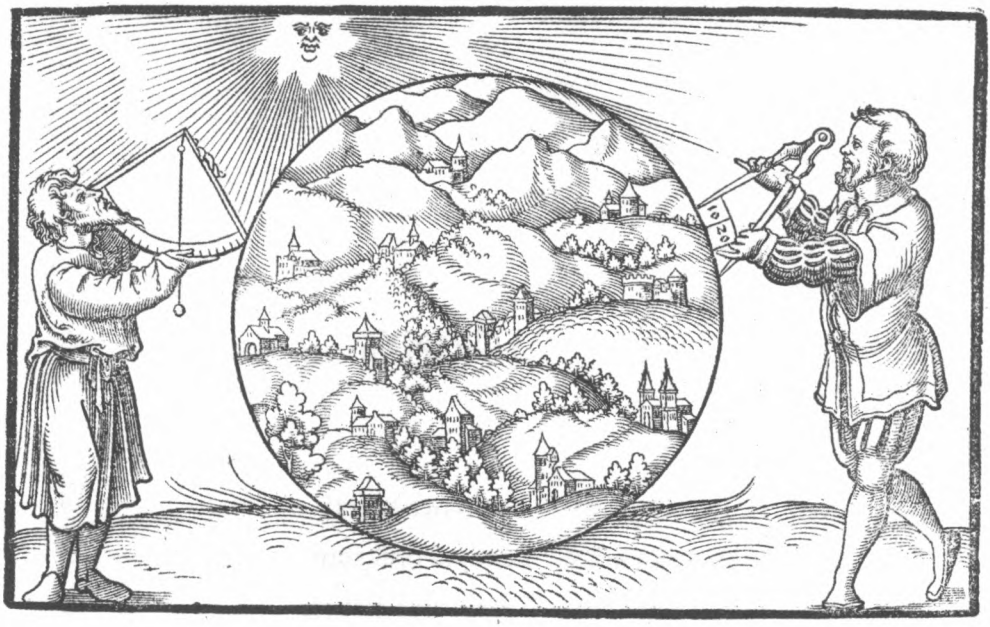

1. *La cosmographie universelle* (1556) titulinis lapas

PROLOGAS

Atspirties taškai

Ant sienos
žemėlapis prismeigtas,
pabrauktas pavadinimas
neatrasto miesto,
keliai į jį
nužymėti.

Johannes Bobrowski „Apdairumas“

Antikos laikais buvo tvirtinama, kad visi keliai veda į Romą, imperinės civilizacijos centrą. Geografinė posakio reikšmė buvo visiems aiški: Roma, kaip ir saulė, yra amžina – jos galia apšviečia visus visatos pakraščius ir anksčiau ar vėliau viskas pasaulyje susikryžiuos šiame žemės taške. Šimtmečiams bėgant ir imperijai byrant, išorinę, tiesioginę posakio reikšmę apgaubė metaforų skraistė. Kelias į Romą nustojo nurodyti išskirtinę, vienpusę kartografinę kryptį ir virto gyvenimo prasmės ieškojimo alegorija. Praradęs geografinio tikslo aureolę, Romos įvaizdis tapo gyvenimiškų sprendimų kelrodžiu, istorinių klaidžiojimų arba asmeninių nesusivokimų priešprieša. Dėl to antikinis romėnų posakis šiuolaikiniame gyvenime įgavo ironiškų atspalvių: kad ir kaip keliausi, kad ir ką darysi ar galvosi, norom nenorom vis tiek prieisi prie vieno tikslo, sprendimo arba rezultato. Praplėtus alegorines metaforos reikšmes, „visi keliai veda į Romą“ gali reikšti gyvenimo pabaigą arba senų tiesų atradimą – savęs atradimą klaidžiojant po nežinomą, svetimą pasaulį. Šios kelionės išklotinė nėra tikslus pasaulio atvaizdas – atminties tiesė, – o prisiminimų kreivė, pasakojimo labirintas, brėžiantis istoriją kaip išėjimą iš užmaršties rato.

Krikščionybės, Europos barbarų laikais, visatos traukos centru, nutraukiančiu istorijos ir užmaršties sąryšį, tapo Jeruzalė. Dabartis buvo braižoma įrėminta biblinės geografijos, o Jeruzalė tapo eschatologinės, pomirtinės amžinybės punktyru. Todėl kelionė į Šventąją Žemę pirmiausia reiškia piligrimystę, amžinos palaimos siekį atgailos keliu. Simboliškai kelias į Jeruzalę visada veda per viešą, autobiografinę žmogaus išpažintį; žemiškai neįgyvendinamą troškimą susigrąžinti prarastąją, dangiškąją žmogaus prigimtį. Tačiau

Jeruzalė, kaip rojaus apraiška, įprasmina savanaudišką piligrimo kelionės tikslą – asmeninių nuodėmių atpirkimą.

Žinoma, dvasinėje žydų vaizduotėje kelionė į Jeruzalę yra ne atgaila ar išpažintis, o sugrįžimas. Sava, bet prarasta – pažįstama, bet nematyta – Jeruzalė kartografiškai įprasmina istorinę žydų atmintį. Tai ne dangaus miestas, bet išdraskytos tautos kūnas; ne siela, bet egzistencinė būtinybė. Geografinė asmenybė bei istorinis herojus. Ateities namai, pastatyti ant Šventovės – Dievo tvirtovės – netekties bei tūkstantmetės žydų tautos tremties pamato. Trumpa, bet daug ką pasakančia fraze – „kitais metais Jeruzalėje" – užsibaigia Didžiosios žydų šventės: Jom Kipur – Atpirkimo diena, ir Pesach Seder – Velykiniai pietūs. Taip palinkėtinas kelias į Jeruzalę – sugrįžimo viltis – tapo išblaškytos tautos jungiamąja versme. Tokia kelionė visada veda namo, nors ir keliaujama po svetimus kraštus.

Islamo raštuose kelionė į Meką sujungia abi – krikščioniškąją ir judėjiškąją, simbolinę ir kūniškąją – pasaulio kartografijas. Kiekvienam musulmonui yra privaloma bent kartą apsilankyti Mekoje, – *Hajj* (tai yra kelionė į Meką) yra vienas iš penkių islamo tikėjimo principų. Musulmonams kelias į Meką – ne metafora, alegorija, simbolis arba troškimas, o tikrovės – tikėjimo – išpažinimas. Idealiomis sąlygomis tai yra psichologinė kelionė, nes kelias į Meką veda per tamsiausius žmogaus sąmonės kampelius. Kiekvienas tikintis asmuo – moteris ar vyras – privalo iškeliauti į Meką tarsi į paskutinę (gyvenimo) kelionę ir atlikti *Hajj* švaria sąžine, pasirengęs mirčiai. Grįžęs iš Mekos, keliautojas įgyja naują, tauresnę tapatybę, amžiams susiejančią jį su platesne musulmoniška bendrija. Mekos piligrimas gimtinėje tampa savotišku naujakuriu: savas, bet jau pasaulio žmogus. Metaforiškai kalbant, kelias į Meką yra tam tikras savęs ir savo praeities praradimas, nes iš jos grįžtama virtus jau kitu, brandesniu žmogumi. Kelias į Meką – tai gyvenimo slenksčio – mirties peržengimas. Žemiškasis persikraustymas į amžinybės paribius.

Mano knyga remiasi pagrindiniais kelioninio pasakojimo sakramentais: praradimas, išpažintis, sugrįžimas ir atradimas. Tai nėra tradicinis kelioninės literatūros kūrinys, nors jo pasakojimo veiksmas remiasi skirtingų kelionių aprašymais. Ir kelionės tikslas – Vilnius – turbūt yra mažiau šventas arba pasauliui žinomas negu Roma, Meka arba Jeruzalė. Tačiau, grįžtant prie kelionės metaforos, galima sakyti, kad šiuolaikinėje abstrakčiais skaitmenimis bei statistinėmis išvadomis besiremiančioje Europoje visi keliai veda į Vilnių, nes šalia jo susikerta žemyno dekartiniai, geometriniai duomenys. 1989 metais Prancūzijos nacionalinio geografijos instituto mokslininkai nustatė, kad Europos žemyno centro koordinatės yra 54°54' šiaurės platumos ir 25°19' rytų

ilgumos, taigi Lietuvos sostinės pakrašty. Šioje matematinėje kryžkelėje, apie dvidešimt penkis kilometrus į šiaurę nuo Vilniaus, susikerta tiesės, nubrėžtos nuo ribinių Europos pakraščių – Špicbergeno salos šiaurėje, Kanarų salų pietuose, Azorų vakaruose ir Arkties Uralo rytuose.

Iš tikrųjų Europa – netgi ne žemynas, o tik dalis daug didesnio geologinio masyvo, žemyno, vadinamo Eurazija. Europos vardas kilo iš senovės graikų, kurie jam suteikė patrauklų jaunutės Tyro karaliaus dukters kūną. Pasak antikos mitų, princesė Europa tapo Olimpo dievų susižavėjimo auka: ją suviliojo ir pagrobė Dzeusas, pasivertęs kerinčiu baltu jaučiu. Gyviškai prisimeilinęs, Dzeusas pagrobė mergelę Europą ir ant savo tvirtos buivolo nugaros parplukdė ją iš jos gimtojo Mažosios Azijos kranto į Kretos salą. Nelaisvėje jis ją nuskaistino – ir tik po to, lyg atpirkimui ar atgailai, karūnavo Kretos karalienės titulu. Europai niekada nebuvo lemta grįžti į gimtinę, į Aziją; bet ji valdė Kretą – graikų civilizacijos lopšį, – ilgai globojama dievų palaimos.

Mitas apie Olimpo valdovo Žemės dukters iššaginimą atvėrė geografinę takoskyrą tarp Vakarų ir Rytų, amžiams atskirdamas Europą nuo jos Azijos lopšio. Išsiskyrimas suteikė Europai geografinę tapatybę – tai buvo kraštas į vakarus nuo Mažosios Azijos; o istorija (arba veikiau tam tikras jos atkartojimas) įteigė jai kartografinę tikrovę. Laikui bėgant, Europa įgavo savo žemėlapinį kūną. Tačiau, nesant aiškių fizinių ribų, Europos, kaip atskiro žemyno, kontūrus labiausiai lėmė jos civilizacinio savitumo idėja. Dabartinis, mums įprastas, Europos žemėlapis veikiau byloja apie kultūrinės – istorinės – vaizduotės galias, o ne apie kokias nors priešistorines gamtos stichijas arba nematomas geomorfologines jėgas. Taigi, jei Europa visų pirma yra idėja, mintis, kilusi iš legendos, tai jos šerdis privalo būti ne kas kita kaip atmintis, kiekvieno istorijos žemėlapio preambulė. Todėl ir žemyninio centro paieškos turi prasidėti ne nuo geografinių kontūrų išmatavimo, o nuo jos idėjos išryškinimo, Europos pasakojimo išklotinės.

Europa kaip pasakojimas skiriasi nuo Europos istorijos tuo, kad idėjos, kaip ir atminties, keliai yra vingiuoti, o laiko kronika, datų eiga – visada vienakryptė, judanti pirmyn. Vis dėlto centro, esminės pasakojimo ašies, paieškos visada prasideda nuo periferijų, atsišakojusių istorijų, apskaitos. Vidurio taškas negali egzistuoti nenustačius ir neišmatavus pakraščių dimensijų; be paribių centras subyra, tampa ginčytina erdvė. Beribė erdvė, kaip ir nesibaigianti istorija, negali suteikti centrui svorio. Kitaip sakant, centras be ribų yra pasienio zona, pereinama teritorija. Kita vertus, riba tarp centro ir paribio visada yra taki: pakraščiai tarsi banga nuolat atsimuša į centrą ir nuolat ardo jo krantus. Todėl vidurio ir pakraščių santykis niekada nepasireiškia vienpusiškai, kaip vyraujanti centro įtaka paribiams.

Centras yra konkreti, nuosekliai pažymėta vieta, o periferija yra daugialypė ir veidmainiška platuma, nes ji gali egzistuoti tik kelių pasakojimų, vaizduočių arba geografinių orbitų sankryžoje. Kartografijoje, skirtingai negu istoriniuose raštuose, baltos dėmės ir siaubingi dariniai atsiranda tik pasakojimo pakraščiuose, ten, kur žemėlapio legenda – kartografiniai simboliai – netenka prasmės. Todėl geografijoje galimas tik paribių atradimas – kaip ir istorijoje įmanomas tik sugrįžimas į centrą.

Vilniaus, kaip kartografinio centro, sąvoka yra neatskiriama nuo miesto paribio vaidmens Europos istorijoje. Europa, kurią mes pažįstame, yra mitas, jau vien dėl to, kad kartografiškai sutraukia tik tai, kas istorijoje yra pripažįstama kaip sava. Vilnius atspindi šį mitą ir išryškina jį, suteikdamas jam visai kitokį rezonansą. Žinoma, kiekvienas Europos miestas turi savo balsą, gebantį šiek tiek sutrikdyti vienijantį žemyno ritmą. Tačiau Vilniaus atgarsis į Europos polifoniją įsiterpia visai nepataikydamas į istorinį jos taktą. Todėl jis vis (dar) negeba įsilieti į pagrindinę Europos pasakojimo srovę, o lieka nuošaly jos, tarsi geografinė atplaiša arba istorinė skeveldra.

Dėl savo dviprasmiškos – centro ir periferijos – padėties Vilnius dažniausiai sukelia slenksčio – sandūros – iliuziją. Slenkstis, parafrazuojant Walterį Benjaminą, yra ne riba ir ne taškas, o zona, kurioje laikas ir erdvė pradeda pulsuoti. Tai ne vieta, o būsena arba prasmė, kurios „negalima nei išmatuoti, nei lokalizuoti", o įmanoma tik apibūdinti kaip „takų lūžį arba skilimą spaudžiant kraštutinėmis tendencijomis".[1] Miestas kaip pulsas arba sandūra reiškia ne kronikos tarpsnį ar kartografinį plyšį, o pasakojimo veiksmo lūžį, vietovę, kurioje geografija ir istorija apsikeičia vietomis.

Šiaip geografija yra žemės mokslas – vietovės (geometrinis) aprašymas; o istorija, atvirkščiai, pagrįsta laiko tėkmės skaičiavimu. Be to, kartografija priklauso karo menui, o kronikos yra (per)rašomos tik taikos metais. Taigi, sukeičiant istorijos ir geografijos vaidmenis, atsiranda Vilniaus žemėlapis tarsi istorijos veidrodis, atspindintis tai, kas yra miesto topografijos užnugaryje. Praeities geografija.

Veidrodžiu, kaip ir slenksčiu, pasinaudojama akimirką, tačiau ši akimirka atveria dar nematytos panoramos perspektyvas bei negirdėtas istorinio pasakojimo dimensijas. Tokias neregėtas Vilniaus pasakojimo galimybes įžvelgė Janas Bułhakas – įžymus XX amžiaus lenkų fotografas. Bułhakas kaimišką Vilniaus miestovaizdį fiksavo ne civilizacijos ir netgi ne Europos, o šiuolaikiškos, modernios pasaulėžiūros kontekste. *Wilno*, pasak menininko, yra iššūkis juodam baltam, tai yra fotografiškam, ir dėl to įprastam laiko ir erdvės sankirtos suvokimui. Veidrodiniame atspindyje miestas yra šešėlis, pilkumos jūra, todėl ir pasimatymas su juo yra ribų išbandymas:

2. Vilnius. J. Bułhako nuotr.

Snobams tikrasis Vilnius lieka uždaras ir bežadis. Argi verta atsiskleisti medžiojantiems suvenyrus barbarams ir nieko nenutuokiantiems apie tikrąsias vertybes? Miestas atsiveria ne kiekvienam, nes tyliu balsu byloja apie paprastus ir didingus dalykus. Nešūkaloja kaip turgaus prekijas, nesigiria savo vertybėmis – jis tik nori, kad palankiai nusiteikę keliauninkai viską sužinotų patys. Ir yra teisus. Pažįstame daugelį atvykėlių iš tolimiausių šalių, kurie sugebėjo suvokti tikrąjį Vilnių, šlovino jį menišku, išmintingu žodžiu ir liko ištikimi iki karsto lentos. Daugeliui pažintis su miestu – didelis dvasinis išgyvenimas. Žinia, buvo ir tokių, kurie abejingai, su piktdžiugiška pajuoka paliko miestą, nes regėjo tik jo paprastumą, tik nepriteklius ir nepatogumus. Jie jau niekad nesužinos, kad Vilnius – dvasingumo ir intuicijos matas, žavinga, o kartu ir pražūtinga pasala nepašvęstiesiems.

Štai koks mūsų Vilnius: netvarkingas, vargingas ir apmiręs, – sako vieni; puikus, kilnus ir mielas, – tvirtina kiti. Ką mes patys apie jį pasakysime šiandien? Iš kurios pusės pradėsime apžiūrinėti tarp žalių kalvų ir dviejų puikių upių slėnyje nugrimzdusį, liaunais bažnyčių bokštais lyg seno dvaro glaustašakėmis tuopomis pasišiaušusį Vilnių?

Neskubėkime vidun, pastovėkime akimirką ant slenksčio. Vilnius įsikūręs tarp kalvų taip, kad leidžia žiūrovui gėrėtis iš toli.

Pažvelkime į miestą iš toli.[2]

3. Vilnius įvairiomis kalbomis: vokiškai *Widaw*, itališkai *Vilna*, lietuviškai (senąja baltarusių?) *Wilenski*, lenkiškai *Wilna*, prancūziškai *Vilne* ir lotyniškai *Vilna*. Lietuvos žemėlapio, išspausdinto Venecijoje 1696 m., detalė

Vilnius niekada nebuvo keliautojų miestas ir, skirtingai nei garsesnės istorinių bei geografinių kryžkelių seserys – Roma, Jeruzalė ir Meka, – neįgijo alegorinių dimensijų. Todėl pakeleivis turi Vilnių atrasti pasikliaudamas tik savo akimis bei vilniečių pasakojimais. Žinoma, ir vietinių ir svečių akys gali meluoti, todėl Vilniuje apstu pinklių, istorinių, geografinių bei kalbinių spąstų. Bet tokia miesto pasakojimo topografija tik dar labiau priartina jį prie Europos, kurios istorija yra pilna nežinomybių, iškraipymų, prasimanymų, apkalbų ir netiesos.

Vilnius mano istorijoje nėra vien tik topografinis kūnas, savas miesto žemėlapis. Šis miestas man yra pirmiausia nepažįstamas pasakojimo herojus. Įsibrovėlis Europos istorijoje. Knygos pavadinimas atspindi tokį dvilypį miesto vaidmenį. Konkrečiau kalbant, knygos pasakojimas yra Europos istorija, išvaikščiota vinguriuojančiais, pažįstamais miesto keliais. Tai herojaus – Vilniaus – pasimatymas su savo atvaizdu: miesto istorija Europos veidrodyje. Todėl knygoje, kaip ir Europos istorijoje, miesto vardas nuolatos keičiasi.

Vilniaus geografija negali perrašyti Europos istorijos, bet, kelionei pasibaigus ir grįžtant iš Vilniaus namo, keliautojui – pasitelkus atvirkštinę logiką –

visi keliai atsiveria į Europą. Pažvelgus į Europą iš toli, tai yra nuo Vilniaus kalvų, pasakojimo slenksčio, žemyno istorijoje kaip veidrodyje atsispindi tai, kas liko keliautojui už nugaros: *Wilno, Vilna, Vilne, Wilna, Vilnius* ... Miesto vardo polifonija veda pasakotoją į kitas erdves, kitus miestus ir kitų atmintį. Todėl ir išvykimas iš Vilniaus yra Europos žemėlapio perbraižymas, žvilgsnis į savo namus svetimo akimis. Ši knyga ir yra apie tai: atrastą miestą nematytame žemėlapyje.

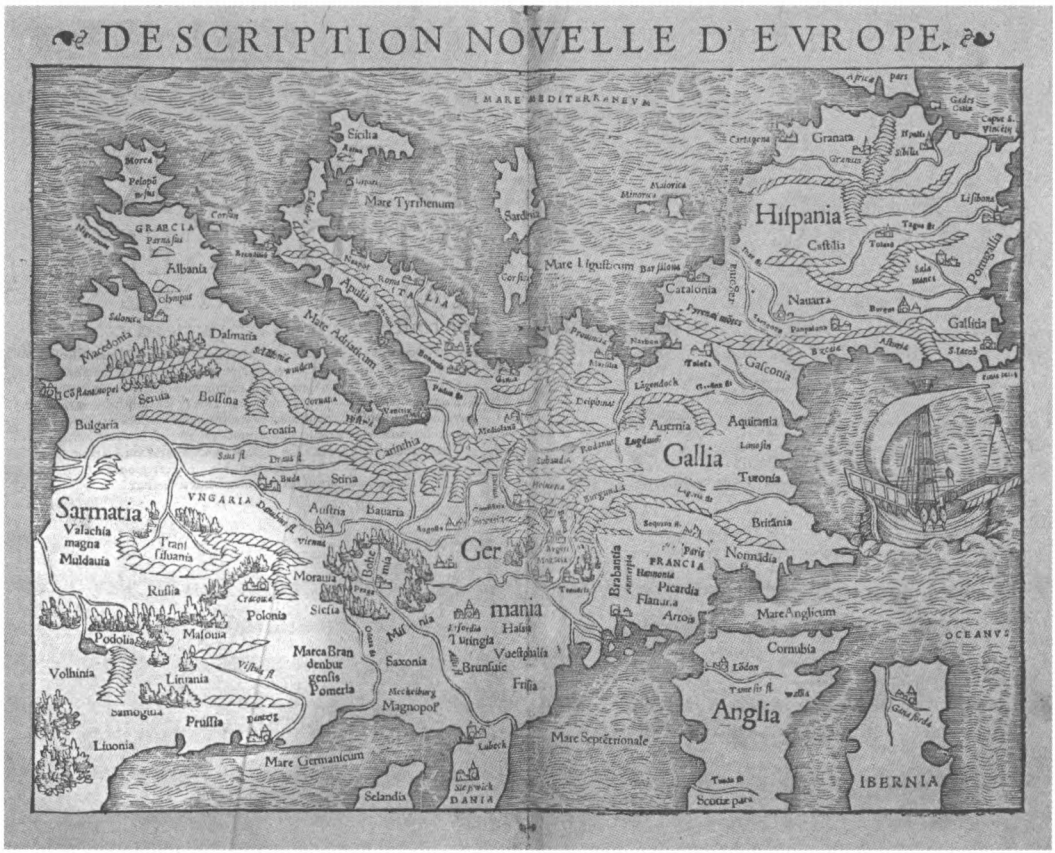

4. „Naujas Europos žemėlapis" – iš *La cosmographie universelle* (1556). Žemėlapio viršuje – Europos pietūs: Lietuva kartu su Livonija ir Prūsija yra apačioje, kairėje, *Mare Germanicum*, arba Baltijos jūros, pietryčių pakrantėje

PIRMAS SKYRIUS

Europai brėkštant

> Galbūt kilęs iš teritorijos, kuri ilgai buvo laikoma Romos krikščionijos paribiais, tampi jautresnis slankiems traukos taškams, kuriuos simbolizuoja pats terminų *Rytai* ir *Vakarai* takumas.
>
> Czesław Miłosz

Vilnius gimė Europoje tarsi Dievui atkišus – nelauktas ir nepamyluotas pavainikis krikščionių šeimynoje. Tokį nepalaimintą Vilniaus gimimą patvirtino laiškas, parašytas Šventajam Tėvui ir po kelių mėnesių pasiekęs jo pilį Avinjone, Provanse. Laiškas, atneštas asketiško vienuolio iš Rygos į Viduržemio jūros pakraščius, pateko į pietų saulės nublyškintus masyvius popiežiaus rūmus su pirmaisiais mistralio gūsiais. Ronos žemupyje žvarbus Alpių ledynų vėjas mistralis įprastai pranašauja advento ir kartu naujų liturginių metų pradžią. Laiškas, regis, surašytas Gedimino, tituluojančio save „lietuvių ir rusų karaliumi", irgi žadėjo naują pradžią. Diplomatiškai sustyguotame lotyniškame rašte Lietuvos didysis kunigaikštis prašė Šventojo Petro įpėdinį – „Romos sosto aukščiausiąjį kunigą" – suteikti jam amžinąją malonę ir priimti jį bei jo tėvynainius į krikščioniškąją Dievo išrinktųjų bendriją. Toks netikėtas nuolankumas pradžiugino popiežių Joną XXII, jau daug metų nesėkmingai mėginusį įtikinti Gediminą krikštytis. Tačiau Gedimino žodžiai nebuvo patvirtinti jo parašu, ir pats laiškas buvo be datos, be atgalinio adreso. Popiežiaus kanceliarijai jis pasirodė neįtikinamas, netgi dvelkiantis klasta, tad jame pateiktą prašymą Šventasis Tėvas svarstė atsargiai, jausdamas politinį nepasitikėjimą.[1]

O nepasitikėti Gediminu popiežius turėjo dėl ko. Šis buvo barbaras, nuožmių stabmeldžių ir religinių atskalūnų valdovas, didysis jų pajėgų kurstytojas. Amžiams bėgant šiaurės pagonys, tarp jų ir lietuviai, nukankino ne vieną gailestingąjį Bažnyčios apaštalą: šventuosius Vaitiekų, Brunoną, kitus kunigus bei vienuolius. Be to, Gedimino tėvonija – Lietuva – buvo atsimetėlių kraštas, kraugeriškas ir katalikams pavojingas, regis, apsėstas šėtoniško maišto: XIII amžiaus viduryje Lietuvos valdovas Mindaugas buvo gavęs popiežiaus Aleksandro IV palaiminimą krikštytis, bet, priėmęs krikštą, po dvejų metų Šventojo Rašto visai išsižadėjo. Nuo tada lietuviai tapo mirtinais gausios šventųjų bendrijos priešais ir šiauriniuose krikščionybės paribiuose puldinėjo katalikų pilis, plėšė ką tik apgyvendintus miestelius, degino bažnyčias, kankino vienuolius, žudė kunigus ir prievarta ėmė į vergiją naujakrikštus. Jono XXII

pirmtakai ne sykį ragino pasaulio krikščionis kilti į kryžiaus žygį prieš šiuos Baltijos saracėnus. Tad Vokiečių ordinas, praradęs Jeruzalę ir Mahometo sekėjų išstumtas iš Šventosios Žemės, buvo popiežių prisaikdintas ginti tikrąjį tikėjimą Šiaurės sniegynuose.

Popiežius Jonas XXII buvo varganos kilmės prancūzas, 1316 metais įsodintas į Šventojo Petro sostą, kad tarnautų Prancūzijos karūnos reikmėms, – mat prancūzai jau buvo atkėlę iš Romos į Avinjoną jo pirmtaką. Išrinktas brandaus amžiaus, septyniasdešimtmetis sielų ganytojas nepasidavė senatvės snauduliui. Pirmaisiais savo valdymo metais jis skatino ilgą ir žiaurią kovą su Italijos valstybėlėmis, kurios priešinosi prancūzų užgrobtam pontifikatui. Per tą karą jis ekskomunikavo Bavarijos karalių Liudviką, – nerimstantį savo varžovą ir pagrindinį antipopiežiškos sąjungos kurstytoją. Be to, popiežius Jonas XXII uoliai valė Bažnyčią nuo visų erezijų. Jis atskyrė nuo katalikų įtakingą brolių pranciškonų atšaką, vadinamuosius spiritualistus, nes jie, remdamiesi bibliniu tvirtinimu, kad Jėzus ir jo apaštalai neturėjo jokios nuosavybės, laikėsi evangelinio neturto. Priešingu dekretu 1323 metų liepą popiežius paskelbė dominikoną Tomą Akvinietį (mirusį 1274-aisiais) teologinės išminties kupinu „angeliškuoju daktaru" ir šventuoju.

Po pirmojo Gedimino laiško Šventajam Tėvui buvo iškilmingai įteiktas antrasis, atgabentas kilmingos delegacijos iš Rygos. Jame dėl stabmeldiško lietuvių užsispyrimo nesikrikštyti Gediminas kaltino Teutonų riterius – vis dėlto popiežiui nederėtų abejoti jo ketinimu priimti krikštą. Delegatai iš Rygos popiežiui pasakojo, kad Gediminas jau ištrimitavęs „visiems krikščionims, pasklidusiems visame pasaulyje, vyrams ir moterims", naujieną apie būsimą savo krikštą ir laukiamą popiežiaus legatų atvykimą į Lietuvą. Gera žinia apie tai iš Lietuvos buvo pasiųsta į „žymiuosius miestus – Liubeką, Zundą, Brėmeną, Magdeburgą" ir visas kitas prakilnias vietoves nuo Kelno iki Romos. Gediminas apie savo norą tapti kataliku taip pat pranešė pranciškonams ir dominikonams ir pakvietė abi brolijas į savo valdas skleisti Dievo žodį bei gerus darbus. Kaip tais laikais buvo įprasta, Gediminas prašė laiškų gavėjų perrašyti džiugią naujieną ir, prikalus jos nuorašą prie artimiausios bažnyčios durų, ją perduoti viduramžių Europos paštu kitam miestui ar vienuolynui. Šitaip, tikino laiško autorius, Dievo galybė ir meilė pradžiugins visus. Šventus savo ketinimus Gediminas pabrėžė tikslingai parinktomis laiškų datomis. Pirmasis buvo antspauduotas sausio 25 dieną, kai minimas apaštalo Pauliaus atsivertimas, lėmęs tai, kad Jėzaus žodžiai pasklido tarp nežydų pagonių. Antrasis pasirašytas gegužės 26-ąją, Kristaus Kūno dieną, kai pagerbiamas Eucharistijos sakramentas ir duonos virsmo Kristaus Kūnu stebuklas.[2]

Paskleisti po krikščioniškąjį pasaulį, Gedimino laiškai tapo Vilniaus metrikais, nes iki tol Europai šis miestas buvo nežinoma, bevardė vieta. Be abe-

jo, pati piliavietė ar net miestas egzistavo gerokai prieš Gediminui užimant valdžią maždaug 1315 metais. Bet jo, – nors vis dar nekrikšto, – taikingi žodžiai katalikams lotyniškai įregistravo miestą Europos metraščiuose. Kartu su Vilniaus gimimu tais pačiais 1323-iaisiais metais Tomas Akvinietis buvo paskelbtas šventuoju, o paskutinis antikinio pasaulio stebuklas – Aleksandrijos švyturys – po galingo žemės drebėjimo prasmego į jūros dugną.

Istorinį Vilniaus gimimą patvirtina mitas. Dažniausiai legendos ar mitai, įprasminantys tam tikrą vietovaizdį, būna daug ankstesni už dokumentinius tos vietos kilmės įrodymus, tačiau legendos apie Vilnių ir archyvinio įrašo laikas beveik tas pats. Istorikai net mano, kad legenda apie Vilniaus kilmę sukurta remiantis rašytine miesto praeitimi. Sakytinės ir rašytinės tradicijos – fantazijos ir faktų – susigretinimas aiškintinas tuo, kad Vilniaus legendos ir Europos metraščio herojus yra tas pats asmuo, Gediminas, siekiantis įgyvendinti geografinėmis realijomis pagrįstą politinę svajonę: kad Lietuva būtų visuotinai pripažinta ir, svarbiausia, taptų pasaulietiškai tvirta valstybe. Todėl ir legenda, ir laiškai susieja Lietuvos priešistorę su Europos geografija per Vilnių.

Pasak legendos, pastatyti Vilnių kunigaikštį paskatino nuovargis ir kietas miegas, o tikriau – regėtas sapnas. Medžiodamas miškingose Šventaragio apylinkėse išsekęs Gediminas įsirengė naktigultą. Sapne jis išvydo (ir išgirdo) neregėtą negirdėtą žvėrį – nuožmiai staugiantį geležinį vilką. Suglumintas keisto pranašiško sapno, Gediminas įsakė vyriausiajam žyniui Lizdeikai jį išaiškinti. Žynys laukinio žvėries pasirodymą sapne suprato kaip paliepimą valdovui toje vietoje pastatyti pilsėtą, kuri išgarsins jį visame pasaulyje. Gediminas nedelsdamas pakluso ir ties dviejų upių santaka sumūrijo sostapilį.

Labai tikėtina, kad siauravagė (ir sraunesnė) Vilnia padovanojo Vilniui pagonišką savo vardą. Šis vandenvardis, beje, sudrumstė nusistovėjusį priešistorinį pasakojimą apie miestą, nes kita, lyg ir ankstyvesnė, legenda pabrėžia Šventaragio įtaką vietovės išskirtinumui. (Jei ne Gedimino sapnas ir laiškai, galbūt šis miestas būtų vadinamas Šventaragiu.) Kad ir kaip ten būtų, skirtingai nei Šventaragio vardas, upės ir miesto vardai yra daugiaprasmiai, vilnijantys įvairiomis reikšmėmis. Vilnia sietina su vilna, vilnimi, vilnijimu, tai yra bangavimu, o kartu su žodžiais *velionis*, *vėlė*, *vėlinės*, *vėliava* ir net *velnias* (arba *velnius*), – irgi turinčiais tą pačią etimologinę šaknį.

Vilnius, kaip tvirtina Šventaragio legenda ir vėlesni istoriniai faktai, buvo viena švenčiausių gamtomeldiškos Lietuvos vietovių, tad ir jo vardas gali būti sietinas su antgamtiniais reiškiniais. Miesto vardo kilmė rodo sąsają tarp skirtingų, priešingų, – bet nebūtinai konfliktuojančių, – visatos sferų: tarp šiapus ir anapus, regimybės ir neregimybės, žmogiškumo ir dieviškumo, priešmirtinio gyvenimo ir pomirčio. Tad Vilnius yra tarsi pulsuojanti erdvė

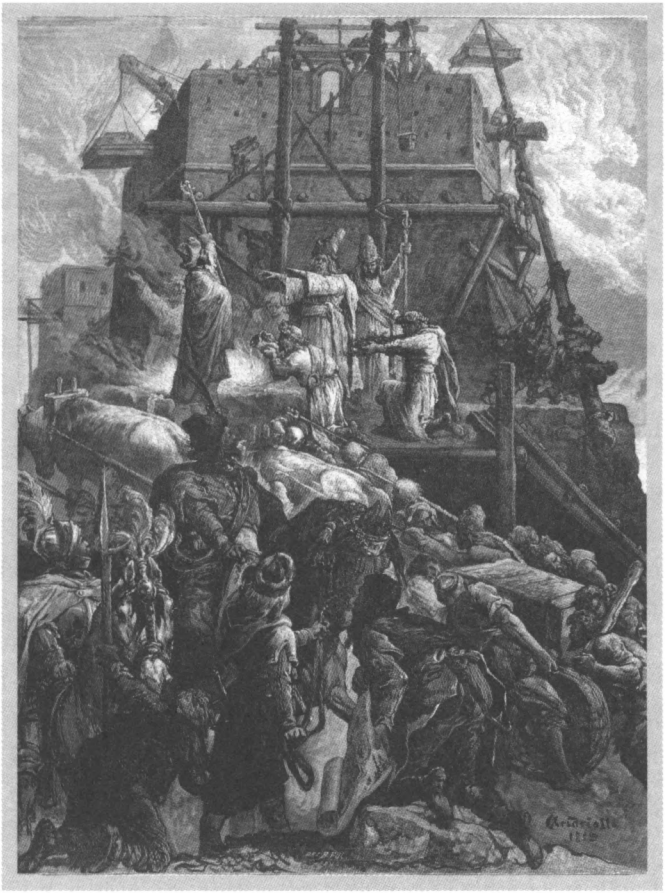

5. Gediminas stato pilį ten, kur regėjo sapną. Vilniaus įkūrimo mito romantiškas pavaizdavimas XIX a.

ar banga, tam tikras laiko momentas, – o ne įžemintas geografinis taškas, – siejantis negimusius ir mirusiuosius trumpa gyvenimo vilnimi.[3]

Vilniaus etimologija (vardas), legenda (pasakojimas) ir istorija (faktiniai dokumentai) įteisina lietuvišką jo kilmę. Beveik visi Pabaltijo miestai, – Ryga, Talinas, Klaipėda ar Karaliaučius, – buvo pastatyti siekiant plėsti ir įtvirtinti užkariautojų hegemoniją. Dvasia ir kūnu – tai yra savo teisine priklausomybe ir visuomenine funkcija – jie buvo kolonijiniai miestai, dažnai pavadinti svetimvardžiais ir apgyvendinti atėjūnų. Vilnius buvo išimtis, priešingybė, nes jis, – pirmiausia pilis, o paskui ir miestas, – tapo Lietuvos sostine kaip atsakas į svetimšalių įsiveržimus. Neužkariautas, autochtonų valdomas pagoniškasis Vilnius įprasmino tenykštės visuomenės išskirtinumą ir savarankiškumą. Bet kartu XIV amžiaus pradžioje pagoniškasis Vilnius pagal katalikišką sampratą

buvo tarsi Jeruzalės antitezė, priešprieša prarastam miesto idealui, kurio egzistavimas dergė Dievo vardą. Tad pagonių dvasingumas ir sapnas buvo Vilniaus krikštamotė, o ilga, alinanti jų kova su katalikų pasauliu buvo jo krikštatėvis.

Pranašystės įkvėptas ar pragmatiškų siekių skatinamas, Gediminas pasirinko įsikurti Vilniuje ir įtvirtino čia Lietuvos vėliavą, mat vietovė ne tik buvo apgaubta dieviškos palaimos ir apsaugota stiprios kariaunos bei piliakalnių, bet ir glūdėjo krašto gilumoje, paskendusi tarp kalvų, gūdžių girių, išraizgyto tankaus upių ir ežerų nėrinio, kemsynų ir pelkynų. Gamtos kliautys trukdė krikščionims brautis į Vilnių, gynybai toks nuošalumas buvo parankus; bet ir kitiems svetimšaliams atkakti į miestą buvo labai nelengva. Tačiau Gediminas vylėsi Vilniuje suburti daugialypę visuomenę. Miestą jis regėjo ne tik kaip lietuvių sostinę, bet ir kaip priebėgą kitoms kultūroms, atvirą pasauliui tarsi žodis ar sapnas ir sykiu jam užsklęstą kaip knyga ar šventovė. Laiškuose skelbdamas būsimą Lietuvos krikštą, jis kvietė Europos katalikus – pirklius, riterius, bažnytininkus ir amatininkus – kurtis karališkajame mieste. Atvykėliams, išskyrus kryžiuočius, Gediminas žadėjo išskirtinių religinių, teisinių ir kultūrinių privilegijų, bet kartu reikalavo lojalumo ir pagarbos lietuvių pasaulėžiūrai, kurią taip gynė kovose su krikščionimis.

Teutonų ordinas – kryžiuočiai, nuožmiausias lietuvių priešas, buvo vienuolinė, dvasinė bendrija. Jo broliai, atgailaudami už savo nuodėmes, duodavo skaistybės ir klusnumo įžadus. Sielograužos ir nuodėmių genami, vokiečių riteriai subūrė karžygišką broliją. Stodami į ją su kalaviju rankoje ir prisiekdami iki grabo lentos lieti netikėlių, eretikų bei atsimetėlių kraują, jie užsitarnaudavo sau amžinąją palaimą. Nors kryžiaus karų dalyviai siekė asmeninio išganymo, Vokiečių ordinas, XIII amžiaus pradžioje atsikraustęs nuo Vidužemio jūros pakrančių prie rytinių Baltijos krantų, tapo veiksminga karine organizacija. Dieviškoji jos misija buvo įskiepyti čionykščiams gyventojams klusnumą Apaštalų Sostui, tačiau politiškai Ordinas siekė žemiškosios valdžios ir teritorinio viešpatavimo. Varžomi vienuolinės regulos ir abito, dėl skaistybės įžadų negalėdami turėti palikuonių, Ordino broliai gavo tenkintis lotyniškosios Europos malonėmis. Daugiakalbė katalikiška aristokratija ilgai palaikė vienuolių karių gyvastį, apiberdama juos piniginėmis dovanomis ir siųsdama jiems tarnauti savo atžalas. Šventosios Romos imperatoriai pelnė feodalinį kryžiuočių prieraišumą dovanodami jiems didelius užkariautų (pagoniškų) žemių plotus. O popiežiai, vienas po kito laimindami kryžiaus žygius, amžiams sutuokė juos su Motina Bažnyčia. Ordino broliai buvo tarsi nuskaistinti Europos sūnūs, visapusiškai atsidavę nekaltai Švenčiausiosios Mergelės meilei, bet pasirengę mirti dėlei savo žemiškų nuodėmių.

Nors parama kryžiuočiams plaukė iš įvairių katalikiškų kraštų, į jų gretas daugiausia stodavo vokiškai kalbantys Europos riteriai, todėl jis vadinosi Teutonų, arba Vokiečių, ordinas. Per kelias kartas riteriai vienuoliai sukaupė tiek turto, prestižo ir politinės įtakos, kad darėsi vis nepriklausomesni nuo savo geradarių. Užgrobtas žemes jie valdė visai nesilaikydami vasalinės ištikimybės imperijai ir Bažnyčiai. Tačiau Ordino arogancija neliko katalikiškų dvarų nepastebėta: nors popiežius Jonas XXII vis dar tradiciškai malonino kryžiuočius, vadindamas mylimiausiais Bažnyčios sūnumis, Prancūzijos karalius, dabartinio pontifikato savininkas, nerodė jiems didelės meilės.

Paskui karžygius vienuolius į Baltijos pakrantes traukė naujakuriai iš Hanzos miestų ir Vokietijos vidurio, Pareinės kaimų – šitaip religinė misija virto kolonijine ir kultūrine ekspancija, XIX amžiuje, romantizmo ir vokiečių nacionalizmo epochoje, pavadinta *Drang nach Osten* – veržimusi į Rytus. Tačiau, istoriškai žvelgiant, germaniška Rytų kolonizacija tebuvo daug didesnių geografinių užmojų dalis: greta vokiečių ir skandinavų veržimosi į Pabaltijį vyko Iberijos pusiasalio atsikariavimas – *reconguista*, vėliau virtęs Amerikos ir kitų žemynų nukariavimu. Šiaurės pagonys buvo ne pirmieji ir ne vieninteliai Europoje, gavę krikštą prievarta ir smurtu; bet vėlesnis, jau krikščioniškas jų likimas, paženklintas mirties, etninio išnykimo bei kultūrinės asimiliacijos, sieja juos labiau su (dar) neatrastų ir Europai nepažįstamų kraštų žmonėmis. Baltijos kryžiaus karai buvo tarsi istorinis tiltas, sujungęs krikščionybės netektis Šventojoje Žemėje su jos laimėjimais Naujajame Pasaulyje.

Vokiečių ordinas, žinoma, neigė Gedimino visapusiškumą ir labiau už visus priešinosi taikiam Lietuvos atsivertimui. Pasirinkę siekti asmeninio išganymo per prievartinę lietuvių evangelizaciją, Ordino nariai buvo pasiryžę išsaugoti Lietuvą pagonišką, kad galėtų užkariavę bent dalį jos pasisavinti. Be to, įsteigus katalikų bendruomenę Vilniuje be ordino žinios, būtų iškilusi tiesioginė grėsmė kryžiuočių išlikimui, juk nebebijanti pagonybės krikščioniškoji Europa Ordiną galėjo sudoroti pati. Taip nutiko tamplieriams: Prancūzijos karaliui apkaltinus juos visomis Sodomos bei Gomoros nuodėmėmis, įtakingą jų broliją kardu ir ugnimi sunaikino ankstesnysis popiežius Klemensas V. Tačiau – Vokiečių brolijos laimei, – naujasis Prancūzijos karalius, jaunas, ambicingas ir padūkęs Karolis IV, svajojo apie Jeruzalės išvadavimą iš musulmonų ir menkai domėjosi šiaurinių kryžiaus žygių baigtimi. Tad Lietuvos krikšto klausimą prancūzų dvaras paliko spręsti popiežiui, kurio širdyje vis dar ruseno meilus palankumas misionieriškam riterių įkarščiui.

Šventosios Romos imperijos valdovas pažadėjo visas neužkariautų pagonių žemes Teutonų ordinui, o šie savo ruožtu paaukojo Lietuvą Nekalčiausiajai Mergelei ir pavadino ją Marijos žeme. Dvasinis kryžiuočių įsipareigojimas Dievo Motinai jų geidžiamą teritorinį viešpatavimą Pabaltijyje pavertė dan-

giška prievole. Tačiau tokiam dangaus ir žemės sandoriui nepritarė popiežius, nesiryždamas lietuvių sielų išganymą susieti su imperinėmis riterių privilegijomis. Trokšdamas Gedimino krikšto, Šventasis Tėvas pritarė taikos deryboms tarp (vis dar) pagoniškos Lietuvos ir katalikiškų jos kaimynių. Popiežius Jonas XXII buvo linkęs taikstytis su Lietuvos nepriklausomybe, kad tik jos galingieji priimtų katalikybę, ir tuo klausimu pasiuntė iš Avinjono du laiškus: vieną – Gediminui, girdamas jį už ryžtą priimti katalikybę, o kitą – kryžiuočiams, priekaištaudamas jiems dėl bažnytinio neklusnumo. Avinjono palaiminta taikos perspektyva supykdė kryžiuočius, tačiau Ordino magistras, vengdamas konflikto su Apaštalų Sostu, kad ir nenoriai, pripažino diplomatinį savo pralaimėjimą.

6. Lietuviai pagonys garbina ugnį, ąžuolą ir žaltį. Iš *La cosmographie universelle* (1556)

Kryžiuočiams praradus žemiškąją Jeruzalę, XIII amžiaus pabaigoje krikščioniškąjį pasaulį ištiko krizė. Dėl nesutaikomų katalikų (lotyniškosios) ir stačiatikių (graikiškosios, bizantinės) doktrinos skirtumų visuotinė tikinčiųjų bendruomenė negrįžtamai susiskaldė. Ne mažiau kenkė teologiniai katalikų tarpusavio ginčai ir politiniai vaidai. Nudvasintas Apaštalų Sostas tapo kone turgaus preke: parduodama, perkama, užkariaujama ar per santuokos bei šeimos ryšius perimama tiara. Kristaus vietininkas žemėje, įkalintas paauksuotoje Avinjono tremtyje, tapo priklausomas nuo Prancūzijos karūnos ir iždo malonės. Jonas XXII, matyt, nujautė, kad, išsisėmus ne tik politinei, bet ir dvasinei popiežiaus galiai, Lietuvos atsivertimas yra tarsi Dievo siųstas, teikiantis retą progą atkurti ekumeninį pontifikato autoritetą. Lietuva buvo patekusi į skirtingų religinių orbitų sankirtą: būdami pagonys, lietuviai savo valstybę išplėtė į krikščioniškąsias slavų kunigaikštystes. Lotyniškasis Gedimino krikštas būtų neišvengiamai pavertęs Lietuvą katalikybės atrama bizantiškosios tradicijos besilaikančiuose kraštuose, o tai galėjo padėti popiežiui įgyvendinti savo troškimą – prijungti Stačiatikių Bažnyčią. Susiskaldžiusiame krikščionių pasaulyje Vilnius buvo tarsi raktas nuo Pažadėtosios žemės, ir senyvas popiežius, regis, numatė, kad jam durys į amžinąjį gyvenimą ar net šventųjų gretas gali atsiverti tik per pagonių karaliaus krikštą.

Lietuvos krikšto misijai popiežius atrinko tris legatus: du iškilius prancūzų teologus benediktinus – vyskupą ir abatą – ir Rygos arkivyskupą, būsimąjį Gedimino krikštatėvį ir nuodėmklausį. (Jis po ilgos tremties, kurią buvo lėmusi nesantaika tarp Kryžiuočių ordino ir vietinės Katalikų Bažnyčios hierarchijos, buvo siunčiamas susigrąžinti ir jam paskirtos vyskupo mitros.) Po ilgos varginančios kelionės sausuma ir jūra 1324-ųjų rudens pradžioje popiežiaus pasiuntiniai galop pasiekė Livonijos sostinę Rygą. Miestą jie rado apimtą sąmyšio: vėl grėsė ginkluotas susirėmimas tarp kryžiuočių riterių, įgijusių Livonijoje politinę bei bažnytinę valdžią, ir Rygos miestiečių, visaip besistengiančių apsaugoti savo pilietines teises bei prekybines privilegijas. Ordino atstumtas arkivyskupas stojo Rygos pirklių pusėn, o šie savo ruožtu siekė karinės lietuvių paramos: prieš kryžiuočių broliją buvo sudarytas šventvagiškas pagonių ir Rygos miestiečių – katalikų – susitarimas. Prispirti šios netikėtos sąjungos ir Livonijos pilietinio karo grėsmės, legatai tučtuojau pasiuntė į Vilnių įgaliotinius parengti dirvą iškilmingam Gedimino atsivertimui.

Baltijos kraštuose geriausias metas keliauti sausuma buvo žiemos vidurys, kai pelkės, ežerai ir upės būdavo apsitraukę storu ledu. Bet popiežiaus legatai labai nerimavo, tad įgaliotiniai iškeliavo iš Rygos žiemai dar neprasidėjus, o į Vilnių atkako per pačias lapkričio darganas, šeštadienį po Visų Šventųjų dienos. Šie įgaliotiniai yra pirmieji žinomi svetimšaliai, atvykę į Lietuvos sostinę ir palikę savo viešnagės aprašymą. Apie šių diplomatų asmenybes nieko nežinoma – jų vardai, tautinė kilmė ar titulas liko užmaršty, bet Šventajam Tėvui vėliau buvo parsiųsta išsami jų misijos ataskaita, surašyta arba atpasakota, regis, jų pačių žodžiais.

Apaštalinėje ataskaitoje teigiama, kad atvykusius į Vilnių dvasiškuosius žvalgus Gediminas sutiko pagarbiai, pats pasiūlė jiems patogų būstą ir sočių valgių. Kitą rytą pasiuntiniai prisidėjo prie nediduko katalikų vienuolių būrelio per ankstyvąsias mišias, dėkojo Dievui už saugų kelią ir karštai meldė, kad misija būtų sėkminga. Po mišių Gediminas juos priėmė pilies menėje. Popiežiaus legatai, deja, liko nepatenkinti, išvydę Gediminą, apsuptą daugybės patarėjų, atstovaujančių visiems jo valdinių klanams bei tikėjimams. Dauguma valdovo patarėjų buvo stabmeldžiai, nors tarp jų neva pasitaikė ir stačiatikių, ir netgi katalikų vienuolis. Susirinkę patarėjai delegatus sutiko priešiškai, tarsi perliejo šaltu vandeniu, o Gediminas, jau be jokio vakarykščio svetingumo, be jokių diplomatinių įžangų ar etiketo, įtariai paklausė vyriausiojo įgaliotinio, koks jų viešnagės tikslas. Šis atsakė nedvejodamas, kad jie atvykę į Vilnių Šventojo Tėvo pavedimu aptarti Gedimino krikšto. Tada lietuvių valdovas kandžiai paklausė, ar jiems žinoma, kas parašyta popiežiui nusiųstuose laiškuose. „Taip, – atsakė vienas iš pasiuntinių, – ten reiškiamas jūsų noras tapti

krikščioniu." – „Nesąmonė, – atšovė Gediminas, – aš to nesakiau, bet jeigu jūs taip supratote, čia kaltas brolis Bertoldas. Jis parašė tą laišką, tai tegu ant jo galvos ir krinta. Bet jei kada nors galvojau apie atsivertimą, – valdingai sugriaudėjo karalius, – tepakrikštija mane velnias'!"[4]

Po šio misijos nesėkmę pranašaujančio atsižadėjimo Gediminas vis dėlto patvirtino laiško autentiškumą. Krikšto žalą jis aiškino tuo, kad jo karalijoje viešpatauja tikybos tolerancija ir lygybės samprata. Lietuvoje gerbiami visokie išpažinėjai: lenkai, vokiečiai ir kiti katalikai garbina Kristų lotyniškomis apeigomis; rusai laikosi graikiškųjų apeigų, o „mes, pagonys, garbiname Dievą pagal savo apeigas". Tačiau, nežiūrėdami skirtumų, apibendrino Gediminas, „mes visi turime vieną Dievą".[5] Popiežiaus legatai mėgino tam prieštarauti, liaupsindami katalikiško išganymo pranašumą. Dogmatiška jų laikysena ir vėl supykdė stabmeldiškai nusiteikusį valdovą. Susierzinęs Gediminas užčiaupė pamokslininkus tiesmuku moralu: „Ką jūs kalbate man apie krikščionis? Kur atrasime didesnių skriaudų, didesnės neteisybės, smurto, nedorumo ir turto gobšumo, jeigu ne tarp krikščionių žmonių, o ypač tarp tų, kurie dedasi dorais vienuoliais, kaip, pavyzdžiui, kryžiuočiai; tačiau kurie daro visokį pikta."[6]

Skaudžiai pažeminti, delegatai likusias dienas praleido užsisklendę celėje, mažutėje Vilniaus katalikų bendruomenėje. Nenutrūkstamos jų maldos už antikristo paveiktą Gedimino sielą neatnešė geidžiamų vaisių. Valdovas, paaiškinęs, kad atvyko garbinga saracėnų (totorių) delegacija, daugiau nebesiteikė jų priimti, tačiau popiežiaus diplomatus aplankė keletas karaliaus patarėjų, kurie pakišo mintį ieškoti nesėkmės kaltininko tarp negausaus būrelio krikščionių. Mįslinga užuomina sukėlė priekaištų ir kaltinimų laviną: dominikonai vertė kaltę pranciškonų vienuoliui, Gedimino nusamdytam raštininkui, – esą jis laiške popiežiui, sąmoningai regzdamas pinkles, klaidingai įrašė valdovo žodžius; pranciškonai savo ruožtu apjuodino dominikonus, esą šie sukurstę Gediminą prieš popiežių siūlydami priimti krikštą iš galingo Čekijos ir Vengrijos karaliaus rankų, o ne iš tolimo ir silpno popiežiaus. Abi pusės pirštais badė kryžiuočius, kaltindami juos, esą brangiomis dovanomis papirkę žemaičių karvedžius, kad šie priešintųsi Gedimino ir Lietuvos atsivertimui. Galiausiai garbingo amžiaus sulaukęs tėvas Henekinas, Gedimino vertėjas, apimtas nevilties, patvirtino: „Aš žinau, kad karalius tvirtai buvo pasiryžęs atsiversti, nes su dideliu noru parašydino laišką; bet kodėl jis nuo to atsisakė, nežinau; žinoma, velnias pasėjo savo sėklą."[7]

Sužinojęs, kad Gediminas (vėl) išsižadėjo krikšto, popiežius nedelsdamas paragino leistis į naują kryžiaus žygį prieš lietuvius 1329 metais, kaip tik

* Lietuviškų šaltinių kalba netaisyta, išskyrus tas citatas, apie kurių redagavimą parašyta nuorodose. (Red. past.)

7. Kryžiuočių riteris. Iš *La cosmographie universelle* (1556)

pasibaigus neseniai pasirašytos šešerių metų taikos sutarties terminui. Jis pažadėjo mirtinų nuodėmių atpirkimą visiems Šventojo karo dalyviams, o vadovauti kovai įpareigojo Bohemijos (čekų) karalių Joną. Dar karui neprasidėjus, karalius Jonas pasmerkė myriop pagonis lietuvius kaip „nuodingiausius Kristaus priešus" ir liaupsino Teutonų broliją už „atmintiną gyvenimo šventumą", kad jie „apsiėmė tapti nepralaužiama siena, apsaugančia tikėjimą nuo lietuvių ir jų pakalikų, nesvarbu, kas ir kur jie būtų".[8]

Vilniaus įkūrimo laikotarpiu karo žygiai į Lietuvą jau buvo tapę tvarkingai sustyguotu renginiu ir gerai reglamentuotu reginiu. Kryžiaus žygiai visada buvo lydimi perdėto dievotumo, vienuolinio asketizmo ir feodalinės puikybės. Bet Ordino vadovaujami Pabaltijo karai, katalikų vokiškai vadinami *reysa*, Vakarų Europoje tapo riteriškos garbės, drąsos ir pasiaukojimo sinonimu. *Reysa* visų pirma buvo visuomeninis įvykis, vyriškos brandos ritualas, kuriam būdingi riterių turnyrai, medžioklės, iškilmingos puotos, nepabaigiamos išgertuvės ir, kaip dera jaunam kraujui, geri apsikumščiavimai. (Tarp mušeikų ypač pasižymėjo anglai ir škotai, tad Ordinas kaip velnias kryžiaus vengė sukviesti juos kartu į *reysa*.) Dažnai *reysa* vykdavo iškėlus specifinę tautinę vėliavą, nes riteriai dažniausiai atvykdavo grupėmis, panašiai kaip šių laikų turistai. Taigi į Lietuvą mėgino brautis „1323 metais čekai, 1324 metais elzasiečiai, 1329 metais anglai ir valonai, 1336 metais austrai ir prancūzai".[9] Todėl kryžiaus karų amžininkas, vienas prancūzų poetas, *reysa* pavadino *belle guerre* – dailiu karu ir „impozantišku įvykiu", pritraukiančiu „didingą sambūrį – riterių, ginklanešių ir bajorų, tiek iš prancūzų karalystės, tiek iš kitur".[10] O Chauceris, aprašydamas savo *Kenterberio pasakojimuose* riterio nuotykius, angliškąją kryžiaus žygių geografiją pavaizdavo taip: „Dažnai jis leisdavos į tolimus kraštus, / Į Prūsiją dažniausiai iš visų. / Į Lietuvą žygiavo [*reysed*] jis, į Rusiją, / Retas krikščionis jam prilygo uolumu."[11]

Tarp lėbavimo ir atgailos, muštynių ir maldų – stojus tinkamiems orams, – kryžiaus žygio dalyviai surengdavo kelių savaičių išpuolį į miškais apaugu-

sias stabmeldiškas žemaičių ar lietuvių žemes. Nors Europos kryžininkai saracėniškoje Lietuvoje siekė sielos išganymo ir aukštuomenės pripažinimo, Šventojo karo eigą ir jo sėkmę vis dėlto lemdavo nenusakomos gamtos jėgos. Per metus vidutiniškai būdavo rengiami du žygiai: *winter-reysa* ir *sommer-reysa* (žiemos ir vasaros), jie reikalavo ypatingos karinės taktikos ir karžygiškų gebėjimų, o kartu ir ypatingo pasirengimo. Kiekvieno jų tikslas būdavo užimti bent vieną pagonių tvirtovę ar pilį. Tačiau jei to pasiekti nepavykdavo, žygio dalyviai gaudavo pasitenkinti grobiu – vergais, moterimis ir vaikais, naminiais gyvuliais, maisto atsargomis ir prekėmis. Dažną išpuolį sutrikdydavo blogi orai, badmetis ar lietuvių (bei kitų vietos gyventojų) atsakomieji antpuoliai. Pagonys, kaip ir kryžiuočiai, taip pat nesibodėdavo plėšikauti ir smurtauti, neretai nusiaubdavo vokiečių arba naujakrikštų apgyventas žemes. Tad, nors ir pakilios nuotaikos, kryžininkų reidai Lietuvon neapsieidavo be pražūtingų pasekmių. Aibė žmonių – pagonių ir krikščionių – buvo iššudyta, pavergta arba išvaryta iš namų. Platus apsauginis girių ruožas, atskiriantis Vilnių nuo Ordino valdų, iš esmės virto tuščia sulaukėjusia dykra. Valdovai, kaip ir visi mirtingieji, irgi tapdavo karo aukomis. Čekų karalius per kryžiaus žygį į Lietuvą apako ir iš Prūsijos grįžo su nauja karališkąja pravarde – Jonas Aklasis. O 1341-aisiais mūšyje su kryžiuočiais žuvo Gediminas. Tačiau jo palikuonys tęsė kovą su Europos riteriais dar kone šimtmetį, kol pagaliau vaikaičiai Vytautas ir Jogaila – Lietuvos ir Lenkijos valdovai – pasiekė neginčijamą pergalę prieš Vokiečių ordiną.

Lietuva pirmą kartą pasirodė pasaulio žemėlapyje su įgimtu stabmeldystės apgamu. 1375 metais Aragono valdovas užsakė kartografui Abrahamui Cresquesui, Ispanijos žydui, ir jo sūnui sudaryti smulkiausią visatos žemėlapį, norėdamas jį padovanoti jaunajam Prancūzijos karaliui. Šis žemėlapis, vėliau pavadintas Kataloniškuoju atlasu, pateikė kosmografinių bei jūrinių žinių, žvelgiant į pasaulį nuo Vidužemio jūros krantų. Dėl to tolimas Pabaltijo pakraštys žemėlapyje menkai atspindėtas ir atrodo kaip mažai žinomas, nepažįstamų tautelių retai gyvenamas, fantasmagorinių būtybių knibždėte knibždantis kraštas. Lietuvių gyvenamą kraštą Cresquesas tiksliai, bet kartu ir labai jau velniškai pavadino *Litefanie Paganis* – Pagoniškoji Lietuva. Sprendžiant pagal lotynišką žodį *paganus* (ne miesto, o kaimo gyventojas), tai galėjo būti suprasta ir kaip valstietiška, neurbanizuota, bemiestė, Laukinė Lietuva.

Lietuvos pagonių elitas galiausiai priėmė katalikybę 1387 metais, kaip reikalavo Jogailos ir Jadvygos, svarbesniojo ir visavaldžio poros asmens, santuokos sutartis. Apie keturias dešimtis nugyvenusio Jogailos susižiedavimas su

dvylikamete Lenkijos valdove Jadvyga* išgenėjo iš gamtomeldiško Vilniaus kraštovaizdžio lietuvių dievus; vietoj sunaikintos pagonių šventyklos buvo pastatyti Vienatinio Dievo namai – katalikų katedra. Santuokos proga Jogaila suteikė Vilniui miesto teises, pagrįstas vokiečių miesto Magdeburgo civiliniu teisynu. Vis dėlto krikštas nesutrukdė surengti tradicinę metinę *reysa* prieš lietuvius. Kryžiuočiai apsiautė Vilnių 1383-iaisiais, ir dėl Gedimino palikuonių tarpusavio vaidų jų puolimai truko dar dešimtmetį. Bene vieną iš sėkmingiausių ir nuožmiausių kryžininkų surengtų Vilniaus apgulčių paskatino ne kas kitas kaip Vytautas, nepripažinęs Jogailos tėvoninių teisių į Lietuvos sostinę.

Pirmasis keliauninkas, aprašęs pažįstamą Vilniaus peizažą, buvo nenusisekėlis kryžininkas Guillebert'as de Lannoy, flamandų aristokratas, kurio kilmės gijos driekėsi į ne vieną šalį. Lannoy gimė 1386-aisiais, taigi krikštytas jis galėjo būti kone tuo pat metu kaip ir Lietuva. Jo, kaip Europos patricijo, kraujas kunkuliavo aistra karo menui ir riteriškiems nuotykiams, tad sulaukęs vos trylikos metų jis tapo klajojančiu karžygiu. Kovęsis Anglijoje, Burgundijoje ir Ispanijoje, 1413-ųjų žiemą jis atvyko į Prūsiją dalyvauti įprastame žygyje prieš „Šiaurės saracėnus". Tačiau porą metų pavėlavo, mat po Žalgirio mūšio Vokiečių ordinas pakriko ir *reysa* buvo atšaukta. Neturėdamas progos karžygiškai pasižymėti Pabaltijyje, o vis dėlto nesitverdamas savame kailyje be nuotykių, jis nusprendė tapti samdomu diplomatu, tam tikru keliautoju profesionalu, politiniu misionieriumi. Neaišku, kokiais tikslais jis nukako į šiaurinės Rusijos miestus Naugardą ir Pskovą. Iš ten buvo greitai išguitas kaip vokiečių agentas. Po šios nesėkmės jis atvyko į kaimyninę Lietuvą ir čia, skirtingai nei Rusijoje, buvo sutiktas kaip garbingas ir laukiamas svečias. Po aštuonerių metų Lannoy vėl atsibeldė į Lietuvą, tik šį kartą jau kaip Anglijos karaliaus Henriko V ambasadorius, keliaujantis į musulmoniškąją Siriją ir mameliukų valdomą Egiptą, slapta įpareigotas atgaivinti krikščionišką Jeruzalės karalystę.

Kelionė nuo Albiono krantų per Lietuvą į Nilo upės deltą atrodo neįtikėtinas geografinis nenuovokumas, tačiau XV amžiaus pradžioje nepaprastai išsiplėtusi ir politiškai sustiprėjusi Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė veiksmingiau nei bet kuri kita žemyno valstybė atvėrė katalikiškai Europai taikius kelius į islamo viešpatiją. Negana to, kad viltys atgauti Jeruzalę būtų tvirtesnės, būtinai reikėjo pelnyti Lietuvos, kaip reikšmingos rytų karinės jėgos, palankumą. Todėl Lannoy, matyt, keliavo per Lietuvą tikėdamasis di-

* Jadvyga buvo oficialiai tituluojama Lenkijos karaliumi – Rex, todėl ir susituokusi su Jogaila ji išsaugojo savo monarchinės pirmenybės teisę. Iš esmės Jogaila „ištekėjo" už Jadvygos ir tik po jungtuvių buvo karūnuotas Lenkijos karaliumi. (Aut. past.)

8. „Lietuva" – fantasmagorinis šalies portretas. Iš *Weltchronik* (1493)

plomatinės paramos. Be to, visus ambasadorius čia dažniausiai apipildavo gausiomis dovanomis, tad Lannoy, sykį jau patyręs lietuvišką svetingumą, vylėsi šiek tiek praturtėti.

Tačiau rasti ir juolab gyvam pasiekti Vilnių nebuvo lengva. Vos kirtęs Lietuvos pasienį, Lannoy ima klaidžioti po tuščius laukus, didingus tankius miškus ir ledo sukaustytus ežerus bei upes. Dvi dienas ir naktis praklajojo nesutikę nė gyvos dvasios. Pirmosios kuklios gyvenvietės tolumoje išniro tik priartėjus prie Vilniaus, kur, kaip sakė pats keliauninkas, vargsta „krikščionys, Prūsijos ir Livonijos ordinų prievarta tapę tokie". Vis dėlto Vilniuje Lannoy susitiko su Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu Vytautu, ir jo kelionės vargai bei piligrimiška vienatvė buvo atlyginta, nes Lietuvos valdovas „laiko

garbės dalyku, kad nė vienas svetimšalis, atvykstantis į jo kraštą arba važiuojantis per jį, neturėtų jokių išlaidų". Vilnius, beje, dar nepanėšėjo į mūrinį, gerai įtvirtintą, galingą Europos valstybės sostamiestį. Žymiausias statinys buvo milžiniška, lenkta medinė pilis, „pastatyta ant labai aukšto smiltingo kalno, sutvirtinta akmenimis, žeme ir mūru". Pats miestas buvęs „ilgas, siauras", jo „namai mediniai, labai negražiai sustatyti, tačiau yra keletas mūrinių bažnyčių". Trumpai tariant, lyg ir ne miestas, ir ne tvirtovė, o gamtai ir priešui atvira gyvenvietė, be jokių gynybinių sienų ar sutvirtinimų, įsiterpusi tarp piliakalnio ir miško. Vietos gyventojai kalba „savo atskira kalba", todėl bendrauti su jais sunku; „vyrai nešioja ilgus, ant pečių paleistus plaukus", – tai bebarzdžiui ir trumpaplaukiui Vakarų europiečiui atrodė svetima ir barbariška, – nors „merginos apsirengusios paprastai, panašiai kaip pikardietės", taigi savo valstietiška išvaizda lyg ir artimesnės flamandėms arba prancūzėms.[12]

Lannoy labiausiai sužavėjo Trakai, ežerų miestas „nuo Vilniaus už septynių mylių". 1391-aisiais Senuosius Trakus sugriovė kryžiuočiai. Trakuose gimęs Vytautas ežero saloje pasistatydino naują, šauniai sumūrytą pilį. Apdovanotas privilegijomis ir valdovo dėmesiu, atnaujintas ir naujai išdėstytas miestas tapo kosmopolitiniu Lietuvos centru, kuriame „gyvena vokiečių, lietuvių, rusų ir labai daug žydų. Kiekviena tų genčių turi savo atskirą kalbą." Greta žydų ir visų tikybų krikščionių Trakuose gyveno ir daug totorių. Lannoy pabrėžė, kad totoriai „yra tikri saracėnai, visai nežinantys Jėzaus Kristaus tikėjimo", bet Vytautas, atkeldinęs juos į Vilniaus apylinkes, nekreipė į tai dėmesio ir net palaikė jų klaidatikystę. Dukart krikštytas – ir kryžiuočių magistro, ir lenkų primo, – į religijos ir tautybės klausimus Vytautas žvelgė itin dalykiškai. Lannoy nedvejodamas apibūdino Vytautą kaip „labai galingą kunigaikštį, nes nugalėjo ginklu dvylika ar trylika karalysčių ar šalių" ir dėl to tapo labai turtingu monarchu, turinčiu „dešimt tūkstančių jam pačiam priklausančių pabalnotų žirgų". Tačiau, išvydęs, kad kunigaikštis pietauja drauge su netikėliais „saracėnais", netgi valgo „mėsą ir žuvį, nors buvo penktadienis", Europos diplomatas tuoj pat pasipiktino palaidu kunigaikščio požiūriu į Bažnyčios įsakus. Užkliuvo Lannoy ir tai, kad stabmeldiškai auklėtas, stačiatikių ir saracėnų apsuptas Vytautas entuziastingai palaikė popiežiaus ekskomunikuotus Čekijos husitus, nors katalikiška Europa prieš juos stojo į kryžiaus karą.[13]

Katalikybė tapo Lietuvos valdovų religija, bet Vilniuje ji neįsiviešpatavo. XV amžiaus pirmoje pusėje katalikų ir stačiatikių pilietinės bei religinės teisės buvo vienodos. To paties amžiaus viduryje Vilniuje tikriausiai pradėjo kurtis žydai, nes devintajame dešimtmetyje jų bendruomenė jau turėjo savo kapines.

1495-aisiais gan netolerantiškai nusiteikęs didysis kunigaikštis Aleksandras įsakė žydams išsikraustyti ir, sekdamas Ispanijos karališkųjų sutuoktinių pavyzdžiu, pasišovė nusavinti žydų turtą. Tačiau Lietuvoje (skirtingai nei Ispanijoje) žydų tremtis buvo trumpalaikė: 1501-aisiais jiems buvo leista grįžti ir visa jų nuosavybė buvo grąžinta.

Nors Vilnius nebuvo įkurtas vien prekybos tikslais, Aleksandrui rūpėjo į miestą pritraukti kuo daugiau užsienio pirklių. Tam jis išleido įsaką, draudžiantį per Lietuvą keliaujantiems svetimšaliams prekeiviams aplenkti sostinę. Taigi mieste ėmė kilti nauji būstai, kuriuose keliaujantys pirkliai galėtų apsistoti, ir prekybos namai. Prekinė monopolija skatino miesto klestėjimą ir, žinoma, pagreitino jo integraciją į Europą. 1498-aisiais, nepraėjus nė ketveriems metams po pirmo užfiksuoto sifilio atvejo Neapolyje, Vilniuje jau siautėjo tikra epidemija. Kad miestas būtų geriau apsaugotas ir kontroliuojamas, Aleksandras liepė jį apjuosti mūro ir akmenų siena su devyneriais vartais. Prireikė net dviejų dešimtmečių, kol miestas buvo apmūrytas trijų kilometrų ilgio ir kelių metrų aukščio siena. Tačiau netrukus dėl taktinių karybos naujovių gynybinė siena tapo strategine atgyvena. Mūrams pradėjus irti, vilniečiai, kaip ir ankstesniais šimtmečiais, tegalėjo šventųjų išmelsti, kad juos saugotų (laukinė) gamta; o ši, tarsi paklususi tokiam pagoniškam prašymui, bent jau kurį laiką sėkmingai sergėjo Lietuvos sostinę nuo politinių ir religinių Europos audrų.

Be pirklių, amatininkų, samdytų kareivių ir retsykiais meno žmonių, į Vilnių iš vakarų daugiausia plūdo dvasininkai. Vienas iš pirmųjų (žinomų) Vilniaus svečių buvo italas Zaccharias Ferreri, naujoviška, renesansiška asmenybė. Už kūrybinius siekius ir humanistinius idealus popiežius Leonas X suteikė Ferreri Neapolio karalystės vyskupo titulą. (Jis, regis, buvo paskirtas ir Sebastės vyskupu, – dar kryžiaus karų laikais katalikų prarastos metropolijos, įkurdintos Šventojoje Žemėje, arba Anatolijos Armėnijoje.) Toks bažnytinių pareigų paskirstymas Mahometo sekėjų žemėse davė mažai finansinės ar ganytojiškos naudos, bet suteikė Ferreri garbę vadintis „vyskupu netikinčiųjų žemėse“ – *in partibus infidelium*. Gimęs 1479 metais šiaurės Italijoje, Ferreri priklausė tai dvasininkų kartai, kuri be jokių religinių skrupulų perėmė Renesanso idėjų dvasią: pagoniška antikinės Graikijos bei Romos vaizduotė šiai kartai buvo mielesnė nei dogmatiška krikščioniška ikonografija. Už tokias pagoniškas, antikines pažiūras ir Bažnyčios reformos palaikymą 1513-aisiais Ferreri buvo net ekskomunikuotas. Nelaukdamas Bažnytinio teismo, jis pabėgo į Prancūziją. Bet jau kitais metais jį visiškai reabilitavo naujai išrinktas popiežius – Giovanni di Lorenzo, įtakingos Medici šeimos atžala. Medici popiežius, pasirinkęs Leono vardą, valdė Apaštalų Sostą be galo mėgaudamasis

9. Aušros vartai (lenk. *Ostra Brama*) 1924 m. Šie vartai – vienintelė išlikusi miesto gynybinės sienos dalis

prabanga ir meninėmis puošmenomis. Tačiau kol Roma žavėjosi fantasmagoriškais renginiais, neišsenkama popiežiška labdara ir dailių jaunikaičių antplūdžiu (kaip nemaža to laiko bažnytininkų, Leonas X nebuvo abejingas vyro grožiui ir lyčiai), Martinas Liuteris ir jo šalininkai pradėjo reikalauti Bažnyčiai sugrąžinti prarastą skaistumą ir biblinį paprastumą.

Nors linksmabūdis ir švietėjiškai mąstantis, Leonas X, kaip ir jo pirmtakai, rezgė kryžiaus karo planus, tik šįkart skirtus ne Jeruzalei vaduoti ar stabmeldiškoms sieloms išganyti, o užkirsti kelią osmanų veržimuisi į Europą. Tad 1520 metais jis pavedė vienam iš savo favoritų – Ferreri – įkalbėti karalių Žygimantą (Aleksandro brolį, vėliau tapusį Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu)

prisidėti prie organizuojamo žygio. Ferreri išgarsėjo Romoje tuo, kad savo globėjo popiežiaus buvo paskirtas perrašyti humanizmo įkvėpta dvasia senąjį lotynišką (ir viduramžišką) giesmyną. Toks poetiškas įpareigojimas nesutrukdė jam tapti diplomatu. Siekiant suvienyti besivaidančius krikščionių valdovus ir sutelkti juos kariauti su musulmonais, Ferreri buvo siunčiamas sudaryti amžinos taikos sutarties tarp Teutonų ordino bei Lenkijos ir Lietuvos valstybių. Jam taip pat buvo suteikta teisė vykti į Maskvą „gelbėti" caro nuo schizmos – ortodoksų įsitikinimų ir įkalbėti, kad prisidėtų prie ekumeninės, priešislaminės ir bendrakrikščioniškos kovos. Idealistiškai nusiteikęs Ferreri neįvykdė nė vieno diplomatinio pavedimo: Ordino ir Lenkijos taikos sutartį sudarė Šventosios Romos imperatorius (senas popiežiaus nedraugas), o vykti į Maskvą sutrukdė karalius Žygimantas, nenorėdamas prarasti dinastinių bei bažnytinių Lietuvos teisių į Rusijos žemes.

Ferreri, ištikimas Romai ir atsidavęs savo globėjui, sėkmingiau įkalbėjo Lenkijos ir Lietuvos valdovą kovoti su kylančia liuteroniškos erezijos banga. Lenkijoje jis organizavo viešą Liuterio knygų deginimą – vieną pirmųjų Europoje – ir paskatino išleisti karališkąjį ediktą, draudžiantį protestantišką spaudą. Apsvaigintas sėkmės, legatas kandžiai pakurstė priešiškumą stačiatikiams, kurie Lietuvoje sudarė daugumą. Tarpkonfesinių mūšių lauke Ferreri atrado savo angeliškąjį globėją, kurio žemiškasis kelias atvedė jį į Vilnių.

Apaštališkoji kurija jau kurį laiką gaudavo Lietuvos ir Lenkijos aukščiausios pasaulietinės ir bažnytinės valdžios atstovų prašymus pradėti Aleksandro ir Žygimanto vyresniojo brolio karalaičio Kazimiero beatifikacijos ir kanonizacijos procesą. Popiežius Leonas X susidomėjo šiuo kilniu pageidavimu ir nurodė Ferreri surinkti kuo daugiau istorinių įrodymų bei liudytojų pasakojimų apie ligoto karalaičio gyvenimą ir po jo mirties įvykusius stebuklus.

Kazimieras, Jogailos vaikaitis ir ketvirtos kartos Gedimino palikuonis, gimė 1458 metais ir nuo mažens buvo rengiamas tapti karaliumi. Vyresnysis jo brolis Vladislovas gavo Bohemijos karūną, o trylikmetį Kazimierą tėvas išsiuntė į Vengriją užimti šios šalies sosto. Žygis į Vengriją žlugo, karalaitis patyrė gėdingą fiasko: nesulaukdama užmokesčio, samdinių kariuomenė išsilakstė ir paliko jaunąjį pretendentą į sostą likimo bei plėšikaujančių dezertyrų valiai. Sukrėstas tokios nešlovės, jis grįžo namo atgailaudamas: atsisakė dvaro prabangos ir jaunatviškų gyvenimo džiaugsmų, visą savo energiją nukreipė skaistybės ir asketizmo vaga. Tapęs dievobaimingas, daug dėmesio skyrė labdarai ir apaštalinei veiklai. Nepaisydamas nerimą keliančio karalaičio pamaldumo ir silpnos sveikatos (jis, regis, sirgo džiova), Kazimiero tėvas paskyrė jį Lenkijos sosto įpėdiniu. Tėvo skatinamas, karalaitis ėmė aktyviai dalyvauti abiejų kraštų gyvenime ir, nuolat lankydamasis Lietuvoje, ragino stiprinti

čia Katalikų Bažnyčią ir apriboti stačiatikių laisves. Tačiau jaunuolis kategoriškai atsisakė vykdyti pirmutinę savo karališkosios prigimties pareigą – vesti ir susilaukti palikuonių, kad būtų pratęsta ir po visą Europą paskleista Jogailaičių dinastinė garbė. Kad ir kaip spaudė tėvai, jis atsisakė Šventosios Romos imperatoriaus dukters rankos. Sklido gandai, kad angeliškai dailus ir grakštus Kazimieras ištisas naktis meldžiasi, alina savo kūną pasninku, sielos kančiomis, tiesiog nori gyventi taip, tarsi būtų be geismų ir žemiškų poreikių. Kai dvaro gydytojai, gavę tėvų pritarimą, išrašė Veneros pagundas – meilės žaidimus – kaip veiksmingą vaistą nuo džiovos (ir tariamos impotencijos), Kazimieras pareiškė verčiau mirsiąs ir skaistus eisiąs į rojų, negu, atsidavęs mirtinos nuodėmės apžavams, amžiams prarasiąs Dievo meilę. Taip ir likęs nekaltas, 1484 metų ankstyvą kovo 4-osios rytą dvidešimt penkerių metų karalaitis buvo rastas miręs prie Gardino bažnyčios durų. Palaikai buvo perkelti į Vilnių, Kazimieras iškilmingai palydėtas amžino atilsio „prie pilies, kur yra Vilniaus vyskupo sostas, – Šventojo Stanislovo, kankinio ir vyskupo, bažnyčioje; koplyčioje Dievo Motinos Marijos, kuriai buvo pavedęs visą savo sielą ir skaistųjį kūną."[14]

Pamaldumo ir skaistaus gyvenimo būdo neužteko, kad Kazimieras būtų paskelbtas šventuoju: tam reikėjo stebuklų. Jų Ferreri ir vyko ieškoti į Lietuvos sostinę, arčiau karalaičio karsto, „kur lyg iš gilaus šaltinio pasisemtume daugiau apie jo nuveiktus darbus ir stebuklus". Tris savaites keliaudamas „žmogaus nepaliestais miškais, negyvenamomis ir dažnai pelkėtomis vietovėmis" iš Torunės į Vilnių, įsikūrusį, kaip teigia kai kurie jo amžininkai, Šiaurinio ašigalio pakampėje, legatas jautė stiprėjančią Kazimiero globos šilumą. Visą kelią sunkus dangus smarkiomis liūtimis plūkė žemę ir dundančiu griaustiniu skelbė artėjančią pasaulio pabaigą. Tačiau Ferreri liko sausas, nes kasdienis lietus prapliupdavo tik naktį arba keliautojams jau pasiekus jaukią pastogę. Iš tiesų paliūtis, pasak legato, kelionę palengvino, nes „dieną debesys lyg koks šydas mus saugojo nuo saulės karščio, o nakties liūtis atrodė dangaus malonė, kadangi smėlio dulkes, kurios tą kelionę daro nepakeliamą, pliaupdama suplakdavo, kad jos nepakenktų akims. Stebėdamiesi ėmėme suprasti, kad tai dieviška dovana, gerojo Dievo suteikta už tą palaimintojo Kazimiero nuopelnų tyrimo darbą, kurio mielai ėmėmės".[15]

Meteorologinė drama pasiekė kulminaciją prie Vilniaus vartų, kur atkeliavusį italą pasitiko džiūgaujančių gyventojų minia. Paaukojęs mišias ir padėkojęs už sėkmingai įveiktą kelią, Ferreri, pasitiktas garbiųjų tėvų – Vilniaus, Kijevo ir Kafo vyskupų ir didžiulio katalikų bei schizmatikų būrio, buvo pasirengęs įžengti į miestą. Tik dangus ir vėl užsirūstino: tolumoje susikryžiavo žaibas su griaustiniu. Bet „verta nuostabos buvo tai, kad, žengiant

10. Šventasis Kazimieras (1749). Šis ikonografinis šventojo paveikslas vaizduoja jį trijų Vilniaus kraštoženklių fone – Katedros Kazimiero koplyčios, Pilies kalno ir Trijų kryžių kalno

į miestą, iš visų pusių susitelkusių debesų aptemdytas dangus grėsė pratrūkti tokia gausybe vandens, kad, rodės, – mums nebėra jokios vilties išvengti užplūstančio tvano pavojaus. Šventaisiais drabužiais (ir išties labai brangiais) vilkintys kunigai, senatoriai ir didikai, pasipuošę šilku, brangakmeniais bei auksu, ir nesuskaičiuojama minia, bijodami labai smarkios liūties, įsitempę žvalgėsi į dangų". Bet audra lyg tyčia pratrūko tik tada, kai Ferreri ir jo palydovai po iškilmių prie didžiojo Katedros altoriaus buvo parvesti į jiems skirtą būstą. „Tačiau kai tik mus priglaudė pastogė, pradėjo lyti taip gausiai ir taip staiga: beveik tą pačią akimirką buvo įžengta į svečių namus ir pasipylė

liūtis." Toks įspūdingas finalinis kelionės akordas Romos legatui neabejotinai atrodė tiesiog paties Dievo režisuotas, kad parodytų maloningumą savajam tarnui Kazimierui.[16]

Ferreri tikriausiai buvo girdėjęs apie kito popiežiaus įgaliotinio, Jokūbo Pizono (Jacobus Piso), kilusio iš Transilvanijos, bet gyvenusio Romoje, apsilankymą – jis per Vilnių keliavo prieš šešerius metus, 1514-aisiais. Pizonas atvyko į Vilnių ypatingu laiku – švenčiant lietuvių ir lenkų pergalę prieš rusų kariuomenę prie Oršos. Caro armijos sutriuškinimo nuopelnai buvo priskirti Lietuvos kariuomenės etmonui Konstantinui Ostrogiškiui ir Lenkijos karaliui Žygimantui, Kazimiero broliui. Vilniuje Pizonas tepabuvo penkias paras, bet per tą laiką gebėjo surimuoti šešiolikos eilučių eilėraštį „De Lithuania" (išleistas 1533 metais Venecijoje). Jame užsiminė apie kiekvienos savo viešnagės dienos įvykius. Pirmą dieną pavargęs keliauninkas, išsekintas karščio lyg Šventosios Žemės piligrimas, atsigaivina šaltu Vilniaus vandeniu. Antrą dieną jis pareiškia pagarbą „šviesiausiajam kunigaikščiui", trečią – „visiems mums šventė buvo išgirdus, jog mūsiškis karys įveikė priešų būrius", ketvirtą – „karaliaus triumfą žymėjo, šitiek belaisvių vadų nevedė niekas lig tol". Galiausiai penktą dieną, jau visko prisižiūrėjus, „valanda atėjo laiminga", kai maloningasis karalius galų gale leido nuobodžiaujančiam diplomatui išvykti iš miesto. „Ką čia dar bepridursi?" Pizonas, taip ir neatsakęs į savo retorinį klausimą, užbaigia eilėraštį: „Sudie, lietuvių žeme, sveika lik. Čia nenorėčiau aš būt, net jei tapčiau dievu."[17]

Ferreri lankymasis Vilniuje, bent jau sprendžiant iš jo paties raštų, buvo stulbinamai nepanašus į Pizono viešnagės nusivylimus. Pizonas aiškiai ironizavo Vilniaus susireikšminimą ir garbėtrošką. Jo eilės satyrinės, nes jis iš dalies Lietuvos sostinę prilygina Romai ar Olimpui. Tik, žinoma, Vilniaus aukštybėse net ir (antikos) dievai mirtų iš nuobodulio, mat išstumti iš spalvingojo pasaulio į gūdžius miškus jie būtų visų pamiršti. Ferreri – atvirkščiai – sutaurino Vilnių, nes buvo sutiktas gal ir ne kaip dievaitis, bet iškilmingai, netgi pompastiškai. Vilniečiai katalikai, o ypač didikai ir dvasininkai, meilinosi jam ir pataikavo, nes nuo jo viešnagės įspūdžių priklausė sakralinė miesto šlovė – Kazimiero paskelbimas palaimintuoju ir jo palaikų įšventinimas.

Ferreri, rodos, buvo apkerėtas lietuviško lipšnumo; išbuvęs mieste šešis mėnesius – nuo rugsėjo iki vasario – jis vis dar negalėjo atsidžiaugti Vilniaus prašmatnybėmis. Jį erzino tik religinė tolerancija, tad, pasinaudojęs aukštomis savo pareigomis, jis skubiai sušaukė sinodą ir supeikė visas naujas ir senas klaidatikystes – Liuterio mokymą ir stačiatikių apeigas. Tik artėjanti žiema apmalšino apaštališką legato įkarštį, nes italams, kaip pats sakė, „pripratusiems prie romėniško klimato... lengvai būtų galėjęs pakenkti net menkesnis

šio krašto šaltis". O Lietuva – „toks šaltas speigo kraštas", kur „net ir žvėrys miškuose sustingsta, o medžiai bei namų sienojai braška ir dažnai perskyla nuo viršūnės iki pašaknų", tad čia greitai galima peršalti, ir net čionykščiai gyventojai, „ilgesnį laiką pasilikę lauke, kartais netenka nosies ar pirštų galų, o labai dažnai ir taip sušąla, kad atsisveikina su gyvenimu". Tačiau tokios liūdnos prognozės nepasitvirtino: Viešpats, Kazimierui pakuždėjus, suteikė malonę, – per Ferreri viešnagę žiema buvo šilčiausia, kokią tik vilniečiai prisiminė. Net per Kūčias svečiai italai galėjo dieną naktį būti lauke, bėginėti iš vienos bažnyčios į kitą, peikdami „rusėnų paklydimus" ir nė kiek nepakenkdami gležnai savo sveikatai. Ankstyvą Kalėdų rytą jie „budėjo bei vargo, <...> kuomet paprastai visada būdavęs didžiausias šaltis, visų nuostabai vos pajutę šaltį ir vos galėdami patikėti, kad yra žiema, nors teko nemaža privargti". Už palaimingai švelnią žiemą Ferreri pirmiausia dėkojo Kazimierui, naujam dangiškajam savo globėjui, ir netikėtą orų permainą aprašė kaip šventojo gyvenimo preambulę; tačiau lietuviai sau ieškojo žemiškojo globėjo, nes „vienas per kitą tvirtino, kad tuos anksčiau nematytai ir negirdėtai šiltus bei švelnius orus mes [italai] iš Romos miesto atvežę".[18]

Vis dėlto vilniečiai papasakojo Ferreri ir apie realesnę Kazimiero stebuklų galią. Vilniuje prie jo kapavietės kaipmat išgydavo „kurtieji, nebyliai, luošiai, sudžiūvę ir neregiai". O viena mergina net prisikėlė iš mirusiųjų... Kalbėta, kad net pati Lietuva gyvuoja tik atgulusio karalaičio dėka. Prieš metus ar dvejus, kaip buvo pranešta Ferreri, į Lietuvą įsiveržę maskvyčiai – per šešiasdešimt tūkstančių raitelių, – o prieš juos suburta vos du tūkstančiai lietuvių savanorių. Vilniui likus be patikimos apsaugos, jo gyventojai suprato, kad teks vergauti svetimtaučiams arba mirti. Išblėsus paskutiniesiems vilties atšvaitams, lietuvių kariai su ašaromis akyse parklupo maldauti Kazimierą atleidimo už nepagarbą jam. Malda suteikė kariams narsos ir, „ginkluoti tikėjimo šarvais", jie negailestingai puolė priešą. Stebuklas, „retas ir ankstesniais amžiais, o mūsų laikais negirdėtas", išgelbėjo Lietuvą nuo pražūties: lietuviai laimėjo mūšį nepraradę nė vienos gyvybės![19]

Dar viešėdamas Vilniuje, Ferreri, surinkęs padrikus vietos gyventojų liudijimus apie menamus Kazimiero stebuklus ir įterpęs savo pastabas apie neįtikėtinai palaimingas Lietuvos oro sąlygas, aprašė šventą karalaičio gyvenimą. Pirmoji Kazimiero hagiografija, išleista 1521 metais, šventojo likimą pavaizdavo žmogiškai, pagal humanizmo dvasios principus, buvo įpinta kasdienių karališkosios šeimos gyvenimo epizodų, krašto istorijos faktų, geografijos ir etnografijos detalių. Kazimiero šventumui Vilniuje būta konkurentų. Pagal rusų kronikas, 1347-aisiais trys lietuviai, kunigaikščio dvariškiai, apšviesti stačiatikių mokslo, nusprendė krikštytis. Slapta gavę krikščioniškus vardus –

Antanas, Jonas ir Eustachijus – ir gyvenę krikščionišką gyvenimą tarp pagonių, netrukus buvo stabmeldžių demaskuoti ir, kaip senais prieškrikščioniškosios Romos laikais, žiauriai nukankinti. Per jų kančią Vilniui atsivėrė dangus į bizantiškąjį, graikiškąjį pasaulį; po kelių dešimtmečių jų palaikai buvo perkelti į *Haghia Sophia* (Aukščiausios Išminties) soborą Konstantinopolyje – Bizantijos baziliką. Trijų Vilniaus kankinių garbinimas tęsėsi ir osmanams užkariavus Konstantinopolį, o vėliau, 1549 metais, jų vardai buvo įrašyti į visuotinį rusų stačiatikių šventųjų kalendorių ir pateko Maskvos globon. Išaukštindamas Kazimierą – katalikiškosios Europos atžalą, – Ferreri nusprendė pritemdyti ortodoksišką (bizantiškąjį ir rusiškąjį) Vilniaus sakrališkumą.

Rašydamas Kazimiero hagiografiją, monsinjoras Ferreri iš dalies pateikė ir Europos geografiją, aptikęs ne tik dvasines, bet ir genealogines Romos ir Vilniaus sąsajas. Pirmiausia jis akcentavo, kad kraštovardžiai *Lietuva* ir *Italija* yra tartum gimimo valandą išskirti dvyniai: lotyniškai *Lituania* ir *Italia*. Dėl to abu vardus jis geografiškai suvienijo, sukūrė naujadarą *Litalia* ir logiškai išdėstė susitapatinimo istoriją, esą antikos laikais į šiaurės kraštą atkeliavę italai, mat jie „palaikę didžiojo Pompėjaus pusę“ ir dėl to turėję bėgti iš Romos.[20] Vis dėlto Lietuva, „atšiaurių šaltų orų kraštas, kuriame vasara retai matoma“, yra Italijos priešingybė. *Litalia*, nutolusi nuo šiltų Viduržemio jūros krantų ir neapsaugota Alpių, yra „iš visų pusių supama lygumų ir miškų, ežerų ir pelkių“. Todėl žemė čia „nepažįsta vynuogienojų, nenokina vaisių“, bet miškuose pilna „mažų žvėrelių, kurių brangūs kailiukai naudojami drabužiams puošti ir gintis nuo šalčio“.[21] Susiedamas Italiją su Lietuva, Romos svetys įrašė jos sostinę į antikinio pasaulio žemėlapį. Vilnius, kaip ir Roma, įkurtas senų prekybos tinklų kryžkelėje, todėl ir gėrybės čia plaukia „tiek nuo Germanų [Šiaurės] bei Sarmatų [Baltijos] jūrų, tiek nuo Ponto [Juodosios] jūros, Armėnijos bei Skitijos, be to, iš Trakijos ir beveik visos Graikijos ir Misijos [Mažosios Azijos]“.[22]

Vyskupas Ferreri išaukštino Kazimierą už tai, kad jis esąs karališka Lietuvos ir Italijos simbiozė: Romos (katalikiška) dvasia ir lietuvio (Jogailaičio) kūnas. Todėl ir Kazimiero hagiografiją užbaigė šlovindamas Vilnių kaip krikščioniškosios vienybės švyturį:

> Tegul džiaugiasi garsioji ir žavioji Italija, davusi pirmučiausią pradžią prakilniajai ir italų, ir lietuvių diduomenei, iš kurios taip pat ir Kazimieras kilo. Tegul linksminasi plačioji ir erdvioji Sarmatija, kuri, nugalėjusi visą speigą, visą šaltį, įveikusi savą nederlingumą, išaugino šį gražiausiąjį ir laimingiausiąjį gyvybės medį, šį garbės ir dorybės saldžiausiąjį vaisių. Tegul džiūgauja šventoji ir pamaldžioji motina Bažnyčia, kuri jį iškėlė į šviesą kaip Kristaus sūnų ir kaip savo tvirtą karį

<...>. Ypač tesidžiaugia Vilnius – įžymusis miestas, kuris tuos jo balčiausius kaulus, tuos jo mieliausius palaikus ir švenčiausias relikvijas ateityje saugos kaip nemirtingumo ir šlovės laidą. Tegul džiūgauja visos krikščionių bažnyčios, šventieji namai teaidi Dievo pašlovinimais, teskamba – čia giesmės, ten chorų giedojimas ir vargonai![23]

Pagiriamasis Kazimiero sveikinimas buvo šimtmečiu paankstintas. Vatikanas šventame Kazimiero gyvenime nerado trūkumų, bet 1521-aisiais mirė Ferreri globėjas popiežius Leonas X, o ir jis pats, grįžęs iš Lietuvos, netrukus iškeliavo amžinybėn. Imperijos kariuomenei 1527 metais nusiaubus Romą ir kartu stiprėjant religiniams Europos vaidams, pamaldaus Sarmatijos karalaičio beatifikacijos klausimui tiesiog neliko laiko. Vilniuje Kazimieras nebuvo užmirštas, bet, protestantams įnirtingai šluojant iš dangaus šventuosius ir valant žemę nuo stabmeldiško pamaldumo, katalikai Lietuvoje laikėsi kaip beglobė tauta, avelių banda be piemens Danguje.

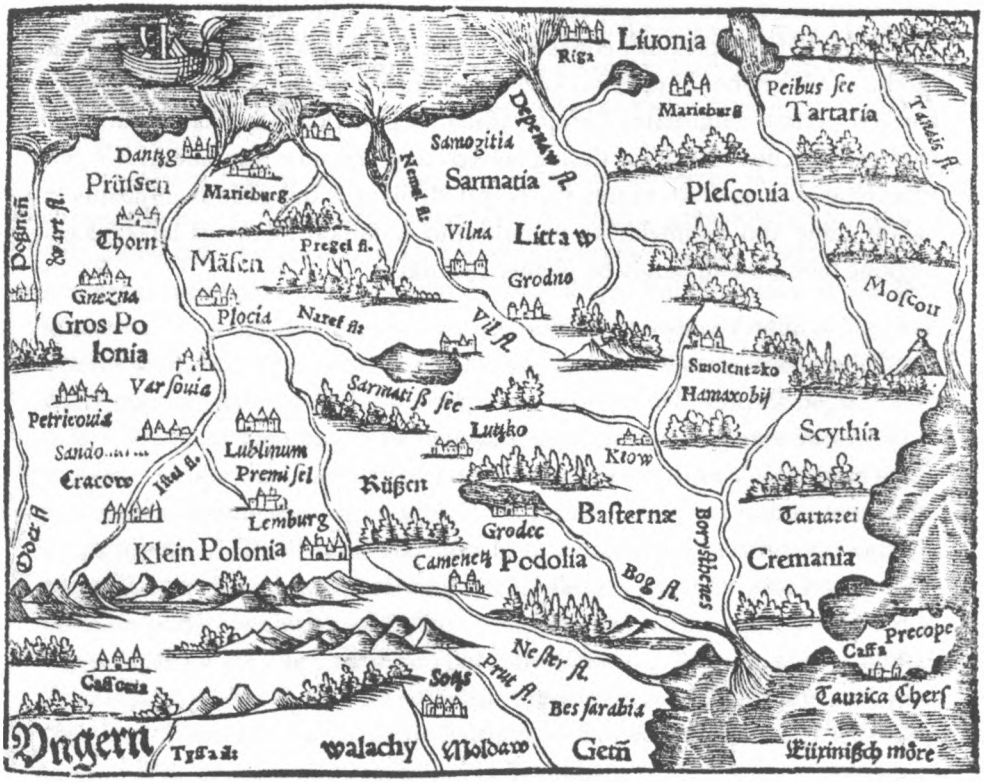

11. Sarmatija – Lietuvos ir Žemaitijos slenkstis. Iš *La cosmographie universelle* (1572)

ANTRAS SKYRIUS

Sarmatijos glėbyje

> Nors kartografinės ribos, leidusios [Renesanso] žmonėms laikyti save europiečiais, tapo apibrėžtesnės ir įvairių šalių gyventojai daugiau vieni apie kitus sužinodavo, nes daugiau keliavo ir skaitė, veikė ir priešinga tendencija: pažinti dar nereiškia pamėgti. Informacija atvėrė akis, bet kartu žadino nepasitenkinimą.
>
> John Hale

Kartografiškai Vilnius pasirodė Europoje 1513-aisiais Strasbūre išleistame žemėlapyje, pavadintame *Tabula moderna Sarmatie Europa*, arba *Šiuolaikinė sarmatinės Europos išklotinė*.[1] Tai buvo patikslintas ankstesnio Europos žemėlapio variantas, o ankstesnis buvo sudarytas pagal kardinolo Nicolus Cusanus (Mikalojus Kuzietis, 1401–1464), žinomo astronomo, filosofo ir Romos vietininko, nurodymus. Cusanus, paveiktas senovės graikų ir romėnų geografijos mokslo, mėgino XV amžiaus Europos vaizdui suteikti antikinės kartografijos meno bruožų. Šiame chronologiškai supainiotame žemėlapyje Cusanus pirmą kartą – 1491 metais – pažymėjo ir Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. Tačiau jos sostinė tuomet tebuvo pažymėta tik gyvenamosios vietovės simboliu, – kaip bevardis miestas. Naujesniame pataisytame – tai yra 1513-ųjų – žemėlapyje Lietuva jau išsiskyrė iš kitų kraštų aiškiai įvardytais ir ryškiai nužymėtais miestais. Beje, šįkart žemėlapio braižytojai, tarsi stengdamiesi kompensuoti ankstesnį savo aplaidumą, pažymėjo Vilnių dviem kartografiniais taškais. Pirmasis teisingai pažymėjo Lietuvos sostinę kaip miestą *Wilno*, įsikūrusį dviejų (neįvardytų) upių santakoje. Antrasis, šiek tiek į pietus nuo pirmojo, pažymėjo kaip miestą *Bilde*. Vietovardis *Bilde*, neturintis žinomo istorinio ar geografinio atitikmens, veikiausiai bus iškreiptas žodžio *Wilde* variantas. Toks teutoniškas Vilniaus pavadinimas dažnai minėtas Kryžiuočių ordino kronikose, vėliau perimtas kitų kalbų ir įsivyravo renesanso laikų žemėlapiuose bei kosmografijose.[2]

Ankstyvosiose Europos kronikose dažnai pasitaikydavo klaidingų topografinių pavadinimų, ir Lietuvos gyventojų vartojami savo krašto vietovardžiai neretai būdavo netinkamai perrašomi arba nesuprantamai transkribuojami kitomis kalbomis. (Beje, iki šiol Vilniaus pavadinimas įvariuose žemėlapiuose nėra galutinai sunormintas.) Vis dėlto miestovardis *Wilde*, nors ir būdamas

iškreiptas *Wilna* (arba Vilniaus) vardo pakaitalas, matyt, buvo paveiktas tam tikrų religinių potėkmių. Vokiškas žodis *Wilde*, nurodantis vietovės gamtines savybes, yra tvirtai suaugęs su krikščioniškąja Vakarų Europos pasaulėžiūra ir romėniškąja jos kultūra. Germaniškos kalbinės šaknys sieja *Wilde* su vietos, daikto arba asmenybės laukiniškumu, specifine tiek gamtos, tiek ir kultūros ypatybe. Pavyzdžiui, didžiuliai miškingi plotai, dėl nepabaigiamų kryžiuočių ir pagonių grumtynių ištuštėję, bet veiksmingai atskiriantys Vilnių nuo Teutonų ordino valdomos Prūsijos, Europoje buvo žinomi kaip *die Wildnis* – laukinis kraštas, arba nekultivuojami, žmonių apleisti tyrai. Kita vertus, *das Wild* reiškia medžiojamą ar nukautą žvėrį; o *der Wilder* – neišauklėtą, šiurkštų, storžievį žmogų, barbarą.

12. Lietuvos briedžiai. Iš *La cosmographie universelle* (1556)

Iš esmės laukiniškumas reiškia kultūros bei dvasingumo stoką. Antikos laikais laukiniškumas visų pirma buvo susijęs su *barbarišku* egzistavimu už miesto civilizacijos ribų; o krikščionybės laikais darėsi vis ryškesnė dvasinė šios sąvokos reikšmė. Laukinis – nepažįstantis tikrojo tikėjimo – ir dėl to nepamalonintas Dievo meilės. Krikščionišką priešpriešą tarp miesto ir gamtos galutinai įtvirtino Teutonų ordinas, nes žodis *reysa*, kartu reiškiantis ir karo žygį, ir medžioklę, fiziškai ir dvasiškai puikiausiai atitiko civilizacinės misijos laukiniame krašte idėją. Kryžiaus žygiais į Lietuvą siekta sielų išganymo, tačiau dažniausiai jie pasibaigdavo gausia medžiokle. Įvedus Lietuvoje krikščionybę, jos girios neišnyko, todėl ir XV amžiaus pabaigoje pasaulio kosmografijose vis dar vyravo gamtinės, o ne etninės Lietuvos savybės:

> Sarmatijoje plytinti garsioji giria neturi lygių visoje Europoje. Ši giria driekiasi nuo Krokuvos, ir ja įmanoma nukeliauti iki Lietuvos ir Skitijos. Ta didžioji giria it glėbyje laiko apkabinusi visą kraštą, joje glaudžiasi labai didelės laukinių gyvūnų bandos. Šiaurinėje girios dalyje gyvena nuožmūs stumbrai, didžiuliai gyvuliai, visai nepakenčiantys žmonių; jų mėsa gana skani, o odos spalva primena citriną, kakta balta, su dideliais ragais, jiems sumedžioti reikia milžiniškų pastangų.[3]

Tad žvelgiant arba keliaujant iš (Vakarų) Europos, Vilnius atrodė nuspalvintas „laukinėmis spalvomis“, ir nebūtinai dėl savo medinės, kreivos „miesto

kultūros“ ar vis dar teberusenančios pagoniškos dvasios, o dėl miškuose paskendusios geografinės savo padėties ir gamtos apglėbtos topografijos. Skirtingai nei kiti, įprastai iš plytų sumūryti, akmenimis grįsti Europos miestai, medinis Vilnius nestojo piestu prieš gamtą, o priėmė ją kaip gyvybišką atramą. Vilniui laukinis kraštas buvo ne miesto užnugaris, o jo prieangis. Miestas užgimė, augo ir tvirtėjo dėl Lietuvos girių ir dėl to, kad gamtos jėgų buvo atskirtas nuo Europos kultūros.

Laukinės miesto ypatybės neabejotinai sietinos su daugiadieviu lietuvių tikėjimu ir apeigomis. Pagonys dievino gamtą: saulę, mėnulį, perkūną, gyvius ir ypač medžius, šilus bei giraites. O krikščionys, atvirkščiai – sukurti ir sutvirtinti smiltainio ir marmuro miestų, Jeruzalės ir Romos, gamtą laikė Dievo prakeiksmu, gimtosios nuodėmės ženklu. Pagonių šventykla stūksojo laukinėje Vilniaus šerdyje ties Neries ir Vilnios santaka ir ją saugojo šventa ąžuolų giraitė. Katalikiškoje ir bizantiškoje Europoje vyravo kitokia tvarka, miestą nuo gamtos (ir priešų bei kaimo) skyrė akmenų ir proklamacijų siena, net reikšmingiausias – popiežiaus velykinis – sveikinimas prasideda kreipiniu *Urbis et orbis* („Miestui ir pasauliui“). (Petras, pirmasis Dievo vietininkas žemėje, taip pat graikiškai reiškia „akmuo“ arba „uola“.) Taigi miestas, strategiškai germanų pavadintas *Wilde*, ideologiškai atsidūrė kitapus krikščioniškosios dvasios, už civilizuoto ir pažįstamo pasaulio ribų. (Laukiniame krašte, žinoma, galima buvo elgtis kitoniškai, nekrikščioniškai, taip ir darė čekų karalius Jonas Aklasis, apdainuotas Europoje už tai, kad dėl jo narsumo tūkstančiai pagonių, – vyrų ir moterų, – prarado savo sielą ir kūną.) Tad nieko nuostabaus, kad Lietuvai priėmus katalikybę Bažnyčia pagal nusistovėjusias tradicijas puolė versti pagonių Olimpą. Vilniuje Krikšto sakramentas buvo sutvirtintas kirvio ašmenimis ir tašytais akmenimis, nes, kaip byloja istorija, iškirtus šventą giraitę, atsiradusioje laukymėje buvo pastatyta pirmoji katalikų katedra, vėliau didingai sutvirtinta akmenų, plytų ir marmuro durstiniu. Beje, lietuvių krikštas taip ir neištrynė Vilniaus „laukiniškumo“ iš Europos geografinės pasąmonės, nes vietovardis *Wilde* vis dar šmėstelėdavo žemėlapiuose bei metraščiuose net iki pat XVIII amžiaus vidurio.

Šimtmečiams bėgant, geografinė Vilniaus atskirtis tapo didžiausiu jo pranašumu. Atsidūręs įvairių tikybų – katalikų, protestantų, stačiatikių, judėjų, musulmonų ir net pagonių – paribiuose, miestas puoselėjo religinio pakantumo ir kultūrų dermės aplinką. Tačiau naujai atrasta Europos estetika, pagrįsta humanizmo ir antikos atgimimo idėjomis, giriose nugrimzdusį Vilnių pasiekė vėlai. Lietuvoje gotika įgavo tobuliausią meninę išraišką 1500 metais pastačius Vilniuje elegantišką Šv. Onos bažnyčią. O Europos pietuose tuo metu jau

brendo Renesanso derlius. Ir pirmoji spaustuvė Lietuvos sostinėje įsteigta tik 1522-aisiais, praėjus beveik septyniasdešimčiai metų po to, kai Gutenbergas Maince išspausdino Bibliją. Tiesa, Vilniuje pasirodžiusio pirmojo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės spaudos leidinio pavadinimas buvo simbolinis, atitinkantis nerimstančią miesto dvasią: *Mažoji kelionių knygelė* – stačiatikių giesmynas su kalendoriumi, parašytas ankstyvąja slavų (senąja baltarusių) kalba rusinų humanisto Pranciškaus Skorinos, įgijusio katalikišką išsilavinimą. Praėjus keliems dešimtmečiams, krikščionių lygybė Vilniuje buvo viešai įteisinta: 1563-iaisiais, Europoje siautėjant religinei nesantaikai, didikų susirinkimas priėmė įstatymą, garantuojantį visų tikėjimų laisvę Lietuvoje. Kitąmet didysis kunigaikštis išleido įsaką, draudžiantį vietos valdžiai apkaltinti žydus ritualiniu žudymu, jeigu to kaltinimo nepatvirtina trys krikščionys ir trys žydai. Dėl to Renesanso laikų Vilnius, nors ir gerokai nutolęs nuo Europos meno bei mokslo centrų, atspindėjo žemyno daugialypiškumą, kur bene kiekvienas svetimšalis arba keliautojas galėjo atrasti savo bendramintį ar gentainį.

Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvaras, jau galutinai įsikūręs Vilniuje, suteikė sostinei tarptautinės reikšmės, mat valdovų dinastinės santuokos, apėmusios didumą krikščioniškojo pasaulio, pritraukdavo į Vilnių karališkuosius piršlius bei vedybines svitas. Diplomatai, beje, atvykdavo į Vilnių ne tik piršliauti, bet ir derėtis Europos karo ir taikos klausimais. 1517-aisiais Siegmundas von Herbersteinas, vienas iš aktyviausių ir gabiausių savo kartos diplomatų, vyko per Vilnių į Rusiją tartis dėl Lietuvos ir Maskvos paliaubų. Jos buvo pasirašytos tik 1522-aisiais, o po kelerių metų šis Europos diplomatas vėl sugrįžo į Lietuvą atnaujinti šios sutarties. Herbersteinas tarnavo Habsburgams – galingiausiai Europos valdovų giminei ir Šventosios Romos imperatoriaus šeimai. Imperatoriaus susirūpinimas Rusijos ir Lietuvos konfliktu – geografiškai periferiniu karu – įteisino geopolitines Europos ribas. Bizantijai subyrėjus ir krikščionybei pasitraukus iš biblinių (Azijos) žemių, paskui europiečiams atradus Amerikos žemyną ir jį pakrikštijus, Europa tapo naujai apibrėžta erdve, pagrįsta ne tiek geografija ar istorija, kiek bendru tikėjimu ir panašia kultūra. Lietuvos valstybė, valdoma katalikiškos šeimos, bet apgyvendinta stačiatikių daugumos, tapo Europa *par excellence*, naujai įprasminto žemyno įsikūnijimu. Dėl to Europos vienybės, o kartu ir ekumeninės santaikos kelias galėjo būti tiesiamas per Lietuvą ir jos sostinę Vilnių.

Diplomatinės karjeros saulėlydyje Herbersteinas išleido knygą *Užrašai apie maskvėnus*. Ji tapo kanoniniu veikalu apie Rusiją ir kaimyninius kraštus. Lietuvai skirti du knygos skyriai: vienas – šalies geografijai, istorijai ir visuomenei; kitas – jos gamtai ir kultūrai, pastarajame, autoriaus žodžiais tariant, yra išskirtinai kalbama „apie laukinius žvėris". Išsamiai aprašydamas Lietu-

vos kunigaikščius ir to krašto žvėris, Herbersteinas vis dėlto gebėjo įsprausti panoraminį Vilniaus nupasakojimą. „Dabar Vilnių juosia mūro siena, – dėstė jis. – Jame statoma daug bažnyčių ir mūrinių namų. <...> Be to, puikiai atrodo parapijos bažnyčia ir keletas vienuolynų, ypač išsiskiria pranciškonų globojamas vienuolynas, kurio statyba labai daug kaštavo. Tačiau Vilniuje daugiau yra rusiškų cerkvių negu Romos tikėjimo bažnyčių."[4] Mieste didžiojo kunigaikščio karių „tautiniai drabužiai ilgi, jie nešioja totorišką lanką, o ietį ir skydą taip kaip vengrai".[5] Bet už miesto lietuvių „liaudis nuskurdusi ir prispausta sunkios vergovės. Mat kiekvienas, kas turi būrį tarnų, gali įeiti į bet kurio valdinio namus, be baimės daryti ką nori, grobti, gadinti daiktus, reikalingus kasdieniniame gyvenime, netgi smarkiai nuplakti valdinį". Piktnaudžiavimai ir vergovė apėmę visus visuomenės sluoksnius: „Valstiečiai, nesvarbu kokiu reikalu, pas valdovą tuščiomis rankomis neleidžiami. O jeigu ir praleidžiami, tai siunčiami pas urėdus ir seniūnus, kurie, jei negauna dovanų, nieko gera nenusprendžia ir nepadaro. Taip atsitinka ne tik vargšams, bet ir kilmingiems, jeigu jie nori ko nors prašyti iš didikų. Vienas pirmo laipsnio pareigūnas, tarnaująs jaunam karaliui, man sakė: „Lietuvoje bet koks žodis kainuoja auksą"."[6] Bet grėsmingiausia, prityrusio diplomato manymu, buvo ne ponų prievarta ir liaudies išnaudojimas, o tai, kas vykdavę Lietuvos giriose, nes ten „kartais regima siaubingų dalykų". Regis, tarp lietuvių ir žemaičių buvo „gausybė stabmeldžių, kurie savo namuose <...> maitina kažkokius šliužus keturiomis, lyg driežų, trumpomis kojomis, juodu, nutukusiu, ne ilgesniu kaip trys sprindžiai kūnu".[7]

Nors Herbersteinas aprašė Lietuvą vos ne kaip naujai atrastą laukinį žemyną, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, apėmusi dabartinės Lietuvos, Baltarusijos, Ukrainos ir Rusijos vakarų žemes, buvo bene didžiausia to meto Europos valstybė. Šiaurėje LDK kaimynės buvo naujos krikščionių konfesijos – liuteronų tikėjimo – tvirtovės: Švedija, Prūsija ir Livonija (dabartinės Latvija ir Estija). Rytuose Lietuva apėmė rusų stačiatikių Naugardo bei Smolensko kunigaikštysčių žemes, glaudžiai priartėdama prie Maskvos valdų. Pietuose ji ribojosi su osmanų sultonų kontroliuojamu Krymo musulmonų chanatu ir bizantišką stačiatikybę išpažįstančia Moldavija. Politiškai tvirta Lietuvos valstybė aprėpė keletą Europos geografinių zonų: nuo miškingų ir pelkėtų Baltijos jūros pakrančių žemumų iki Juodosios jūros stepių plynaukštės; Lietuvai priklausė ir derlingos Pakarpatės regionai – Voluinės bei Podolės žemės, ir dalis neaprėpiamų Rusijos girių.

Šioje didžiulėje teritorijoje gyveno gausybė tautų – rusinai (vakarų ukrainiečiai), baltarusiai, lietuviai, žemaičiai, lenkai, rusai, žydai, vokiečiai, latviai, armėnai, totoriai ir kitos mažumos. Vietos teismai pripažino net šešias kalbas: lenkų, lotynų, gudų, hebrajų, vokiečių ir armėnų. Religinis Lietuvos pasaulis atspindėjo kalbinę vaivorykštę, mat kunigaikštystėje įsitvirtino bent trijų

skirtingų krikščioniškų konfesijų bendruomenės: katalikų, graikų bei Maskvos stačiatikių ir protestantų. Prie šios trejybės 1596-aisiais prisidėjo (naujai) sukurtas ketvirtas darinys – Unitų Bažnyčia, suburta tam, kad išspręstų katalikų naudai ilgaamžį ginčą tarp graikų ir lotynų tradicija besiremiančių krikščioniškų konfesijų.

Dauguma Lietuvos žydų buvo aškenazių (Vakarų Europos) kilmės, išskyrus karaimus, kuriuos į Lietuvą iš Krymo, jų tėvynės, atkėlė didieji kunigaikščiai XV amžiuje. Manoma, kad karaimai kilo iš chazarų – tiurkų klajoklių genčių, nuo IX amžiaus išpažinusių judaizmą. Žydai aškenaziai laikėsi rabiniškojo, arba talmudiškojo, judaizmo, dauguma kalbėjo (vietine) jidiš kalbos tarme, o karaimai laikėsi babiloniškojo judaizmo ir savo hebrajų kalbos raštus perteikdavo arabiškais rašmenimis, nors tarpusavyje kalbėjosi tiurkiška šnekta, kurią pamažu išstūmė vietos slavų kalba. Kaip jau minėta, prie Vilniaus gyveno ir musulmonų totorių genties palikuonys, kurie, kaip ir karaimai, buvo kilę iš Krymo.

Lietuvos geografinės platumos ir tautinė įvairovė svetimšaliams iš Vakarų, pratusiems prie apibrėžtesnių savo tautos kalbinių ir religinių ypatumų, buvo sunkiai suvokiamos. Tačiau dar neaiškesnės jiems buvo teritorinės šalies ribos. Lietuva buvo taki sąvoka ir Europos kontekste buvo suvokiama dvejopai: kaip dvi be galo skirtingos geografinės erdvės. Pirmiausia, tai buvo politinė teritorija, apibrėžta nusistovėjusia Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės administracine valdžia; antra, tai buvo šalis, senasis (pagonių) kraštas, apimantis visą Gedimino – Jogailaičių – tėvoniją. Tarp šių dviejų geografiškai netolygių erdvių nebuvo jokios aiškios istorinės ribos, todėl Lietuvos, kaip ir lietuvio, sąvoka visada turėjo skirtingas, bet nebūtinai viena kitai prieštaraujančias etnines bei politines reikšmes. Įžvalgusis Herbersteinas, pastebėjęs tokią kartografinę Lietuvos dviprasmybę, mėgino paaiškinti ją skaitytojams kaip sumanios lietuvių valdovų dinastinės bei politinės veiklos padarinį. Lietuvos kraštas atstovavo Gediminaičių šeimos lopšiui – Lietuvos valstybė buvo jos galios atestatas.

Vilnius labiau nei bet kuris kitas šios daugiasluoksnės šalies miestas tapo geografiškai bei etniškai praplatėjusios lietuviškos tapatybės traukos centru.

Tuo metu Lietuva, kaip žinoma, per valdovų šeimą ir bajorijos klanus buvo susivienijusi su Lenkija. Dviejų valstybių sąjungą sustiprino politinė Liublino unija, kuria remiantis 1569 metais buvo sukurta jungtinė Abiejų Tautų (Lietuvos ir Lenkijos) Respublika. Tačiau nei lenkų, nei lietuvių tapatybės, nei jų derinys ar junginys negalėjo išreikšti geografinės ir kultūrinės Respublikos įvairovės. Vienintelė šalis, aprėpianti daugiakamienę krašto geografiją, buvo Sarmatija. Jos istorinės kilmės mįslė amžiams susiejo Lietuvą su senovės graikų ir romė-

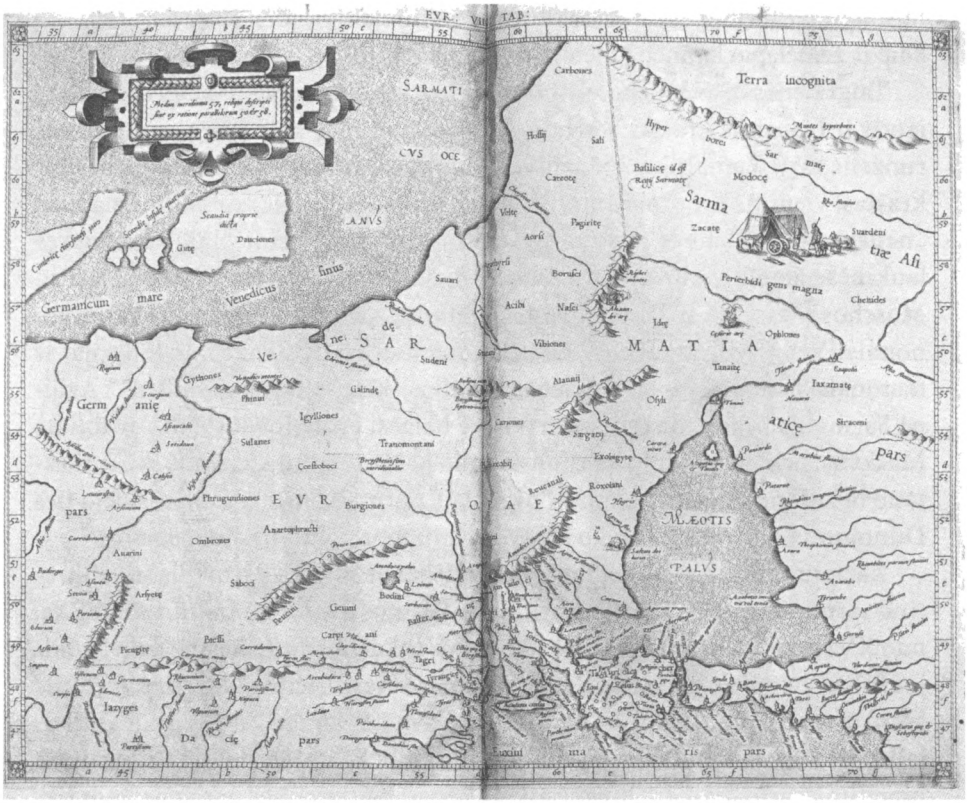

13. Sarmatija Europoje ir Azijoje. Iš *Geographia* (1513)

nų pasauliu. Kraštovardis Sarmatija, matyt, kilęs nuo amžiuose pradingusios sarmatų genties. Antikos laikų istorikas Herodotas ir jo sekėjai barbarų tautą sarmatus apgyvendino kažkur prie Dniepro žiočių, Juodosios jūros pakrančių stepėse. Tačiau geografas Ptolemėjas šią pusiau klajoklių gentį stumtelėjo šiek tiek toliau į rytus, įkurdindamas plačiuose tyruose tarp Azovo ir Kaspijos jūrų. Kiek vėliau sarmatai pasistūmėjo dar šiauriau, kur Eurazijos lygumos ir pietinės stepės atsiremia į šiaurinius miškus bei pelkynus. O dar vėliau, kaip teigia romėnų istorikas Tacitas, sarmatai visai pradingo iš geografinio horizonto, prapuolė šalčio sukaustytose „Švebų jūros" (tikriausiai Baltijos) pakrantėse, ties kuriomis Romos piliečių „žinios apie pasaulį baigiasi".[8] Remiantis kitais šaltiniais, regis, sarmatai, nuolatos kariaudami su kaimynais, taip ir nesukūrė valstybės ir IV amžiuje galutinai pradingo krikščioniškosios Romos imperijos valdose. Nors nei bizantiečiai, nei arabai, nei Europos barbarai sarmatų nepažinojo, jie buvo atrasti praėjus tūkstantmečiui, kai Renesanso mąstytojai vartė antikinius tekstus ir žemėlapius. Netrukus Europos kartografai, kad ir negalėdami tiksliai

nustatyti teritorinių Sarmatijos ribų, pavadino Baltijos jūrą *Mare Sarmaticum*; kaip ir žemėlapio lopinėlį į pietryčius nuo šios jūros.

Taigi Renesanso epochoje atrasta Sarmatija, kaip ir Lietuva, buvo pulsuojantis ir beformis kraštas: kartais jis buvo žymimas kaip itin siauras žemės ruoželis tarp Žemaitijos ir Lietuvos, bet dažniausiai – kaip platus, beribis kraštas, vienintė šalis, plytinti tiek Europoje, tiek Azijoje, apibūdinama kaip „nepaprastai didelis ir menkai gyvenamas kraštas, neįdirbtas, nusidriekęs laukinėse žemėse, kur atšiaurus klimatas". Europos „rytuose jis ribojasi su Moschos [Maskva] ir Dono upėmis, pietuose – su dakais [Rumunija] ir panonais [Vengrija], vakaruose – su čekais, moravais, slenžėnais [Silezija] ir teutonais, o šiaurėje – su Vokiečių [Baltijos] jūra ir Danzigo uostu".[9] Azijinė Sarmatija prasideda ten, kur rytuose baigėsi europinė jos dalis, netoli už Maskvos, prie Volgos, bet, perlipusi Uralo kalnus, tęsėsi stepėmis iki Turkestano bei Mongolijos dykumų. Konkrečiau, Sarmatija istoriškai prasidėjo ties Dunojumi bei Vysla, o išnyko iš geografinio horizonto ties Jenisiejumi.

Kartografiškai neapčiuopiamą ir istoriškai nežinomą Sarmatiją sukonkretino sarmatizmas, tai yra ypatinga pasaulėjautos forma bei kultūros išraiška, nuo XVI amžiaus audringai praktikuojama ir karštai puoselėjama tarp Lenkijos ir Lietuvos bajorų. Sarmatizmas išsiskleidė tenykščiam (iš esmės – lenkiškam) patriotizmui susiliejus su Renesanso mąstytojų susidomėjimu antikos laikų istorija ir mitais. Pagrįstas pagoniška ir labai jau nutolusia, neaiškia praeitimi, sarmatizmas „buvo unikali Renesanso epochos variacija, tam tikra nacionalinės tapatybės apraiška". Tuo metu „Europos tautos, atsigręžusios į antikos laikus, pradėjo ieškoti mitinių šaknų arba pačios jas susikūrė". Ir „lenkams sarmatizmas išreiškė idėją, kad jie, kaip ir kiti europiečiai, gali kildinti save iš genčių, apie kurias rašė antikos autoriai". Tačiau „lenkų protėviai rodėsi esą kilę iš daug tolimesnių laikų" negu visi kiti europiečiai, nes sarmatai, skirtingai nei dauguma antikos, ypač italų, genčių, buvo pažįstami iš graikų priešistorės.[10] Trumpai tariant, sarmatų klajonės ir nepaaiškinamas jų dingimas iš istorijos metraščių suteikė lenkų bajorams išskirtinę teisę į antikos laikų mitologiją. Sarmatizmo dvasiai aiškiai trūko istorinių faktų ir geografinio susietumo, bet tai kaip tik kurstė bajoriškąją vaizduotę: mat duomenų stoka tik dar labiau patvirtino antikines iliuzijas.

Po Liublino unijos antikinis Sarmatijos mitas be vargo prigijo Lietuvoje, nes sarmatiškosios kultūros ir tapatybės ribos „pamažu kito apglėbdamos nelenkiškąją Respublikos bajorijos dalį. Kiekvienas Respublikos bajoras, ginantis savo klasės politines laisves ir privilegijas, buvo laikomas sarmatu. Iš šio mito, arba požiūrio, išsirutuliojo doktrina, kuri nuo XVI amžiaus pabaigos pateisino politinį ir visuomeninį *status quo*". Tolydžio susiedamas

14. A. Guagnini *Sarmatiae Europeae descriptio* (1578) frontispisas. Visas knygos pavadinimas nusako Sarmatiją kaip regioną, nusidriekiantį nuo Lenkijos, Lietuvos, Žemaitijos, Rusijos, Prūsijos, Pomeranijos, Livonijos ir Mazovijos iki vakarinių Maskovijos dalių bei Totorijos

Lenkijos ir Lietuvos aukštuomenę, „sarmatizmas iš esmės „istoriškai" įtvirtino bajoriją ir politinį jos autoritetą".[11] Tuo remdamiesi, pavyzdžiui, bajorai savinosi Jogailaičių dinastiją kaip karališkąjį sarmatų tautos įsikūnijimą, o didysis kunigaikštis Aleksandras, kurį laiką išsaugojęs dvarą Vilniuje, dažnai buvo vadinamas „Sarmatijos puošmena", nes „visoje Sarmatijoje vargu ar kas prilygo jam narsa ir minties kilnumu".[12]

Vieną pirmųjų išsamesnių mokslinių darbų apie Sarmatiją parašė Alessandro Guagnini (1538–1614), italų karys, ilgai tarnavęs Lietuvos didžiajam kunigaikščiui. Guagnini, skirtingai nei dauguma tarnaujančių svetimšalių, domėjosi Lietuvos istorija ir geografija, ir 1578 metais Krokuvoje išleido knygą lotynų kalba *Sarmatiae Europeae descriptio* (*Europos Sarmatijos aprašymas*). Monografija, beje, buvo ne kartą koreguota, perleista ir šiek tiek vėliau išversta į lenkų kalbą. Šioje knygoje Guagnini Sarmatiją tiesiogiai tapatino su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste, o šią apibūdino kaip politiškai stiprią ir geografiškai vientisą valstybę, aprėpusią „daug kunigaikštysčių, šalių ir sričių įvairiais vardais“.[13]

Vis dėlto Liublino unijos laikais Lietuvos sostinė būdavo dažniausia apibūdinama kaip chaotiškas, padrikas šiaurinių Sarmatijos sričių metropolis. 1576 metais viename pirmųjų pasaulio miestų atlasų *Civitates orbis terrarum,* sudarytame flamandų dailininko Franzo Hogenbergo ir kartografo, Kelno katedros dekano Georgo Brauno, išspausdinta Vilniaus panorama atspindi plačiai išsikerojusio medinio didmiesčio vaizdą. Kiek tai atitiko tikrovę – mažai žinoma. Tačiau žemėlapio legenda bei prie jo pridėtas išsamus vietovės aprašymas dar labiau paryškina neįprastai egzotiškus, Europai nepriimtinus miesto atspalvius:

> Vilnius yra gausiai gyvenamas, didelis miestas, Lietuvos vyskupystės ir šios kunigaikštystės centras. Vietinių gyventojų vadinamas *Vilenszki*, o vokiečių – *die Wilde* nuo to paties pavadinimo pro šalį tekančios upės, kuri, prasidėjusi Lietuvoje, susijungia su Nemunu ir įsilieja į *Mare Prutenicum* [Prūsų jūrą]. Miestą supa mūrinė siena su vartais, kurie niekada neuždaromi. Namai daugiausia mediniai, žemi ir maži, be miegamųjų ir be virtuvių (netgi be tvartų, nors daugelis laiko galvijų ir šiaip gyvulių), išsklaidyti ir pastatyti be jokios tvarkos. Tačiau kai kurias gatves, ypač Vokiečių ir Pilies, puošia mūriniai gražūs namai, pastatyti kitataučių, kurie lankosi šiame mieste prekybos reikalais. Vilniuje yra dveji karaliaus rūmai, iš kurių vieni didžiuliai, su daugeliu keliais aukštais išdėstytų kambarių. Kiti rūmai su bokštais, matomi ant kalno. Jo papėdėje įrengtas ginklų sandėlis, kuriame yra nemažai visokių kariškų ginklų, nors visoje Lietuvoje nėra jokio metalo kasyklų nei telkinių.
>
> Bažnyčios daugiausia mūrinės, nors yra ir medinių. Jose atliekamos apeigos įvairių religijų tikintiesiems. Gražus yra Bernardinų vienuolynas, pastatytas iš degtų plytų, garsus savo nuostabia architektūra. Taip pat garsi *Rutenorum aula* [Rusinų salė], kurioje pirkliai išdėsto savo prekes, atvežtas iš Maskvos, kaip antai: vilkų, lapių (daugiausia baltųjų), kiaunių, sabalų, šermuonėlių, leopardų ir kitokių žvėrių puikiausius kailius.
>
> Įvairiose gatvėse yra šaltinių, skirtų naudotis miestiečiams. Visi jie atvesti iš to paties pagrindinio šaltinio, įrengto šalia Vokiečių vartų.
>
> Priemiesčių nėra daug ir įvairių kaip gerai išplanuotuose miestuose, kur jie vadinasi skirtingais vardais, bet yra tik vienas, išsistatęs prie jį juosiančios Vilnios.

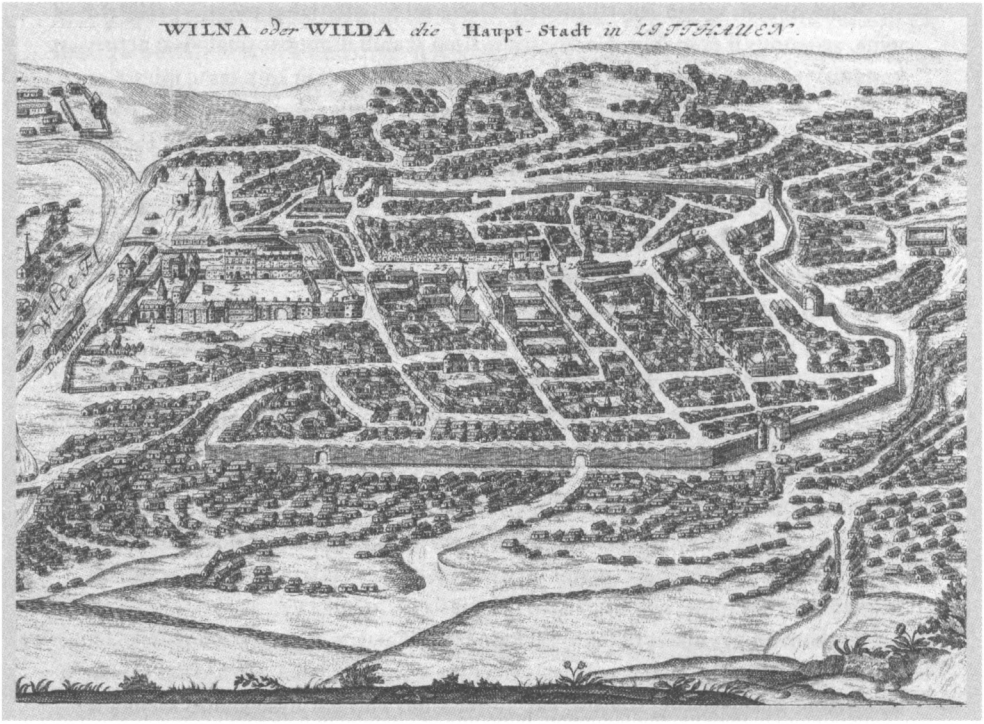

15. *Wilna, arba Wilda, Lietuvos sostinė* (apie 1720). Šis žemėlapis pagrįstas ankstesniu miesto planu, pirmą kartą pateiktu XVI a. G. Brauno žymių pasaulio miestų atlase

Jame daugybė mažų lūšnelių, pastatytų be jokios tvarkos, be gatvių, vien pagal nemokytų barbarų norą, kaip lėmė burtas ar atsitiktinumas, ir tarsi prisėtų. Mat tas savo lūšnas, iš pušinių rąstų labai primityviai kur nors kitur suręstas, čia atveža ir kur nori stato.

Už vartų, kurie yra prie karaliaus pilies, už pusės mylios nuo Vilnios karalius Žygimantas Augustas pastatė karaliaus rūmus, medinius, skirtus tam, kad galėtų pabėgti nuo miesto rūpesčių ir pailsėti. Rūmų teritorijoje yra maža giraitė ir vivariumas, kuriame laikomi visokie žvėrys, įsigyti už didžiulius pinigus; jis paprastai vadinamas Viršupiu, t. y. esančiu šalia vandens, greta kurio iš tiesų stovi.

Vilniaus žmonės, ypač gyvenantys priemiesčio lūšnose, yra nemokyti, vergiškos prigimties, nematę jokių laisvųjų menų ar mokslų ir į juos nelinkę, neveiklūs, tinginiai ir dykūnai, neturintys jokios laisvės, tikri vergai, laikomi kilmingųjų nuosavybe. Tačiau jie patys, kaip atrodo (nuostabu girdėti!), džiaugiasi tokiu gyvenimu. Savo šeimininkus tuo karščiau myli ir rodo jiems tuo didesnį palankumą ir ištikimybę, kuo žiauriau ir negailestingiau šie juos bara ir muša. O tuos šeimininkus, kurių nėra kaip reikiant mušami, taip pat tuos, kurie neišmoko gerų papročių arba yra jų atžvilgiu nelabai palankiai nusiteikę, pameta.

Vyno neturi, tačiau išgerti mėgsta. Geria midų, alų, labai mėgsta pašildytą vyną, svogūnus ir česnakus. Namuose amžinai skendi dūmuose (mat visai neturi kaminų) ir todėl apanka; niekur nėra tiek daug aklų žmonių kaip tame mieste.

Jų namuose nėra jokių papuošimų ar brangių namų apyvokos daiktų. Tėvai kartu su vaikais, galvijais ir žvėrimis gyvena nešvariame hipokauste; čia pat ant kieto suolo guli gimdanti šeimininko žmona, kuri jau trečią ar ketvirtą dieną po gimdymo dirba visus sunkius darbus viduje ir lauke. Visame mieste niekas neturi lovų. To negana, minkštai miegoti laikoma nuodėme. Daug yra netgi turtingesnių, kurie miega ant suolo, pasikloję tiktai meškos kailį. Ne ką geresnis ar pranašesnis yra kilmingųjų gyvenimo būdas, tik tiek, kad jie dėvi prabangesnius rūbus, papuoštus ir išsiuvinėtus auksu bei sidabru, ir taip rodo savo kilmingumą.

Miestiečiai džiaugiasi galėdami gražiau papuošti savo žmonas, o visi kaimiečiai dėvi pačius pigiausius, tos pačios spalvos ir išvaizdos rūbus.

<...> Priemiesčiuose gyvena daugiausia totoriai, kurie verčiasi žemdirbyste arba dirba vežikais bei nešikais; jų pagalba žiemą reikalinga pirkliams, kurie prašosi nuvežami dviračiais vežimais į apylinkės kaimus. Apskritai ateiti į šį miestą ir išeiti iš jo galima tik žiemą, nes visa Lietuva yra apsupta pelkių ir didelių miškų, o žiemą, užšalus pelkėms bei ežerams ir pasnigus, keliai pasidaro tinkami, ne išmalti ir išvažinėti, bet tokie, kokius padaro minėtasis metų laikas.

Kinkomieji gyvuliai yra tokie pat kaip ir vežikai, t. y. stiprūs ir žiaurūs. <...>

Šiame mieste išpažįstamas keistas tikėjimas. Žmonės labai pamaldžiai klauso bažnyčiose mišių: tiesiog stebiesi, kai, žiūrėdami į kunigą, atidengiantį kieliką ir aukojantį, jie pamaldžiai mušasi ne tik į krūtinę, bet ir į veidą. Kas praėjusią naktį neleistinai sanguliavo ar paleistuvavo, tie, tikėjimo sujaudinti, tą dieną neina į bažnyčią, bet stovi lauke už durų ir pro sienos plyšį žiūri į apeigas atliekantį kunigą. Taip stropiai laikosi šio papročio, kad galima lengvai atpažinti paleistuvavusius jaunuolius ir nusidėjusias merginas. <...> Kai mirtis išvaduoja juos nuo šios baisios vergijos <...>, gražiai aprengti ir pinigais kelionei aprūpinti, yra laidojami; kartu įdedami laiškai artimųjų ir tų, kurie gyvenime buvo brangūs, parašyti ir skirti šv. Petrui, kad šis, būdamas dangaus vartininkas, lengviau įsileistų mirusiuosius į dangų. Tokių ir daugelio kitokių prietarų laikosi net ir tie, kurie yra priėmę krikščionių tikėjimą, – juk senais laikais jie garbino kaip dievus žalčius, saulę, kūjus ir ugnį.[14]

Miestiškos kultūros stygius Lietuvoje pranašavo svetimšaliams kelionės sunkumus, viešnagės nemalonumus ir netgi netikėtą mirtį. Susirgus Vilniaus buvo patariama vengti kaip maro arba karo, mat „šiame dideliame mieste nėra nė vienos ligoninės ir jokios prieglaudos neturtingiesiems, kur jie galėtų atgauti jėgas, gailestingųjų šelpiami“. Maža to, „prisigėrę midaus, šildyto vyno arba stipraus alaus ir girti, ginčijasi, pešasi, sužeidžia vieni kitus, žiauriai mušasi“. Bet dar didesnė velniava kildavo dėl to, kad jei kas Vilniuje „sumuša svetimšalį, tai nelaikoma mirtinu nusikaltimu, tik reikia išpirkti savo gyvybę šešiolika talerių. O jeigu kas užmuša lietuvį, tada, jei žmogžudžiui pasiseka pabėgti, nužudytojo artimieji ir giminaičiai lavoną balzamuoja ir laiko nepalaidotą,

kad pagautam žmogžudžiui galėtų parodyti negyvą kūną; kitu atveju negalima jo bausti mirties bausme. Jeigu nužudytasis palaidojamas pirmiau negu pagaunamas žmogžudys, nusikaltimas nelaikomas mirtinu ir nebaudžiamas pinigine bauda, tada pagautą žmogžudį tegalima išplakti rykštėmis".[15]

Toks Vilniaus aprašymas galėjo paskatinti imtis jeigu ne naujo kryžiaus žygio, tai bent jau auklėjamosios, civilizuojamosios misijos. Tačiau net ir tokia humanistinė, krikščioniška pareiga nieko gero nežadėjo, nes vilniečiai, kaip ir visa sarmatų tauta, pasaulio kosmografijose buvo apibūdinami kaip „žiaurūs ir tingūs žmonės", nepasiduodantys nei pamokslams, nei mokymui.[16] Dėl to mieste karaliauja klasta ir prievarta. Itin slogų, bet poetiškai masinantį Vilniaus įvaizdį sukūrė ispanų kunigas, humanistas, juriskonsulas ir dvaro poetas Petrus Royzius (žinomas kaip Mauras), vienas iš Antrojo Lietuvos Statuto (1566) parengėjų, gyvenęs Lietuvoje gerus du dešimtmečius. Antikinės lyros paveiktas, Mauras įžiūrėjo Vilniuje visas įmanomas pasaulio blogybes, kurias išdėstė dailiu lotynišku hegzametru:

Badas baisus, liga ir dar baisesnis plėšikas,
Niokoja Vilniaus namus, kryžkeles ir šventyklas.
Šitos blogybės kartu vaikštinėja ir sėja lavonus.
Klausi, kaip galima jas ar nugalėt, ar išguit?
Badą – maistas, ligas sunkiausias – vaistai išgydo,
Vien tik plėšikui nubaust čia teisingumo nėra.[17]

Vilniečiai kovojo su svetimšalių piktžodžiavimu (ir, matyt, su niūria savo tikrove) šaukdamiesi Dangaus pagalbos. Kol Kazimiero šventumo byla vis dar buvo svarstoma, garbingi miesto tėvai įsisūnijo šventąjį Kristupą ir priskyrė jam išskirtinę teisę ginti vilniečių garbę bei orumą, pavaizduodami jį miesto herbe. Vilniui šis šventasis buvo svetimšalis, o Europoje buvo ypač populiarus tarp vokiečių, nors jo kultas yra kilęs iš Mažosios Azijos. Vis dėlto Kristupas, arba Kristoforas, pasirinktas apgalvotai, mat jis globojo keliautojus, apsaugodavo juos nuo netikėtos mirties! Be to, jis buvo dar ir brastų sargas bei keltininkų užtarėjas, taip pat ir sergėtojas nuo žaibo, maro, potvynių bei audrų. Negana to, Kristupas stropiai saugojo viengungius (senbernius), nešikus, daržininkus, knygrišius, epileptikus, strėlininkus, veltinių vėlikus nuo visokiausių negandų ir gebėjo nuslopinti dantų skausmą.* Kristoforo simbolis yra lazda arba vėzdas, o tapybinė vaizduotė piešė jį kaip tvirtą senį milžiną, pernešantį per vandenis kūdikį – Kristų. Tačiau kita legenda byloja, kad, pagoniškos Romos laikais sėdėdamas daboklėje už apaštalavimą, jis atvertė į tikrąjį tikėjimą dvi pasiųstas jo suvilioti kekšes. O kaip rodo ikonografinė tradicija, retsykiais jis

* Kristoforas sergėjo ir jūreivius, o XX amžiuje tapo automobilių vairuotojų globėju – vienu žodžiu, jo globos gali šauktis ir šių laikų vilniečiai. (Aut. past.)

16. Šventasis Kristupas – Vilniaus herbas

net buvo vaizduojamas ne žmogaus veidu, o žvėries, dažniausiai šuns, snukiu! Tačiau gamtos apsuptam miestui toks egzotiškas, bet visagalis šventasis buvo naudingas ir tuo, kad jį mylėjo tiek katalikai, tiek stačiatikiai.

Šiaip ar taip, – žvėries, milžino ar skaistuolio veidu, – šventojo Kristupo ikona apgynė Vilnių nuo piktų apkalbų. XVI amžiaus pabaigoje miestas jau skambėjo šlovingesniu aidu ir garsiame Mercatoriaus pasaulio atlase buvo aprašytas kaip keliautojų pamėgtas miestas, mat yra apgyventas neįprastai svetingų ir pareigingų piliečių, kurie visi, „išskyrus valdžios pareigūnus, yra smuklininkai, pardavinėja alų, midų ir šildytą vyną“. Nuoširdūs miestelėnai „leidžia kiekvienam užeiti į namus, sodina prie židinio, duoda veltui išgerti po gurkšnį kiekvieno gėrimo ir tik tada išleidžia. Tačiau jeigu kas nors daugiau geria, jeigu su šeimininku valgo pusryčius ar pietus, tada ima mokestį, nors ir nedidelį“.[18]

Kaip svetimšaliai reagavo į tokį vilniečių svetingumą, istorinių liudijimų, deja, neišlikę. Europinės Sarmatijos kontekste keliautojai ir kosmografijų rašytojai dažniausiai lietuvius lygindavo su lenkais, rusais, totoriais ar net vengrais, kitais stepių gyventojais, bet retai kada su vokiečiais, skandinavais, o juolab kaimynais latviais ar estais. Lietuva, remiantis teritorine jos didybe ir senobine (sarmatiška) praeitimi, dažnai buvo vertinama kaip tam tikras geografinis antipodas, priešingybė viskam, kas įprasta Vakarų Europoje. Tiesą sakant, visos Europos tautos buvo susikūrusios nacionalinius stereotipus, pajuokdavo vietos madas, gastronomiją, fiziologiją arba tradicijas. Satyra ir fantasmagorija buvo geografijos mokslo pamotės, kaip alegorija ir šmeižtas – istorijos. O brutalus Lietuvos įvaizdis atitiko laukinės gamtos suvokimą Renesanso laikais: miškas reiškė nežinią, o plėšrūs žvėrys – pražūtį. Toks požiūris atitiko ir krikščioniškąjį bei kartografinį pasaulio suvokimą, žadinusį patologišką „žaliojo pragaro“ baimę, kai buvo atrastas miškingas, karingų stabmeldžių gyvenamas Amerikos žemynas. Tuomet Lietuvos unikalumas bei egzotiškumas, bent jau žvelgiant Europos akimis, turėjo išblėsti. Bet atsitiko kitaip: nauji geografiniai atradimai ir ryšiai, antropocentrinis (ir

kartu europocentrinis) pasaulio suvokimas, antikos laikų raštai bei estetinis mokymas ne tik lavino protą, bet ir žadino vaizduotę. Todėl renesansinis Lietuvos portretas buvo daug gyvesnis už pirmykštį, viduramžišką, kryžininkų sukurtą portretą, o kartu ir spalvingesnis, aštresnis, bet, svarbiausia, intriguojantis, netgi gundantis.

Renesanso Europos susikurtame paveiksle lietuviams, pirmiausia aukštuomenei – bajorijai, o retsykiais ir varguomenei, būdingas vienas įsidėmėtinas bruožas: palaidas ir netaupus gyvenimo būdas. Kronikose ir žemėlapių aprašymuose lietuviai, kad ir lyginami su lenkais, dažnokai apibūdinami kaip nedrausmingi neišprusėliai, pasidavę girtuoklystei ir kūno malonumams. Lietuvių didikai ypač buvo siejami su neatsakingu lėbavimu, begalinėmis medžioklėmis ir švaistūniškomis puotomis. O atsitiktinai užklydę keliautojai – regis, dažniausiai vyrai, tariami arba tikri viengungiai, – itin susidomėdavo neregėtai laisvamanišku lyčių bendravimu. Sprendžiant iš kosmografinių nuogirdų, Lietuvos elito šeimose buvo toleruojamos ir netgi skatinamos meilės intrigos ir geidulingumas; o žmonos bei dukterys mėgavosi tuo lygiai taip, kaip ir vyrai.* Tačiau užsieniečius apžvalgininkus intrigavo ne tiek sarmatiškas palaidumas, kiek lietuviški lyčių santykiai, primenantys amazoniškus. Pasak kai kurių liudijimų, netekėjusios moterys Lietuvoje atvirai siekdavo lytinių santykių su daugeliu partnerių. Net ir ištekėjusiųjų vyrai ne tik leisdavo, bet ir įpareigodavo jas išlaikyti savo meilužius.

Vėlyvaisiais viduramžiais lenkų ir vokiečių rankraščiuose protarpiais pasirodydavo pasakojimų apie *matrimoniae adiutores* – vedybų (santuokos arba moterystės) pagalbininko – tradiciją Lietuvoje. Įvairiai perpasakota legenda apie šį unikalų, bet praktišką lietuvių lytinio gyvenimo bei jų šeimų pratęsimo sprendimą buvo atkartojama skirtingose Europos kosmografijose. Angliškas šios istorijos variantas buvo perspausdintas, pavyzdžiui, 1611 metais monografijoje *Visų tautų įpročiai, įstatymai ir papročiai.* Joje teigiama, kad lietuvės „vyrui leidžiant turi savo miegamojo svečių ir draugų, vadinamųjų moterystės padėjėjų, nors pačiam vyrui svetimoteriauti yra gėdinga ir pasibjaurėtina". Be viso to, pagal seną tradiciją lietuvių santuokos „abiem pusėms sutikus lengvai nutraukiamos, ir jie tuokiasi tiek kartų, kiek tik nori".[19]

* Tokią lietuvių nuostatą nebūtina laikyti moraliniu nuopuoliu ar tautine pajuoka: kūno nuodėmes arba nuogumo klausimus Renesanso sekėjai tik retkarčiais tapatindavo su pagoniška kultūra ar išsilavinimo stoka, juolab ekonominiu atsilikimu ir geografine atskirtimi. Atvirkščiai, smarkiai paveiktas protestantiškos kritikos, ištvirkavimas, kaip ir kitos mirtinos nuodėmės, – apsirijimas, gobšumas ir puikybė, – įgavo religinio, dvasinio nesusipratimo poreikšmę. Dėl to protestantiškos sakyklos kalba Katalikų Bažnyčia buvo nuolat pliekiama kaip nuodėmingiausias kekšynas Europoje, o popiežius išvadinamas godžiąja Babilono šliundra. (Aut. past.)

Lygiavertes santuokines Lietuvos bajorių teises garantavo Lietuvos Statutas. Vilniuje moterų, ypač kilusių iš aukštuomenės ir gyvenančių mieste, savarankiškumas, sprendžiant iš teisminių kronikų, buvo pripažintas faktas. Kiek ši teisinė lyčių lygybė atsispindėjo vilniečių kasdienybėje – sunku spręsti. Tačiau daug lengviau nuspėti tarptautinį Statuto atgarsį: moterys Lietuvoje turėjo daug daugiau teisių ir laisvių negu daugelyje Europos šalių. Todėl renesansinės vaizduotės susikurtas amazoniškas svetimvyriaujančių lietuvaičių įvaizdis atitiko idealų antikinės sarmatės – valdingos barbarės – profilį, apdainuotą 1516-aisiais Augsburgo mieste, Vokietijoje, išspausdintame lotyniškame eilėraštyje „Lesbiškoji odė“:

Yra šalis, kur driekias lygumos plačiai
Ir tolsta šiaurės tolumon,
Ten aria sarmačių tūkstančiai
Į arklą įkinkytais jaučiais.
<...>
Gražiausiąsias Venera moko, kad jos –
Jupiterio bus vertos lovos,
Ir tik joms skirta laikyti
Atlaso obuolį auksinį.[20]

Paradoksalu, bet europinė Vilniaus reikšmė išryškėjo tik kosmografams pradėjus braižyti geografinius ir kultūrinius Sarmatijos kontūrus, nes dar porą šimtmečių po Gedimino sapno miestą nuo kaimyninių kraštų skyrė plati ir sunkiai įveikiama laiko juosta. Kelias į Vilnių buvo skaičiuojamas ne dienomis, bet savaitėmis ar net mėnesiais, o pati kelionė per Lietuvą prilygo tolimam jūriniam reisui. Nors ir taip smarkiai nutolęs, Vilnius, Europai atradus sarmatus, pateisino Lizdeikos pranašystę. Kita vertus, sarmatiškoji kultūra dar labiau atitolino Vilnių nuo (Vakarų) Europos civilizacijos, mat Sarmatija ir Europa buvo lyg dvi mėnulio pusės: pirmoji, apšviesta praeities, reikalavo žemėlapio; antroji, užtemdyta nežinomos ateities, šaukėsi istorijos. Todėl autoriai arba kartografai, aprašantys Sarmatiją, atkreipdavo daug didesnį dėmesį į Vilnių negu besidomintieji vien Europa.

Vis dėlto Sarmatijos ir Europos pasakojimų leitmotyvai dažnai persiklodavo, ir kosmografinė jų santaka atskleidė geografijos ir mitologijos sandoros ilgaamžiškumą. Europos vardo bei metaforos ištakos siekia senovės graikų mitą, bet Europos, kaip geografinio vieneto, idėja kilo Renesanso epochos krikščioniškoje vaizduotėje. Palengva, metams bėgant, kaip rašo istorikas Johnas Hale'as, „iš mito ir žemėlapio, kartografavimo, istorijos ir apžvalgos iškilusi Europa pasiekė [istorinę] sąmonę“.[21] XVII amžiaus pradžioje mitologinis Europos vardas jau buvo neatskiriamas nuo kartografiškai išmatuo-

jamos erdvės. Tačiau Europa, iš trijų pusių apsupta vandenų, nusidriekusi į rytus ištirpdavo neaprėpiamose Azijos platybėse. Toks kartografiškai nesuvaldomas Europos kūnas tik dar labiau išryškino geografijos meno ir istorinės retorikos nesutarimą. Europos, kaip istorinio vieneto, problema ypač paaštrėjo tobulėjant žemėlapių braižymo technikai ir įsisąmoninant pasaulinių geografinių atradimų reikšmę.

Ankstyvieji kartografiniai Europos įvaizdžiai nebuvo pernelyg palankūs vakarinėms žemyno dalims. Iki XVI amžiaus vidurio žemėlapiai, nežymintys aiškių „politinių ribų <...>, nebuvo pritaikyti politiniam mąstymui. Ir nuosekliai, tolygiai po žemėlapį išmėtyti miestovardžiai nepiršo minties, kad Vakarų Europa turi kokią nors svaresnę ūkinę gyvastį negu Rytų Europa. Tokį nešališkai vientisą Europos vaizdą lėmė ne kartografų *horror vacui* [tuštumos siaubas], o veikiau profesiniai jų ryšiai bei miestų, kuriuose jie darbavosi, geografinė padėtis". Dauguma žemėlapių buvo sudaryti Europos šiaurės vakaruose, Nyderlanduose ir Reino upės slėnyje, kur dirbo geriausi kartografai, o šios vietovės plėtojo komercinius, religinius ir politinius ryšius su Pabaltiju. Dėl to nei „Europos kartografai, nei prekybininkai nemanė, kad Europą sudaro „pažangūs" Vidužemio jūros kraštai ir „atsilikusios" Baltijos šalys arba politiškai ir ekonomiškai išsiplėtoję Atlanto pakrančių [Europos] Vakarai ir visiškai nereikšmingi Rytai".[22]

Renesanso laikų žemėlapiuose Vilnius buvo pažymėtas kaip lygus bet kokiam kitam svarbiam Europos miestui; tačiau kartografinė jo padėtis išryškėjo dar ir dėl to, kad aplinkui dunksojo plynos, negyvenamos žemės. Lietuvoje buvo daug mažiau miestų, o jų tinklas daug padrikesnis negu kituose Vidurio Europos kraštuose, kaip antai Lenkijoje ir Prūsijoje. Be to, išskyrus gūdžias girias ir klampias pelkes, Lietuvoje nebuvo jokių reikšmingų topografinių objektų – kalnynų, didelių upių ar ežerų. Dėl tokio topografinio vientisumo Renesanso laikų kartografai dažnai perdėdavo Lietuvos kraštovaizdžio unikalumą. Aplink Vilnių nedrąsiai banguojantį kraštovaizdį jie pavaizduodavo lyg Karpatų kalnus; Lietuvos ir Baltarusijos žemumų pelkynai jiems virsdavo plačiais ežerynais, prilygstančiais neištirtoms jūroms; o siauravagės Aukštaitijos upės plukdydavo vandenis it biblinio tvano srautus.

Sutvirtėjęs geografinis Vilniaus vaizdas buvo tiesiogiai susijęs su Lietuvos, kaip „lotyniškos" civilizacijos paribio, samprata. Vakarų Europoje įsivyravo požiūris, kad dinastijų suvienyta Lenkija ir Lietuva yra „nesugriaunama tvirtovė, ginanti ne tiek nuo turkų ir Krymo totorių, kiek nuo kitų į Vakarus besiveržiančių „barbarų" – rusų tautos, apsigyvenusios aplink Maskvą ir traukiančios pietvakarių kryptimi, savavališkų kazokų žemių link".[23] Lietuvos, kaip *antermurale christianitatis* – krikščionybės tvirtovės – vaidmenį

išryškino ne tik bažnyčių, maldos namų statymas, vienuolynų steigimas bei kraštą šlovinanti meninė vaizduotė, bet ir nepakartojami kartografinės dailės laimėjimai. Bene tiksliausias ir puošniausias kartografinis vėlyvojo Renesanso kūrinys yra Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapis, nubraižytas ir paspalvintas Mykolui Radvilai Našlaitėliui užsakius Amsterdame 1613 metais. Radvilos žemėlapis Lietuvą baroko priešaušryje vaizduoja jau politiškai, tai yra brėžia jos valstybines sienas ir Vilnių aprašo kaip galingos šalies sostinę, kaip „garsų ir labai didelį" Europos miestą, kurį puošia „daug puikių pastatų, tiek valstybinių, tiek privačių" ir kuriame yra „daug kainavusių Romos tikėjimo ir rusų apeigų bažnyčių", žavinčių savo prabanga bei iškilumu.[24]

Baroko vėjai į Vilnių iš Romos atskriejo su Kazimiero kanonizacija. Vatikanas pagaliau pripažino Vilniuje ir visoje Lietuvoje paplitusį Kazimiero garbinimą. 1604 metais jo karstas buvo atidengtas ir atrasta, kad karalaičio kūnas nesudūlėjęs ir maloniai kvepia. To užteko, kad Kazimieras būtų Romos paskelbtas šventuoju. Po dvejų metų jėzuitai, įkurti Vilniuje kovoti su protestantais bei stačiatikiais (šie drauge galėjo sudaryti miesto gyventojų daugumą) ir su vis dar nenykstančiomis stabmeldiškomis apeigomis Lietuvos giriose, padėjo pamatinį Šv. Kazimiero bažnyčios akmenį – milžinišką lauko riedulį sulig Puntuku, atvilktą į miesto širdį – Rotušės aikštę – iš Antakalnio pusės septynių šimtų žmonių procesijos. Nubraižyta pagal Romos Jėzaus (*Il Gesu*) šventovės pavyzdį, didingiausia Vilniaus bažnyčia buvo vienas pirmų baroko statinių už Italijos ribų.

Iš pradžių atrodė, kad šventojo karalaičio globa teikia Lietuvai ilgai lauktą sėkmę ir pagaliau Vilnius ima spindėti europiniu triumfu: 1610 metais vieninga Lenkijos ir Lietuvos kariuomenė užima Maskvą ir penkiolikmetį Lenkijos karaliaus sūnų Vladislovą pamėgina pasodinti į caro sostą. Jėzuitams pasiūlius, Kazimieras buvo išaukštintas kaip Lietuvos, Lenkijos ir Rusijos – visos Sarmatijos – globėjas. Po dešimties metų, švenčiant katalikų pergalę prieš rusų stačiatikius, kovo ketvirtoji, Kazimiero mirties minėjimo diena, buvo įtraukta į visuotinį Katalikų Bažnyčios kalendorių. Šia švente ir šventojo palaikais Vilnius tapo ištikimu Romos palydovu ne itin jai prielankioje šiaurinėje Europoje.

Nors Lenkijos ir Lietuvos pergalė buvo trumpalaikė, iš Maskvos parsigabentas gausus grobis praturtino Vilnių ir paskatino architektūrinius jėzuitų užmojus. Masyvios, kupolais vainikuotos Šv. Kazimiero bažnyčios pabaigtuvės 1618-aisiais sutapo su Trisdešimties metų karo pradžia. Šiam karui pasibaigus Vidurio Europa liko dykynė. Kai 1636 metais sidabrinis sarkofagas su šventojo Kazimiero palaikais buvo įtaisytas Katedroje, elegantiškoje baroki-

nėje jo vardo koplyčioje, Lietuva buvo atsidūrusi ties pražūties riba. Abiejų Tautų Respublikoje po kelis dešimtmečius trukusio Europos karo buvo kilę vidinių ir išorinių vaidų, vėliau tas laikotarpis bibliškai pavadintas Tvanu (1648–1667). Maskvos kariuomenė nusiaubė Lietuvą ir 1655–1661 metais laikė užėmusi Vilnių, o Rusijos caras Aleksejus Michailovičius pasiskelbė Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu. Nesudūlėjusį šventojo Kazimiero kūną besitraukiančios Lietuvos pajėgos spėjo išboginti svetur, bet rusų kariai išniekino miesto katalikų ir unitų bažnyčias, išdraskė kapavietes ir šventorius.

Tačiau siaučiant karo audroms ir stichinėms nelaimėms miesto griuvėsiuose suklestėjo baroko stilius, paįvairindamas sarmatizmą architektūriniu teatriškumu. Alegorinė sarmatizmo kulminacija buvo 1683-iaisiais karaliaus Jono Sobieskio vadovaujamos Lenkijos ir Lietuvos kariuomenės šlovingas Vienos išvadavimas iš turkų apsiausties. Europinė garbė, deja, netapo politine Respublikos pergale: nuo XVII amžiaus vidurio per Lietuvą ir Lenkiją buvo pražygiavusi visa virtinė įsibrovėlių – švedai, kazokai, Krymo totoriai, osmanų pulkai, maskvyčiai, saksai ir kiti. Vis dėlto lengvai pažeidžiami politiniai Lietuvos paribiai buvo svarbūs formuojant sarmatiškąją šlėktų kultūrą. Per lengvai peržengiamas sienas sklido susipynusių kultūrų atgarsiai, ir nors daugelis bajorų dvarelio „gyvenimo apraiškų kilo iš paneuropinio baroko ekspresyvumo“, kasdieniniame Lietuvos ir Lenkijos ponų gyvenime „jos įgijo savitų, unikalių bruožų dėl plataus sąlyčio su rusų ir osmanų civilizacijomis“.[25] Kita vertus, per Lietuvą – ir Vilnių – baroko dvasia skverbėsi ir į Rusiją.

Šlėktos priešinosi žemyniniam Lietuvos atvirumui ir tarptautinei sąveikai užsisklendę savo parapijose bei vietos seimeliuose. Gresiant politiniam valstybės sunykimui, čiabuviška siauraprotystė įveikė barokiškąjį kosmopolitizmą. „Netekusi vilties išsigelbėti, Lenkijos [bei Lietuvos] visuomenė mėgavosi savimi ir, apkerėta tariamos „Senosios Sarmatijos“ idilės, ėmė prarasti realybės jausmą.“[26] Saksų laikotarpiu (1697–1764) Respubliką valdė du svetimtaučiai karaliai iš Drezdeno – Saksonijos kurfiurstai, taigi sarmatizmas stiprėjo tik dėl praeities nostalgijos ir sentimentalaus užsisklendimo. Lenkų bajorai apipynė Sarmatiją prasimanymais, įkvėptais gyvenimo bajoriškame dvare ir prasklaidančiais provincialios kasdienybės nuobodį. Todėl Sarmatija buvo ne tiek šalis ar mitas, kiek palimpsestas, bajoriško gyvenimo kronika, *silva rerum* – istorinių pasakojimų, mitologinių nuotrupų ir šeimos geneologijos sukurtas kraštovaizdis. Neapčiuopiamą Sarmatijos realybę įprasmino barokinės vaizduotės teatriškumas ir minties lankstumas, leidę iš senovės epų, biblinių epizodų, neapsakomų vietovių, fantastinių motyvų ir to meto politinių Europos įvykių plėtoti bajoriškos neliečiamybės viziją.

17. Kunigaikščių Radvilų šeimos globojamo Vilniaus atgimimas po to, kai Lietuvą nuniokojo Maskovijos kariuomenė

Įvairūs kasdieniai ritualai, oficialios ceremonijos, įprastiniai gestai, oratorių diatribės ir, žinoma, kalba išskyrė sarmatus iš aplinkinių tautų. Respublikos bajorai vilkėjo ypatingus sarmatiškus drabužius, laikėsi išskirtinių sarmatiškų visuomeninių įpročių bei religinių papročių, net būdavo kamuojami vien jiems būdingos negalios, moksliškai – ir būtinai lotyniškai – vadinamos *plica Polonica* („lenkiškasis kaltūnas"). Vienas XVIII amžiaus šveicarų gydytojas apibūdino šią sarmatų ligą kaip „aitraus, tąsaus kūno skysčio prasiskverbimą į plaukus" ir priskyrė jai daugybę simptomų: „niežulys, tinimas, bėrimas, opos, protarpiais karščiavimas, galvos skausmai, vangumas, bloga nuotaika, kartais net traukuliai, paralyžius ir pamišimas". Kai kurie šios ligos

18. Lenkijos triumfas. Ši XVII a. pergales šlovinanti graviūra jamžino Abiejų Tautų Respublikos mūšius su rytų priešais. Paveikslo viršuje, danguje, Lenkijos erelis įveikia dvigalvį Rusijos (bizantiškąjį) erelį, o apačioje Lenkijos ir Lietuvos pajėgos vakarietiškais šarvais nugali turbanais galvas prisidengusių turkų kariuomenę

simptomai, ypač regresyvi jos eiga nuo išbėrimų iki išprotėjimo, rodė, tartum tai būtų sifilis, tačiau gydytojai manė, kad ši liga, kaip ir tautinė sarmatų priklausomybė, yra paveldima, nors, didžiausiam svetimšalių siaubui, buvo įrodyta, kad, skirtingai nei tenykštė kultūra, *plica Polonica*, „pasiekusi aktyviąją [uždegiminę] stadiją, yra lengvai užkrečiama“.[27]

Sunku pasakyti, kiek sarmatiškas buvo baroko epochos Vilnius. Sarmatijos vizija, kaip ir jos teritorija bei kultūra, buvo išsaugoma ir pratęsiama bajorų dvaruose, sodžiaus aplinkoje arba provincijos miesteliuose, bažnytkaimiuose. O 1645 metais Vilniuje (be priemiesčių) jau buvo maždaug 300 mūrinių ir 200

medinių namų, ir gyventojų – kokie penkiasdešimt tūkstančių.*[28] Šiaip ar taip, statistiniai duomenys neliudija, kad Vilnius būtų didmiestis, nes didieji Europos miestai – Paryžius, Londonas, Neapolis arba Konstantinopolis (Stambulas) – tuo metu turėjo per kelis šimtus tūkstančių gyventojų. Kita vertus, Vilnius buvo sostinė, jei ir ne pilnakraujės valstybės, tai bent jau plačios ir daugiakultūrės Europos provincijos. Tiesa, Vilnių, kaip ir daugumą Europos miestų, siaubingai nuniokojo karai ir epidemijos, o po Maskvos okupacijos jis galėjo prarasti bent pusę gyventojų. Ir Respublikos Seimui persikrausčius į Gardiną, sarmatiškoji miesto reikšmė aiškiai susiaurėjo.

Vis dėlto Vilniuje skleidėsi senbuviška įvairovė. Miesto savivaldos atstovai buvo ir tautiškai, ir kalbiškai įvairūs: lenkai sudarė apie 50 procentų, rusinai – 30, vokiečiai – 7, italai – 3, o dar būta lietuvių ir vengrų kilmės mažumų. Gyventojų visuma buvo dar margesnė, mat žydai, totoriai, įvairiakalbė prastuomenė ir varguomenė, visokio plauko svetimšaliai neturėjo teisės dalyvauti miesto valdyme. Klierikai, vienuolinių brolijų ir seserijų nariai bei jų išlaikytiniai, bajorų šeimos ir tarnai irgi buvo išstumti iš miesto piliečių gretų. Tačiau religinė priklausomybė skaidė vilniečius labiau negu tautinė; miesto elitą sudarė skirtingų tikybų sluoksniai. Po sėkmingos jėzuitiškos kontrreformacijos magistrate vyravo katalikai, bet nedidele persvara, nes sudarė apie 60 procentų renkamų atstovų; antri buvo unitai – apie 30 procentų; toliau protestantai ir stačiatikiai – maždaug po 3 procentus. (Reikia pabrėžti, kad nuo XVII amžiaus vidurio protestantai ir stačiatikiai prarado teisę tapti magistrato nariais ir tai gerokai pakeitė valdančiosios klasės, nors nebūtinai viso miesto, demografinį veidą.)[29]

Vilniaus apylinkėse vienos greta kitų gyveno krikščionių, žydų, karaimų ir musulmonų bendruomenės, tad miestas aidėjo įvariomis kalbomis ir tarmėmis: lietuvių ir galbūt žemaičių, slavų (lenkų, rusinų, rusų, senąja bažnytine slavų ir t. t.), vokiečių, lotynų, jidiš, hebrajų ir tiurkų. Vietinė *lingua franca* – jungiamoji kasdieniška miesto šnekta, – matyt, buvo čionykštė slaviška, tuteišių, šnekta, kurią tikriausiai suprato dauguma Abiejų Tautų Respublikos gyventojų. Dėl to vilniečiai nesijautė esą labai jau kitoniški, palyginti su visa Lietuvos arba Lenkijos visuomene. Vilnius atspindėjo ir kartu įrėmino įvairialypę LDK tapatybę, ji, kunigaikščio dvarui bei Seimui pasitraukus, labiau negu istorinės miesto šaknys ar administracinės jo funkcijos tebeliudijo

* Šie statistiniai duomenys nėra patikimi jau vien dėl to, kad dažniausiai nežinomas nei vidutinis vilnietiškos šeimos didumas, nei „nelegalių" statinių skaičius, nei elgetų ar ligonių skaičius, nei sezoninės ir periodinės miesto gyventojų migracijos ypatumai. Labai gali būti, kad vaikų ir paauglių mieste buvo gerokai daugiau nei rodo statistika: labai daug kūdikių anksti mirdavo, gimdavo daug nesantuokinių vaikų, tad daugelis jų tiesiog nebuvo niekur registruojami, nebent krikšto įrašų knygose.

sostapilišką jo reikšmę. Tačiau svetimšaliai, patekę į Vilniaus margumyną, bemat griebdavosi biblinio palyginimo – liūdnai pagarsėjęs Babelio bokštas. Miesto daugiatautiškumas Europos religinės neapykantos kontekste neatrodė patrauklus, ir daugelis užsieniečių bei jėzuitiškai nusiteikusių vietos gyventojų žvelgė į Vilniaus religinę įvairovę kaip į šėtono užmačias.

Barokui įsigalėjus Vilnius akivaizdžiai darėsi kaimiškesnis ir bajoriškesnis, nors jo mūrai augo, bažnyčios stiebėsi, o kalbų ir šnektų buvo tiek, kad nesuskaičiuosi. Mažėjant gyventojų skaičiui, stiprėjo provinciali jo pasaulėjauta. Miestą, suskirstytą į įvairias (tarp jų ir privačias) jurisdikcijas, kaip ir visą šalį, politiškai ir kultūriškai valdė didikai. Apskritai šlėktos sudarė apie 10 procentų Lenkijos ir Lietuvos gyventojų, Europoje tai buvo vienas privilegijuočiausių visuomenės sluoksnių. Bajorai turėjo susirinkimų teisę ir pareigą rinkti šalies valdovą, be to, jie spręsdavo mokesčių, užsienio politikos bei karo klausimus ir netgi mėgavosi anarchiška privilegija atšaukti nepriimtiną valstybės politiką ar valdovą. Tačiau išties valdžią ir įtaką šalyje dalijosi tuzinas magnatų šeimų. Sutelkusi milžinišką galią, netituluota Lietuvos aristokratija žiūrėjo į Vilnių kaip į savo sodybų pakiemį. Čia jie statėsi rūmus ir namus, finansavo bažnyčias bei vienuolynus, kurie dažnai tapdavo šeiminės tremties vietomis arba šeimos mauzoliejais. Barokinį Vilniaus fasadą palaikė ir Lietuvos diduomenės pasiryžimas išsaugoti „gentinį“ ryšį su Italija ir Roma. Dar Renesanso šimtmetyje, nuo Fererri vizito laikų, galingiausi lietuvių klanai (skirtingai nei paprasti bajorai) genealogines savo šeimos šaknis ir pavardes pradėjo sieti su senovės Romos karžygių vardais. Mat antikos laikų istorija byloja, kad tie karžygiai paliko Italijos pusiasalį ir pradingo už lotyniškosios Europos ribų. Šių karžygių pėdsakai buvo atsekti iš Lietuvos vietovardžių ir atnešė į barokinį Vilnių klasikinės Romos pasakas. Šitaip romanizuotas ir idealizuotas, aristokratiškasis rūmų ir bažnyčių Vilnius tapo tam tikru atkirčiu susiaurėjusiam kaimiškam ir bajoriškam sarmatizmui, galbūt dėl to barokas užsibuvo Lietuvoje daug ilgiau negu Vakarų Europoje.

XVIII amžiaus Vilniuje taikos ir santarvės buvo nedaug – miestą niokojo svetimšaliai: 1702-aisiais jį apiplėšė Švedijos kariuomenė, 1705-aisiais užėmė Petro I vadovaujama Rusijos armija, o netrukus įžengė saksų pajėgos. Karų įkarštyje, 1710-aisiais, maras išguldė apie 35 tūkstančius gyventojų; po dešimtmečio mieste kilo varguomenės riaušės. Vilnių nuolatos niokojo gaisrai: 1715, 1737 (nuo šio gaisro nukentėjo net trys ketvirtadaliai miesto), 1741, 1748 ir 1749 metais. Dėl šių visuomeninių ir stichinių nelaimių sostinė ekonomiškai ir politiškai merdėjo. Stiprėjo vietinis nepasitikėjimas, ir į Vilniaus mitų gausą įsiliejo visai naujas skambesys.

19. Maras Vilniuje 1710 m.

Žydų pasaulį sukrėtė *Vilne* teisuolio – Ger Tzedeko – istorija. Buvo pasakojama, kad 5509 metais pagal judėjiškąjį kalendorių, pilietinio teismo apkaltintas atsimetimu nuo krikšto ir juodąja magija, pagrindinėje miesto aikštėje buvo sudegintas grafas Valerijanas Potockis, žydų vadinamas Abraham ben Abraham (Abraomas sūnus Abraomo). Jis buvo čionykštis Lietuvos gyventojas, katalikas, bet, kaip teigia legenda, keliaudamas po Europą Amsterdame pasirinkęs judaizmą ir grįžęs į gimtinę jau kaip žydas – svetimas tarp savų. Praradęs sarmatiškuosius namus, Potockis per Talmudą ir po pasaulį išsibarsčiusią žydų bendriją atrado daug platesnę ir gilesnę tėvynę, susiejančią Vilnių su Jeruzale. Iš dalies grafo biografija buvo „tipiška" vilnietiška istorija, lyg sarmatiška juosta perausta iš svetimos į savą. Žydai, slapta susėmę Potockio

palaikų pelenus, pakasė juos savo kapinaitėse, tarsi norėdami patręšti Vilniaus žemę: grafo pelenai ilgainiui išaugino medį – liepą ar kriaušę. Žydams Ger Tzedekas – atsivertėlis teisuolis – darė stebuklus, kitiems, katalikams, jis buvo rakštis.

Nepaisydamas kataklizmų, o gal kaip tik dėl jų, Vilniaus barokas sužėrėjo it lapai vėlyvą rudenį – katalikų ir protestantų bažnyčios, cerkvės ir sinagoga atspindėjo ornamentuotą jo bangavimą. Meno istorijos raidoje 1750 metai žymi ribą tarp baroko ir neoklasicizmo pasaulėžiūros: amžiaus viduryje racionalumo ir klasikinio santūrumo kultas jau buvo pasiekęs ir pradėjęs keisti visas didžiąsias Europos sostines: Paryžių, Londoną, Vieną, Berlyną, Neapolį ir Sankt Peterburgą. Tačiau provincialiame Vilniuje tebeviešpatavo senos mados, ir aštuntajame dešimtmetyje „architektai Lietuvoje buvo taip ištobulinę savitą stilių, kad jį visiškai galima vertinti kaip labai neįtikėtiną baroko bei rokoko tradicijų išlaikymą“.[30] Vadinamojo Vilniaus brandžiojo baroko laikotarpiu naujas bažnyčias mieste užsakydavo ir statydindavo turtingi Lietuvos magnatai, investuodami savo dvaro kaimuose sukauptą turtą į Vilnių. Dėl tokio meninio įsiaudrinimo ir asmeninių didikų ambicijų XVIII amžiaus pabaigos Vilniuje, ne daugiau kaip 40 tūkstančių gyventojų turinčiame mieste, buvo maždaug 32 katalikų bažnyčios ir 15 katalikų vienuolynų, 5 unitų bažnyčios ir 3 unitų vienuolynai, po vieną rusų stačiatikių, liuteronų ir kalvinistų bažnyčią.[31] Tačiau Vilniaus šventovių gausa alsavo mirtimi ir netekties pajautimu, greitai pastebėtu ir lakoniškai išreikštu garbingos viešnios iš Lenkijos: „Įėjau į Bernardinų bažnyčią ir išvydau ten karstą ant katafalko, kažkokio Vilkmergės teisėjo <...>. Pastebėjau daug antkapių; iš jų matyti, kad Vilnius kadaise buvo sostinė ir karalių buveinė.“[32]

Vilniaus barokas atsuko atgal europinės urbanistinės raidos laikrodį ir, užuot plėtojęs neoklasicizmo stilių, regis, ėmė pertvarkyti miesto labirintą viduramžiškų ištakų linkme. Todėl Vilniuje nėra plačių arba tiesių gatvių, simetriškų aikščių ar perspektyvą atveriančių architektūrinių kompozicijų, būdingų barokiniams ir vėliau neoklasicistiniams miestams. Kituose miestuose barokinė erdvė plėtojosi horizontaliai, o Vilniuje ji šauna į viršų, nelyginant smilkalai iš aukuro ugnies, kuria siekiama patenkinti Dangaus norus, o ne su jais varžytis. Žinoma, tenykščio baroko gyvybingumas ir toks vėlyvas sužibėjimas iš dalies tebuvo miražas, nes Vilnius, kaip ir visa Lenkijos ir Lietuvos valstybė, nebuvo apsaugotas nuo intelektinių, estetinių bei politinių laiko permainų ir grakštus jo baroko ruduo tebuvo atsisveikinimas su iliuziniu, sarmatiškuoju, aukso amžiumi.

Tenykščio baroko ilgaamžiškumas nežavėjo tų Vilniaus svečių, kurių požiūris į pasaulį ir meną jau buvo suformuotas Šviečiamosios ideologijos,

paremtos logika ir protu, o ne alchemija ir jausmais. XVIII amžiaus vidurio Prancūzijoje pirmą kartą pavartotas terminas „barokas" turėjo itin neigiamą, netgi niekinamą reikšmę. *Dictionare de l'Academie francaise* (1740) taip nusakė baroką: tai, kas „iškreipta, neįprasta, netolygu", kai tikrovė ir vaizduotė susipynusios ir neatskiriamos.[33] Ir priešingai – racionalus, mokslinis mąstymas „leido atskirti tai, ką baroko mąstysena suvokė kaip vientisa, – meną, visuomenę, moralę, papročius; vienu žodžiu, išardė barokiškąją tikrovės ir regimybės vienovę. Apšviestas protas, prasiskverbęs pro regimybės paviršių, atskleidė baroko visuomenės pasakas ir šitaip nubrėžė perskyras tarp meno ir prabangos, skonio ir mados, moralės ir estetikos, subjekto ir objekto".[34]

Klasicizmo ir mokslo amžiuje barokinė Vilniaus alchemija neteko savo žavesio; miestas tapo prisiminimu, praėjusių laikų bei išmirusių genčių suvenyru. Bent jau toks jis atrodė varšuvietei Liudvikai Byševskai, apsilankiusiai Vilniuje 1784-aisiais, Šviečiamosios epochos zenito bei Sarmatijos saulėlydžio metais:

> Pasibaigus mišioms, norėjau aplankyti Katedrą ir išvydau ją apgriuvusią. Pirmiausia nuėjau į koplyčią; ši nuostabiai graži, bet nedidelė ir beveik kvadratinė. Šv. Kazimiero altorius, o veikiau karstas, visas sidabrinis, o viršuje virš karsto po karnizais padarytos balto marmuro užuolaidėlės su auksiniais kutais. Tas dailus ir skoningas darbas visiškai skiriasi nuo altoriaus stiliaus, panašesnis į sostą, po kuriuo stovi karstas, šonuose yra du dideli *al fresco* kvadratai, nutapyti gero dailininko. Ant vieno užrašyta: „Lietuvis su žmona patiria stebuklą – prisikelia jų miręs vaikelis." Žmonės paveiksle apsirengę senoviniais lietuviškais drabužiais. Priešingoje pusėje vaizduojama, kaip Jogailaičių šeima atidaro šventojo Kazimiero karstą. Matyti gedintys žmonės ir šventojo kūnas. Šonuose yra du maži altorėliai, niekuo ypatingu nepasižymintys, išskyrus įvairių spalvų marmurą, iš kurio jie sumūryti. Koplyčia aplinkui juoda, raudonu ir baltu marmuru labai gražiai apdailinta, su pusketvirčio uolekties nišomis, kuriose stovi pasidabruotos medinės Jogailaičių šeimos narių statulos. Anot kunigo Streckio, seniau jos buvo sidabrinės, tačiau švedai jas pagrobė; paskui pagal tas sidabrines buvo padirbtos medinės.[35]

20. Keliai į Vilnių. Detalė iš *Neueste Karte von Polen und Litauen* (1792)

TREČIAS SKYRIUS

Apšvietos šešėlyje

> Kur bastos nuo kalno nužengusios ordos barbarų skitų,
> Išauš dar negreitai tiesos, laisvės, gailesčio rytas...
> O, koks žiaurus Laiko kalvio paveikslas nukaltas,
> Sarmatija žlugo, neapraudota ir nenusikaltus.
>
> Thomas Campbell, „Lenkija"

Garsus keliautojas, gamtininkas, revoliucionierius Johannas Georgas Adamas Forsteris, atvykęs į Lietuvos sostinę 1784 metais ir čia įsikūręs, rado smunkantį barokišką Sarmatijos provincijos miestą. „*Wilna* dar prieš šimtą metų turėjo 80 000 gyventojų, – rašė Forsteris savo bičiuliui Vokietijoje, – dabar, priskaičiuojant 12 000 žydų, – vos 20 000."[1] Tiesmukas demografinis apibendrinimas slėpė Forsterio graužatį dėl savo profesinio likimo. Nusigyvenęs iki miesčioko lygio, Vilnius jam atrodė kaip pažangos ir kultūros priešingybė, tremties vieta, nutolusi nuo Europos civilizacijos ne per tūkstantį mylių, kaip Amerikos žemynai ar ką tik atrasta Australija, o per šimtmečius, žvelgiant iš istorinės perspektyvos. Vilnius buvo tarsi kelionė atgal pažangos laiptais, tolyn nuo apšvietos į tamsą, nuo kultūros į gamtą, atgal iš istorinio veiksmo į pasyvią geografinę plotmę. Provincialiam Vilniui buvo skirta būti Europos užkariautam, bet Forsteriui tokia vilnietiška odisėja įgavo antikinės tragedijos bruožų: miesto atradimas jam tapo savęs praradimu. Lietuvoje jis jautėsi lyg nesuprastas mesijas, kuris dėl čionykščių gyventojų abejingumo apšvietai tapo neįgalus, neatpažintas, neįvertintas, o skaudžiausia – negebantis skurdžios tikrovės praskaidrinti savo moksliniais darbais.

Forsteris iš profesijos buvo gamtos istorikas ir geografas, tačiau iš prigimties – menininkas estetas, o iš pareigos – visuomeninės santvarkos kritikas, na ir prireikus – revoliucionierius. Save jis laikė vokiečiu filosofu, bet tokiu, kuriam būdinga angliška (racionali) moralė ir šioks toks prancūziškas (meninis) vėjavaikiškumas. Jo vaikystė ir jaunystė prabėgo bekeliaujant, tačiau jo kelionės nebuvo įprastas *Grand Tour* – Europos sostinių, valdovų dvarų, vaizdingų gamtos kampelių ir antikos laikų griuvėsių aplankymas. Užuot trankęsis senojo žemyno vieškeliais, Forsteris iškėlė bures keliauti aplink pasaulį. Vos sulaukęs septyniolikos, jis drauge su tėvu, irgi gamtininku, buvo

garsaus kapitono Cooko pakviestas į jo vadovaujamą (antrąją) mokslinę ekspediciją po Ramųjį vandenyną. Ilgai nesvarstę, abudu Forsteriai įsidarbino karališkajame Anglijos laivyne kaip mokslininkai: tėvas – gamtinių duomenų rinkėju ir tyrėju, o sūnus – laborantu ir iliustruotoju. (Jaunesnysis Forsteris buvo gabus piešėjas, tai nulėmė mokslinę tėvo ir sūnaus sėkmę, nes tų laikų gamtininkai ir geografai per ekspedicijas buvo labiausiai vertinami ne tiek dėl savo mokslinių žinių, kiek dėl meninio gebėjimo skrupulingai ir dailiai atvaizduoti įvairius kraštovaizdžius, antropologinius tipus bei surinktus augalų ir gyvūnų pavyzdžius.)

Ekspedicija išplaukė iš Anglijos 1772 metais, siekdama rasti mitinio žemyno *Terra Australis* kontūrus ir sustiprinti britų įtaką Ramiojo vandenyno pietų platumose. Šis tikslas nebuvo pasiektas: kapitonas Cookas taip ir neaptiko Australijos, o vos neužplaukė ant Antarktidos. Kita vertus, ekspedicijos nariai ilgai plaukiojo tarp Taičio ir Naujosios Zelandijos, surinko nemažai duomenų apie pietinius Ramiojo vandenyno salynus. Grįždamas į Europą, Cooko vadovaujamas burlaivis apiplaukė Žemės rutulį ir šiek tiek užtruko tolimuosiuose Pietų Amerikos pakraščiuose, Ugnies Žemės salyne. Ilgametė klajonė jūromis buvo tikroji ir vienintelė Forsterio *alma mater*, ir Anglijon jaunasis keliauninkas grįžo jau kaip prityręs mokslininkas. Forsteris, regis, dievino Taičio gamtą, atrodančią jam kaip žemiškojo rojaus idealas, jo gyventojus, laisvamaniškai žvelgiančius į sueitį, tolerantišką kultūrą ir visuomeninę lygybę, tačiau jautė nepasitikėjimą ar netgi baimę Naujosios Zelandijos maorių gentims ir šlykštėjosi vargo, bado bei ligų išsekintais Ugnies Žemės čiabuviais. Po poros metų Forsteris parašė ir išleido – pirma angliškai, kiek vėliau vokiškai – dviejų tomų ir 1 200 puslapių iliustruotą knygą *Kelionė aplink pasaulį*. Tačiau jis apibūdino savo darbą ne kaip mokslinę, didaktinę gamtos studiją, o kaip „filosofinę kelionės istoriją", tai yra subjektyvų, bet meniškai subtilų ir jausmingai prakilnų pasaulio įvairovės aprašymą. Tai išties buvo geografinių bei etnografinių atradimų atpasakojimas sekant naujos, klasicistinės estetikos ir švietėjiškos moralės pėdsakais. Forsterio *magnus opus* Europoje iškart tapo labai populiarus, ir ne vien dėl savo mokslinės reikšmės ir elegantiško stiliaus, o ir dėl to, kad idealiai atspindėjo laiko dvasią, reikalaujančią suvokti ir keisti pasaulį pasitelkus žmogiškąją vaizduotę.[2]

Forsteris jau buvo įveikęs racionaliai Šviečiamajai epochai būdingos mąstysenos ribotumus ir žvelgė į pasaulį – gamtą ir žmonijos ateitį – jausmingai. Kaip ir dauguma jo bendraamžių, jis siekė permainų ne tik moksle, bet ir mene, o svarbiausia – žmonių tarpusavio santykiuose. Gamtininkas kalbėjo ir rašė visos žmonijos vardu; pasak amžininkų, būdamas audringos sielos ir gyvos meninės vaizduotės, jis „įrodė begalinį savo imlumą ir išsimokslinimą

suteikdamas populiarioms [mokslinio] atpasakojimo formoms prancūziškos [literatūros] elegancijos ir suderindamas anglišką naudą su vokiška jausmo ir dvasios gelme".[3] Nors griežtesni ir vyresni mokslininkai peikė jaunojo mokslininko subjektyvumą, emocionalus jo veikalo stilius pranašavo kylantį gamtos kultą ir bundančią sentimentalizmo dvasią. Novatoriškas mokslinio tyrimo principas buvo siekti pusiausvyros tarp racionalaus mąstymo ir subtilios meninės vaizduotės – tarp proto ir jausmų, logikos ir estetikos, asmenybės ir visuomenės, praeities ir ateities. Trumpai tariant, mokslininkai jau įžvelgė pasaulio pažangos dėsnius, nes pradėjo tapatinti gamtos ir visuomenės įvairovę, tai yra geografinius skirtumus sieti su istoriniu veiksmu, civilizacijos raida. Forsteris buvo ankstyvasis romantizmo paveikto mokslo pranašas, ir Alexanderis von Humboldtas, žymus naujųjų laikų geografas ir estetas, aptardamas jo nuopelnus, dėkojo jam už tai, kad praturtino mokslą „požiūrių įvairove ir atpasakojimo jėga, [tuo lyg ir] atgaivindamas vaizdingąjį [kuriamąjį] gamtos pradą".[4]

Kelionė aplink pasaulį atvėrė Forsteriui, mokslininkui „iš prigimties", gamtotyros vartus, o tarptautinis knygos pripažinimas mestelėjo jam dėstytojo dalią. Jam buvo pasiūlyta dėstyti Carolineum kolegijoje, įsikūrusioje Kaselyje (Heseno žemėse), bet pripažinimo siekiančiam mokslininkui vieta nežymiame universitete netiko. Tačiau Forsteris, savo paties nuostabai, per kelerius metus daugiau negavo jokių kitų darbo pasiūlymų ir tik 1783 metų rudenį buvo pakviestas eiti Vilniaus akademijos gamtos istorijos profesoriaus pareigas. O ir jas padėjo gauti tėvas, po Cooko ekspedicijos tapęs apsišvietusio Prūsijos karaliaus Frydricho II Didžiojo globojamo prestižinio Halės universiteto profesoriumi. Šiek tiek dvejodamas, bet Vokietijoje nematydamas jokių perspektyvų, jaunasis mokslininkas nusprendė kitąmet persikelti į Lietuvą.

Wilna yra maždaug už 1 100 kilometrų į šiaurės rytus nuo Kaselio. XVIII amžiaus pabaigoje, esant palankioms oro sąlygoms, šį atstumą buvo galima neskubant įveikti per kelias savaites. Forsterio kelionė į Vilnių vis dėlto truko kone pusę metų, mat važiuodamas į Lietuvą jis norėjo pamatyti įvairių Vokietijos kraštų, vylėsi pagerinsiąs savo profesinius ryšius ir įgysiąs vertingų mokslinių žinių. Keliaudamas po Vokietiją, gamtininkas mėgavosi savo literatūrine šlove, daugely miestelių buvo sutiktas kaip žymus ir daug visko matęs keliautojas. Freiburge, Saksonijos kalnakasių mieste, būsimasis Vilniaus profesorius susipažino su kunigaikščiu Stanislovu Poniatovskiu (jaunuoju), Lenkijos karaliaus (irgi Stanislovo Poniatovskio) sūnėnu ir Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės iždininku. Karaliaus bendravardis ir giminaitis, kaip prisipažino Forsteris, „lietuvius man nupiešė labai palankiai", nors perspėjo,

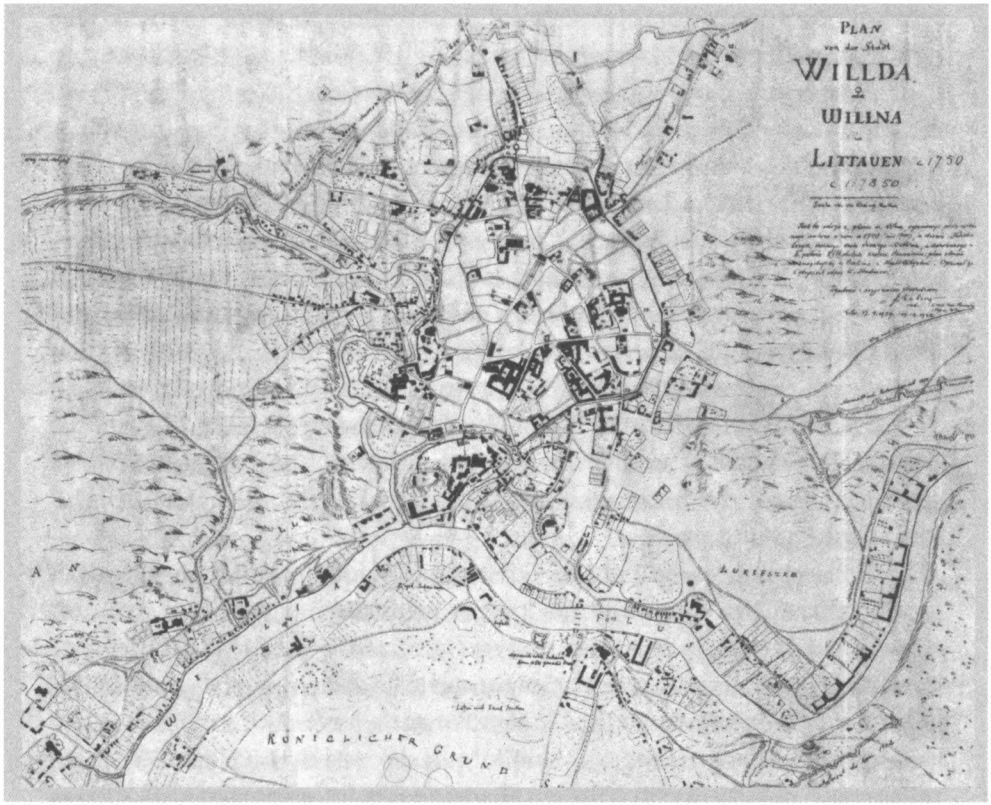

21. Lietuvos miesto Willda, arba Willna, planas (1737)

kad Lietuva, deja, yra nutolęs kraštas ir šviesi mintis ten skverbiasi lėtai. Apskritai kunigaikštis priminė: „Lenkijoje pažangią Apšvietos [*Aufklärung*] raidą" žlugdo tai, kad šalyje yra „daug galvų, daug nuomonių", vis dėlto Vilnių jis apibūdino kaip maloniausią vietą Lenkijoje, o tenykštį universitetą – kaip daug geresnį už Krokuvos.[5]

Trumpai paviešėjęs Saksonijoje, Forsteris nuvyko į Vieną ir ten užsibuvo net kelis mėnesius, mėgaudamasis rafinuotu Habsburgų sostinės aukštuomenės gyvenimu. Vienos salonai gardžiavosi pikantiškais Forsterio pasakojimais apie žemiško, amazoniško rojaus kampelio – Taičio – gamtos ir visuomenės paslaptis, o Forsteris, apsvaigintas damų dėmesio, jautėsi Vienoje lyg danguje ir vis atidėliojo neišvengiamą savo išvykimą į Vilnių. Atsisveikinimo dienai artėjant, su ilgesiu prisimena gamtininkas, „visi mano draugai ir [kunigaikštis] Kaunitzas ragino mane po Lenkijos vėl čia sugrįžti. Net imperatorius man sakė: „Manau, greit vėl jus pamatysime Vienoje, nes tarp lenkų ilgai neišbūsite." Jo imperatoriškoji didybė skeptiškai vertino galimybę Lietuvoje

skleisti Apšvietos idėjas, nes niekaip negalėjo patikėti, kad Vilniuje gali būti universitetas! Ir perspektyva mokyti tenykščius gyventojus gamtos mokslo jam atrodė juokinga: prieš pradedant lenkus lavinti moksliškai, užsiminė imperatorius, jiems pirmiausia reikia įkalti į galvą abėcėlės pagrindus".[6]

XVIII amžiaus pabaigoje Vilniaus universitetas išgyveno permainų audrą. Senoji jėzuitų kolegija, įsteigta 1579 metais skleisti ir išlaikyti katalikiškosios kontrreformacijos doktriną, tapo turtiniu, intelektiniu ir pedagoginiu universiteto pamatu. 1773-iaisiais, popiežiui panaikinus Jėzuitų ordiną, jam priklausiusią kolegiją perėmė globoti Lietuvos valstybė. Praėjus beveik dešimtmečiui, suvalstybinta kolegija tapo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės aukštąja mokykla, prižiūrima ką tik įkurtos Edukacinės komisijos, siekiančios parengti pirmą integruotą mokyklinio auklėjimo sistemą Europoje. Nors ir pažangiai mąstanti, Edukacinė komisija nuolat susidurdavo su finansiniais nepritekliais ir „sarmatiškąja inercija", raginusia priešintis naujovėms. Politiškai pažabotoje Respublikoje neužteko nei karališkosios, nei pilietinės valios ir laiko pakeisti atgyvenusius pedagoginius principus. Dauguma universiteto dėstytojų buvo ankstesnės kolegijos profesoriai, „reformuoti", tai yra supasaulietinti, dvasininkai, buvę jėzuitų kunigai ir vienuoliai. Dėl to naujai įdiegta dėstymo programa menkai skyrėsi nuo dogmatiškos senosios, kuri buvo paremta alchemine ir hermetiška baroko epochos mąstysena ir toli gražu nepagrįsta mokslo amžiaus logika bei racionalizmu. Žinoma, būta išimčių. Lietuvos edukacinė komisija, vadovaujama Plocko vyskupo (Lenkijos karaliaus brolio), aktyviai siekė privilioti į Vilnių garsiausius Europos mokslininkus.

Universiteto gamtos mokslų katedros vedėjo vieta pirmiausia buvo pasiūlyta vyresniajam Forsteriui, Johanno Georgo tėvui, jau įgijusiam daug geresnę mokslinę reputaciją nei sūnus. Atsisakydamas kvietimo į Vilnių, tėvas sumaniai pasiūlė savo atžalą kaip vertingą pakaitalą. Nieko geresnio nesitikėdama, komisija sutiko įdarbinti jaunesnįjį Forsterį, bet su griežta sąlyga, kad per metus nuo atvykimo į Vilnių jis įgis mokslo daktaro laipsnį Vokietijos universitete. Be daugybės gamtos istorijos paskaitų, Forsteriui buvo paskirta Vilniuje įsteigti Lietuvos augalų botanikos sodą, sukurti universitete agronomijos specialybės programą ir ištirti, kaip galima panaudoti gamtos išteklius vietos pramonės plėtrai. Deja, profesionaliai nesubrendęs jaunasis Forsteris visai netiko tokiam sizifiškam darbui: per vargus ir šeiminius ryšius jis įgijo daktaro laipsnį Halės universitete, bet taip ir liko nepažinęs ir neištyręs Lietuvos gamtos; dar mažiau jį domino krašto žemdirbystės problemos bei pramonės plėtros klausimai.

Į savo pareigas Vilniuje ambicingai nusiteikęs Forsteris žiūrėjo pragmatiškai. Gyvendamas Kaselyje, jis pradėjo bodėtis išlaidžiu (ir šiek tiek palaidu)

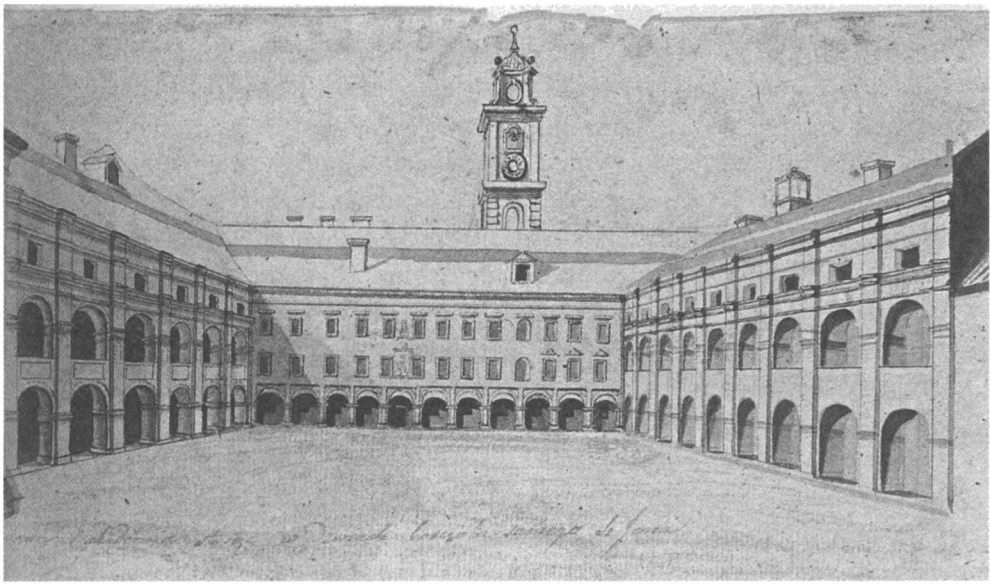

22. Didysis Vilniaus universiteto kiemas (1786)

viengungišku gyvenimu. Siekdamas įtakingų užtarėjų, lengvabūdiškai tapo masonu, gana daug ūžavo ir prisidarė nemažai skolų. Svajodamas tolimajame Vilniuje gyventi jaukiau ir taupiau, atsidėti vien darbui ir mokslui, jis ėmė ieškoti žmonos. Tad prieš pat išvykdamas į Lietuvą pasipiršo Theresei Heynei – kolegos ir gero pažįstamo Christiano Gottlobo Heyne's, Getingeno universiteto klasikinės filologijos profesoriaus, dukrai. Forsteris nebuvo idealus jaunikis dešimčia metų jaunesnei Theresei, gražių bruožų ir subtiliai, išsilavinusiai merginai. Nors turėjo neblogų profesinių perspektyvų, bet buvo neturtingas, nedailus ir menkos sveikatos, mat dėl skorbuto, užklupusio ilgai plaukiojant jūra, buvo netekęs dalies dantų ir nuolat kamuojamas virškinimo sutrikimų, infekcijų, uždegimų ir reumato. Neatrodo, kad tarp jų būtų įsiliepsnojusi romantiška meilė, matyt, Theresę į santuoką pastūmėjo noras dingti iš namų ir susikurti savarankišką buitį. Jai patiko, kad Forsteris piršosi lyg ir geraširdiškų norų skatinamas, buvo imlaus proto ir, bent iš pažiūros, nuoširdus, rūpestingas bei kruopštus. Susižadėjus vestuvės buvo atidėtos metams, kol Forsteris tvirtai įsikurs Vilniuje. Tačiau sužadėtiniai ėmė uoliai susirašinėti; bent jau kas savaitę išraizgydavo kits kitam po ilgą, bet, deja, ne meilės laišką.

Pirmuosiuos įspūdžius apie Respubliką Forsteris gana nuosekliai išdėstė asmeniniame kelionės žurnale ir laiškuose Theresei, tėvui bei artimiausiems draugams. Todėl jo susidarytas Lietuvos, o vėliau ir Vilniaus, paveikslas įgijo

intymių atspalvių, tiesiogiai ir ekspresyviai įspausdamas tikrovę į vaizduotę. Gamtininko santykis su savo susikurtu šalies portretu buvo dviprasmis, dvipusis tarsi veidrodis: viena jo pusė atspindėjo Forsterio mintis bei jausmus, kita užgožė nemažą dalį miesto realijų. Forsterio perteiktas *Wilna* (jis visada miestą vadino vokiškuoju jo vardu) atrodė it slegiantis sapnas – vos ne tikrovėje įkūnyta brolių Grimų pasaka, – tik su apčiuopiama ir juntama, tikroviška scenografija. Trumpai tariant, šis miestovaizdis buvo tiek pat melagingas, kiek, vaizduotojui leidus, ir teisingas, – tai yra kiek Forsteris gebėjo (ir norėjo) Vilniuje regėti save iš šalies.

Abiejų Tautų Respublika mokslininkui nebuvo svetima žemė. Jis gimė 1754 metais Vyslos deltos Nasenhubeno (*Nassenhuben*) gyvenvietėje, ten nuo seno buvo susipynusios lenkų ir vokiečių kalbos. Būsimasis mokslininkas užaugo vokiškai kalbančioje protestantų šeimoje, nors Forsterių giminė – iš tėvo pusės – turėjo protėvių britų. Migracija buvo Forsterių šeimos istorija: kilę iš Škotijos, XVII amžiuje atsikėlę į Lenkiją, tėvas ir sūnus Forsteriai kurį laiką gyveno Londone ir net buvo nuvykę į Rusijos Pavolgį, o tik paskui įsikūrė Vokietijoje. Kad ir kokios sudėtingos buvo šeiminio gyvenimo peripetijos, Forsteris, gimęs ir ankstyvąją vaikystę praleidęs Lenkijoje, oficialiai buvo Respublikos valdinys. Tačiau Lenkiją (ir Lietuvą) jis regėjo tarsi būdamas ne savas, kitatautis; netgi ne kaip vokietis ar anglas, o kaip europietis.

Daugeliui svetimtaučių Lietuva jau nebebuvo *terra incognita*, tačiau apskritai užsieniečiai, o ypač vokiečiai, į Lenkiją žiūrėjo iš aukšto. Išskyrus Rousseau ir dar kelis britų filosofus, mažai kas gynė Respublikos interesus europiečių Apšvietos teisme. Lenkų valstybė ir šlėktiška jos visuomenė buvo laikoma politine atgyvena, pats kraštas nevaizdingas, tradicijos – anarchiškos, o kultūra – neverta švietėjiškai nusiteikusių mąstytojų dėmesio. Goethe, 1790 metais leidęsis į savaitės kelionę iš Veimaro į Krokuvą, lakoniškai apibendrino europiečių, arba bent jau vokiečių, požiūrį į Lenkiją: „Per tas aštuonias dienas man daug kas padarė įspūdį, nors dažniausiai tas įspūdis būdavo neigiamas."[7] Tačiau kiti keliautojai į šalį žvelgė kur kas dramatiškiau, rasdavo ir tragikomiškų motyvų. Forsteris keliavo į Vilnių rudens viduryje, senu išvažinėtu keliu per Varšuvą, Balstogę ir Gardiną. Po mėnesio kito tuo pat keliu vyko grafas Louis-Phillipe'as de Séguras, Liudviko XVI paskirtas atstovauti Prancūzijai imperiniame Rusijos dvare Sankt Peterburge. Séguras, vos kirtęs Prūsijos ir Lenkijos sieną, pasijuto lyg tremtyje, ilgo laiko tarpsnio atskirtas nuo Europos žemyno:

> Važiuojant per rytines Prūsijos karaliaus žemes atrodo, kad palieki teatrą, kuriame viešpatauja gamta, pagražinta meno ir tobulos civilizacijos. Akį jau liūdina sausi smėlynai, didžiuliai miškai. Bet patekus į Lenkiją atrodo, kad jau visai išvykai iš

> Europos, ir stulbina naujas reginys: didžiulė šalis, beveik visa apaugusi viršalėmis eglėmis, visada liūdnomis, tik kur ne kur įsiterpusios dirbamos lygumos, lyg vandenyne išsibarsčiusios salos; nuskurdę gyventojai, vergovės prispausti purvini kaimai; trobos ne ką geresnės už laukinių lūšnas; peršasi mintis, kad esi nuklydęs į praeitį per dešimtį šimtmečių ir atsidūręs tarp hunų, skitų, venetų, slavų ir sarmatų ordų.[8]

Séguras, Forsterio bendraamžis, taip pat buvo užsigrūdinęs keliautojas: prieš tapdamas ambasadoriumi Rusijoje, jis kelerius metus gyveno Šiaurės Amerikoje, ten iš arčiau susipažino su didingais jos miškais. Todėl nenuostabu, kad, paveiktas prisiminimų apie Ameriką, kelionę rogėmis į Rusiją pavaizdavo it buriavimą miško jūra. Tokia kelionė Ségurui buvo smagi pramoga, mat, skirtingai nei varganas gamtininkas, jis buvo turtingos ir įtakingos šeimos palikuonis, grynakraujis aristokratas ir aukščiausio rango diplomatas, kuriam tuoj pat atsiverdavo visų pilių vartai ir paradinės dvarų durys. Jaunasis grafas mėgavosi savo privilegijomis ir, kaip priderėjo tokį titulą ir išsilavinimą turinčiam dvariškiui, į praskriejantį sarmatišką kraštovaizdį žiūrėjo su šmaikščia ironija, tai yra – be sentimentų.

Šliuožė jis pirmyn tamsiomis giriomis „per neįsivaizduojamą kratinį – senovės ir dabarties, monarchinės prigimties ir respublikos dvasios, vasalinės puikybės ir lygybės, skurdo ir prabangos". Vis dėlto tarp Balstogės ir Rygos grafo patykojo nesėkmė – siaučiant smarkiai pūgai bagažą teko palikti užeigoje. Savo mantos prancūzas taip ir nebeatgavo: po daugybės vietos valdžiai pateiktų užklausimų ir paieškos, jam buvo trumpai atsakyta, kad visa, ką jis skubėdamas paliko, sudegė per gaisrą bevardžiame, šalčio sukaustytame Lietuvos kaime, nežinia kurioje parapijoje, paviete ar valsčiuje.[9]

Kitas svetimšalis, – istorikas ir memuarininkas Williamas Coxe'as (1747–1828), – vyko per Lietuvą panašiais keliais, irgi į Rusiją, tik keleriais metais anksčiau. Išsilavinęs Coxe'as lydėjo savo auklėtinį, jauną anglų aristokratą, neįprastu *Grand Tour* maršrutu po šiaurinius ir rytinius Europos kraštus.* Keliaudamas po įvairius kraštus, Coxe'as stropiai užsirašinėjo įspūdžius ir, kaip užsigrūdinęs šalių kolekcininkas, pirmiausia pastebėjo užliūliuojančią Lenkijos kraštovaizdžio monotoniją. „Niekada nebuvau regėjęs tokio neįdomaus, nykaus kelio kaip iš Krokuvos į Varšuvą. Visame ruože nėra nė vieno reginio,

* Šiaip XVIII amžiaus „turistai" nesiveržd avo toliau į rytus nei Viena ar Berlynas, nes už jų, kaip teigė Habsburgų ir Hohencolernų valdovai, baigiasi Europa ir prasideda Azijos tyrai. Viešnagė Rusijos dvare buvo madinga, nors labai brangi ir daug laiko atimanti pramoga, tačiau keliauti vien po Lenkiją arba Lietuvą niekam net į galvą nebūtų šovę. Kelionė Lietuvos keliais dažniausiai tebuvo viešnagės Rusijoje preambulė arba jos pabaiga, bet ir tada retai kas atklysdavo į Vilnių, mat dauguma keliauninkų vykdavo į Sankt Peterburgą per Kuršą ir Rygą, Kauno–Jelgavos vieškeliu kirsdami Lietuvą. (Aut. past.)

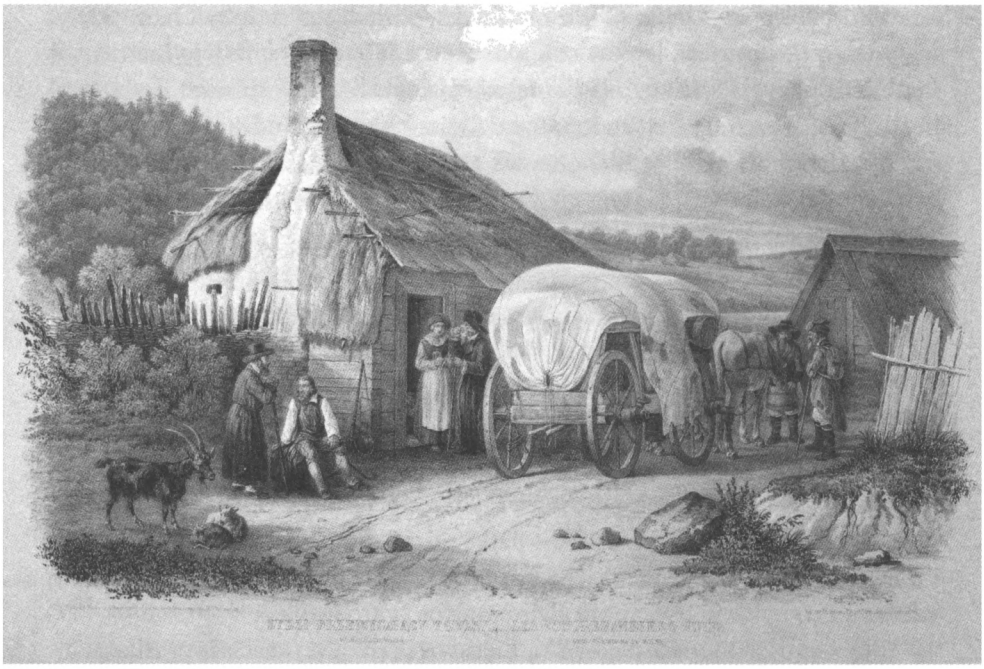

23. Žydų pirkliai netoli Vilniaus

kuris bent akimirką patrauktų kad ir smalsiausio keliautojo dėmesį."[10] Taigi Lenkijos vieškeliai migdė nuoboduliu, o Lietuvos kelių varginga, apgriuvusi būklė kėlė grėsmę gyvybei. „Keliai šioje šalyje tokie apleisti, – tiesiogiai rašo Coxe'as, – ne ką geresni už šunkelius. Nenutiesti žmogaus, jie nevaržomai vingiuoja per tankų mišką. Dažnai jie tokie siauručiai, kad karieta vos pravažiuoja; ištisai styro kelmai ir medžių šaknys, o daug kur pasitaiko tokie klampūs smėlynai, kad aštuoni arkliai per juos mus vos pervilko."[11] Retkarčiais ir visada netikėtai, tarsi pasakoje, iš miško tankmės išnyra „ilgi išsibarstę miestai ir kaimai; namai kone visi mediniai, net ir bažnyčios; kur tik sustodavom, mūsų karietą kaipmat apsupdavo būriai elgetų; visur begalė žydų."[12]

Lietuvoje, skirtingai nei daugelyje Europos šalių ar Rusijoje, keliautojams krašto kasdienybė atsiverdavo tarpininkaujant vietos žydams, mat jie tvarkė didumą šalies prekybos ir teikdavo svarbiausias paslaugas. Coxe'as išreiškė savo nuostabą dėl tokios krašto ūkio padėties: „Jeigu paprašai vertėjo, atveda žydą; jeigu užeini į smuklę, savininkas – žydas; jeigu reikia pašto arklių, jų parūpina žydas ir žydas vadelioja; jeigu nori ką nors nusipirkti, tavo tarpininkas vėl žydas; negana to, tai vienintelė Europos šalis, kur žydai verčiasi žemdirbyste: važiuodami per Lietuvą dažnai matėme, kaip jie sėja, pjauna, šienauja ar dirba kitus sodžiaus darbus."[13] Europiečiams žydai buvo geografinė mįslė,

amžini klajokliai, perėjūnai, – o Lietuvoje jie buvo susiradę sau namus. Dėl to žydai, o ne lietuviai, lenkai ar gudai svetimšaliams atspindėjo Lietuvos ir Lenkijos tikrovę. Pamažu, reikalams ar įvairioms bėdoms spiriant, žydai tapo neatsiejamais nuo lietuviško kraštovaizdžio, kone pagrindiniais jo personažais, pažįstamais arba vedliais, ne tik nukreipdavusiais maršruto eigą, bet savo „egzotiška" apranga ir išvaizda paįvairindavusiais kelionės nuobodį:

> Atsidūrėme didelio klojimo ar daržinės viduryje, o kampe įspitrijome dvi dideles pušis, su visomis šakomis liepsnojančias židinyje be kamino; aplinkui jį būrelis personažų plačiais juodais apsiaustais ir ilgomis barzdomis maišė virš ugnies kabantį katilą. Jei tikėtumėme raganavimu arba būtume prietaringi, šį sambūrį lengvai galėtume palaikyti grupe burtininkų, įsitraukusių į paslaptingas savo apeigas; tačiau įsižiūrėję iš arčiau atpažinome savo gerus draugus žydus, sau ir mums ruošiančius vakarienę.[14]

Beje, moksliškai pasikaustęs Coxe'as buvo vienas iš nedaugelio svetimšalių, mėginusių nustatyti patologinę *plica Polonica* prigimtį. Po trumpos Lietuvos gyventojų apklausos jis įvardijo tris pagrindines šios ligos priežastis: nepastovų ir labai kenksmingą „lenkišką orą [vietos klimatą], kenksmingą tenykštį vandenį ir tenykščių gyventojų elementarios švaros stoką".[15]

Tokį slogų, net fantasmagorišką Lietuvos įvaizdį retkarčiais praskaidrindavo kiti svetimšaliai, kuriems keliauti po Baltijos kraštus buvo įprasta. Tarsi tiesiogiai atsakydamas į Coxe'o priekaištus, Friedrichas Schulzas (kilęs nuo Kuršo ir ne itin garsus vokiečių rašytojas) savo kelionės užrašuose ryžosi sušvelninti dramatiškas kelionės įspūdžių spalvas: „vykstantieji į <...> Rusiją turės man už tai padėkoti, jeigu prisimins arba sužinos, koks nuobodus ir monotoniškas yra kelias į Berlyną <...> šis kelias [per Lietuvą] ne daug ką ilgesnis už Berlyno, tačiau kelionė juo atsieina pigiau, greitesnė, kraštas mielas, daugiausia derlingas, o žmonės mandagūs. Nereikia tikėti kalbomis, kad čia keliauti pavojinga. Aš pats tris kartus važiavau tuo keliu, daug mano pažįstamų taip pat važiavo, ir niekas iš mūsų nei dieną, nei naktį nepastebėjome ko nors įtartino."[16] Schulzo pataisymai nesirėmė vien sausais faktais – jis irgi mėgavosi teatrališkais kelionės nuotykiais. Sykį vieno žydo smuklėje – regis, Kaune, – jis ligi paryčių pasismagino „neapsakomoje draugijoje, kartu su rusų kareiviais, pusnuogiais lietuviais, pusgirčiais lenkais ir gausia izraelitų šeima. Dalis šitos smuklės lankytojų buvo verti Fildingo [plunksnos] ir Hogarto teptuko. Aš taip persisotinau jais, kad vargu ar dar kartą ieškočiau panašios draugijos".[17]

Forsteris buvo daug niūresnis, o kartu jausmingesnis, gal net svajingesnis keliautojas. Kelionės pradžioje, sustiprintas vieniečių užuojautų, jis į viską reagavo stojiškai. Vis dėlto jį labai žeidė ir žemino tenykštis skurdas, poniška puikybė ir feodalinė priespauda, dėl liaudies vargų jis sielvartavo bei

graužėsi: „Čia, Lenkijoje, kol kas man viskas klojasi pagal mano norus; tiesa, Jums prisipažįstu – kad ir kaip viskam nusiteikęs, kad ir kaip pasirengęs kontrastui, vis dėlto buvau stipriai sukrėstas, įžengęs į šią šalį; smukimas, apsileidimas moraline ir fizine prasme, tautos puslaukiniškumas [*Halbwildheit*] ir puskultūrė [*Halbkultur*], smėlingo, tamsių miškų visur dengiamo krašto vaizdas viršijo viską, ką galėjau įsivaizduoti. Vienišumo minutę verkiau – dėl savęs, o paskui, kai pamažėle atsigavau, – dėl taip giliai nusmukusios tautos." Tačiau greitai jo jausmai aprimo ir jis, kaip ligonis, susitaikantis su savo negalia, savigailą pavertė susivokimu ir savikritika. Mano jausmai „buvo dar viena kvailystė, – tarsi pats save ramindamas rašė Forsteris savo bičiuliui Friedrichui Heinrichui Jacobiui, vokiečių filosofui sensualistui, – bet aš jau pasitaisiau, taigi jau galiu ją prisipažinti. Kiti papročiai, kitas gyvenimo būdas, kita kalba ir apranga, valdymo formos, skirtingumas, trumpai, viskas, kas iš pradžių krito į akis ir kėlė šleikštulį, kadangi mano nuotaika ir šiaip buvo bloga, dabar nebekelia pasidygėjimo, nors iš tikrųjų ne vienas dalykas čia nedovanotinas ir klaidingas. Bet kur nešališko stebėtojo akys neranda trūkumų ir netobulumo!"[18]

Iškeitus mokslinį objektyvumą į kultūrinį reliatyvumą, kelionė taip nebestebino, o tapo labiau intriguojanti; pervažiavęs (nematomą, bet suvokiamą) Lenkijos ir Lietuvos sieną, Forsteris akivaizdžiai apsiprato su kraštovaizdžiu. Jo požiūris kardinaliai pasikeičia Gardine, kur gamtininkas randa susirinkusį Seimą, subūrusį gausybę lenkų ir lietuvių didikų ir bajorų. Laiške Theresei jis užsimena, kad *svetima* šalis jam darosi vis artimesnė. „Pamažu pradedu pratintis ir prie šios originalios tautos papročių; pirmoji nuostaba praėjo, aš jau galiu nesipiktindamas žiūrėti, kad kiekvienam lenkiamasi iki žemės <...>; ir nors ir yra trūkumų labai jau negriežtoje karalystės konstitucijoje, aš vis dėlto iš širdies džiaugiuosi ta laisve, kurią turi kiekvienas kilmingas lenkas." Tačiau liaudis, netgi bajorai jam atrodė europiečių priešingybė, kultūrinis ir net fiziologinis jų antipodas: „beveik nuolat matai stambius vyrus, gerai nuaugusius, ir veido bruožai turi kažką kilnaus ir atviro, bet dažnai ir daug laukiniškumo ir šiurkštumo." Sarmatiškos mados irgi nežavėjo. „Ilgi drabužiai dar pakenčiami, nors jie ir ne patys gražiausi, bet skustos galvos, kad ir kaip tas būtų švaru ir patogu, atrodo negražiai ir bjauroja ne vieną gražų vyrą." Bet daug prasčiau atrodė moterys, mokslininko nuomone, jos nebuvo „labai gražios, kaip garsinama, oda, teisybė, labai balta, figūra dažnai liekna ir atskiri bruožai gražūs, bet visuma retai patraukli. Juokais sakau, kad sunki kalba iškraipo lūpas". Kosmpolitiškai, bet provokuojamai nusiteikusį Forsterį stebino sarmatiškasis patriotizmas ir pagarba tradicijoms, meilė gimtajai – lenkų – kalbai,

jo manymu, lengvai išmokstamai. Tačiau lenkiškoji kultūra dvelkė neišsilavinimu, ir jis niekino vietos didikių moteriškai egzaltuotą prancūziską pasaulietiškumą.[19]

Vis dėlto Forsteris Lietuvoje buvo priverstas bendrauti prancūziškai, o tai jam reiškė – paviršutiniškai, nes angliškai čia mažai kas mokėjo, o vokiečių niekas nemėgo. Gamtininkas buvo šokiruotas lenkų nusistatymo prieš viską, kas vokiška. Jis visiškai neįvertino to, kad tokia tenykštė galvosena istoriškai pagrįsta, o 1772 metų Respublikos padalijimo iniciatoriai buvo Prūsija ir Austrija. Kaip anglomanas, Forsteris nepritarė nei prancūzų, nei juolab teberusenančiai italų (katalikų ir Romos) įtakai. Sarmatiškas pomėgis vartoti prancūzų kalbos žodžius ir perimti prancūzų manieras Forsteriui buvo panašus į rimtos infekcijos požymį, Veneros ligos simptomą.* „Visoje Lenkijoje *vokietis* – skaudžiausias keiksmažodis, aukščiausios bajorijos auklėjimą savo rankose laiko išvisėliai Prancūzijos barzdaskučiai ir modistės."[20] O lenkų „didikai iki šiol laikosi prancūzų dvasios, tai yra į viską žiūri *paviršutiniškai* ir enciklopediškai. Yra keletas dorų žmonių, kurie, be abejo, pradeda jaustis atsidūrę klystkeliuose, ir jeigu šitą jausmą pasisektų padaryti visuotinį, būtų daug laimėta. Tačiau, deja, čia dar tebesama tokios ligos stadijos, kai pats ligonis mano esąs sveikas ir nenori jokių vaistų."[21] Sprendžiant iš Forsterio diagnozės, negydoma angliška mokslu bei vokiška filosofija, prancūzofilija veda prie beprotystės.

Po pažintinės, tačiau, Forsterio manymu, netikslingos viešnagės Gardine, įsisukusiame į Seimo verpetą, kelionė Vilniaus vieškeliu virto keturių scenų melodrama, o tikriau – sarmatiška *Odisėjos* parodija su intriguojančia pradžia ir banalia pabaiga.

Mokslininkas, susitaręs su vienu žydu ir jo bendrininku, kad jį už „200 lenkų auksinų penkiais arkliais per tris dienas nuveš" į Vilnių, paliko Gardiną, kaip ir dera pradedantiems kelionę, išpuolęs iš rytinės sumaišties: neišsimiegojęs, nepapusryčiavęs, nesiskutęs, neatsisveikinęs su garbiais asmenimis ir pusdienį vėluojantis. Pirma kelionės diena, kaip rašė Forsteris savo dienoraštyje, buvo lyg betikslės piligrimystės įžanga, Vilniui ne artėjant, o, regis, tolstant: „Kad ir kiek daug arklių buvo prikinkyta, bet vežimas beveik visai nejudėjo iš vietos, – jau nekalbant apie tai, kad arkliukai buvo mažesni už asilus, jie dar atrodė tokie nusikamavę, nusilpę ir visiškai išsekę, kad, vos tik pajudėjus, žlugo visos mano viltys jais pasiekti Vilnių. Trūkinėjo virvės, arkliai buvo perkinkinėjami dar neišnykus miestui iš akių, o tada tarp dviejų žydų kilo kivirčai, trukę iki mūsų bendravimo pabaigos, – jie nuolat puldinėjo vienas kitą, kad tas savus arklius tausojąs, o kito – raginąs." Vežikų

* Lietuvoje, kaip ir daugelyje Europos kraštų, sifilis buvo vadinamas prancūzlige. (Aut. past.)

rietenos nesiliovė visą kelią, kol pagaliau Forsteris suprato, kad čia daugiau vaidybos negu tikros neapykantos. Žydai „įvairiai kaitaliojo savo vietą solidžioje pašto gurguolėje ir kaskart su stipresniais įniršio protrūkiais keitėsi postais; tačiau kad ir kaip jie keikė vienas kitą, bet iki kumštynių nepriėjo – tiesiog kaip anglų parlamente". Naktis, praleista neturtingo žydo kamarėlėje, atskleidė judėjiško Lietuvos gyvenimo paslaptis. „Tvarte, kur stovėjo mano vežimas, knibždėte knibždėjo kiaulių ir paršiukų, o tie padarai šiame krašte visur yra žydų įnamiai. Greta manęs kabojo papjautas veršis, kurio kailio ir taukų gabalą paskui surijo kiaulė, vargšui šeimininkui nespėjus nei pribėgti ir atimti grobio." Rytas išaušo žaismingai, it *commedia dell'arte*, pašaipos virto kumščiavimusi. „Dabar viskas buvo paruošta, trūko tik mano tarno – išsitiesęs žydo lovoje, nenorėjo keltis, trokšdamas tik vieno – miegoti, kad išeitų pagirios. Žydas patampė už nosies, bet tai nepadėjo, tad reikėjo man pačiam lipti iš vežimo ir kaip naujajam Herakliui, nepaisant arsenu atsiduodančio česnako tvaiko, tvoskusio iš antžeminės olos, iš Morfėjaus atimti jo auką, žinoma, ne taip švelniai, kaip Alkidas, per Stikso vandenis nešęs švelniąją Alkestidę ir grąžinęs į josios Admeto glėbį, – man teko jį trūktelti kaip pridera, kad visi miegai išlakstytų iš galvos. Su rykšte rankoje giniau jį pirma savęs kaip gyvulį, kol atsisėdo į savo vietą, ir dabar pagaliau nuriedėjome pusę mylios į priekį."[22]

Antra diena praslinko kaip ir pirmoji – žydai vedliai riejosi, alkis pjovė, vežimaitis vos judėjo į priekį. O naktį Ratnyčios pašto stoties gultuose teko iškęsti tikras pragaro kančias, kovoti kryžiaus karą su kraugeriškais čionykščių gyvių ketinimais. „Dar išgėriau porą bokalų alaus ir nuėjau miegoti; bet miegas neėmė, ir netrukus lovoje pajutau kai ką nemalonų – ne kokią meilužę ar pasislėpusį vagį, o ištisą pulką juodų mirmidonų [skruzdėlės, virtusios žmonėmis], kurie, būdami apsigimę žmogėdros, mėgavosi mano gyvu kūnu. <...> Dabar ant viso kūno ėmiau medžioti šitas Tartaro [pragaro] išperas, o vietoj medžioklinio rago klausiausi cirpiančio svirplio." Dar kita diena praėjo įprastai, be didelių dramų – vis besiginčijant, bet palengva. Tačiau šalta lapkričio naktis Lieponių stotyje, kur „pašto viršininkas, senas nusilakęs žydas, su dideliu storu kaimo kunigu gėrė degtinę", buvo audringa, įelektrinta šėtoniško pamokslo, kurį įžiebė ugningas vanduo ir praskiedė bažnytinių keiksmažodžių liūtis. Kunigas Forsterį „pasveikino prasta lotynų kalba, piktinosi, kad karaliui paskirta dviguba *subsidium charitativum*, nes ši našta gulanti kunigų luomui, ir būtent tik parapijų kunigams, o ne vyskupams, abatams, prelatams, oficijoms. <...> Paskui jis keikė imperatorių, kad panaikino relikvijas, ir galų gale, suteikęs man palaiminimą, prieš sėsdamas į savo vežimą, nuėjo dar kartą į žydo kambarį gerti degtinės, tą mokėjo geriau, negu kalbėti

24. Vilnius. Miesto siena (1785)

lotyniškai. Galvos skausmą, susigautą šiandien, vakare maždaug numalšinau, išgėręs arbatos su [nuskausminamaisiais lašais] *Liquidom anodynum*“. [23]

Po audros ir pagirių atėjo rami diena ir trumpas, bet idiliškas bobų vasaros vakaras: „leidžiantis saulei, netikėtai nusigiedrija, debesys staiga išsisklaido, ir lieka tik tirštas rūkas šen bei ten prie pat žemės“. Pagaliau ūkanose sumirga miestas it miražas, pranašaujantis ne tik kelio galą, bet ir pasakojimo pabaigą:

> Ketvirtadienis, [1784 m.] lapkričio 18 d. Išvažiuoju 5 val. iš skurdžių žydo užeigos namų ir rytą 9 val. (4 mylios) atvykstu į Šventininkus (Gostki, arba Swiętik) pas kitą pašto viršininką žydą, ten šiek tiek persirengiau ir tęsiau kelionę į Vilnių (3 mylios), kur atvykau pirmą valandą. Likus myliai iki Vilniaus, vietovė prie Neries (Wilia) išgražėjo smėlio kalvomis ir klinčių kalnais, kurie iškyla visur aplinkui ir puikuojasi miškų karūnomis. Vilniaus padėtis netikėtai nustebina, kai atsiduri arti jo, šlaite slėnio, kuriame tarsi išsiliejęs visas didelis miestas su savo gražiais dar išlikusiais bokštais, – miestas tikrai atrodo didingai ir puikiai. Jo viduje – siauros purvinos gatvės ir daugybė griuvėsių, tačiau tarp jų vis dėlto pasitaiko vienas kitas ir puikus statinys. *Finis viaeque chartaeque.*[24]

Vokiečių mokslininkas paskutine dienoraščio fraze – „kelionės ir pasakojimo pabaiga“ (cituota iš Horacijaus *Satyrų*) – išreiškė blogą nuojautą. Atvykimas į Vilnių buvo tarsi nusileidimas iš sarmatiškosios komedijos į europietiškąją tragediją. Dar kelio dulkėms nenugulus, Forsteris nusiuntė savo sužadėtinei perspėjimą, nuogąstaudamas dėl įtvieių ateities Vilniuje ir pavaizduodamas pastarąjį kaip „kadaise gausiai gyvenamą, dabar smukusį miestą su daugybe ištuštėjusių namų ir šiukšlių krūvų“. Vietoj vokiečių ar tolimų, egzotiškų tautų „čia ji regės žmones tuo beviltiškesnėje padėtyje, kuo mažiau jie patys suvokia tokioje padėtyje esą, čia ji pamatys pragaištį sukultūrintų tautų, suporuotų su puslaukinių ydomis!“[25] Jis daug nesismulkino, bet pabrėžė, jog „ištisų lapų nepakaktų, kad būtų galima jums duoti supratimą apie tai, kas Vokietijos pasienio srityse vaizdingai vadinama *lenkiška tvarka* [*polnische Wirtschaft*]“.[26]

Jaunąjį profesorių, nors ir vokiečių kilmės, miesto elitas priėmė maloniai, bent pirmaisiais jo gyvenimo Vilniuje mėnesiais netgi varžėsi dėl jo dėmesio. Bet, skirtingai nei Vienoje, Forsteris Vilniuje nesukėlė šurmulio, – matyt, provincialiame, lenkiškai kalbančiame ir gal dar šiek tiek prancūziškai skaitančiame mieste mažai kas buvo girdėjęs apie sensacingą jo knygą ir egzotiškus Ramiojo vandenyno salynus. Vilniečius labiausiai domino gamtininko „europietiškos istorijos“ – gyvenimas Londone, Vokietijoje, susitikimai Vienoje su imperatoriumi ir jo dvariškiais, Gardino Seimas, kelionė į Vilnių ir t. t. Forsteris, beje, mėgavosi vilniečių svetingumu, kad ir vangiai, nenoromis, svečiuodavosi ne tik kitų universiteto profesorių, dažniausiai svetimšalių, šeimose, bet ir vietos didikų namuose. Įprato kone kas savaitę pietauti neapsakomai išlaidaus ir savęs nevaržančio senyvo Vilniaus vyskupo, kunigaikščio Masalskio, salone, Vyskupų rūmuose (dabartinė Prezidentūra) arba jo vasaros rezidencijoje, Verkiuose. Vyskupas buvo Apšvietos ir klasicizmo dvasios mecenatas Lietuvoje, kortuotojas, ūžautojas, valstybinio ir bažnytinio turto švaistytojas, iki paskutinio siūlelio prasiskolinęs (ir parsidavęs) Rusijai. Lankytis vyskupo salone, puotauti, flirtuoti ir kortuoti Forsteriui buvo *de rigueur* – Vilniaus aukštuomenės mados prievolė, bet jis jautė tam panieką, nors ir naudojosi progomis sočiai pavakarieniauti prie vyskupo stalo. Tačiau lietuviškas svetingumas jam buvo susijęs ne tik su aristokratų veltėdyste, o ir su visuomenine atžanga. „Vaišingumas čia, kaip ir visose nekultūringose šalyse, – aukšto lygio, – ironizavo Forsteris, – visas bendravimas be mažiausio *gène* [varžymosi], net ir apranga žmonės daug mažiau delikatūs negu kitur. Tolerancija – visiška.“ Prancūzofiliška Vilniaus aukštuomenė nesilaikydavo elementarių etiketo ir padorumo normų: „Grafaitės *sauf le respect* [atsiprašant] etc. šukuojasi utėles

pro langus. Stanislovo ordino riteriai kunigaikščio vyskupo pobūvyje šnypščiasi nosis plikais pirštais, garbūs ūsočiai su kardu prie šono vietoj kojinių batuose turi šiaudų", – vienu žodžiu, mažai kuo skiriasi nuo vietos mužikų arba Ugnies Žemės salyno čiabuvių.[27]

Pasisvečiavusį Vilniaus salonuose, skrupulingą mokslininką apėmė panika. „Lenkai elgiasi taip, kad man nelieka nė mažiausios abejonės dėl labai kūniškos mano egzistencijos tarp jų, – taip, čia aš jaučiu, kad tebesu šiame niekingame pasaulyje, – krašte, pasišiaušusiame liūdnais miškais, apsuptas storžievių, pusiau civilizuotų, pusiau laukinių – geriau jau jie būtų visai laukiniai, kaip draugai kitame pusrutulyje! Tokioje šalyje kaip ši tenka atsisveikinti su bet kokia iliuzija, čia aš nesvajosiu nei apie žemiškąjį rojų, nei apie fėjas ir gerąsias dvasias, žmonijos globėjas." Forsteris prilygino savo ateitį Vilniuje bibliniam Jeruzalės praradimui. „Aš mačiau Pažadėtąją žemę [turima galvoje Viena], tačiau negalėjau ten pasilikti – tik tuo mano likimas ir buvo panašus į žydų pranašo likimą."[28] Tačiau labiausiai švietėjišką skaistuolį dirgino, gal net provokavo egzaltuota ir vulgari vilnietiška erotika. Apsimestinis dievobaimingumas, kurį, kaip „ilgaskverniškumą ir vienuoliškumą, mes [vokiečiai] išjuokiame", vilniečių laikomas manieringu žaismingumu.[29] Saloninis moterų koketavimas Forsterį vimdė, o privalomas meilinimasis joms galutinai išsekino. „Be abejo, tiesa, kad mūsų dvasia trokšta peno, subtilaus peno, kuo subtilesnė ji pati, – postringavo Forsteris laiške draugui. – Tai beveik užmiršti, būdamas čia tarp barbarų, kurie gyvena tik *juslėmis* ir leidžiasi didžiausių šios žemės kvailių vedžiojami už nosies tokiais dalykais, apie kuriuos sąvokos nė *negali būti*. Niekur žmonės nėra tokie juslingi kaip čia, nes nieko kito ir nedaroma, tik užiminėjami pojūčiai. Vienintelė pramoga, kurią čia galiu turėti, – juslinė; aš turiu moterims meilikauti ir tuščiomis leisti laiką, jei noriu su jomis visur bendrauti; kartais tiesiog glamžuotis, nes, nors *kraštutinis* atvejis su čionykštėmis moterimis esą nedažnai pasitaikąs, jos vis dėlto nori būti glamonėjamos gana jusliškai ir apčiuopiamai, kaip įpratusios savo tautoje. Mergaitę galima pabučiuoti į krūtinę, nesukeliant skandalo!"[30] Šeimos moralė Lietuvoje ne ką geresnė. Skirtingai nei Vokietijoje ar Anglijoje, kur moterys praktiškai buvo beteisės, tarp vietos bajorų, teigia Forsteris, nėra dažnesnio reiškinio už skyrybas. Vilniaus panelės – lenkės – „dažnai teka tik tam, kad taptų sau viešpatės (tebūna leista pavartoti šį žodį), o paskui vėl greitai išsiskiria ir gyvena nevaržomos, kartais net nesistengdamos išlaikyti išorinio padorumo".[31]

Tarp Vilniaus bajorų viešpatavo šeiminė anarchija ir seksualinė demokratija, o tarp jų šeimynykščių ir miesto prastuomenės – nevalyvas vangumas. Dėl to mieste tvyrojo puvėsiais trenkiantis veltėdystės dvokas. „Apie lenkų

ūkininkavimą, apie visų tarnų neaprašomą nešvarą, tingumą, girtavimą ir netinkamumą, – skundėsi Forsteris, – apie nepaprastą brangumą visų daiktų, išskyrus duoną ir mėsą, bet užtat labai prastą, vėlgi išskyrus žvėrieną, kuri nors ir gera, bet <...>, kaip ir ungurio pašteto, jos nevalgysi nuolat ir kasdien, – apie amatininkų įžūlumą, jų neapsakomai prastą darbą, pagaliau apie lenkpalaikių pasitenkinimą savo pačių mėšlo krūva, apie jų prisirišimą prie savo tautinių įpročių aš daugiau nieko nerašysiu, kad laiškas nepasidarytų per ilgas."[32]

Forsteris, matyt, taupydamas popierių, rašalą ir savo adresatų kantrybę, apie Vilnių daug nerašė; o kiti miesto svečiai, rodos, visai neturėjo apie ką rašyti. Lietuva Šviečiamosios epochos laikotarpiu liko Europos užkulisiuose, ir jos sostinė mažai ką domino. Šimtmečių tėkmės ir demografinio nuosmukio paveiktas, miestas prarado pagonišką ir daugiakultūrinį (sostapiliškąjį) savo išskirtinumą, persitvarkė ir virto provincialiu Europos bažnytkaimiu, kurio vengė ne tik svetimšaliai, bet ir patys Lietuvos valdovai.

Ponia Liudvika Byševska, Lenkijos karaliaus šambeliono žmona, buvo išimtis, mat ne tik lankėsi Vilniuje, bet ir savo viešagės įspūdžius, kaip ir Forsteris, aprašė laiškuose broliui. Abiejų Tautų sostinėje gyvenanti šambelionienė Vilniuje lyg ir nebuvo užsienietė, juolab kad vyko į Lietuvą tvarkyti painių savo šeimos žemės nuosavybės reikalų. Iš esmės į Vilnių ji keliavo derėtis (o galbūt ir bylinėtis) dėl dvarų privilegijų su vyskupu Masalskiu, bene turtingiausiu Lietuvos dvarininku. Kilniai misijai Byševska buvo puikiai pasirengusi ir atkeliavo į Vilnių apsišarvavusi visomis įmanomomis rekomendacijomis ir valdovo protekcija. Tarsi atsidėkodama Stanislovui Poniatovskiui už globą, šambelionienė lyg ir prisiėmė atsakomybę surasti Lietuvos valdovui tinkamus apartamentus Vilniuje, jei jis kada nors nuspręstų apsilankyti mieste. Respublikos Seimui persikėlus į Gardiną, Lietuvos valdovai neprivalėjo lankytis Vilniuje, ir Renesanso laikų karališkieji rūmai jau daugiau nei šimtmetį rymojo šalia yrančios (senosios) Katedros. Veikiau smalsumo negu pareigos skatinama, Byševska, ieškodama laikinos valdovo rezidencijos, iš dalies atliko tam tikrą architektūrinę ir sanitarinę miesto inspekciją. Dėl to varšuvietė aprašė Vilnių švietėjos revizorės plunksna. Bet sprendžiant iš pasakojimo tono, Dievo užmirštą miestą ji rado ne itin vertą karališkosios malonės:

> Pastebėjau, kad jo gatvės ankštos, užverstos griuvėsių nuolaužomis, mūriniai namai apleisti, apgriuvę, kelia pavojų praeiviams, rūmų kiemai nuo Vytauto laikų nekuopti, iškabos ant kai kurių namų taip negrabiai pritvirtintos, kad kliudo pravažiuoti. Štai tuo metu gailėjausi, kad gimiau moteris, nes toks trūkumas neleidžia siekti pavaivadžio posto arba paduoti skundo jo Didenybei ir nuolatinei Tarybai, kad sudarytų Geros tvarkos komisiją, kuri kuo greičiau kibtų į darbą ir sunumeravusi namus galėtų parodyti Jo Didenybei, kurie iš jų gyvenami, tada daugelis

apleistų pastatų būtų nugriauta, ir mieste padaryta derama tvarka. Tą patį vakarą drauge su savo palydovais apžiūrėjau kunigaikščio Sapiegos rūmus, vadinamus Paco rūmais, kuriuos kunigaikštis pats pirko. Dvidešimt metų Vilniuje tepastovėjo; kai pamačiau puikius frontonus, gausia puošyba išdekoruotus, supratau, jog regiu tikrą gyvenamąjį namą, tačiau įėjusi į kiemą išvydau tik antkapius, netvarkingai išmėtytus ir menančius prarastą skonį ir švarą.[33]

Kaip ir pridera apsišvietusiai aukštuomenės damai, Byševska apžiūrėjo miesto įžymybę – Akademiją, ten buvo pamaloninta profesūros dėmesio. Universitete ji rado Forsterį, kuris jau gyveno Vilniuje apie dvejus metus. „Pasukome Akademijos mūrų link. Iš pirmo žvilgsnio pasirodė, kad ji didesnė nei karališkieji rūmai Varšuvoje, bet paskui, įėjusi į pastato vidų, pamačiau, kad jos patalpos ankštos ir gana nevykusiai išdėstytos. Mačiau Garbiojo Forsterio būstą, kuriame jis gyveno ir turėjo skaityti paskaitas; buvo ankštas, ne daugiau kaip aštuonių uolekčių ilgio ir keturių uolekčių pločio. Gailestavau, kad šitas garbingas žmogus taip ankštai gyvena. Grįžtant namo, netvarkingas miestas man prieš akis kilo kaip Kartaginos ar kokio kito apleisto miesto griuvėsiai."[34]

Forsteris, matyt, nebūtų pritaręs Byševskos Vilniaus tapatinimui su Romos nukariauta ir nuo žemės nušluota finikiečių sostine, galingąja Kartagina, nes pats regėjo miestą ne antikinės istorijos kontekste, o, kaip ir dera prityrusiam keliautojui, pasaulio geografijos platumose. Laiškuose iš Lietuvos į Vokietiją ir Angliją jis skundėsi, kad susisiekimu ir kultūra Vilnius yra tarsi anapus Azijos, tarp Japonijos ir Kamčiatkos. Vienu žodžiu, – nežinia kur. Todėl, dar nespėjęs Vilniuje apšilti, jis jau svajojo apie grįžimą į tolimą Europą. „Taigi negaliu tikėtis, kad aš čia galėčiau būti smagus; liūdni smėlynai, visur juoduoją spygliuočių miškai irgi sukurti ne tam, kad praskaidrintų žmogui nuotaiką."[35] Ir vėl, porai mėnesių prabėgus, žiemai vos teįpusėjus, ta pati gaida: „*Wilna* – ne tokia vieta, kurioj galėčiau manyti pasiliksiąs amžinai; tai jau aišku", – dejavo į neviltį puolęs gamtininkas savo bičiuliui Vokietijoje.[36] Po kurio laiko, tarsi karštligės apimtas, jis ryžosi visam laikui palikti Vilniaus akademiją ir slapčia sprukti į osmaniškąjį Konstantinopolį, kur buvo sumanęs tapti medicinos daktaru! Tik šlubuojanti sveikata ir nuolatinis lėšų stygius, o ne profesiniai įsipareigojimai ar sveikas protas numaldė nutrūktgalvišką Forsterio polėkį. Nuo tada jis Vilniuje jautėsi lyg skolininkas daboklėje, Edukacinės komisijos įkalintas ir priverstas dirbti mokslinį darbą, įgyvendinti neįmanomą švietėjišką misiją.

Tiesa, Vilnius jam ne visada atrodė it katorga, kurioje leista vien vargti, raudoti ir nykti. Forsteris laiškuose Theresei ir kitiems artimiesiems bei kolegoms pripažino, kad miestą juosia žavingas kraštovaizdis, kad Lietuvos kli-

matas ne ką bjauresnis negu Vokietijos šiaurėje. Universiteto profesoriai – visi geri žmonės, suvažiavę iš įvairių šalių; o ir čionykščiai dėstytojai, nors ir buvę jėzuitai, sumanaus rektoriaus vadovaujami esą lakios mąstysenos, pelnytai užsitarnavę svetimšalių pagarbą. Gyvenimo sąlygos irgi nebuvo skurdžios: nors dailūs užsienyje pagaminti baldai Vilniuje neapsakomai brangūs, maisto ir prabangių kailių niekada nestinga. Netgi savo kukliu būstu Forsteris skundėsi retai. *Summa summarum*, teigė Forsteris, nors miestas atrodo „nepaprastai apgailėtinai <...>, vis dėlto, *meo judicio* [mano nuomone], atrodo geriau už Krokuvą ir kur kas geriau už Gardiną".[37]

Deja, Forsterio dirvonai Lietuvoje nesužaliavo. Iš dalies todėl, kad universitete nebuvo nusistovėjusios tvarkos: vyravo asmeniniai interesai, pavydas, nuolatinis finansų grobstymas. Pedagoginės ar mokslinės reformos irgi sunkiai prigijo. Akademija vilniečiams suteikė progą šviestis – Byševska, pavyzdžiui, universiteto fizikos auditorijoje užtiko vieną miesto ponią su dukterimi, demonstruojančia, kaip elektra padeda gydyti dantų skausmą, – bet studentų buvo mažai, ir tie patys menkai išprusę. Studentų mokymas Forsteriui buvo didesnė našta negu mokslinis darbas. Nors pagal sutartį tai buvo viena iš pagrindinių profesoriaus pareigų, jis taip ir neišmoko lenkų kalbos, tad paskaitas skaitė lotynų kalba, kurios nei jis pats, nei jo studentai gerai nemokėjo. Galų gale, nepajėgdamas susidoroti su profesinėmis užduotimis, Forsteris nusprendė: kad ir kokie kilnūs jo ketinimai, aptriušęs Vilnius, nevykusi kolegija ir nemokšos studentai tiesiog neverti jo talento ir jausmų:

> Čia, kur mokslus gaubia nakties tyla, kur pastangos kokioje nors mokslo srityje neatlyginamos net lengva šlovės moneta, kur iš lūpų į lūpas eina tik *tas* vardas, kuris siejamas su didžiausiu baudžiauninkų skaičiumi arba didžiausiu faraono banku, – čia užsienietis dėl savo bendrapiliečių abejingumo pamažu ima manyti esąs užmirštas geresniosios publikos <...>. Vilkinimas, atidėliojimas, abejingumas bet kokiam gėriui, esminių blogybių dangstymas ir susitaikymas su jomis, nors, jų nepašalinus, nė žingsnio negalima žengti į šviesą, atkaklus prisirišimas prie paveldėtų pedantiškų nesąmonių, visiškas nežinojimas naujų auklėjimo institucijų, kartais net jų niekinimas – visa tai, o kartu paliegusi, be jokio patriotizmo valstybės santvarka ir konstitucija, prancūziška prabanga, įskiepyta į sarmatišką gyvuliškumą, – štai su kuo čia susiduri, ir reikia surembėti, pasidaryti nejautriam, nuo viso to nukreipti akis, kad vis dėlto išliktum veiklus <...>. Vilniuje nėra nė vieno knygininko; Varšuvoje – tik vienas kitas subankrutavęs, prekiaująs nepadoriais romanais.[38]

Regis, Forsterio, kaip gamtos istorijos profesoriaus, padėtis Vilniaus universitete iš tikrųjų buvo nepavydėtina. Komisija skyrė per mažai pinigų Botanikos sodo plėtrai, pats gamtininkas, kaip teigia jo auditorijoje apsilankiusi

Byševska, įkurdintas itin nepatogiai, tarsi laivo kajutėje, kur „ne tik spintos viena už kitos susigrūdusios, bet ir studentams labai ankšta, [nes] kambarys aštuonių uolekčių". Tačiau net ir tokiomis sąlygomis Forsteris, rodos, laikėsi didvyriškai. „Labai man patiko Garbusis ponas Forsteris, kad trumpai ir aiškiai dėstė rodydamas įvairius akmenis ir mineralus. Turėjau malonumo aplankyti ponią Forster jos kambarėlyje, mačiau Garbiojo pono Forsterio tėvo <...> portretą."[39]

Beje, jau kitame šimtmetyje, Forsteriui seniai mirus ir įsiviešpatavus romantizmo laiko dvasiai, Therese savo gyvenimo saulėlydyje įvertino nenusisekusią vyro mokslinę karjerą Vilniuje kiek objektyviau:

> [Lietuvoje] jie nesilaikė žodžio, bet dabar, praėjus daugiau kaip keturiasdešimčiai metų, aš manau, kad tam tikra prasme Forsteris irgi nesilaikė žodžio, ir man keista, kad tuo metu Heyne [jos tėvas] nepatarė jam, o aš juk neturėjau nei patirties, nei nuovokos. Forsteris laukė, kada bus išpildyti jam duoti pažadai, kad galėtų nuveikti didelius darbus, tačiau būtų smarkiai pagerinęs savo padėtį, jeigu būtų atlikęs tą mažumą, kurią buvo įmanoma turimomis priemonėmis, ir kartu būtų reikalavęs tesėti pažadus.[40]

Taip ir nepramokęs lenkų kalbos, prastai išmanydamas ir nemėgdamas prancūzų, – o vietos gyventojai netoleravo vokiečių ir nesuprato anglų kalbos, – bendrauti Vilniuje Forsteris galėjo labai nedaug. Nors ir gimęs pusiau lenkiškoje terpėje, be to, kaip pats sakėsi, suprantantis rusiškai, jis priskyrė Vilniaus lenkų tarmę prie unikalių, Europoje visai negirdėtų kalbų. Forsteris, pasiremdamas savo pasaulinėmis žiniomis, juokais prilygino lenkų kalbą Taičio salų gyventojų šnektai; tik ten, kur lenkai prikiša daugybę šnypščiančių, žirgždančių, liežuvį laužančių priebalsių, taitiečiai įterpia neištariamai atvirus, gomurinius balsius. Jei šias (tokias priešingas) kalbas kaip nors sujungtume, išeitų harmoniškiausia pasaulyje tarmė! (Lietuvių kalbos, beje, Forsteris nei Vilniuje, nei LDK negirdėjo.) Netrukus nekaltos pajuokos virto neapykanta viskam, kas lenkiška.

Wilna gamtininkui pirmiausia buvo lenkų miestas, ir Lietuvą jis suvokė kaip išskirtinę Lenkijos provinciją. Forsteris, skirtingai nei vokiečiai kolegos Herderis ir Fichte (arba net Kantas), regis, neįžvelgė etninių Baltijos jūros regiono subtilybių. Nors pasaulį jis regėjo kaip visumą, tai yra visiškai aprėpdamas gamtinę bei kultūrinę jo įvairovę, Lietuva jam amžiams liko lenkiškas užkampis, nuo kurio, jei jau nepavyko pabėgti, jis mėgino bent nusigręžti. Atsiskyrimas nuo Europos nuodijo jo dvasią, o atskirtis veikė kaip priešnuodis. Todėl Vilniuje Forsteris statėsi sienas, ribodamas bendravimą su vietos gyventojais. Theresei, pavyzdžiui, jis griežtai patarė pasisamdyti šeimynykščių

vokiečių, nes vietos gyventojai, tie „gyvuliai – tikrai tai ne žmonės, – kurie tave čia aptarnauja, yra didžiausia čionykščio namų ūkio užkara. <...> Bent jau kartą per savaitę tiek moterys, tiek vyrai mirtinai nusilaka. Ir nors valgo saviškus patiekalus, visada nepatenkinti; per pasninką smirda per dešimt žingsnių, bent jau per tris, apgižusiu aliejumi, su kuriuo jie viską valgo".[41] Be to, tarnai Vilniuje dažniausiai slunkiai, sukčiai ir vagys. Forsteris taip pat nusprendė drausti dukteriai, gimusiai prabėgus metams po vedybų, bendrauti su vilniečiais, dėl to griežtai atsisakė pratinti ją prie tenykštės šnektos. „Lenkų kalba, tikiuosi, mano vaikui nebus reikalinga, nebent čia likčiau po septynerių liesųjų metų. Kad liežuvis darosi judresnis, – tai juk tikrai per maža nauda, palyginti su ta žala, kurią vaikas gali patirti, lenkiškai kalbėdamas su vietiniais ir ilgaskverniais ar kvailiais."[42]

Dar mažiau Forsteris domėjosi (gausesne) žydiškąja miesto dalimi. Tačiau, apgailestaudamas dėl graudaus savo likimo Vilniuje, jis dažnai suplakdavo skirtingus miesto pasaulius į viena, apkaltindavo vieną miestiečių sluoksnį neigiamomis kito savybėmis. Miesto prekyba, kaip teigė gamtininkas, tvarkoma „žydiško būdo krikščionių",[43] kurie „plėšia dar beveik pikčiau negu hebrajai".[44] O Vilniaus pirkliai, tie „žydiški krikščionys", užsiprašo „taip nekrikščioniškai [*unchristlich*] ir taip tironizuoja pirkėją, kad būtų kvailystė iš jų ką pirkti".[45] Vis dėlto Forsteris palaikė ryšį su „civilizuotu pasauliu" – Europa – tik per Vilniaus žydų bendruomenę, ir tai smarkiai lėmė jo galimybes sėti Apšvietos viltį Lietuvoje. Pasak mokslininko, Abiejų Tautų Respublikoje pašto paslaugos akivaizdžiai šlubavo, mat siuntos dažnai pradingdavo arba atkeliaudavo po kelių mėnesių; todėl prekybiniai ir bendruomeniniai Vilniaus žydų ryšiai su Europa tapo Lietuvos (ir Forsterio) mokslo išganymu. Bene viskas, ką Forsteris gavo Vilniuje – bene visi naujausi moksliniai veikalai ir žurnalai, knygos ir atlasai, siųsti universiteto bibliotekai, laboratorijos instrumentai, kabineto reikmenys, baldai, mineralų pavyzdžiai, sėklos ir sodinukai, skirti Botanikos sodui, vaistai, asmeniniai laiškai ir profesinė korespondencija, laikraščiai – atkeliaudavo žydų prekijų gurguolėmis. Taip buvo greičiau, pigiau, patogiau, o svarbiausia – laiko patikrinta ir garantuota. Vien dėl to Forsterio ryšiai su Vilniaus žydais (o universitetas buvo įsikūręs ir Forsteris gyveno kone žydų kvartalo kaimynystėje) privalėjo būti gana glaudūs, nors iš jo laiškų aišku, kad žydai ar jų išskirtinumas, – kaip ir Lietuvos gamta, ir vietos gyventojų etninės bei kultūrinės tapatybės, – jam nebuvo atradimas. Vis dėlto vienas iš nedaugelio Forsterio gerbiamų vilniečių buvo gydytojas žydas, supažindinęs jį su naujausiais filosofo Moses Mendelssohno darbais. Susidomėjęs pastarojo filosofija, vokiečių profesorius įsitraukė į literatūrinį salonėlį, kurio nariai rinkdavosi gydytojo namuose.[46]

Patį salono šeimininką – beje, laiškuose taip ir neįvardytą, – Forsteris uošviui aprašė pagarbiai, kaip vieną iš veikliausių švietėjiškosios kultūros šalininkų Vilniuje: „Čionykštis gydytojas žydas – šaunus vyras, kuo mažiausiai vertinąs liūdnus savo bendratikių prietarus ir niūrų vaizdinį apie ūmų, baimę ir siaubą skleidžiantį Dievą, kuriam jie, kaip kadaisė Mozė, meldžiasi praėjus tiek daug šimtmečių." Gydytojas buvo tikras europietis, mėgstantis vokiečių kalbą ir kultūrą, o jo salonas atspindėjo unikalias Vilniaus ypatybes – kosmopolitizmą, besiremiantį vietos tradicijomis. Forsteris, įpratęs žiūrėti į žydus europietiškai, tai yra paniekinamai, nustebo nepajutęs mieste tvyrant antisemitizmo. „Vis dėlto čia tolerancija, ačiū Dievui, tokia didelė, kad mes neseniai su kitais keturiais profesoriais pas šitą vyrą galėjome vakarieniauti be mažiausio pavojaus, kad užkliūsime kokiam silpnadvasiui." Tačiau Forsterį labiausiai pakerėjo gydytojo šeimos namų idilė, ji jam atrodė kaip antitezė viskam, kas buvo būdinga Vilniui: „Jo ir žmona protinga, jų namuose klesti gerovė, tvarka ir beveik olandiška švara, kuri retai pasitaiko tarp žydų." Nepaisydamas savo šiltų jausmų gydytojui, Forsteris buvo nusiteikęs spinoziškai, tai yra stengėsi vadovautis protu, o ne emocijomis, todėl ir į švietėjiškus religinius Mendelssohno apmąstymus žvelgė kritiškai. Gydytojo salone jis neužsibuvo, – o gal ir pats salonas iširo. Šiaip ar taip, daugiau apie gydytojo šeimą Forsteris neužsiminė.[47]

Apskritai Forsterio susikurtą Lietuvos vaizdą lėmė trys švietėjiško mąstymo ypatybės: nemeilė religijai (bent jau katalikų ir judėjų tikyboms), neapykanta feodalizmui (ypač baudžiavai ir neribotoms dvarininkų teisėms) ir mokslinis racionalumas, būdingas ankstyvajam pozityvizmui. Todėl gamtininkas, atsisakydamas metafizikos, labiausiai pasitikėjo savo akimis, regėjusiomis nemažai pasaulio, ir protu, siekusiu mokslo ir meno, išsilavinimo ir kultūros vienybės. Taigi *Wilna* jam galėjo atrodyti vos įžengęs į apšvietos amžių, disharmoniškas, persmelktas kontrastų miestas. Tačiau abstrakčius Forsterio jausmus sutirštino asmeninės negalios: prasta sveikata, sustiprėjusi depresija ir turbūt ne itin paguodžiantis šeimos gyvenimas. Vilniuje Forsteris jautėsi nepaprastai atskirtas, dėl to ir Lietuvą regėjo pilką ir juodą, be jokių atspalvių. Pasaulį pažinęs geografas tvirtino, kad Lietuvos neįmanoma apibūdinti, – ne todėl, kad „šioje nelaimingoje šalyje visu baisumu viešpatauja anarchija", o todėl, kad „reikėtų visai kitų spalvų, norint pavaizduoti korupciją tos tautos, kuri prie savo barbariškumo ir tamsumo pridėjo prancūzų ydas bei ekstravagantiškumą". Netgi gamta Lietuvoje velka visuotinių nuodėmių jungą. Vilnius, rašė mokslininkas, „išsidėstęs smėlėtoje ir nederlingoje dirvoje, apsuptas smėlio kalvų, apaugusių eglynais". Dėl to „botanikos

ekskursijos čia surenka labai menką derlių. Zoologija absoliučiai neturi ką veikti, kadangi Didysis tribunolas sutraukia tūkstančius tinginių, kurie išbaidė mažiausius paukštelius kasdieninėmis savo medžioklėmis. Aplinkiniai lenkų ponai mokslams, ypač gamtos, yra visiškai abejingi. Jie gerbia tik mediciną. Niekada dar nesu matęs žmonių, kurie taip brangintų gyvenimą šitaip bjauriai juo naudodamiesi".[48]

Rašydamas laiškus iš Vilniaus, Forsteris nuolat ieškojo, kaip kuo taikliau apibūdinti, kokią vykusią epigramą parinkti, kad chaotiškas Lietuvos reginys virstų harmoningu paveikslu. Galiausiai jis nusprendė, kad lietuviškas kraštas yra priešingybė viskam, ir kaip tik čia glūdi šalies – ir paties Forsterio – tragedija. Nei tipiškai europietiška šalis, nei priešingybė jai, kaip, pavyzdžiui, Australija arba Ugnies Žemė, Lietuva neranda vietos pasaulio žemėlapyje. Ir tarsi Dantės skaistykla, ji yra prieglobstis nuodėmingiesiems:

> Šiame sarmatų ar beveik naujazelandų šiurkštumo ir prancūziško rafinuotumo derinyje, šioje visiškai neturinčioje skonio, nieko neišmanančioje ir vis dėlto prabangoje, lošimo azarte, madose ir išoriniuose blizgučiuose taip nugrimzdusioje tautoje Jūs rastumėte gausios medžiagos savo juokui; – arba gal ir ne, nes juk juokiamasi tik iš žmonių, kurie patys kalti, kad yra juokingi, o ne iš tokių, kuriuos valdymo būdas, nupenėjimas (šitaip čia turėtų vadintis auklėjimas), pavyzdys, juodaskverniai, galingų kaimynų despotizmas ir prancūzų perėjūnų bei italų nenaudėlių armija sugadino jau iš pat jaunystės ir kurie prieš akis nebeturi perspektyvos pasitaisyti ateityje. Tikroji tauta, aš turiu omenyje tuos milijonus darbinių gyvulių žmogaus pavidalu, kuriems čia paprasčiausiai atimtos visos žmogaus teisės ir kurie nepriskaičiuojami prie nacijos, nors sudaro didžiausią jos dalį, toji tauta dabar tikrai dėl seniai trunkančios vergovės nusmukusi į tokią gyvuliškumo ir bejausmiškumo, neaprašomo tingumo ir kvailių kvailiausio nežinojimo pakopą, iš kokios ji gal ir per šimtą metų nepakiltų iki kitų Europos kraštų prastuomenės lygio, nors tam būtų imtasi išmintingiausių priemonių, o tai kol kas visiškai neįtikėtina.[49]

Forsteris Lietuvos skaistykloje prarado bet kokią viltį atrasti ką nors naudinga mokslui. Jo pirmtakas Vilniuje, prancūzų botanikas Jeanas Emmanuelis Gilibert'as, sudarė dvitomį Lietuvos floros žinyną ir praskynė kelią universiteto Botanikos sodui. (Gilibert'u ir jo atliktu Lietuvos gamtos tyrimu, beje, labai žavėjosi Coxe'as, pasimatęs su juo dvare prie Gardino.) Dar neišvažiavęs iš Vokietijos, Forsteris susipažino su Gilibert'o veikalu ir palaikė tai Fortūnos kerštu, mat kruopštus prancūzo darbas lyg ir užkirto kelią vokiečiui į Lietuvos gamtos atradimo šlovę. Taip ir įvyko. Po pustrečių metų gyvenimo Vilniuje Forsteris geriausiam savo draugui Vokietijoje, mąstančiam apie profesines perspektyvas Vilniaus universitete, jas apibūdino taip:

1. Vietovė – smėlio dykuma, klimatas šiurkštus, neduodąs *jokių* vaisių, nieko, išskyrus avietes ir žemuoges. <...> Žiema ir blogi orai trunka nuo rugsėjo pabaigos, dažnai vidurio, iki vėlaus balandžio; 2. Nėra ko nė galvoti apie gyvenimo eleganciją ir malonius patogumus. Pakanka, kad gali gauti būtiniausių dalykų, o apie anuos lenkas visiškai nė nežino, net kilmingasis, jis kiaulė iš prigimties ir toks išlieka, net iki ausų skęsdamas piniguose ir švaistydamasis jais aplinkui, kad pasipuikuotų. Jo prabanga – kiekybė ir triukšmas, ne skonis ir pasirinkimas; 3. Tas pats ir dėl bendravimo. Pakenčiamo apskritai nėra, o kam pradeda patikti esamas, tas gali būti tikras, kad jau pradeda prarasti subtilumo, išsilavinimo ir humanizmo pajautimą. Viešų pasilinksminimų, kuriais būtų galima *skonėtis*, čia nėra; pakanka juos pamatyti vienąkart, ir išeini sotus; 4. Apskritai nėra ko tikėtis, kad iš vadinamojo universiteto šis tas išeitų. Veltui visi bandymai ką nors nuveikti, kadangi reikėtų perversmo iš pagrindų, nes bet kokiam geram darbui Edukacinėje komisijoje trukdo šykštumas, niekšystė ir nesupratimas, o akademijoje – jėzuitizmas. <...>; 5. Niekada nereikia pamiršti, kad Lenkijoje esi tarp jėzuitų, kurie, nors šiaip gali būti geri žmonės, vis dėlto yra išauklėti, kai kurie ir pražilę su savo ordino principais ir ypatybėmis; toliau – kad tarp visų profesorių čia vyrauja pavydas ir nepasitikėjimas, kad visų pirma pavydėjimas duonos kąsnio paakina tūkstančiams šlykščiausių niekšybių ir kad lenkai, viena, gandus nešioti mėgsta labiau už bet kokio man žinomo miestelio gyventojus, antra, ypač Vilniuje ir universitete nėra galo skundimui, juodinimui, ramybės drumstimui.[50]

Lietuva savo geografija, zoologija ir botanika, žinoma, nežadėjo atradimų lobio, nors jos miškuose ir pelkynuose vis dar buvo galima aptikti retų Europoje gyvūnų ir augalų. Tačiau pasaulio keliautojas, užuot tęsęs Gilibert'o darbą, dairęsis aplinkui ir radęs ką nors netikėto arba unikalaus (to iš jo ir tikėjosi kolegos Vilniuje ir Europoje), galutinai užsisklendė savyje ir susitelkė į vidinę savo apšvietą. Tiesa, kaip mokslininkas, Forsteris nukreipė savo dėmesį į žmonijos kilmės klausimą ir pradėjo iš Vilniaus tarptautinę polemiką Kanto rasių skirtumo teorijos tema. Tačiau gamtininko susidomėjimas „žmogaus rūšių" problematika nedavė naudos Lietuvos švietimui, o buvo tik mėginimas filosofiškai pabėgti iš sarmatų dykros. Forsteris aprašė savo, kaip bėglio, būseną entomologiškai, pateikdamas gamtos evoliucijos pavyzdį. „Apskritai į Vilnių žiūriu kaip į savo paties vikšro stadiją. [Aš] pririštas aštuoneriems metams; po to užaugs sparnai ir vabzdys iškeliaus įgyvendinti savo paskirties!"[51]

Prilygindamas Vilnių kokonui, Forsteris perteikė asmeninę metamorfozę antikine metafora; kiti lygino Vilnių su Roma ar jos priešingybėmis – Atėnais, Kartagina arba Jeruzale, o Forsteris, pavadindamas miestą *Ulubris Sarmaticis*, nusakė jį kaip tremties vietą.[52] Antikos laikais *Ulubris* buvo pelkių apsemta vietovė, kamuojama maliarijos, dėl to labai nuskurdusi ir apleista,

nutolusi nuo Romos ne tiek geografiškai, kiek žadinamais prieštaringais jausmais. Romos poetai suvokė *Ulubris* kaip melancholijos ir privestinės vienatvės įsikūnijimą. Kaip teigia padavimas, ištremtas į tą vietovę, pirmasis Romos imperatorius Augustas (Oktavijus Cezaris) ten praleido savo paauglystę, o paskui, įsūnytas savo dėdės Julijaus Cezario, buvo atšauktas į Romą kaip valdovo įpėdinis. Taigi *Ulubris*, pagal klasikinę analogiją, buvo kartėlio kupina atstumties vieta, kurią darė saldesnę būsimos šlovės viltys. Tokios lemties vylėsi ir Forsteris, kurdamas Vilnių kaip Gerosios Vilties iliuziją. Jo žmona, kaip visada pragmatiškesnė, labiau pasitikėjo realia politika negu metafizine klasika. „Mūsų klimatas atšiaurus, – rašė Therese, – vietovė šiurkšti ir nevaisinga, maisto produktai daugiausia pigūs, tačiau niekas neturi pastovios kainos. Žmonės be jokių žmogiškų bruožų, nacija sulaukėjusi. Na, bet gana apie juos; man jų gaila, ir aš verčiau norėčiau būti lojali Rusijos ar Austrijos, ar Prūsijos valdinė, kai vėl prasidės padalijimas."[53]

Likimas pasuko kita vaga, nors abiem sutuoktiniams rado bent šiokią tokią taip nekantriai lauktą išeitį. 1787 metų vasarą carienės Jekaterinos ambasadorius Respublikoje pasiūlė Forsteriui konkretų pabėgimo iš Vilniaus planą: Rusijos admiralitetas rengėsi keliauti aplink pasaulį ir ištyrinėti Ramiojo vandenyno Azijos ir Amerikos pakrantes. Forsteriui buvo siūloma vadovauti moksliniam ekspedicijos darbui, pažadėtas solidus piniginis atlygis. Mokslinės ambicijos pakurstytas, gamtininkas, pajutęs užplūstančią energijos bangą, tuoj pat pranešė Herderiui apie artėjantį išsigelbėjimą iš sarmatiškosios užmaršties: „Mano neapsakomai gerbiamas ir mylimas drauge! <...> Juk jūs jau žinote, kad *deus ex machina* mane išlaisvino iš Vilniaus Ponto [*Wilnaschen Pontus*] ir aš, kaip Rusijos valdinys, vykstu į naują kelionę į Pietų jūrą?"[54] Tačiau Forsterio svajas pakirpo universiteto senatas, jis nenorėjo paleisti mokslininko ir nutraukti darbo sutarties be didelės piniginės baudos. Neviltin puolusį keliauninką išgelbėjo Rusijos imperatorė, – ji per savo (buvusį) meilužį, Lietuvos didįjį kunigaikštį, išpirko Forsteriui laisvę iš akademinės Vilniaus tremties.

Dar tą pat vasarą Forsterių šeima išvyko iš Vilniaus: jis – į Londoną, rengtis kelionei, o ji su dukra – į tėvų namus Vokietijoje. Deja, Forsterio kelionę jūromis sutrukdė Rusijos karas su Turkija, ir ekspedicija buvo atidėta neapibrėžtam laikui. Edukacinė komisija prašė Forsterio vėl grįžti į Lietuvą, bet, nusikratęs finansinių įsipareigojimų naštos, mokslininkas griežtai atsisakė vykti į Vilniaus tremtį. Vis dėlto, kaip Kazanovą po įprasto meilės užkariavimo, taip ir jį svaigino mintis, kad kažkur, kad ir Sarmatijos užkampyje, jis vis dar yra geidžiamas:

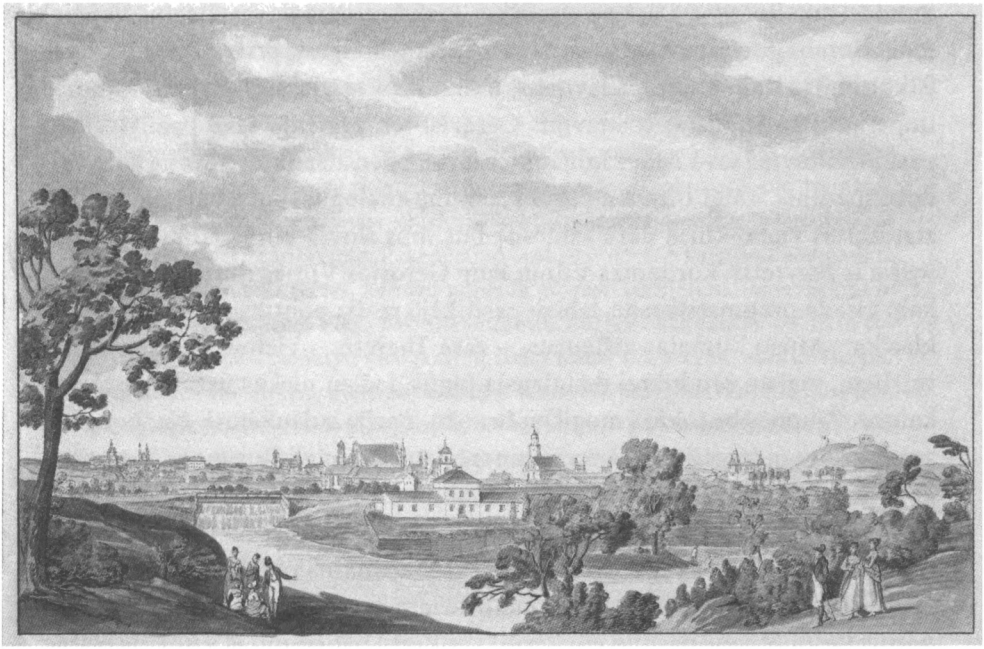

25. Universiteto botanikos sodo vaizdas. Šį sodą įkūrė Forsterio įpėdinis profesorius S. B. Jundzilas, praėjus vos keleriems metams po vokiečių gamtininko išvykimo iš Lietuvos

> Mano džiaugsmą didina krūva laiškų iš Lenkijos. Kadangi ekspedicija aplink pasaulį nevyksta, tai norima mane grąžinti į Vilnių. Tenykščiame universitete visi vienu balsu tam pritaria ir mane prašo nurodyti sąlygas. Prisipažįstu, tai nemaža paguoda, beveik norėčiau pasakyti, – tai mano triumfas, vienintelis, dėl kurio gali džiaugtis doras žmogus, įsitikinęs savo siekimų teisingumu. Buvo piktinamasi, kad išvykstu; dabar mano uolumui suteikiama visiška satisfakcija, pagarbiausiu būdu mane kviečiant atgal. Man dvigubai malonu, kadangi, laimė, man visiškai nėra jokios būtinybės nors kiek pasinaudoti šiuo pasiūlymu. Vienąkart gali būt ir *Wilna*, tačiau šiukštu ne antrąkart. Savo tenykštes pareigas aš, ko gero, atlikdavau gerai, tad manimi buvo galima būti patenkintiems; tačiau man pačiam šito patenkinimo juk nepakako. Turėjau būti patenkintas ir aš <...>. Vyras vienas, be šeimos, būtų dar pakenčiamiau išvykęs negu tas, kuris vedęs, turįs rūpintis savo žmonos laime ir savo vaiko lavinimu. Tačiau labai džiugina širdį tai, kad manoma, jog į vis dar neužimtą mano vietą nėra nieko kito, tinkamesnio už mane.[55]

Metams slenkant ir mokslinės ekspedicijos viltims blėstant, Forsteris savo kūrybinius ir filosofinius siekius nukreipė į Prancūzijos revoliucijos tolius. Nors ir nebūdamas didelis prancūzų gerbėjas, jis, kaip tikras kosmopolitas ir uolus asmens laisvės, žmonių lygybės ir visuotinės brolybės gynėjas, atrado revoliucijoje tai, ko taip pasigedo Vilniuje – šviesios ateities pažadą. Revo-

liucinės euforijos įkarštyje jis atvyko į Paryžių kaip Nacionalinio konvento deputatas, atstovaujantis Prancūzijos užimtoms vokiečių teritorijoms. Ksenofobijos apimtame Paryžiuje mokslininkas, turintis vokiško kraujo, buvo stumtelėtas į negailestingos revoliucijos mėsmalę. Žiauriausiu Teroro laikotarpiu, 1794 metų sausio 10-ąją, Forsteris, būdamas vos trisdešimt devynerių, mirė nuo plaučių uždegimo elgetiškame Paryžiaus pensione. Beveik neabejotina, kad liga ir ankstyva mirtis išgelbėjo jį nuo giljotinos, bet mirė jis visų apleistas, kankinamas politinių kaltinimų, įtarimų ir asmeninių nuoskaudų. Atstumtas žmonos, palikusios jį dėl jo draugo, ir savo tėvo, prakeiktas daugelio tėvynainių vokiečių už kolaboravimą ir gerokai primirštas pažįstamų revoliucionierių prancūzų, Forsteris atsisveikino su gyvenimu viskuo nusivylęs, pasitraukęs į „saugų nuolankumo užutekį".[56] Ironiška, kad tik keli pažįstami – pabėgėliai ir revoliucionieriai iš Lietuvos ir Lenkijos – lankė jį ligos patale ir palydėjo paskutinėn kelionėn. Net Goethe, didysis vokiečių humanistas, prieš kelerius metus susipažinęs su Forsteriu ir labai vertinęs imlų jo protą, išreiškė užuojautą tik santūriai tarstelėdamas: „Tai vis dėlto vargšas Forsteris už savo klaidas turėjo sumokėti gyvybe, nors ir išvengė smurtinės mirties! Man nuoširdžiai jo gaila."[57]

Forsterio mirtis Paryžiuje sutapo su politiniu Europos suskaldymu. 1793 metais Rusija ir Prūsija, sukurstytos Respublikos liberalios konstitucijos, ėmėsi antrojo Lenkijos ir Lietuvos padalijimo. Rusijai įsiveržus, caro kariuomenė okupavo Lietuvos sostinę. 1794 metais balandžio 24-ąją Lietuvos sukilėliams pavyko išvaduoti Vilnių ir įsteigti revoliucinį krašto komitetą. Tačiau, Rusijos kariuomenei apgulus ir bombarduojant miestą, maždaug po keturių mėnesių sukilėliai pasidavė. Tuo metu Varšuvoje Kosciuškos įsakymu už valstybės išdavystę buvo suimtas Vilniaus vyskupas Masalskis ir pakartas be teismo, įtūžusiai miniai reikalaujant. Sukilimui pralaimėjus, 1795 metais Abiejų Tautų Respublika buvo galutinai padalyta, o Vilnius tapo Rusijos provincijos, nebe Sarmatijos, miestu.

26. Lenkija – Sarmatija – ištrinama iš Europos žemėlapio. Ši alegorija vaizduoja, kaip trys apsišvietę valdovai – Rusijos Jekaterina II (su savo užsienio reikalų ministru Nikita Paninu), Austrijos Juozapas II ir Prūsijos Frydrichas II – pradeda Lietuvos ir Lenkijos valstybės pirmąjį padalijimą 1772 m.

KETVIRTAS SKYRIUS

Imperijų kryžkelėje

> 1789 metais prasideda bruzdėjimas Paryžiuje; jis auga, išsilieja ir pasireiškia tautų judėjimu iš vakarų į rytus. Kelis kartus šis judėjimas krypsta į rytus, susiduria su priešingu judėjimu iš rytų į vakarus; 1812 metais jis pasiekia kraštutinę ribą – Maskvą, ir nuostabiai simetriškai įvyksta priešingas judėjimas iš rytų į vakarus, kaip ir per pirmą judėjimą patraukdamas paskui save tarpines tautas. Šis atvirkštinis judėjimas pasiekia judėjimo vakaruose išeities tašką – Paryžių ir aprimsta.[1]
>
> Levas Tolstojus, *Karas ir taika*

1804 metų rugsėjo 11 dieną, Švenčiausiosios Mergelės Marijos vardo dienos išvakarėse, vienas populiariausių Vienos gydytojų, Johannas Peteris Frankas, palikęs namus iškeliavo įsikurti Rusijos imperijoje, *Vilna* mieste. Gydytojas nevažiavo vienas, į tolimąjį miestą drauge su juo vyko jo sūnus Josefas Frankas (irgi gydytojas), marti – elegantiška, talentinga italė operos solistė Christine Frank (gimusi Gerhardi), dvi netekėjusios dukterys, Carolina ir Lizete, ir ištikima namų šeimininkė frau Janisch. Šeimyną taip pat lydėjo trys tarnai, kambarinė ir virėja. Šeimos galva patikėjo sūnui vedlio pareigas riedant pavojingais karo meto keliais ir nukentėjo pirmiausia: praleidęs šaltą naktį po plynu dangumi, persišaldė ir savaitę išgulėjo lovoje. Vis dėlto rugsėjo pabaigoje trijų karietų vilkstinė galop pasiekė Lietuvą ties pasienio punktu prie Bugo upės, kur trys galingos Europos valstybės – Rusija, Austrija ir Prūsija, pasidalijusios senąją bajorų Respubliką, nubraižė naujas Europos sienas.

„Tiraspolyje atsisveikinome su Austrijos karalyste, – prisiminė Jozefas Frankas. – Persikėlę per Bugą, patekome į Brest Litovską; kazokai labai mandagiai atkėlė mums vartus į Rusijos imperiją. Aš buvau matęs tuos barzdočius Suvorovo armijai atsidūrus prie Vienos vartų [1799 m.], ir jų išvaizda manęs nenustebino. Greitai turėjau progą įsitikinti, kad jie ne tokie baisūs ir sukalbamesni už rusų muitininkus. Jų viršininkas mus priėmė, beje, labai padoriai, ir netgi pakvietė arbatos, tačiau malonus susitikimas veikiai aptemo.“ Viršininkui pareikalavus milžiniško muito mokesčio, senasis Frankas sušuko: „Ir ką aš padariau, vaikai, <...> atvedęs jus į šitą šalį. Mus juk plėšia pakelės banditai.“ Tačiau viskas buvo greitai sutvarkyta, įbrukus įprastą piniginį kyšį muitininkui ir pamaloninus žavinga dovanėle jo žmoną. Atsisveikinus su

dailiu porcelianiniu kavos puodeliu, papuoštu Rafaelio angelais, Frankams akimirksniu, tarsi stebuklinga dangaus galia, atsivėrė platus kelias į Vilnių.[2] Imperinės Rusijos keliai, beje, atvykėlius nudžiugino pravarčiais kelrodžiais. „Įvažiavus į Rusiją, mus labiausiai nustebino žaliai dažyti stulpai, žymintys varstus ir atstumus tarp sostinių. Kadangi septyni varstai sudaro vieną vokišką mylią, mums pasirodė keista, kad didžiausia pasaulio imperija taiko mažiausius erdvės matus."[3]

Šviežiai nudažyti pasienio bei kelio stulpai ženklino naują Europos kartografijos puslapį. Rusijos, Austrijos ir Prūsijos monarchai, triskart pasidaliję Abiejų Tautų Respubliką (1772, 1793 ir 1795 m.), atvėrė neįtikėtinas perspektyvas ją teritoriškai pertvarkyti ir pervardyti. Politinis Europos žemėlapis keitėsi visais laikais, bet ne tokiu mastu ir ne taip sparčiai. Absoliutinės monarchijos į senosios Respublikos suskaldymą žiūrėjo kaip į apšvietos ir pažangos pergalę prieš anarchiją ir tradicijas. Viešpatavo kaita – laiko ir erdvės; ir, kaip rašė Frankas, bent jau Rusijoje, valdomoje jauno caro Aleksandro I, užėmusio sostą 1801 metais, „aplinka nuolat keitėsi. Jaunos imperijos, tokios kaip Rusija, iš esmės skiriasi nuo senųjų monarchijų: jose amžinai išbandomi nauji administracijos metodai, ir dėl to vieni metai nepanašūs į kitus. Čia viskas nepastovu, išskyrus gal tik patį nepastovumą. Einama nuo vienos sistemos prie kitos. Viena sistema keičia kitą".[4] Tačiau net ir caro imperija negalėjo varžytis su Napoleono užmojais, – prancūzų imperatoriaus, gebėjusio pažaboti revoliucinį Paryžiaus liaudies užsidegimą ir sutelkti ją kolosaliai Europos pertvarkai. Napoleonui žemyno žemėlapis buvo tuščias lapas, ne politinis palimpsestas, o karinė *tabula rasa*, kurią rodės būtina išmarginti naujomis valstybių vėliavomis, sienomis ir pavadinimais. Spaudžiant Prancūzijos kariuomenei ir vietos revoliucionieriams, senosios mažos ir didelės Europos monarchijos byrėjo viena po kitos, o naujos, besipuikuojančios antikiniais pavadinimais arba neįtikėtinais epitetais (kaip antai Etrūrijos Karalystė, Helvecijos Respublika, Ilyrija, Batavijos Respublika, arba Cizalpinė Respublika, ir Reino Sąjunga), užkariautojui paliepus virto kartografine bei politine tikrove.

Tačiau Frankų šeimyna greitai pajuto, kad keliauti stropiai nužymėtose Rusijos imperijos platumose – ne mažesnis iššūkis kaip klajoti chaotiškoje Sarmatijoje. Vilniaus vieškelio apylinkės buvo ištuštėjusios, o pakelėse kaip visada trūko paprasčiausių patogumų. „Mes judėjome taip greitai, kaip tik įmanoma smėlėtais Lietuvos keliais. Neaprėpiami miškai, kuriuos perkirsdavome, turėjo kažkokios didybės. Tarp jų įsiterpę platūs, šalnos nubalinti laukai atrodė kaip žiemą. Šiaurės vėjas ją jau pranašavo. Važiavome dieną ir naktį, nerasdami jokios pastogės nakvynei." Lietuvos gyvenvietės, net ir pagerbtosios miesto titulu, buvo vos „keletas šalia sustatytų medinių namelių, <...> visur

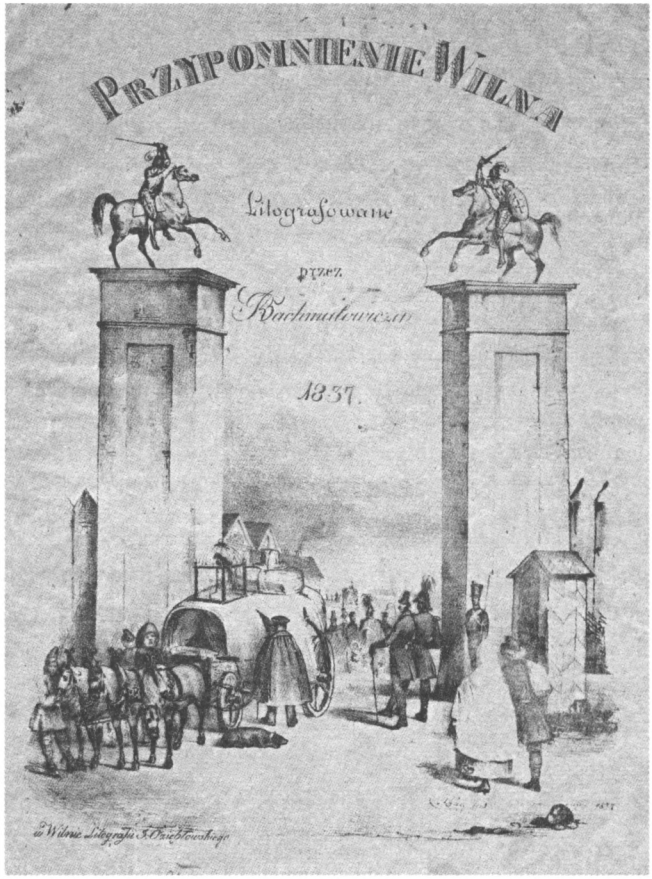

27. Vilniaus miesto užkarda

kitur jų niekas nedristų ir kaimu pavadinti“. Pakelėje, net ir turint pinigų, buvo neįmanoma rasti nei ko užkąsti, nei kur apsistoti. Todėl alkis, šaltis ir nuovargis aptemdė Frankų „iškilmingą atvykimą į Vilnių 1804 m. spalio 4 d., pusę vienuoliktos ryto“. Regis, gydytojų įžengimas į Vilnių nebuvo pergalingas, nes prie užkardos juos pasitiko tik vienas „žydas laiškininkas“, jis „įteikė Universiteto rektoriaus laiškelį; mums buvo nurodyta važiuoti į Nagurskių rūmus“, šalia Akademijos.[5] Lygiai po dviejų mėnesių Napoleonas Paryžiuje pasiskelbė imperatoriumi.

Vilnius, arba *Vilna*, kaip vadino prancūzai, rusai ir pagal juos kiti europiečiai, tapo trečiuoju didžiausiu Rusijos imperijos miestu, po Sankt Peterburgo ir Maskvos. Bendras (buvusios) Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų skaičius buvo maždaug 4,5 milijono, o caro valdžios atliktas surašymas 1795 metais parodė, kad Vilniuje gyvena 17 690 krikščionių. Tarp miestiečių buvo 2 471

bajoras, 568 katalikų kunigai ir 107 kitų religijų dvasininkai, 238 mokytojai ir profesoriai, 860 meistrų, susibūrusių į 38 amatininkų cechus. Rusų valdžia taipgi suskaičiavo 32 katalikų bažnyčias, 15 vienuolynų, 5 unitų bažnyčias su trimis vienuolynais, po vieną stačiatikių, liuteronų ir reformatų (kalvinistų) šventovę, 10 didelių rūmų.[6] Imperijos biurokratai vietos žydų tiesiog neskaičiavo, nors jų galbūt jau buvo bent trečdalis miesto gyventojų. Frankas atsiminimuose šį statistinį miesto vaizdą pagyvino kasdieniškomis detalėmis:

> Vilnius atrodė chaotiškai. Daug rūmų, aplink – menkos lūšnos. Puiki itališko stiliaus miesto rotušė stovėjo gražioje, barakų prigrūstoje aikštėje. Link didingos katedros vedančios gatvės buvo negrįstos, pilnos visokių šiukšlių; lyjant – neįžengiamos. Namai daugiausia mediniai, nors buvo ir keletas mūrinių. Išsidriekęs kalvos papėdėje, dviejų upių santakoje, miestas buvo labai nešvarus. Kiaulės lakstė kur pakliuvo. Tolėliau už miesto, upių pakrantėse, galėjai užuosti ir pamatyti krūvas mėšlo sulig žmogaus ūgiu. Priemiesčiai skendo smėlyje ir purve. Apylinkių grožis neatsvėrė šių nepatogumų.[7]

Nors ir sukriošusį, Vilnių vis dar gaubė kosmopolitinio ir margo atspalvio skraistė. „Lietuvos sostinėje, – pakartojo Frankas, – gyveno daugiau kaip 35 000 žmonių; iš jų apie 22 000 katalikų, 600 graikų, 500 liuteronų, 100 reformatų, 11 000 žydų ir 60 mahometonų. Aukštuomenė, universiteto profesoriai, miestiečiai daugiausia buvo katalikai. Tarp graikų galėjai sutikti valdžios atstovų, pirklių ir rusų valstiečių. Liuteronai ir reformatai (daugiausia – vokiečiai) vertėsi menais, amatais ir prekyba. Žydai sudarė atskirą bendruomenę. Šios tautos istorija pranyksta amžių glūdumoje." Į Vakarų Lenkiją žydai pateko iš Vokietijos, bet, pasak gydytojo, „į Rytų [t. y. į Lietuvą] – nuo Kaspijos jūros". Kai kas „priskiria žydams ir karaimus, nors šie iš tiesų nekalba vokiškai; tačiau net vokiškos kilmės žydai labai skiriasi nuo mūsų dienų Vokietijos žydų. Vilniaus žydai, – pabrėžė nustebęs Vienos senbuvis, – rengiasi kaip Don Bazilijus iš „Sevilijos kirpėjo". Moterys vilki rytietiškai. Visų jų drabužiai – kartais prabangūs, kartais vargani, tačiau beveik visuomet – nešvarūs".[8]

Frankai patogiai įsipynė į šio provincialaus metropolio gyvenimą. Tėvas ir sūnus persikraustė į Vilnių, nes buvo imperatoriaus Aleksandro pakviesti vadovauti Vilniaus universiteto Medicinos fakultetui. Netrukus vyresnysis Frankas buvo pakviestas į Sankt Peterburgą dirbti caro šeimos gydytoju. (Per ilgą ir įvykių kupiną gyvenimą tėvui Frankui teko privilegija ir iššūkis gydyti tris imperines Europos šeimas: Habsburgus, Romanovus ir Bonapartus.) Jaunesnysis Frankas, skirtingai nei tėvas, gyvenęs šiek tiek ramiau ir atokiau nuo karališkųjų Europos dvarų, bet praleidęs geriausius savo gyvenimo dešimtmečius Lietuvoje, tapo tikru vilniečiu, – jei ne savo kilme, tai šiltais jausmais miestui ir jo gyventojams.

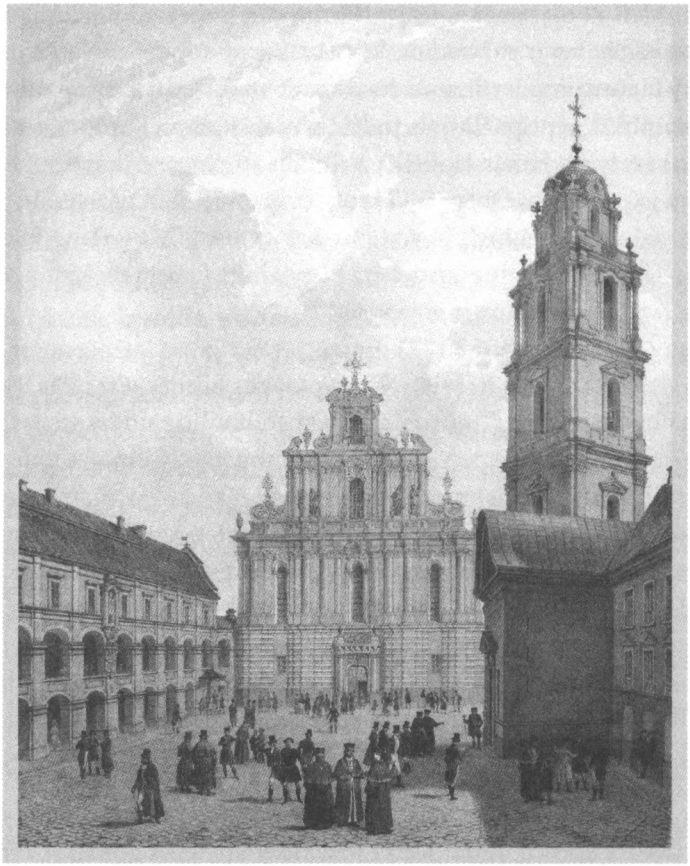

28. Vilniaus imperatoriškasis universitetas XIX a. pirmoje pusėje

1803 metais Vilniaus akademija buvo dar kartą pertvarkyta, tik šįsyk į visavertį universitetą, sekant paskutinėmis Europos aukštojo mokslo naujovėmis. Globojama Lenkijos ir Lietuvos aristokrato Adomo Jurgio Čartoriskio (1770–1861), Rusijos imperijos užsienio ministro, Vilniaus švietimo apygardos kuratoriaus, artimo caro draugo ir vyriausiojo patarėjo, Akademija tapo Imperatoriškuoju universitetu. Nors pervadintas ir paaukštintas Rusijos mokslinės pažangos labui, Vilniaus universitetas ne tik išsaugojo regioninį savo charakterį kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės universitetas, bet ir sutvirtino lenkišką savo dvasią. Per du Čartoriskio priežiūros dešimtmečius, „apėmusius Napoleono žlugimo sumaištį ir vėlesnius, ponapoleoninius, pertvarkymus, *Wilno* buvo lenkų kultūros švyturys ir, išsaugodamas daugelį Edukacinės komisijos idealų, subrandino įstabiausią to amžiaus intelektinį derlių“.[9] Tačiau Čartoriskio (ir kartu caro) intelektiniai siekiai buvo daug didesni. Universitetas turėjo

ne tik išauklėti naują, pažangių įsitikinimų ir imperijai lojalių lenkakalbių inteligentų kartą, bet ir sušvisti mokslinėje Europos bendrijoje. Frankai buvo privilioti į Lietuvą modernizuoti medicinos mokslo ir kartu pelnyti Rusijai tarptautinį mokslinį pripažinimą, todėl Vilniuje jie tapo Europos atstovais. Vis dėlto Frankas, lygindamas lenkišką Vilniaus imperatoriškąjį universitetą su vokiškuoju jo pusbroliu Dorpate (Tartu), pripažino, kad pastarasis, „išskyrus kliniką ir statomą ligoninę", buvo „kur kas geresnis", „su daug mažesnėmis nei mūsų (Vilniaus) lėšomis ten gebėta įsigyti būtiniausių mokymo reikmenų. Visur mačiau tvarkingumą ir stropumą".[10]

Jaunesnysis Frankas gimė 1771 metais ir studijavo Getingeno universitete (kuriame dėstė Forsterio uošvis). Nors vokiškos kilmės, Frankas, gal net dar labiau nei Forsteris, įkūnijo europietiško kosmopolitizmo tradicijas. Jaunystę Frankas praleido Italijoje, ten susipažino su būsimąja žmona itale, bet savo memuarus ir Vilniaus prisiminimus rašė prancūzų kalba. Siaurame Europos mokslo pasaulyje Frankų ir Forsterių šeimų profesiniai keliai ne sykį kirtosi. Frankai gerai žinojo apie varganą Forsterio gyvenimą Vilniuje ir, aišku, buvo girdėję apie tragišką jo likimą Paryžiuje, bet jie nepritarė nei niūriam jo požiūriui į Lietuvą, nei revoliucingam karštligiškumui. Frankai buvo tikri Vienos buržuazijos sūnūs ir aistringai mėgavosi gyvenimo malonumais. Jaunasis Frankas per savo žmoną ir platų jos kolegų būrį įsiterpė į Europos muzikos bei teatro aplinką. Ir jų namai tiek Vienoje, tiek Vilniuje buvo atviri visiems menininkams.

Frankams atvykus į Vilnių, dauguma miestiečių buvo lyg ir nusistatę prieš caro valdžią, jeigu ne viešai, tai bent privačiame gyvenime. (Beje, vilniečius labiausiai piktino ne tiek politinis caro valdžios režimas, kiek rusų administracijos pastangos iš sukaimėjusios sostinės padaryti imperinį miestą, pradedant gana sėkmingu mėginimu iš jo gatvių išguiti dieną naktį bindzinėjančias karves ir kiaules.) Neslepiamas Vienos gydytojų lojalumas Rusijos ir Austrijos imperijoms, bent jau iš pradžių, turėjo nuteikti vilniečius ir prieš juos. Tačiau Franko šeima, įsikūrusi jaukiame Didžiosios gatvės namo bute, dirigavo saloniniam miesto gyvenimui.[11] Be abejo, tokios garbingos pilietinės pareigos buvo iškovotos salono šeimininkams demonstruojant subtilų taktą, profesinį etiketą ir toleranciją tarpkultūrinėms Lietuvos interpretacijoms. Frankas turėjo gerą politinę uoslę ir buvo mėgstamas pacientų, kurie, kaip ir praėjusiame šimtmetyje, savo viltis buvo sudėję į naujausius medicinos laimėjimus. Visoje Lietuvoje, kaip sakė vienas iš Franko studentų, medicinos mokslas atstojo religiją, o gydytojo profesija masino moteris kaip masalas. Be to, egzaltuotas vienietis (ir jo žmona) nuolat flirtuodavo. Nors tai skatino visokiausias paskalas, vilnietiški šeimos meilės trikampiai patraukė dar daugiau dėmesio.

Franko žmona Christine irgi buvo nepėsčia, nuostabi itališkosios operos *diva* tapo Vilniaus, jei ne visos Lietuvos, labdaros primadona. Auksinės širdies ir imlaus proto, ji toleravo vyro nusižengimus neprarasdama nei savojo orumo, nei šeimos garbės. Dar Vienoje, prieš šeimai persikeliant į Rusijos imperiją, Franzas Josephas Haydnas sukūrė jos balsui pagrindinę partiją „Pasaulio sukūrimo" oratorijoje. Ši oratorija, nemažai prisidėjus Christine talentui, iškart buvo pripažinta kaip muzikos šedevras. Pirmąkart Vienoje 1799 metais padainavusi savo partiją, Christine kritikų buvo pavadinta dailiausia grakštuole ir sodriausio skambesio sopranu. Nepaisydama muzikinės šlovės Habsburgų sostinėje, ji vis dėlto išvyko su vyru į Vilnių, kur, patekusi į kultūros užutėkį, kiek įmanoma stengėsi išlikti solistė gydytojo namuose. Netrukus vilnietiški Christine rečitaliai tapo madingu ir skoningu neturtėlių šalpos Lietuvoje palydovu. Šeiminis Frankų dosnumas ištirpdė tenykštės visuomenės šaltį ir paspartino jų susiliejimą su Vilniumi. Frankų namų salonas ilgą laiką buvo kosmopolitinė kultūriškai ir politiškai susiskaidžiusio miesto širdis.

Imperatoriškas universitetas sukūrė Vilniuje Vidurio Europos miesto idealą: ištikimą savo kraštui ir tautai bei jos istorijai, tradicijoms, privilegijoms ir kultūrai, o kartu atvirą Rytų ir Vakarų Europos kultūrai. Nedidelis ir daugiatautis, savitas, bet menkai demokratiškas, toks miestas stovėjo laiko kryžkelėje tarp *ancien régime* ir revoliucinio maišto, tarp senosios santvarkos ir laisvės iliuzijos, tarp provincialaus pašalio ir metropolitės Europos. Frankams gyvenimas tokiame istorijos skersvėjų košiamame mieste klojosi neblogai, nes vidinis miesto atvirumas iš dalies atitiko jų pasaulėžiūrą, be to, jie gebėjo prisitaikyti prie tarptautinio jo ribotumo. Žinoma, *Vilna* buvo ne Viena, bet mieste niekada „netrūko maisto, – prisimena gydytojas, – ypač žiemą, nes rogių kelias palengvindavo susisiekimą. Jautiena, veršiena, kiauliena – aukščiausios kokybės ir beveik perpus pigesnė negu Vienoje. Užteko ir geros paukštienos, pavyzdžiui, riebių vištų". Lietuvos girios, ežerai bei pelkynai irgi davė aiškios naudos. „Turguje pilna jerubių, kurapkų, perkūno oželių ir tilvikų, tetervinų ir kiškių. Nebuvo tik briedžių bei šernų, nors Pinsko pelkėse jų – gausybė; nematyti nė elnių. Nemunas, Neris ir ežerai pilni žuvies, kurią pigiai parduodavo. Pagaudavo puikių vėžių." Tačiau, deja, daržininkystė šiek tiek strigo, nors „bulvės, kopūstai, burokai – įprastas liaudies maistas. Šparagus, žiedinius kopūstus ir artišokus galėjai pamatyti tik ant turtingųjų stalo. Duona – puikios kokybės, kaip ir paprasčiausias alus, vadinamas „Stalo". Vynas parduodamas buteliais ir labai brangus; jį gabendavo iš Rygos."[12] Revoliucinės sumaišties ir karo nepriteklių metais kasdienio, nors ir paprasto,

29. Vilniaus gatvės scena

maisto gausa buvo didelis pranašumas, mat per Napoleono žemyninę blokadą sustingus prekybai Europos didmiesčiai badavo.

Pirmaisiais Aleksandro valdymo metais Vilnius, kaip rašo amžininkai, klestėjo. Regis, Lietuvos bajorija menkai graudenosi dėl prarasto valstybingumo ir su karnavaliniu įkarščiu puolė slopinti Europoje šėlstančios napoleoniškosios laisvės idėjų. Ilgai nykęs, miestas trumpai sublizgėjo. Pasak vilniečio Stanislovo Moravskio, mieste įsisiūbavo provinciniai redutai, kaukių baliai, spektakliai, koncertai; o Vilniaus maskaradai garsėjo visoje Europoje. „Maskaradai, – tvirtino Moravskis, – tai tokios pramogos ir pasilinksminimai, kuriuose, jei tam yra atitinkamos sąlygos, pasismaginti gali kiekvieno luomo, kiekvieno amžiaus, bet kokio išsilavinimo žmogus." Tačiau maskaradams įsiviešpatauti reikia dviejų sąlygų: pirma, „miestas neturi būti pernelyg didelis ir bent jau dauguma civilizuotų gyventojų (nors, kaip įprasta, susiskirsčiusių sluoksniais) jeigu ne asmeniškai, tai bent jau iš matymo turėtų vieni kitus pažinoti; kad kasdieniniai miesto gandai (didžiuosiuose – išnykstantys kaip lašas jūroje, mažuosiuose – iškylantys kaip Luksoro obeliskas) būtų saikingi ir ne vienu ir tuo pat metu žinomi visiems gyventojams"; ir antra, būtiniausia sąlyga – veneriškas „moterų sąmojis", kuris padėtų damoms bei panelėms „atsikratyti baimės ir ypatingo kuklumo, kuriam dailiąją lytį įpareigoja nustatytos saloninės taisyklės ir mada, kai ji nenešioja kaukės arba, tikriau, kai yra labiausiai užsimaskavusi, nors jos veidas ir neuždengtas". Trumpai tariant, maskaradinis miestas privalėjo

būti provincialiai egalitarinis, atlapaširdis ir pasileidęs – tuo Vilnius kaip tik ir garsėjo. Pagelbėjo ir tai, kad Vilniuje išlaidūs Lietuvos bajorai bei Rusijos karininkai tvarkėsi kaip *casino*, pralošdami jame ištisus baudžiauninkų pilnus kaimus.[13]

Vilniuje, iš principo katalikiškame, bet iš esmės lengvabūdiškame mieste, Frankai jautėsi kaip namie. Frankas, skirtingai nei Forsteris, buvo pasišovęs visiškai įsitraukti į čionykštį gyvenimą: pirmiausia jis pramoko lenkų kalbos, o paskui ir rusų. Be to, jis nereikalavo revoliucijos, griaunančios feodalines, sarmatiškas institucijas, arba visuotinės emancipacijos. Vis dėlto tarp vietos bajorų, apsuptų tarnų ir baudžiauninkų, Rusijos valdininkų ir karininkų, įvairiataučių kolegų ir turtingų miestiečių, Frankai gyveno pagal savo įprastas, tai yra buržuazinio, vienietiško mandagumo bei vaišingumo, taisykles. Todėl ir jų salonui Vilniuje buvo būdinga ne didikų prabanga ar biurokratų formalumas, o muzikos vakarų ir jaukių namų šiluma.

Tačiau jausdamas prisirišimą prie Lietuvos, Frankas ėmė ne tik sumaniai skleisti buržuazinio gyvenimo malonumus Lietuvos bajorų bei rusų valdininkų valdomame mieste, bet ir pertvarkyti, pagerinti municipalinio valdymo principus. Neturėdami asmeninių ryšių nei su Lietuvos kaimu, nei su imperine biurokratija, Frankai tapo pavyzdingais Vilniaus piliečiais, iškeldami miesto interesus aukščiau vietos bajorų ar Europos imperijų politinių siekių. *Vilna* jiems tapo namais. Kaip gydytojas, Frankas rūpinosi miesto sanitarijos problemomis, o kaip pažangus pilietis, įsitraukė į vilniečių perauklėjimo kampaniją. Tad buvo išrinktas į komisiją, turėjusią „ištirti visus Vilniaus valkatas“. „Neįmanoma aprašyti to, ką pamačiau ir patyriau, – rašė jis. – Pirmiausia atskyrėme valkataujančius baudžiauninkus nuo laisvųjų žmonių. Pirmuosius išsiuntėme atgal pas jų šeimininkus, kurie privalėjo juos išlaikyti. Su laisvaisiais valkatomis pasielgėme šitaip: 1) luošius paguldėme į ligoninę, 2) vengiančius darbo įkurdinome Labdarybės namuose. Daugelis iš jų rado užtarėjų, laidavusių, kad tie žmonės tikrai nebevalkataus; tai įrodo, kad žodžiai *valkata* ir *vargšas* nėra sinonimai. Pavyzdžiui, vienas senis su ilga balta barzda, jau daugel metų renkantis išmaldą prie Švč. Mergelės paveikslo pietiniuose miesto vartuose (*Ostra Brama*), turėjo 2 000 auksinių dukatų, kuriuos slėpė po lova.“ Deja, kaip ir daug kas, priverstinės labdaros bei sanitarinės disciplinos pergalė Vilniuje buvo trumpalaikė. „Atlyginimas man už darbą, – pajuokavo gydytojas, – gatvės, bent jau savaitei apvalytos nuo valkatų, kurie jas buvo užplūdę nuo neatmenamų laikų.“[14]

Frankų šeima taip pat įvaikino pamestinuką (nors mieste sklido gandai, kad tai nesantuokinis gydytojo sūnus). Vėliau, lankydamasis Vienoje pas

vyresnįjį Franką, įsūnis Viktoras trumpam tapo Napoleono II – pašalinto Napoleono sūnaus ir Austrijos imperatoriaus Pranciškaus I anūko – žaidimų draugu. Net ir po šios pažinties su imperatoriškąja atžala Frankas buvo pasiryžęs savo sūnų auklėti kaip ir pridera tų laikų Lietuvos bajoraičiui, – leisti į jėzuitų mokyklą Polocke, kur jis privalės įgyti lenkišką-rusišką, bet katalikišką išsilavinimą. (Viktoras, deja, taip ir nesulaukė brandos, mirė 1819-aisiais, būdamas aštuonerių.) Apskritai Frankas labai gerai vertino vietos bajoraičių (lietuvių, lenkų ir rusų) auklėjimą, bent jau kalbinius jų gebėjimus; dažnas, kaip teigė gydytojas, skirtingai nei Vakarų Europoje, mokėjo šnekučiuotis penkiomis ar net šešiomis kalbomis: lenkų, rusų, prancūzų, vokiečių, anglų ir gal dar lotynų. Tiesą sakant, kad Vilniuje būtų šnekama lietuvių kalba, Frankas (kaip ir Forsteris) nemini.

Vis dėlto liberalių, nedavatkiškų pažiūrų vienietį gydytoją šiek tiek priblokšė Vilniaus vienuolijų gausa. Kaip ir daugelyje Europos šalių, Austrijoje bažnyčių, ypač vienuolynų gerokai sumažino ir jų įtaką susilpnino antiklerikinė Šviečiamosios epochos ideologija, o Vilniuje, Rusijos imperijos globoje, vienuolystė tarpo. Žinoma, brolijų ir seserijų gausa nebūtinai liudijo miestiečių dievobaimingumą, dvasinį susitelkimą ar religinį susiskaidymą. Šiame mieste, ir vėl skirtingai nei daugelyje Europos sostinių, vyravo religinis nuoširdumas, kuris, regis, visai netrukdė ten pasireiškiančiai tikybų darnai.

> Vilniuje radome daug daugiau vienuolių (vyrų ir moterų) negu Vienoje: dominikonai, bernardinai, piaristai, karmelitai (apsiavę ir basi), pranciškonai, kapucinai, misionieriai – visi jie gyveno erdviuose miesto ir apylinkių vienuolynuose. Iš moterų vienuolių išsiskyrė vizitietės, benediktinės, marijietės, bazilijonės ir Užupio vienuolės, laikiusios pensionatą išsiskyrusioms moterims, našlėms ir našlaitėms. Pensiono moterys galėjo laisvai vaikštinėti, bet privalėjo gerai elgtis.
>
> Išskyrus Katedrą, Šv. Kazimiero ir Šv. Jono (priklausė universitetui) bažnyčias, visos kitos – vienuolynų nuosavybė; jas aptarnaudavo vienuoliai. Dominikonų pamaldose neįmanoma išbūti, ypač per sekmadienio mišias: neleistinas elgesys kelia pasipiktinimą. Žmonės įeina ir išeina, plepa, vaikšto, sveikinasi ir bučiuojasi...
>
> Dar stovėjo graikų, liuteronų, reformatų bažnyčios, žydų sinagoga ir mečetė.
>
> Katalikai negriežtai šventė sekmadienį. Tai buvo turgaus diena; valstiečiai tik sekmadienį galėjo parduoti savo produktus. Žydai, priešingai, labai laikėsi šabo ir kitų švenčių ir už visą pasaulio auksą nieko nebūtų pardavę tomis dienomis. Totoriai stropiai šventė penktadienį. Mane nustebino tarp atskirų kultų vyraujanti graži darna ir net brolybė. Per generalgubernatoriaus iškeltus pietus imperatoriaus Aleksandro gimimo dieną pamačiau už stalo vieną šalia kito sėdinčius katalikų vyskupą, graikų archimandritą, liuteronų ir reformatų pastorius; visi draugiškai šnekučiavosi.[15]

Frankas į vilnietišką toleranciją žiūrėjo atlaidžiai, ne su pajuoka ar baime (kaip Forsteris), bet su nepiktu humoru. Vis dėlto gydytojas neužsimerkė prieš miestiškas negeroves, ypač susijusias su nešvariais verslo reikalais. Šeimai įsikūrus Lietuvoje, „Vilniuje netrūko prabangių, turtingų vokiečių išlaikomų krautuvių. Ypač garsėjo Raiceris ir Karneris. Šie ponai gyveno plačiai, bet galiausiai subankrutavo. Ilgainiui jiems nepavyko atlaikyti žydų pirklių, kurie gyveno vargingai, tenkindamiesi nedideliu pelnu, prekiaudami daug mažesnėmis kainomis, konkurencijos". Tačiau Napoleono karų metais, suklestėjus kontrabandai ir nelegaliai prekybai, didžiausias iššūkis žydų prekeiviams buvo imperijos biurokratų savivalė. „Nepamirškime ir to, – prisimena Frankas, – kad aukštų rusų valdininkų žmonos imdavo iš krautuvių viską, kas patinka, nė nemanydamos užsimokėti. Ir niekam nepasiskųsi: sučiupus varant kontrabandą arba kitais atvejais valdininkų užtarimas neišvengiamas."[16]

Savivalė mieste viešpatavo ne tik tarp caro valdininkų ir Lietuvos bajorų; dėl visuotinės suirutės, administracinės netvarkos ir pagyvėjusios kontrabandos keliai, siejantys Vilnių su Europa, lyg ir vėl sulaukėjo. Net pačiame mieste darėsi neramu. „Anksčiau saugūs vieškeliai dabar knibždėte knibždėjo plėšikų. Viena tokia dezertyrų, žydų ir kitų tautybių nenaudėlių gauja įsikūrė Vilniaus apylinkių Antakalnio kalvose, apaugusiose lapuočiais ir spygliuočiais. Kartą dienos metu gauja išdrįso per miestą vežti ginklus. Nutįso ilga vežimų eilė, lydima 200 gerai ginkluotų vyrų. Miesto sargybiniai ją palaikė armijos gurguole ir praleido. Jie vos neatidavė karinės pagarbos slenkančiai gurguolei."[17] Pavojai Lietuvos keliuose grėsė vis dažniau, užsieniečiai, kaip teigia Frankas, pradėjo vengti miesto: pavyzdžiui, austrų pasiuntiniai iš Vienos į Peterburgą keliaudavo per Minską ir Gudiją, kiti per Klaipėdą ir Kuršą. Užsienio paštas rusams valdant irgi veikė prastai, mokslinę ir asmeninę korespondenciją tekdavo siųsti asmeniniais keliais: „vokiečiams skirtus laiškus mielai paimdavo su savimi žydai, keliaujantys į Leipcigo mugę, ir į Karlsbadą vykstantys ligoniai. Kiti keliauninkai maloniai patalkindavo Prancūzijoje. Sunkiausia buvo palaikyti ryšius su Anglija."[18] Žydai, be viso kito, kaip teigia gydytojas, buvo aktyvūs vilniečiai, pastebimi ne tik viešajame gyvenime, bet ir privačiuose bajorų ir turtingų miestiečių buduaruose. „Daugelio rūmų, tarp jų ir Vilniaus vyskupo, prieškambariuose, be minios tarnų, dar sėdėdavo pasiuntinys žydas, tvarkantis pirkimo ir pardavimo reikalus; pas damas – pasiuntinės moterys, kurios atnešdavo naujas prekes, keisdavo jas į senus skudurus. Tos vargšės žydės beveik visos sirgdavo niežais."[19]

Frankas, beje, buvo vienas pirmųjų nežydų, labai domėjęsis žydiškąja miesto dalimi. Jo dėmesys žydams buvo šiek tiek profesinis, medicininis, tačiau kelionė į žydų kvartalą Frankui buvo ne įprastas pacientų lankymas,

o egzotiškiausia geografinė ekspedicija. Trumpai tariant, gydytojas žiūrėjo į Vilniaus žydus kaip į neištirtą mokslo sritį:

> Vos tik atsiradau Vilniuje, tuoj atbėgo žydai; jie visada taip elgiasi su atvykėliais. <...> Gydomoji praktika tarp žydų labai apsimoka, bet vien piniginio stimulo neužtenka, kad atsipirktų kiti nemalonūs dalykai. Aš turėjau aukštesnį tikslą. Norėjau išstudijuoti šios keistos tautos papročius ir gyvenimo būdą. Jos nereikia, kaip jau sakiau, painioti su kitos Europos dalies žydais, kurie daugiau ar mažiau supanašėjo su krikščionimis. Lenkijos žydai su jais neturi nieko bendro. Tariau sau: jei daugybė gydytojų įveikė jūrų pavojus, kad susipažintų su tolimų kraštų ligomis, tai aš nepabūgsiu daug mažesnių sunkumų, su kuriais susidursiu slaugydamas žydus. Manęs laukė šiukšlių pilnutėliai kiemai, laiptai, kuriais lipdamas gali nusilaužti sprandą, ankšti ir nešvarūs butai, pridvisęs oras, rizika pasigauti gyvio.
>
> Iš pradžių vargiai supratau žydų kalbą: šnekėdami vokiškai jie primaišo nemažai lenkiškų ir hebrajiškų žodžių. <...> O mane, priešingai, lenkų žydai suprasdavo puikiausiai, bet labai nusibosdavo nuolat kartoti tai, kas anksčiau pasakyta. <...> Galų gale suvokiau, kad šitiems žmonėms iš pat pradžių būtina kuo detaliausiai nupasakoti, kaip gerti vaistus, kokios laikytis dietos; metodą pritaikiau ir kitiems ligoniams. <...>
>
> Turiu pripažinti, kad Lenkijos žydai nepaprastai rūpinasi savo ligoniais. Jiems nieko negailima. O ką gi darytų be tarpusavio pagalbos: juk yra priversti visą gyvenimą kovoti su ligomis. Tokia jų gyvenimo būdo pasekmė, anot gydytojų Fridlenderio ir Tainerio, parašiusių traktatus apie Lenkijos žydų ligas. Nuo pat ankstyvos vaikystės jie spaudžiami prie mokslo, kurį vadina religija, – iš esmės tai yra rabiniškų kvailysčių krūva. Santuokos sudaromos sulaukus tokio amžiaus, kai Šiaurės žmonės dar anaiptol nesubrendę. O kur dar pasninkas, – nemažai žydų jo laikosi neįsivaizduojamai griežtai; prisiminkite blogą maistą, – vienos silkės ir svogūnai; šauksmų lydimas religines ceremonijas prišvinkusiose sinagogose; moterų praktikuojamus apsiplovimus šaltu vandeniu po menstruacijų ir lytinių santykių; nepamirškite kontrabandinės prekybos, kuri verčia žydus išgyventi nuolatinę įtampą, o tai daugelio širdies ligų priežastis; gyventojų, policijos, kariškių žiaurų elgesį su jais; nešvarą – nevardysiu skaitytojui kokčių smulkmenų ir t. t. Tačiau šios tautos žmonėms būdingas savotiškas sudėjimas, sakyčiau, rytietiškas, atsparus įvairiems patogeniniams poveikiams. Ūminių ligų eiga žydams pasireiškia dėsningiau negu kitų tautų atstovams, kuriuos daugiausia tenka gydyti. Lenkijos žydų atvejai kaip niekas kitas patvirtina Hipokrato teiginius, ypač apie krizes. Gydyti žydus būtų labai įdomu ir pamokoma, jeigu jie nedraustų skrosti lavonus. Vis dėlto senovėje jie mielai leisdavo saviškius balzamuoti.[20]

Profesoriui, beje, taip ir nepavyko parašyti traktato žydų „klinikinės patologijos“ tema, bet jo pastangos studijuoti ir sisteminti tarp jų paplitusias ligas buvo vienas iš pirmųjų mėginimų taikyti medicinos mokslą atsižvelgiant į „rasinius“ pacientų skirtumus.

Frankas, nors ir nuoširdžiai atsidavęs mokslui, vis dėlto buvo pagautas daug pinklesnių vilionių; bent jau vienas „kelionės pas žydus“ aprašymas prilygo geismingai išpažinčiai:

> Vienas mano ligonis, pirklys Simpsonas, sirgo reumatiniu uždegimu su apopleksijos požymiais. Jis nepaisė Lenkijos žydų prietarų ir leido savo gražutei žmonai rengtis pagal prancūzišką madą (tačiau prisakė slėpti plaukus), laikyti ekipažą, lankytis tarp žmonių ir net truputėlį koketuoti. Šitoks laisvumas užtraukė jo religijos brolių prakeikimą. Kaalas (valdomasis komitetas) pasiūlė nepriimti jo palaikų į kapines, o žydų prastuomenė buvo pasirengusi išniekinti lavoną. Ponia Simpson puolė į nevilтį, bet viskas baigėsi baime. Jos pagarba man buvo beribė. Kartą mano akivaizdoje ji atsidengė galvą, – intymus gestas, daug nuostabesnis už didžiausio palankumo įrodymus. Kaip protingai elgiasi Rytų moterys, tariau sau, kad vaikšto nuo galvos iki kojų susisupusios į skraistę!
>
> Kartą vilkėdama kitu drabužiu, toji graži kaip angelas moteris peršalo ir susičiupo reumatinį uždegimą, kuris netrukus įgavo labai pavojingą nervinį pobūdį. Ligonė pablogėjo, matyt, prisidėjo sielvartas dėl skurdo. Labai baiminausi, kad ji nenumirtų. Lenkai paprastai užjaučia gydytojus dėl juos ištikusių nesėkmių, bet vargiai dovanoja gražios moters mirtį.[21]

Frankas intrigavo Vilniaus visuomenę savo atvirumu ne tik visai Europai, bet ir pasauliui, ypač Rytams, jų egzotikai; pavyzdžiui, jis turėjo tarną „juodaodį“ (ar tai buvo laisvas žmogus, ar vergas, ar samdinys, iš kur atsirado ir ką reiškė „juodaodis“ Vilniaus ar netgi Vienos kontekste, neaišku), aktyviai susirašinėjo su pažįstamais ir šeimos nariais, tarnaujančiais islamo kraštuose. XIX amžiaus pradžioje, Frankams įsikūrus Vilniuje, Europos santykis su Rytais (Arabija, Egiptu, Turkija, Indija ir t. t.) buvo įgijęs naujų atspalvių. Anksčiau, baroko ir rokoko laikais, Rytai buvo mėgdžiojami, tai yra mistifikuojami pasitelkus fantastinius motyvus ir vaizdinius, o dabar į juos buvo žiūrima per mokslinę prizmę. Rytai – Orientas – privalėjo būti suvokti, paaiškinti ir, svarbiausia, – užvaldyti ne vien geografiškai, bet ir istoriškai; dėl to jie buvo laikomi žemesnės pakopos (panašiai kaip moterys), menkiau pažengusia civilizacija. Vis dėlto orientalistika magino Europos valdovus ir visuomenę neribotomis savo geopolitinėmis išgalėmis; naujųjų laikų (jaunos) Vakarų imperijos gimė šios magijos įsčiose.

Imperinė modernios Europos atspara buvo Rusija, Petro Didžiojo pertvarkyta į imperiją, ties Uralu padalyta į europinę ir azijinę. Kone šimtmečiu vėliau Napoleonas siekė imperinės galios Palestinoje ir Egipte; o žlugus žygiui į Nilo deltą ir Jeruzalę, kūrė planus užkariauti brangiausią Rytų lobį – Indiją. Napoleonas matė tik dvi kliūtis – britų laivyną ir Rusijos platybes, – trukdžiusias jam įgyvendinti orientalistinius savo užmojus. Neįstengęs įveikti anglų būrių, jis nukreipė žiūroną į Maskvą.

1807 metais Napoleonas, sublizgėjęs savo karinėmis pergalėmis, ir Rusijos caras Aleksandras Tilžėje, ant Nemuno kranto, pasirašė taikos sutartį, kuria buvo sustiprinta žemyninė blokada ir iš gerokai sumažėjusios Prūsijos karalystės liekanų sukurta Varšuvos kunigaikštystė, politinė Abiejų Tautų Respublikos atplaiša. Nors kurį laiką tarp Prancūzijos ir Rusijos vyravo taika, abi pusės rengėsi naujam karui. Vilnius buvo už kunigaikštystės ribų, bet ir jame, kaip ir visoje Lietuvoje, visi mąstė apie nepriklausomos valstybės atkūrimą. Pagaliau 1812 metų pavasarį Napoleonas ėmė telkti Europoje milžinišką kariuomenę Rusijai užkariauti, pavadintą lygiai taip pat, *Grande Armée,* kaip ir ankstesnioji prancūzų armada, siekusi užgrobti Egiptą. Artėjantį susikirtimą su Aleksandru prancūzų imperatorius pavadino „savo „Lenkijos karu". Peržengdama Rusijos imperijos sieną, *Grande Armée* siekė atkurti istorines Lenkijos ir Lietuvos sienas, panaikintas 1795 metais".[22]

Frankams 1812-ieji taip pat atpūtė reikšmingų permainų. Jausdami Vilniuje nepasitikėjimą ir priešiškumą – Austrija palaikė Napoleoną, – tų metų gegužę, prieš pat prasidedant Napoleono žygiui į Rusiją, jie išvyko į Vieną, lyg ir vasaros atostogų, o iš tikrųjų – norėdami pralaukti tą sunkų metą. Per visą karą Frankų šeimyna saugiai glaudėsi Vienoje. Tačiau Christine patyrė lemtingą gyvenimo išbandymą: scenoje, diriguojant nusenusiam Salieriui, jinai, dainuodama Siuzanos ariją W. A. Mozarto operoje „Figaro vedybos", prarado nepakartojamą savo balso skambesį Austrijos imperatoriškosios šeimos akivaizdoje. „Po to lemtingo vakaro ponia Frank nebeatgavo balso, – šaltai konstatavo jos gydytojas ir vyras, – o jei jis pasirodydavo, tai tik kaip rami rudenio saulė, sušvytinti pro debesis."[23]

Kovodamas už Lenkiją, Napoleonas pasitelkė pačius naujausius ir smulkiausius (prancūziškus) Lietuvos žemėlapius, dėl visa ko įsakė į karinių atlasų ryšulį įbrukti ir keletą lapų, vaizduojančių Indiją.[24] Iš tiesų, kad ir turėdamas nepaprastą kartografinę atmintį, imperatorius menkai susigaudė Rusijos bei Azijos platybėse, o į generolo Narbonne'o klausimą apie karo strategiją atšovė retoriškai, lyg Delfų pranašas, o ne karvedys: „Tebus įvykdyta lemtis ir Rusija sutriuškinta iš mano neapykantos Anglijai! Su keturiais šimtais tūkstančių vyrų, <...> su lietuvių korpusu, to paties kraujo, kaip ir dalis gyventojų, pro kuriuos mes keliausim, aš nebijau to ilgo kelio, apsupto tyrlaukių. Vis dėlto <...> šis ilgas kelias veda į Indiją. Aleksandras Didysis leidosi prie Gango ne ką iš toliau kaip iš Maskvos. <...> Žinoma, tai bus milžiniškas žygis, bet XIX amžiuje visiškai įmanomas. Vienu kirčiu Prancūzija iškovos Vakarų nepriklausomybę ir užvaldys jūrų kelius."[25] Suplanavusiam tokį megalomanišką pasaulio užkariavimą Napoleonui Vilnius buvo triumfo arka į Orientą, imperinius Rytus.

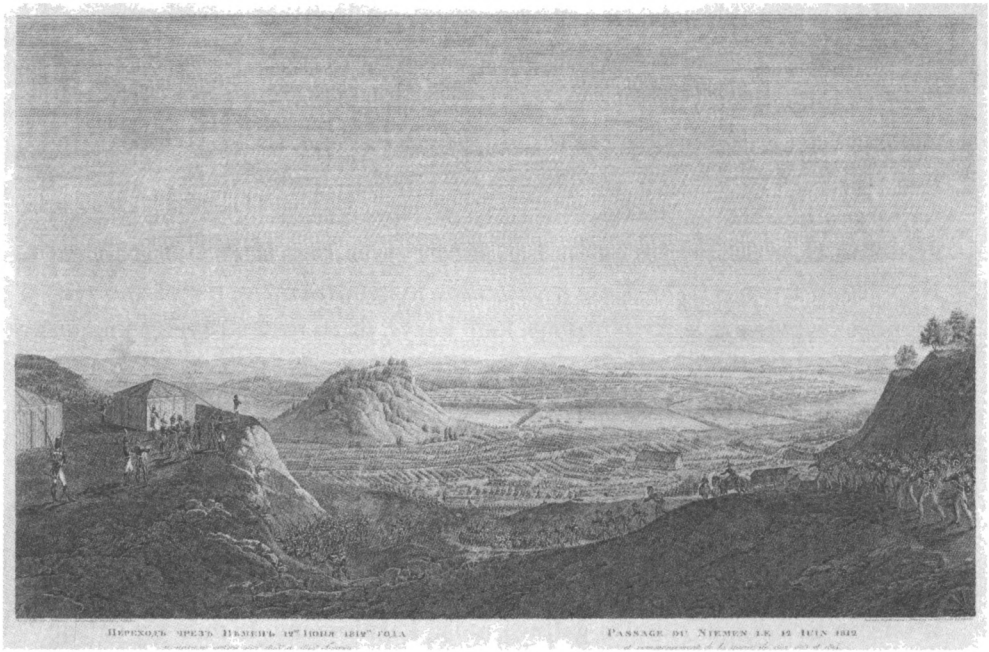

30. *Grand Armée* keliasi per Nemuną

Bet pirmiausia, kad būtų garantuota „Vakarų nepriklausomybė", prie Nemuno upės, tapusios Rusijos siena, kai imperijos perskirstė Europą, susirinko šeši šimtai tūkstančių *Grande Armée* karių. Ši kariuomenė – didžiausia ligtolinėje Europos istorijoje – iš tiesų buvo nenusakomas vardų, tautų ir valdovų kratinys:

> Kariuomenė buvo išdėstyta palei Nemuną iš dešinės į kairę, arba iš pietų į šiaurę. Dešiniajame pakraštyje – iš Galicijos atvykę kunigaikščio Schwartzenbergo vadovaujami trisdešimt keturi tūkstančiai austrų; nuo jų į kairę – Vestfalijos karaliaus nuo Varšuvos atvesti, Balstogės ir Gardino link judantys septyniasdešimt devyni tūkstančiai du šimtai vestfalų, saksų ir lenkų; toliau į kairę – Italijos vicekaralius, prie Marijampolės sutelkęs septyniasdešimt devynis tūkstančius tris šimtus bavarų, italų ir prancūzų; toliau – pats Imperatorius su dviem šimtais tūkstančių vyrų, vadovaujamų Murato, Eckmühlio kunigaikščio ir Dancigo [Gdansko], Istrijos, Redžo ir Elchingeno grafų. Šie daliniai, atžygiavę nuo Torno [Torunės], Marienverderio [Kvidzyno] ir Elbingo, birželio 23 dieną susitelkė į vieną glaustą grupuotę prie Nogariskių, nuo Kauno maždaug už vienos ljė aukštupio pusėn.
>
> Viskam buvo pasirengta. Nuo Gvadalkiviro ir Kalabrijos pakrančių iki Vyslos krantų buvo sutelkti šeši šimtai septyniasdešimt tūkstančių vyrų (iš jų keturi šimtai aštuoniasdešimt tūkstančių jau buvo vietoje), šešios inžinierių kuopos, viena apgulties baterija, keli tūkstančiai vežimų su maisto produktais, nesuskaičiuojamos

galvijų bandos, tūkstantis trys šimtai septyniasdešimt dvi patrankos ir tūkstančiai artilerijos bei sanitarijos vežimų – visa tai dislokuota greta šios Rusijos upės.[26]

Grafas Philipe-Paulis de Seguras, nupasakojęs šią įspūdingą Didžiąją armiją, suburtą dėlei Europos vienybės ir Indijos nukariavimo, sekė savo tėvo pėdomis – šis buvo pervažiavęs per Lietuvą 1784 metais, keliaudamas į Sankt Peterburgą atlikti slaptos diplomatinės misijos. Nors ir senos monarchų giminės aristokratas, grafas per 1812 metų žygį užėmė vyriausiojo intendanto pareigas Napoleono armijos štabe. Kaip ir daugumą jo bendraamžių, jį stulbino geografinės Napoleono karo užmačios, kaip karys, jis su nerimu žvelgė kitapus lietuviškojo Rubikono. „Mūsų akys per sutemas stengėsi įžiūrėti tą šlovingą Pažadėtąją žemę. Rodės, girdime džiaugsmingus lietuvių šūksnius artėjant išvaduotojams. Mintyse regėjome palei upę kylant maldaujančias jų rankas. Čia mes neturėjome nieko, o ten būsime apipilti visokiomis gėrybėmis <...>, mus sups meilė ir dėkingumas. <...> Netrukus išauš diena, su savo šiluma ir iliuzijomis. <...> Ir diena išaušo! Ir atvėrė mums tik nuogus smėlynus ir niūrius juodus miškus. Tada nusivylusios mūsų akys atsigręžė į savąjį krantą ir išvydo įspūdingai suburtą galingą mūsų kariuomenę. Ir mus vėl užliejo pasididžiavimo ir vilties banga."[27]

Baronas Louis-François Lejeune'as, Napoleono mūšių tapytojas, stebėjo istorinį Didžiosios armijos Nemuno puolimą įsitaisęs šalia imperatoriaus, nuo aukštos kalvos, iškilusios virš upės slėnio. Dailininkui tai buvo „pats ypatingiausias, didingiausias, įspūdingiausias reginys – joks kitas vaizdas nebūtų taip pakurstęs nugalėtojo galios – tiek fizinės, tiek moralinės – ir taip jo apsvaiginęs. <...> Tūkstančių trimitų ir būgnų pasveikinimas, entuziastingi imperatorių šlovinantys šūksniai, vos tik jis pasirodydavo, toks atsidavimas ir tokia drausmė, ta netrukus išjudėsianti karių gausybė, nusidriekianti už horizonto tolių, žėrint ginklams it begalei žvaigždžių, – visa tai iki padangių kėlė karių dvasią ir pasitikėjimą savo vadu."[28] Tie, kas neturėjo progos pažvelgti į reginį iš imperatoriškųjų aukštybių arba tiesiog buvo skurdesnės meninės ir istorinės vaizduotės, kaip antai viurtembergietis leitenantas Heinrichas Augustas Vossleris (šiuos įvykius aprašęs dienoraštyje), viską matė daug banaliau. „Birželio 22 ir 23 dienomis galingas kariuomenės srautas galų gale plūstelėjo per bekraštę lygumą iki pat upės, žyminčios Rusijos sieną, ir sustojęs laukė įsakymo keltis į kitą krantą. Dienų dienomis prancūzų armija, stumdamasi draugiška teritorija pirmyn, plėšikavimais tarsi dalgiu nušniojo platų žemės ruožą. Dievas žino, ką ji padarys priešo žemėje!"[29]

Pirmieji prancūzų būriai persikėlė ūkanotu Nemunu nesutikę rusų pasipriešinimo. Seguro atmintyje išliko tik dešiniajame krante pasirodęs „vie-

nintelis kazokų karininkas, vadovaujantis naktiniam patruliui <...>. Jis buvo vienas ir, regis, manė, kad viešpatauja taika, nė nenutuokė, kad čia pat sutelkta visa apsiginklavusi Europa. Jis paklausė įsiveržėlių, kas jie esą. „Prancūzai", – atsakė jam. „Ko jums reikia? – toliau klausinėjo jis. – Ir ko jūs atkeliavot į Rusiją?" Vienas žvalgas atkirto tiesiai šviesiai: „Kariauti su jumis! Užimti Vilniaus ir išvaduoti Lenkijos!"[30] Pirmiesiems pergalingiems kovos šūkiams nuaidėjus, Napoleonas tą pačią dieną persikėlė per upę du kartus: pirmą kartą, visiems džiūgaujant, apsitempęs prancūzų spalvomis, o antrą kartą, *incognito*, pasipuošęs elegantiška lenkų husaro uniforma. Prietaringesni imperatoriaus palydovai tokį Rusijos sienos peržengimą dusyk palaikė blogu ženklu. Napoleono žirgui pasibaidžius ir imperatoriui išvirtus iš balno tarp karininkų tuoj pat nuvilnijo murmesys: jei Napoleonas būtų antikinės Romos karvedys, jis nedelsdamas atšauktų kampaniją, prasidėjusią tokia gėdinga nesėkme.

Tačiau Napoleonas tikėjo ne prietarais, o vien savo valia, nors ir ši jo negelbėjo prieš lietuviško dangaus rūstybę. Besitraukiančios rusų pajėgos Kauną jau buvo gerokai apgriovusios, o išvaduotojų kariuomenė išgrobstė, kas buvo likę. „Turgavietėje dar ruseno stovyklos laužai, iš namų buvo išnešti baldai, išdaužyti langai. Užteko tik kartą žvilgtelėti. *Kovno* buvo visiškai nusiaubtas miestas."[31] Po tykios žaros staiga aptemęs horizontas Didžiąją armiją iškeikė perkūno trenksmu ir žaibais. „Grėsmingas dangus, – prisimena Seguras, – šiame pakraštyje, kur nebuvo matyti jokios priedangos, aptemdė mums nuotaiką. <...> Keletą valandų debesys tirštėjo ir tamsėjo virš kariuomenės. Nuo vieno armijos galo iki kito, per penkiasdešimt ljė, kariams grėsmę kėlė žaibai ir kiaurai permerkianti liūtis. Keliai ir laukai patvino. Nepakeliamą karštį netikėtai išstūmė atkarus šaltis."[32]

Vienintelio priešo – nenuspėjamo Lietuvos oro – puolama, *Grande Armée* sunkiai stūmėsi į priekį. „Mūsų padėtį galima apibendrinti taip, – rašė Vossleris. – Mes leidomės į sunkų žygį, kuriame dažnai tekdavo plūšinti pasibaisėtinais keliais, klimpti smėlyje arba iki kelių bristi purvynu, kopti stačiais skardžiais, po dangumi, kuris arba nepakeliamai šutina, arba prapliumpa stingdančiu lietumi."[33] Vosslerio divizija bent jau įstengė brautis į Vilnių vieškeliu, o elitinė Imperijos gvardija, sutrikdyta orų ir staiga patvinusių pievų, pametė ne tik kelią, bet ir piemenų išmindžiotus takelius. Gvardijos veteranas seržantas Bourgogne prisimena, kaip su kitais savo bendražygiais pasiklydo Lietuvos laukuose. „Nutaręs ieškoti pagalbos, aš puoliau bėgti kaimo link, kur buvo įsikūręs generolo štabas. Kryptį rodė žaibo blykstelėjimai. Staiga nušvitus žaibui man pasirodė, kad matau kelią, bet tai tebuvo į malūną vedantis kanalas, iki pat viršaus sklidinas vandens. Mano mintys sukosi apie svarbius dalykus, ėjau susimąstęs ir staiga pajutau, kad grimztu į vandenį."[34]

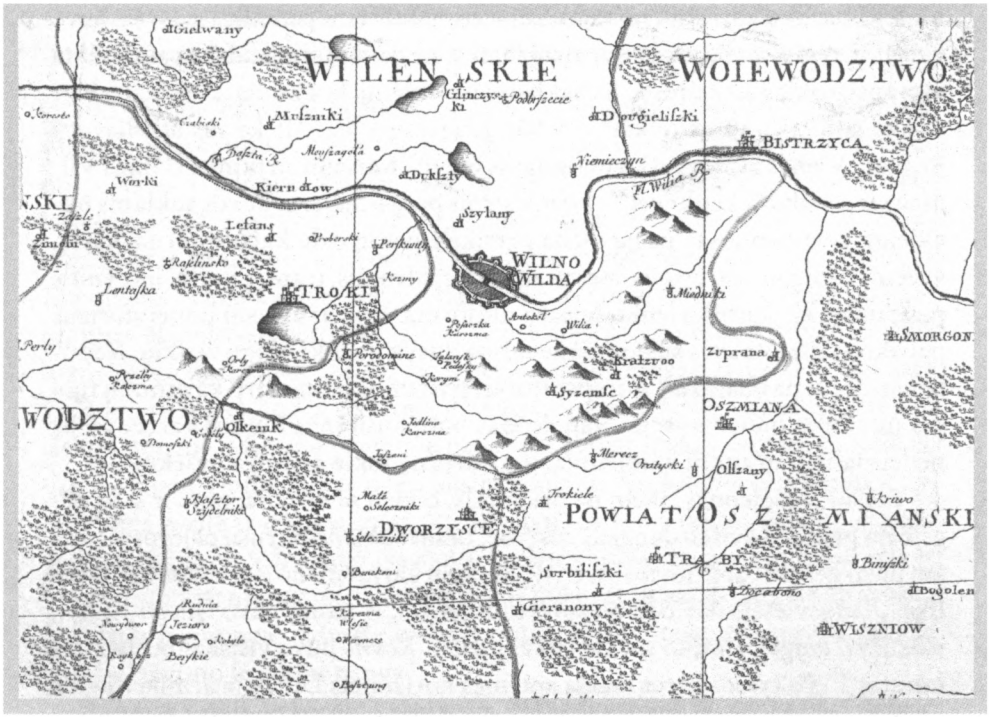

31. Lenkija ir Lietuva (maždaug 1770 m.). Dauguma žemėlapių, kuriais per 1812 m. žygį naudojosi *Grand Armée*, vaizdavo Vilnių kaip galingą tvirtovę, nors Rusijos valdžia jau buvo nugriovusi paskutines gynybinės sienos liekanas

Dėl sunkumų, trukdžiusių brautis į priekį, svetimšaliai kariai, nepažįstantys dangiškos šventojo Kazimiero galios, kaltino Lietuvos klimatą, klastingą kraštovaizdį ir tenykščių gyventojų tamsumą. Tačiau chaotišką karo pradžią lėmė prastos geografinės prancūzų žinios. Europietiški Lietuvos žemėlapiai buvo labai netikslūs, mat pagrįsti daugiausia XVIII amžiaus kartografija, tad gerokai pasenę, jų mastelis buvo netinkamas, o topografinė legenda neatitiko tikrovės. Lietuviškų vietovardžių rašyba prancūzų kalba buvo tokia netikusi, kad vietos gyventojai, ko nors paklausti, tik tylėdami kraipė galvas ir teisinosi nesuprantą užsieniečių, nežinia, nesugebėjo ar nenorėjo nei įvardyti savo kaimo, nei nurodyti kelio į gretimą. O dar Rusijos kariuomenė traukdamasi nurovė visus kelrodžius; rodės, niekas nežino, ar toli iki Vilniaus ir kuria kryptimi žygiuojant galima jį pasiekti. Vienu žodžiu, tarp lietuvių (kaimiečių) ir svetimšalių (karių) kalba nesimezgė, tad europiečių vedliais į Vilnių, kaip įprasta, tapo litvakai, vietos žydai.

Imperatoriaus štabe lenkų bajoras Romanas Sołtykas tuoj pat suvokė, kad „Napoleono tarnyba Maskvos imperijos geografiją ir topografiją suprato taip

blogai, kad blogiau nebūna. Napoleonas nuolat visko klausinėjo lenkų generolo Soholnickio. Kai pasisiūliau ištaisyti vietovardžių rašybą, man liepė užrašyti juos žemėlapyje, kad Napoleonas geriau susigaudytų, kur esąs."[35] Kai nepliaupė lietus, patikimiausia gairė Didžiajai armijai žygiuojant į rytus buvo saulėtekis. Generolas Compans'as savo jaunai nuotakai į Paryžių rašė iš Kauno ir Vilniaus tarpukelės: „Kasdien vis labiau įsitikinu, kad mūsų žemėlapiai netinkami, tad orientacijai nusipirkau kompasą. Nors ne itin moku naudotis šiuo prietaisu, turiu šiokios tokios vilties, kad jis vis dėlto padės man surasti Sankt Peterburgą arba Maskvą."[36]

O caro valdžia ir vilniečiai, skirtingų tikslų ir įvairiai siekdami, rengėsi karui. Vilniuje rusai įkūrė vyriausiąjį kariuomenės štabą. Aleksandras, o kartu ir imperatoriškasis Rusijos dvaras (išskyrus moterų pusę) pavasarį persikėlė į Lietuvą, Frankams dar tebegyvenant mieste. „Iš karietos jis išlipo prie Antakalnio užkardos, šalia žydo smuklės, – prisimindamas caro sutiktuves rašė profesorius. – Čia šiek tiek apsitvarkė, sėdo ant arklio ir šitaip pasiekė Vilnių, lydimas didelio generolo kortežo. Gatvės, kuriomis jojo imperatorius, buvo pilnos žmonių, damos stovėjo prie langų. Vilniuje monarchas nebuvo lankęsis nuo pat įžengimo į sostą. Jis atrodė labai pasikeitęs ir susirūpinęs. Apsistojo rūmuose, kur paprastai gyvendavo generalgubernatorius. Aukštuomenė, Vilniaus universiteto profesoriai, graikų, liuteronų ir reformatų kunigai, visų tautybių atstovai su vėliavomis jį sutiko prie laiptų kieme. Jo Didenybė grakščiai pasveikino žmones ir dingo viduje. Viskas praėjo niūriai pagarbioje tyloje."[37] Vis dėlto dvaro gyvenimas, kad ir laukiant priešo veiksmų, reikalavo pramogų. Nors miesto apylinkėse rengiantis karo veiksmams buvo organizuojama šiek tiek pratybų ir patikrinimų, miestas linksmai šurmuliavo – nuolat vykdavo paradai, šventinės eitynės, maskaradai, puotos, saloniniai pobūviai, kviestiniai pietūs, teatro spektakliai bei operos, koncertai ir ištaigingi pokyliai. Lietuvos bajorai, ypač jaunesnės kartos, buvo palankūs Napoleonui, bet miestiečiai mielai įsiliejo į Rusijos imperatoriaus dvaro šurmulį. Vilniuje (kaip ir Varšuvoje) visi laukė, kada caras suteiks Lietuvai autonomiją – tada Napoleono pažadai atkurti senąją Respubliką nebūtų tokie viliojantys. Vilnietiškas puotas vis dėlto užtemdė niūrus debesis: miškingoje miesto apylinkėje, Neries vingyje, besirengiant caro garbės pokyliui, po vasariškos audros, likus kelioms valandoms iki puotos, sugriuvo medinis šventinis paviljonas, suprojektuotas universiteto architektūros profesoriaus. Per pokylį tik ir tešnekėta, kad tai būta sąmokslo, kuriuo siekta Aleksandro mirties, tad bijodamas caro keršto architektūros profesorius nusiskandino Neryje. Tačiau šventė tęsėsi, ir kaip tik tada Rusijos carui buvo pranešta, kad jo buvęs taikos brolis – Napoleonas – persikėlė per Nemuną. Praėjus trims dienoms po lemtingojo pokylio, caras pasitraukė iš Vilniaus.

Napoleonas tikėjosi, kad dėl Vilniaus jam teks kautis mūšyje, žinoma, pergalingame; bet Aleksandras, greitai dingęs iš miesto, nesuteikė jam tokios progos. Paskui carą netrukus pasitraukė ir visa Rusijos kariuomenė bei pareigūnai: liko tik vietos gyventojai. Tarp gėdingo vienos kariuomenės atsitraukimo ir šlovingo kitos armijos įžygiavimo tebuvo dviejų parų *intermezzo.* Frankas, jau po karo, atpasakojo, kad tomis dienomis „prancūzų avangardas pasuko prie rusų padegto Žaliojo tilto, kad sutrukdytų priešui persikelti per Nerį ir persekioti juos, o vienas lenkų būrys, dideliam Vilniaus džiaugsmui, įžengė į miestą. Apsvaigimas buvo visuotinis; visi skubiai rinkosi ginklus. Keisčiausiai apsiginklavusios padugnės būrėsi Rotušės aikštėje, mėtė į orą kepures, skambant patriotiniams šūksniams, broliavosi su vadinamaisiais išvaduotojais. Ir vieni, ir kiti negailėjo degtinės".[38]

Iš kitos – užkariautojų – pusės viskas atrodė šiek tiek kitaip. Birželio 28 dieną į miestą įžengusius lenkų ulonus taikiai pasveikino patriotiškai nusiteikusi minia. „Mūsų įžengimas buvo pergalingas, – prisimena vienas žygio dalyvis. – Gatvės ir aikštės buvo pilnos žmonių. Visuose languose mirgėjo entuziazmo kupinos damos. Keletas namų fasadų buvo papuošti prabangiais kilimais."[39] Ant Pilies kalno griuvėsių iškelta „plati balta ir žydra vėliava, simbolizuojanti, kaip teigė tenykščiai, Jogailaičių, senosios Lietuvos valdovų, dinastijos spalvas".[40] Seguras prisimena tą patį: gatvėse miestiečiai „glėbesčiavosi ir sveikino vieni kitus. Seni vyrai buvo užsivilkę savo ankstesnes uniformas, primenančias karinę jų garbę ir nepriklausomybės laikus. Išvydę neaprėpiamą minią, plūstančią paskui tautines vėliavas, jie verkė iš džiaugsmo".[41]

Tačiau suirzusio Napoleono gyventojų džiūgavimas nedomino: provincinio Rusijos miesto užėmimas jam buvo įprastas strateginis laimėjimas, o ne patriotinis, istorinis įvykis. Tad pirmiausia jam rūpėjo apžiūrėti karines bei topografines Vilniaus apylinkių ypatybes. Prieš įžengdamas į miestą, Prancūzijos imperatorius nusiuntė užklausą universiteto rektoriui Janui Śniadeckiui, astronomijos ir meteorologijos profesoriui, ar miestas bus lojalus. Śniadeckis, sutikdamas imperatoriaus svitą miesto prieigose, regis, ant Panerių kalvos, taktiškai patikino prancūzų vadą, kad miestas (ir universitetas) noriai sulaužys anksčiau Aleksandrui duotą ištikimybės priesaiką ir atsidėkodamas tarnaus Prancūzijos, Lietuvos ir Europos labui. Už tokius žodžius senyvas rektorius buvo įtrauktas į Lietuvos laikinąją vyriausybę. Gavęs lojalumo garantiją ir skubiai apjojęs Panerio kalvas, „Napoleonas sustojo prie Žaliojo tilto (kurį įsakė atstatyti); pagaliau jam pranešė, kad butas paruoštas tuose pačiuose rūmuose, kuriuos ką tik paliko Aleksandras. Prancūzų inžinieriai iššniukštinėjo pastatą nuo rūsio iki pastogės ir įsitikino, kad jis neužminuo-

tas, kaip buvo tikėtasi".[42] Tačiau, pasak generolo Caulaincourt'o (buvusio Prancūzijos ambasadoriaus Rusijoje), tik tada „imperatorius pervažiavo per Vilnių, bet nepasiskelbęs. Miestas atrodė ištuštėjęs. Nė viename lange – jokio veido, nė kvapo kokio nors entuziazmo ar bent smalsumo. Aplinkui buvo niūru. Važiuodamas per miestą jis [vėl] apžiūrėjo sudegintą Vilijos tiltą, užmiesčio vietoves ir priešo padegtus, dar tebeliepsnojančius šaudmenų sandėlius. Paskubinęs atstatyti tiltus, jis davė įsakymą įrengti išorinius įtvirtinimus, o paskui grįžo ir įžengė į rūmus".[43]

Tuo pergalinga diena ir baigėsi, tik vienam imperatoriškajam dvarui tarsi kaleidoskope pakeitus kitą, pasikeitė ir Vilniaus vaidmuo. Prieš prancūzų įsiveržimą *Vilna* formaliai buvo karinė Rusijos sostinė, o po nakties ar dviejų tapo pirmuoju Europos miestu.

Galbūt vilniečius sukaustė baimė, o gal šiaip, nepriklausmybės vilčių kupini, jie užmiršo naujus miesto šeimininkus, bet visi prancūzai, kartu ir jų imperatorius, nepraleido pro akis, kaip skirtingai miesto liaudis žiūri į lenkus ir į svetimšalius: saviškiams, Varšuvos lenkams ir Lietuvos daliniams, plačiai atvėrė savo namų duris, o į prancūzus ir kitus europiečius žiūrėjo kaip į perėjūnus, nepatikliai ir su nerimu. Net ir paskelbus apie Napoleono įsikūrimą mieste vilniečiai nepuolė džiūgauti. „Imperatorių tai nustebino, – pažymėjo Caulaincourt'as. – Įėjęs į savo kabinetą jis prasitarė: „Lenkai šiose platumose ne tokie kaip Varšuvoje. Čionykščiai yra šaltesni negu anie lenkai ir daug santūresni."[44] Netrukus Napoleonas pareikalavo jam pristatyti „vietos lenkus", kad iš arčiau susipažintų su jų diduomene. Universitetas, kaip ir visa pasilikusi carinė biurokratija, irgi buvo jam išrikiuotas; bet labiausiai imperatorių domino čionykštės damos, tarp kurių, pasak viešų paskalų ar asmeninių pagyrų, rado tik porą vertų jo dėmesio.

Rūpėjo prancūzų imperatoriui ir Lietuvos ištekliai bei jų panaudojimas Didžiosios armijos pergalės labui. Nepasitikėdamas lenkais, jis išsikvietė Franko kolegą, žydų tautybės gydytoją Liboschitzą, kurio gydytojiška uosle, teigė amžininkai, Vilniuje pasitikėta kaip pačiu Dievu. Pasak Franko, Liboschitzas, atvykęs į rūmus „rado Jo Didenybę, palinkusį virš žemėlapių. Imperatorius išsiblaškęs uždavė daug klausimų, liko nepatenkintas atsakymais, nes Liboschitzo nupieštas Lietuvos paveikslas nebuvo linksmas. Tai – kraštas, kur paprastas pilietis su šeima nepajuda iš vietos, neapsirūpinęs maistu"; o Napoleonas, žygiuodamas su pusmilijonine, tuščiaskrande kariuomene per rusų armijos nualintą šalį, – dar net nesubrendus javams, – reikalavo derliaus gėrybių, neregėtų Vilniuje net taikiu metu. „Tiesa, iš pradžių gyventojai nepaprastai stengėsi aprūpinti vadinamuosius išlaisvintojus, bet pamatę, kad tie ponai elgiasi kaip priešai, pakeitė nuomonę ir su žmonomis, vaikais, gyvuliais ir t. t. slėpdavosi

miškuose."[45] Vilniečiai, beje, bent jau tie, kurie laikė save Lietuvos bajorais, pirmaisiais okupacijos mėnesiais daugiausia pasiliko mieste, vildamiesi, kad bus atkurta tikra nepriklausomybė. Deja, Napoleonui, sarmatiškuose Europos miškuose kovojančiam su Anglijos jūrinio pasaulio valdymu, nei Lietuvos, nei Lenkijos, o juolab senobinės jų Respublikos valstybingumas nerūpėjo.

Nors Vilniaus užėmimas buvo svari strateginė sėkmė, atkelianti vartus į abi Rusijos sostines, Napoleonas tuo nepasitenkino. Frankui jau po karo buvo atraportuota, kad visa Lietuva, matydama „Napoleono armiją Vilniuje, kalbėjo: „Su tokia jėga užkariaus ne tik Rusiją, bet ir Indiją." Atrodo, vienas Napoleonas, sprendžiant iš jo susirūpinusio, nepatenkinto veido, buvo kitokios nuomonės. Jis tikriausiai spėliojo, ką reiškė rusų atsitraukimas, ir buvo, ko gero, supykęs, kad Vilniaus užėmimas jam nekainavo bent 20 000 gyvybių, kaip tikėjosi."[46] Šiaip ar taip, prancūzų imperatoriui buvo dar toli iki Indijos, Sankt Peterburgo ar Maskvos. Tačiau gavęs Aleksandro laišką, kuriame buvo siūloma pradėti taikos derybas su sąlyga, kad Didžioji armija tuoj pat pasitrauks už Nemuno, apatiškasis Napoleonas, kaip teigia Caulaincourt'as, įsiuto:

> Aleksandras juokiasi iš manęs. <...> Ar jis įsivaizduoja, kad aš atžygiavau į *Vilna* derėtis dėl sutarčių? Aš atkeliavau, kad kartą ir visiems laikms pribaigčiau didžiuosius Šiaurės barbarus. Jie privalo būti nublokšti atgal į savo sniegynus bei ledynus, kad bent jau ketvirtį amžiaus nesipainiotų civilizuotoje Europoje. Kardas jau kerta; caras suvokia, kad jo kariuomenė jau perskelta į dvi dalis. Jis nori susitarti. Suomijos užgrobimas susuko jam galvą. Jeigu jam primygtinai reikia rasti netikėlių, tegul sau nugali persus, bet tegul nesikiša į Europos reikalus. Mano manevrai išmušė rusus iš balno. Nepraeis nė mėnuo, ir jie klūpos prieš mane ant kelių.[47]

Laukdami tolesnių žingsnių, prancūzai ir jų sąjungininkai atkėlė į Vilnių dalį Europos. Vos tik įsikūrė karinis Napoleono dvaras, iš Paryžiaus tuoj pat atvyko Austrijos, Prūsijos ir Jungtinių Amerikos Valstijų ambasadoriai. Sugužėjus Europos karaliams, princams, kunigaikščiams, baronams ir visokiausiems karininkams bei diplomatams, mieste vėl padvelkė šventiška nuotaika, tik šįsyk iškilmės būdavo dar audringesnės ir puošnesnės. Kunigaikštis Fezensacas prisimena atvykęs į vasariškai saulėtą, švytintį miestą, kuriame „be atvangos kits kitą keitė visuotiniai susibūrimai, pokyliai ir koncertai. Švenčių sūkurio įtraukti, mes vargu ar būtume galėję atpažinti, kad tai dviejų priešiškų kariuomenių nusiaubto krašto sostinė, – sostinė šalies, kurios gyventojai užmiršti ir palikti kęsti visišką skurdą ir neviltį; o jeigu patys lietuviai kartais tai prisimindavo, tai vien norėdami pareikšti, jog lenkai pasiryžę visokiausioms aukoms, kad tik atkurtų savo valstybę."[48] Lietuvos bajorija, pakviesta į Vilnių naujos valdžios, su atgimusios meilės aistra įsiliejo į naujosios ir senosios Europos

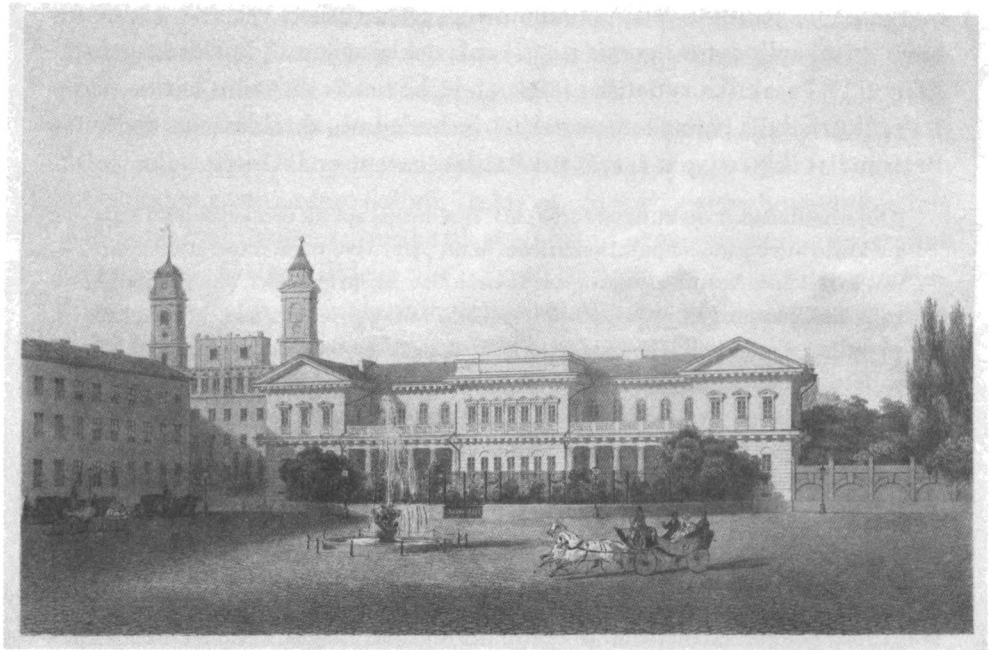

32. Generalgubernatoriaus rūmai Vilniuje. Čia per 1812-ųjų karą buvo apsistoję Aleksandras I ir Napoleonas

aristokratijos gretas. Flirtas ir šokiai kilmingiesiems susuko galvas. Kapitonas Fantinas des Odoards'as, pavyzdžiui, prisimena: žvakių prietemoje galėjęs geriausiai „įvertinti dailiąją *Vilna* lytį, apie kurios grožybes buvau susidaręs palankią nuomonę bažnytinėse pamaldose. Tik šį kartą, matant tas moteris šokių, malonumo ir patriotizmo įaudrintas, mane užplūdo visai kitokia susižavėjimo banga; aš stebėjau, kaip baltos ir putlios jų grožybės, pridengtos tautinių spalvų kaspinais, pakyla ir krenta švelniame valso sūkuryje."[49]

Tai, kad privažiavo nemažai europiečių, dar labiau išryškino Vilnių kaip labiausiai į rytus nutolusią prancūzų užgrobtą vietą. Iš dalies viskas už Nemuno jau buvo Rytai. Šis upės rėžis, žinoma, neturėjo jokio istorinio ar geografinio pagrindo, nes žemėlapyje atsirado tik po paskutinio Respublikos padalijimo, kaip riba tarp vokiečių ir rusų geopolitinių ambicijų. Šimtmečiais Nemunas ne atskyrė Europą, o atvirkščiai – buvo jungianti vingiuojanti Lietuvos ašis. Todėl prie Kauno Orientas dar buvo metafora, reiškianti kažką tolima, nepasiekiama, o Vilniuje, atkeliavus iš vakarų pusės, metafora virto simboliais ir ženklais. Vilniuje Azija jau nebebuvo vien svajonė, o buvo realus tikslas. Todėl kapitonas François Dumonceau, atvykęs į miestą, prie Aušros vartų pamatė „lyg ir vienuolyną su koplyčia. Jo varpinė buvo it dryžuotas

margaspalvis rutulys – pirma tokia mūsų regėta rusiška varpinė. Jos sienos buvo ištisai aplipdytos ilgomis rusiškomis deklaracijomis, kurias magėjo iššifruoti".[50] Pasakiška rytietiška migla apgaubė net Prancūzijos kariuomenės štabą, įkurtą šalia rūmų; ten, po vakarinio budėjimo, karabinierius seržantas Bertrand'as išvydo lyg ir šį tą iš tūkstančio ir vienos nakties pasaulio:

> [Du] miestiečius ir du kitus su turbanais, susėdusius aplink gerai apšviestą stalą, ant kurio buvo patiekta puiki vakarienė. Jiems patarnavo vyrai imperatoriškosiomis livrėjomis. Apstulbęs nežinojau, ar eiti toliau, ar sprukti. Bet, dar nesumojęs, kaip man pasipustyti padus, įeinu ir pakeliu ranką prie savo kariškos kepurės snapelio. „Ko tau reikia?" – klausia vienas iš tų turbanų. „Kampo, kur galėčiau pailsėti. Bet matau, kad čia nėra vietos, atleiskit." – „Jeigu tu vienas, – atsako turbanas, kurį atpažinau: tai Rustamas, imperatoriaus mameliukas, – tai užeik. Tavo divizija visą dieną buvo avangarde. Turbūt visai nusivarei nuo kojų." Nustebęs, kad man taip nuskilo, drąsiai smeigiu šakutę į vištos sparnelį, dar užkandu atšaldyto kumpio ir viską užgeriu puikiausiu vynu. Antrasis turbanas, Murato mameliukas, užsako kvadratinės formos butelį, apipintą šiaudais, ir mes geriame už imperatoriaus, jo garbingos pačios, imperijos princo ir karaliaus Murato sveikatą.[51]

Naktiniai pasivaikštinėjimai ir egzotiški reginiai neigiamai paveikė armijos drausmę. Tūkstančiai kareivių ir karininkų, meilės, spirito, ligos ar tingulio pastūmėti, pradingo Vilniaus labirintuose – tapo dezertyrais. Pasak grafaitės Tyzenhauzaitės, „visose miesto apylinkėse, kaimuose dėjosi didžiausios nedorybės. Buvo plėšiamos bažnyčios, teršiamos šventos taurės, nepagailima net kapinių, išniekinamos moterys".[52] Kariuomenei irgi buvo duota valia plėšikauti, nes ji nebuvo ganėtinai aprūpinta maisto atsargomis, pašarais ar pastoge. Ir kol mieste smaginosi Europos elitas, šimtas tūkstančių kareivių lūkuriavo įsakymų tęsti kampaniją aplinkiniuose kaimuose.

Dumonceau prisimena, kad jo vyrai, uždaryti kažkokio priemiesčio vienuolyno sode, buvo pribaigti ne miestiškų pramogų, bet gamtos rykščių:

> Liūtys pildavo kaip iš kibiro, stingdė ledinis šaltis, ypač sunkiai pakeliamas dėl to, kad ką tik kepino karščiai. Lietaus išplakta ir primirkusi sodo žemė gretai virto pelkynu. Įklimpome mes iki kelių, neturėjome nei šiaudų pasikloti, nei stogo virš galvos, nei malkų laužui. Maža to, užėjo baisus uraganas. Nebegalėdami nei stovėti, nei gulėti, mes sutūpėme purve ant savo mantijų ir snūduriavome; o pabudę pamatėme, kad lietus vis dar žliaugia ir uraganas vis labiau įsisiautėja. Aplinkui krito kaminai ir čerpės. <...> Ginklai ir šaudmenys voliojosi purve. Apgailėtini mūsų laužai buvo užgesę. Arkliai drebėjo ne mažiau už mus. Per naktį keletas vyrų iškeliavo į amžinybę, dar keli mirė kitą dieną, priveikti šalčio ir kančių.[53]

Vossleriui viešnagė nesvetingame Vilniaus užkampyje irgi neteikė džiaugsmo. „Mielai būčiau ilgiau paviešėjęs *Vilna* mieste, – prisiminė vokiečių ka-

rininkas, – bet su mano vežimais tai buvo ir netikslinga, ir nesaugu, o ir jokios naudos iš to nebūtų, nes iš persigandusių gyventojų negalėjai gauti jokio maisto, net ir už nemažus pinigus."[54]

Apskritai maisto nusavinimas labiausiai paveikė žydus. Eugene'ui Labaume'ui, Karališkosios inžinerijos kuopos kapitonui, teko nelaimė būti dislokuotam kartu su savo daliniu Trakuose. „Ši graži vietovė buvo stulbinama priešingybė tam keliui, kuriuo ką tik atvykome, visi gėrėjosi puikia geografine jos padėtimi, žavingu didelio vienuolyno, iškilusio ant kalno virš miestelio, vaizdu. <...> Tie, kas bent kiek nutuokia apie tapybą, nesiliovė grožėjęsi šiuo vaizdingu reginiu. Vidury ežero stovėjo senos pilies griuvėsiai, vienoje jų pusėje patamsėjusios sienos kilo nuo vandens paviršiaus, o kitoje tartum lietė pauksuotą horizontą." Vis dėlto ši vaizdinga idilė tebuvo karo laikų miražas:

> Iš pradžių Trakai atrodė žavinga vieta, bet ši iliuzija išsisklaidė, vos įžengėme į miestą. Vos tik priėjome pirmuosius namus, mums po kojomis puolė būrys žydų, jiems iš paskos – moterys, vaikai ir seniai. Jie maldavo, kad apsaugotume nuo plėšikaujančių kareivių, kurie grobė ir viską naikino jų namuose. Niekuo negalėjome jiems padėti, tik paguosti. Greta mūsų stovyklos nebuvo maisto sandėlių, tad mūsų kareiviai, seniai nebegaudami savo davinių, išgyveno tik plėšikaudami. Dėl to kilo didžiulė sumaištis. Ir ši lemtinga drausmės stoka buvo tiesiog pražūtinga, nes tai visada aiškus ženklas, kad kariuomenė subyrės.[55]

Grande Armée iš Vilniaus be aiškaus tikslo traukė į rytus, vagiliaudama ir persekiodama čionykščius gyventojus. Liepos pabaigoje buvo užimtas Vitebskas, tarsi ir užkariauta visa Lietuva, bet neatrodo, kad kas būtų aiškiai įsivaizdavęs, kur toliau žygiuoti. Segurui, žvelgiančiam iš laiko perspektyvos, tai atrodė lemiamas momentas. „Išvadavus Lietuvą, karo tikslas buvo pasiektas, bet atrodė, kad jis dar kaip reikiant nė nepradėtas įgyvendinti. Buvo įveikta erdvė, bet ne žmonės. Rusijos kariuomenė tebebuvo nesumušta, abu jos sparnai, atskirti pirmojo veržlaus puolimo, dabar vėl susijungė. Mes mėgavomės gražiausiu metų laiku. Napoleonas nusprendė sustoti prie Dniepro ir Dunos krantų – šis jo sprendimas buvo neatšaukiamas. Jis dar labiau galėjo dėl savo ketinimų apgauti kitus, nes apgaudinėjo net save patį."[56]

Negalėdamas apsispręsti, iš pradžių Napoleonas sumanė peržiemoti Lietuvoje. Tačiau jis nenorėjo grįžti į Vilnių, tad liepė išvalyti ir išgražinti Vitebską. Vis dėlto imperatorius šios sostinės neužmiršo, ypač nekariaujančios lyties. Vitebske Napoleonas mėgino sukurti bent jau Europos iliuziją ir „liepė nugriauti kai kuriuos mūrinius namus, gadinančius rūmų aikštės vaizdą, pašalinti griuvenas. Jis pagalvojo ir apie žiemos pramogas. Iš Paryžiaus į Vitebską turėjo būti atvežta aktorių, o kadangi miestas buvo ištuštėjęs, žiūrovių moterų reikėjo pritraukti iš Varšuvos ir Vilniaus".[57] Beje, nuo tokios maskaradiškos

pramogos vilnietes išgelbėjo Napoleono nerimastingumas, nes „šešių ilgų mėnesių, praleistų tarp dviejų upių krantų, nuobodulys jam pasirodė esąs pats baisiausias priešas“.[58] Galiausiai imperatorius nusprendė žygiuoti tolyn į rytus ir rugpjūčio 10 dieną įsakė persikelti per upes.

Kariuomenės nuotaika nebebuvo tokia pakili kaip keliantis per Nemuną vidurvasary. Dauguma baiminosi Rusijos, bet ir vylėsi pergalės, apdovanojimų, grobio. Vossleris savo dienoraštyje išreiškė pasididžiavimą, sumišusį su nerimu. „Mūsų įsiveržimas į tikrąją priešo žemę man kėlė blogiausių nuojautų. Vis dėlto mūsų armijoje buvo šimtai tūkstančių vyrų – stiprių kovos draugų, daugelis jų, keldamiesi per šią lemtingą upę, vis dar džiūgavo. Kitame krante jų laukė spengianti tyla. Kur tik pažvelgsi – tankūs grėsmingi miškai. Retai išsibarstę kaimai apleisti. Nė gyvos dvasios. Mane slėgė šios milžiniškos armijos, kuriai priklausiau, likimas.“[59]

Panašiai, tik kur kas proziškiau ir asmeniškiau, kitapus upės atsivėrusį Rusijos vaizdą piešia ir imperatoriaus kurjeris Marie-Henri Beyle'is, žinomesnis kaip prancūzų rašytojas Stendhalis, prisidėjęs prie kampanijos jai įpusėjus. „Man pačiam čia būti nėra didelė laimė, – skubiai palikęs Paryžių prisipažino rašytojas. – Kaip žmogus keičiasi! Tas mano naujų vaizdų troškulys jau visai numašintas. <...> Ar patikėsite, kad, nepatirdamas didesnių sunkumų nei kiti ir neturėdamas jokių asmeninių nuoskaudų, kartais vos nepratrūkstu raudoti? Šiame barbarų krašte niekas nesukelia atgarsio mano sieloje! Viskas brutalu, apskretę, trenkia fiziniu ir moraliniu dvoku.“ Stendhalis atskriejo kurjerio žirgais į Rusiją dar ryškiai prisimindamas Italijos dvelksmą, kur, eidamas administracines pareigas Milane, aistringai pamėgo operą. Įsimintos dieviškų arijų melodijos atitraukdavo jį nuo rūsčios šiaurietiškos karo tikrovės, apsuptas rudeniškos Rusijos spalvų, jis apdainuodavo pietietiškus džiaugsmus. „Kaskart, kai pamatau [žemėlapyje] Milaną ir Italiją, viskas aplinkui man atrodo dar kokčiau. <...> Įsivaizduoju, kad mano siela gyvena ten, – kurianti, siekianti, besiklausanti Cimarosos, įsimylėjusi Angelą [„La Scala“ operos solistę] siela, – apsupta nuostabaus, švelnaus oro tose aukštumose tarsi žavingose kalvose.“ Tačiau regėdamas Rusijos pakraščius netgi Stendhalis pabunda iš malonių prisiminimų. Milane jis gyveno tarp Alpių ir Vidužemio jūros. Čia, tarp Lietuvos girių ir Azijos stepių, kur „toli nuo šių kalvų plytinčioje lygumoje telkšo dvokiantys liūnai – čia aš esu įmurkdytas, ir niekas pasaulyje, išskyrus gal tik žvilgsnį į žemėlapį, negali man priminti anų aukštumų“.[60]

Rugsėjo 14 dieną, prabėgus savaitei po rugsėjo 7-ąją įvykusio nuožmaus Borodino mūšio, Didžioji armija įžengė į apleistas rusenančias Maskvos apylinkes. Šventos Rusijos širdies – Trečiosios Romos – užėmimas pakėlė kariuomenės

dvasią ir ūpą. „Oras buvo puikus kaip vasarą, – prisimena seržantas Bourgogne, – saulė atsispindėjo ant cerkvių kupolų, ant varpinių, ant paauksuotų rūmų stogų. Daugelio šalių sostinės, kurias jau buvau matęs, tai yra Paryžius, Berlynas, Varšuva, Viena ir Madridas, nepadarė man ypatingo įspūdžio, bet šį kartą patyriau visai kitokius jausmus: aš, kaip ir visi kiti, pajutau kažką panašaus į magišką trauką. Tokiomis akimirkomis, kai žvelgėme į šį nuostabų miestą, pamiršome viską: kančias, mus tykančius pavojus, nuovargį, netektis; jautėme džiugesį, kad pagaliau galėsime įžygiuoti į Maskvą, apsigyventi geriausiuose kariuomenės žiemos būstuose ir pasiekti kitokio pobūdžio pergalių, nes toks iš tikrųjų yra prancūzo kareivio charakteris: po mūšio – meilė, o po meilės – mūšis."[61] Liepsnos mieste dar stipriau pakerėjo okupantus, net nusiminęs ir priblokštas Stendhalis iš intelektinių savo kančios aukštumų gėrėjosi pragarišku ugnies aukuru. „Mes išėjome iš miesto, nutvieksto tokio gražaus gaisro, kokio pasaulis nebuvo regėjęs: iš ugnies susiformavo milžiniška piramidė, kuri, tarsi tikinčiųjų maldos, įsirėmusi į žemę siekė rojaus aukštybių. Virš liepsnų ir dūmų skraistės švietė mėnesiena. Tai buvo stulbinamas reginys, bet norint juo grožėtis reikėjo būti vienam arba apsuptam nutuokiančių žmonių."[62]

Pagaliau, viską nusiaubus gaisrui, spalio 18 dieną Napoleonas nusprendė palikti Maskvą ir peržiemoti daug svetingesnėje Lietuvoje. Bet kitą rytą maždaug šimto dešimties tūkstančių karių armijai įsakyta žygiuoti Kalugos link, Ukrainos kryptimi. Imperatoriškasis seržanto Bourgogne's korpusas iš Maskvos pasitraukė pirmasis, nežinodamas savo galutinio tikslo, nenuspėdamas savo lemties. Netikėtai išdidūs ir savimi pasitikintys prancūzai įsiliejo į kitų, mažiau pasipūtusių europiečių srovę, vinguriuojančią tarsi slūgstanti vilnis pažįstamon tolybėn:

> Po vidurdienio jau buvome pasirengę leistis į žygį, prieš tai kiek tik tilpo prisikrovę maisto produktų į mūsų markitantės motušės Diubua vežimą. Ten nunešėme ir didžiąją sidabrinę vazą, iš kurios gerdavome punšą. Netrukus atėjo naktis. Mes atsidūrėme gausybės vežimų, kuriuose sėdėjo įvairiausių tautybių žmonės, apsuptyje. Vežimai buvo išsirikiavę trimis ar keturiomis eilėmis daugiau kaip ljė atstumu. Čia galėjai išgirsti kalbant prancūzų, ispanų, italų, portugalų ir kitomis kalbomis, mus lydėjo ne tik rusų valstiečiai, bet ir daugybė žydų. Tie žmonės vilkėjo įvairiausiais kostiumais, kalbėjo įvairiomis kalbomis; markitantai, jų žmonos ir vaikai verkė, atsidūrę tokioje baisioje sumaištyje. Keleto iš jų vežimai jau buvo sulūžę; aplinkui visi garsiai šaukė ir keikėsi, ir tas siaubingas nesiliaujantis triukšmas labai mus išvargino. Su skaudama širdimi lenkėme šį milžinišką mūsų armijos konvojų. Jau važiavome Kalugos keliu. <...> didžioji dalis vežimų jau buvo sulūžę, kai kurie iš jų apskritai nebegalėjo važiuoti, nes ratai grimzdo giliai į smėlį. Šen bei ten buvo girdėti prancūziškai šaukiant, kažin kas keikėsi vokiškai, kažkas italų kalba šaukėsi Dievo, o ispanų

ir portugalų – Švenčiausiosios Mergelės Marijos. Kai aplenkėm šią [kalbų makalynę], buvome priversti sustoti ir palaukti kairėje kolonos pusėje traukusių vežimų.[63]

Vossleris, paliktas Didžiosios armijos užnugaryje, taip ir nepamatęs Maskvos, nesijautė artimas demoralizuotiems, bet vis dar arogantiškiems, besistaipantiems Rusijos užkariautojams. Visko regėjusį vokietį sukrėtė akivaizdus drausmės pašlijimas ir moralinis nuopuolis. Po Maskvos karo didvyriai tiesiog ištižo:

> Maskvoje jie plėšikavo ir grobė viską, ką tik įstengė panešti. Jų išvaizda mums kėlė nuostabą. Daugelis neturėjo ginklų, kiti ėjo šiaip ne taip apsiginklavę, bet arba jų muškietos buvo sugedusios, arba jie nebeturėjo šaudmenų. Šie vyrai buvo nebe kareiviai, o marodieriai ir prisiplakėliai, visiškai nedrausmingi, vienas kitas pasidabinęs kokiu karinės aprangos likučiu, dauguma apsikrovę visokiausių spalvų ir rūšių vilnų, drobių, šilkų ryšuliais, vyriškais ir moteriškais kailiais – nuo sabalų iki avikailių, visų pavidalų ir dydžių skrybėlėmis bei kepurėmis, madingais batais ir pusbačiais, variniais, žalvariniais ir geležiniais virtuvės rykais, sidabriniais ir skardiniais įrankiais, alaviniais indais ir lėkštėmis, stiklinėmis, taurėmis, žirklėmis, adatomis, siūlais, vaškuotomis virvėmis ir panašiai; vienu žodžiu, visokiais daiktais, kokių tik galėtų prireikti gerai apsirūpinusiam taikos meto keliautojui, raitam arba pėsčiam, ar jis būtų ponaitis, amatininkas, pirklys, dailininkas, ar dar kas nors. <...> Toks buvo besitraukiančios kariuomenės pirmųjų būrių vaizdas. Jų kasdien gausėjo. Su šia marga draugija, prisidėjusia prie mūsų dalinio, kad būtų saugiau ir jiems patiems, ir jų grobiui, mes keliavome toliau. Drausmė buvo visiškai pašlijusi.[64]

Šiame tautų knibždėlyne, regis, išnyko visi tautiniai, kalbiniai ir religiniai skirtumai, tarsi (modernėjanti) Europa, grįždama atgal prie savo civilizacijos drumzlių, būtų virtusi naujuoju sarmatišku – antikos laikų klajoklių – srautu. Ūmai, bet nuspėjamai ši naujosios Europos tėkmė atslūgo – panišką armijos bėgimą ledais supurtė mirties šokis. „Iki lapkričio 7-osios dangus buvo giedras, – užsiminė Vossleris, – o vėjai ne žvarbesni kaip tokiu metų laiku Vokietijoje. Bet 8-ąją netikėtai užklupo žiema. Kiaurai veriantys gūsiai nuo šiaurės rytų atnešė pūgas ir, spustelėjus šerkšnui, pasidarė taip žvarbu, kad kitą dieną jau buvo nebeįmanoma ištverti šalčio."[65] Rusijos ledynmetis sunaikino paskutinius karinės drausmės likučius, ir „visiems išsivyniojus prisigrobtų drabužių ryšulius, mūsų kolona ėmė panėšėti į maskaradą".[66] Bet iki Vilniaus, pirmo pažįstamo Europos taško, dar buvo likę maždaug aštuoni šimtai kilometrų.

Ties Dniepro upe pasiekęs istorinius Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pakraščius, Napoleonas vėl sutriko. Kadangi „Lietuvos miškai, per kuriuos jis ketino žengti, – mėgino teisinti imperatorių Seguras, – jam buvo nepažįstami, jis sušaukė tarybą iš tų karininkų, kurie per tuos miškus buvo ką tik perėję

siekdami prisijungti" prie Didžiosios armijos. Šie patarė imperatoriui saugiai trauktis į Vilnių per Borisovą prie Berezinos upės, kur kariuomenė galėsianti pereiti per „Lietuvos pelkes medinių tiltų grandine", įtaisyta armijos inžinierių.[67] Praėjus trims savaitėms, išsekinta ligų, alkio, šalčio bei nuolatinių rusų puldinėjimų, šildoma vien vilties apie Lietuvos sostinę, prancūzų armija pasiekė Berezinos krantą. Tuoj pat generolai „nieko nepaisydami, tiktai savęs, pasišovę išgelbėti varganą savo nuosavybę arba savo kailį, žygiavo tarp kareivių, kurie nekreipė į juos dėmesio ir kuriems [karininkai] jau nebepajėgė įsakinėti, tad iš jų nieko nebegalėjai tikėtis. Bendras vargas sutraukė visus juos siejusius ryšius, kartu ištrynė visus rangų skirtumus".[68] Tik fanatikas dar galėjo ko nors reikalauti ir tik beprotis dar galėjo vykdyti įsakymus. Berezinos pakrantėje Bourgogne pakalbino sustirusį karį paradine uniforma. „Paklausiau, kodėl jis taip apsirengęs. Neatsakęs į klausimą jis, stebeilydamas į mane, prapliupo juoktis. Šis žmogus buvo ligonis; tai buvo giltinės juokas, tą naktį vargšelis mirė."[69]

Persikėlimas per Bereziną prasidėjo lapkričio 28 dieną ir turėjo trukti dvi dienas. Upė dar nebuvo visai užšalusi, o kariuomenės inžineriniai daliniai įstengė sukurpti vos du pontoninius tiltus. Paskubom suversti rąstai nuolat grimzdo vandenin nuo plūstančių minių ir prikrautų vežimų svorio. Staiga nuo kairiojo upės kranto rusų baterija paleido ugnį. Chaotiškai atsitraukiančius karius apėmė panika; tiltams liepsnojant, mirtis ir ją lydintys šauksmai pasiekė *crescendo*. „Aibė vežimų, trys sunkieji pabūklai, keli tūkstančiai vyrų, šiek tiek moterų ir netgi vaikų buvo palikti kitapus upės, priešo pusėje. <...> Vieni šoko į vandenį ir mėgino plaukti, kiti kliovėsi plaukiančiomis ledo lytimis. Dar kiti puolė tiesiai į liepsnas ant tilto, trupančio jiems po kojomis. Apdegę ir peršalę, jie mirė nuo dviejų priešingų kankinimo būdų, ir netrukus jų kūnai, susigrūdę kartu su ledu, ėmė daužytis į tilto pastolius."[70]

Pusė leisgyvės Didžiosios armijos pražuvo keldamasi per upę, likusios divizijos ir batalionai, atstovaujantys visoms Europos vėliavoms, Bourgogne's nuomone, virto nesuprantamu „prancūzų, italų, ispanų, portugalų, kroatų, vokiečių, lenkų, Romos gyventojų ir net prūsų" kratiniu.[71] Tačiau persikėlusieji per ugningąjį Berezinos ledonešį „glėbesčiavosi, bučiavosi, sveikino vieni kitus, galėjai pamanyti, kad atkeliavo [prie] Reino krantų, kuriuos nuo čia skyrė keturi šimtai ljė!"[72] Tik nežinia, ar kas dėkojo šventajam Kristupui – Vilniaus globėjui. Berezinos perėja, kaip ir persikėlimas per Nemuną arba Maskvos gaisras, buvo verta „sumanaus dailininko <...>, kuris būtų sukūręs gražų paveikslą! Jis būtų nutapęs peizažą. Medžius, apsunkusius nuo šerkšno, sniego ir varveklių. Fone, tarp apsnigtų spygliuočių, būtų matyti klastingieji baškirai, godžiai laukiantys tinkamos progos pulti grobį. Upė čia

būtų svarbiausia – prireikus ji galėtų simbolizuoti Acherontą, mitinę upę, kuria Cherontas keldavo vėles į dievo Hado karalystę. Prakeiktieji – kairiajame krante, išrinktieji – dešiniajame".[73]

Išrinktiesiems, tarp jų gausybei dezertyrų, *Vilna* tapo švyturiu. Kelyje, o tikriau – pusnynuose, juos žudė šaltis ir alkis; bet ugnis ir liepsnos ne mažiau sėjo mirtį kaip ir ledinės naktys. Tuos, kurie naktį palikdavo laužą be priežiūros, „rytą dažniausiai rasdavo negyvus. Jų lavonus, prišalusius prie žemės, apkraustydavo atėjusieji čia vėliau, jie susėsdavo ant jų prie laužo, vėl susikurto iš suskaldytų jų vežimų liekanų. Kai kurie, nusikapstę iki laužo, geisdami šilumos sukišdavo kojas tiesiai į žarijas ir nusibaigdavo, pusiau suskrudę, pusiau mirtinai sušalę".[74] Nematomas, užpustytas Vilniaus vieškelis „priminė mūšio lauką su tysančiais lavonais". Bet ir tai ramino, „kadangi beveik visą laiką gausiai snigo, vaizdas, kurį regėjome prieš savo akis, neatrodė toks niūrus, koks buvo iš tikrųjų. Žmogus, pasirodo, gali priprasti net prie tokių baisybių. Mūsų jausmai atbuko, ilgainiui tapome negailestingi. Vyrai buvo nejautrūs netgi patiems sau, ką jau kalbėti apie kitus".[75] Gyvuosius apniko klejonės ir abejingumas. „Visų be išimties, bent laikinai, buvo sutrikę protiniai gebėjimai – dažnai tai pasireikšdavo buka letargija. Kariai tai vadino „Maskvos nuosmurgiu"."[76] Kaip teigė Seguras, „per Bereziną persikėlė šešiasdešimt tūkstančių žmonių, o vėliau prie jų prisidėjo dvidešimt tūkstančių naujokų. Iš šių aštuoniasdešimties tūkstančių didesnė dalis žuvo – ir dauguma per paskutines keturias dienas, tarp Molodečno ir Vilniaus!"[77]

Seržantas Bourgogne kaimiškąsias Vilniaus prieigas pasiekė gruodžio 9 dieną karštligiškai klejodamas. Kitą rytą, mirtinai sergantis ir visiškai išsekęs, nežmoniškomis pastangomis su kitais armijos vaiduokliais ėmė slinkti neįžiūrimo miesto link:

> Dvidešimt aštuoni laipsniai šalčio buvo toji riba, kuri visiškai mus palaužė. Jutau, kad galiu nualpti, atrodė, kad skverbiamės pro suledėjusį orą. <...> Neturėjau kuo kvėpuoti, mano nosis apledėjo, lūpos sulipo, akys apžilpo nuo sniego baltumo <...>. Kur degdavo ugnelė, <...> beveik visada būriuodavosi nelaimingi, jau nebepajėgiantys keliauti į priekį kareiviai, pasirinkę geriau mirti nei ištverti tokį pragarą.
>
> Tolumoje jau buvo matyti Vilniaus varpinės. Tikėjausi pakliūti tarp pirmųjų atvykėlių, bet netrukus paaiškėjo, kad mus aplenkė senosios gvardijos šauliai. Jie tvarkingai žygiavo dviejų eilių kolona užtvėrę visą kelią. Tarp jų pėdino seni kariai, kurių barzdos ir ūsai buvo apledėję; tai trukdė eiti nestabčiojant, buvo labai sunku laikytis įsakymo nepažeisti tvarkos. Kai jau buvome priemiestyje, prie vieno iš namų durų aš pamačiau gulintį negyvą savo draugą velitą, grenadierių karininką; grenadieriai į Vilnių įžengė valanda anksčiau už mus.[78]

Net ir prie miesto vartų dauguma nesusivokė, kur esą. „Pusę trijų dienos, – prisimena vienas išlikėlis, permirkusiomis ir nušalusiomis kojomis slinkda-

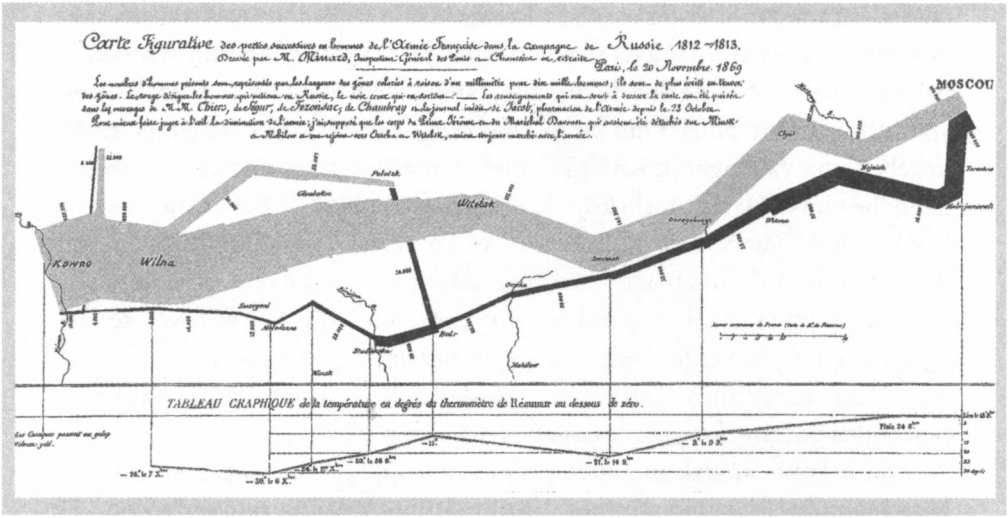

33. Diagrama, rodanti Napoleono kariuomenės žlugimą per 1812 m. žygį į Rusiją (nubraižyta prancūzų inžinieriaus C. J. Minard'o 1869 m.). Čia pavaizduotas dramatiškas *Grand Armée* sunaikinimas, žygio geografinė kryptis, šalčio lygis atsitraukiant. Iš maždaug 400 000 karių, perėjusių per Vilnių ir jo apylinkes kampanijos pradžioje, atsitraukdami iš miesto išėjo tik 8 000

mas baroko bokštų pusėn, – įeiname į didelį miestą, pilną tokių pat nelaimėlių kaip ir mes. Mums pasakė, kad tai *Vilna*."[79]

Napoleonui pabėgus iš Maskvos visi manė, kad jis ketina peržiemoti Vilniuje. Savo žmonai Marie Louise imperatorius apibūdino Vilnių kaip „puikų 40 000 gyventojų miestą", galintį sutalpinti „daug maisto ir kitokių atsargų, surinktų Danzige bei Kenigsberge ir barža atplukdytų Vilijos upe".[80] Prancūzams užkariavus Lietuvą, jos sostinė buvo ryšys tarp *Grande Armée* ir (Vakarų) Europos. Nuolatinis imperatoriškų pranešimų, slaptų direktyvų, biurokratinių nurodymų ir karo suvestinių srautas sureikšmino Vilnių Europos akyse; ir pirmą kartą istorijoje miesto vardas nuskambėjo kaip svarbių susitikimų bei įvykių vieta. Stendhalis, pasiųstas iš Paryžiaus į Vilnių įteikti imperatoriui pašto (kartu ir jo žmonos, Austrijos princesės, Marie Louise laiško), kelionę po Europą laiške savo seseriai nupasakojo taip: „Mano maršrutas į *Vilna* bus toks: į priekį pasiuntęs kurjerį, greitai nukeliausiu iki Kenigsbergo. Bet nuo čia atsivers plėšikavimo grožybės, o Kaune antra tiek: sakoma, kad šio miesto apylinkėse per penkiasdešimt ljė nesutiksi nė gyvos dvasios. <...> Per šiuos nusiaubtus tyrus keliauti labai sunku, ypač ta vargana vienietiška puskariete, kuri bus slegiama tūkstančio paketų – man juos kišo, kas tik galėjo."[81] Be paštininkų, diplomatų ir karių, Vilnių įstengdavo pasiekti ir vienas kitas

civilis. Jaunoji Prancūzijos maršalo, kunigaikščio Oudinot, žmona spalio mėnesį atvyko į miestą slaugyti sužeisto vyro. Jai, kaip ir daugumai atvykėlių, padarė įspūdį rudeninė miesto didybė. „Niekas neprilygsta *Vilna* vaizdui nuo aplinkinių kalvų. Nors *Vilia* bergždžiai vinguriuoja šiomis žemėmis, regis, negebėdama vaisingai jų suvilgyti, virš trisdešimt šešių vienuolynų spindi daugybė nuostabiai iškilusių kupolų ir bažnyčių bokštų."[82] Bet nusileidus nuo kalvų, mieste, jau tvyrojo giltinės tvaikas. Po Vėlinių, pasak lenkų karininko Bangowskio, „Vilnius atrodė visiškai graudingai. <...> Gatvėse, tarsi nusiaubtose maro, pilna sužeistųjų, mirusiųjų ir merdinčiųjų. Nei bažnyčiose, nei ligoninėse nebėra vietos. Netgi nėra kaip nutempti padvėsusių arklių. O vis dar plūsta sužeistųjų vilkstinės nuo Maskvos! Kiekvienam terūpi kaip nors pratraukti pačiam, kitiems užuojautos nebelieka".[83]

Kad ir kokia apverktina buvo padėtis, gruodžio 2 dieną, per aštuntąsias Napoleono karūnavimo metines, Vilnių aštuntą valandą ryto pažadino „21 pabūklo saliutas; tiek pat šūvių iššauta Katedroje giedant „Te Deum"; dar vienas saliutas ketvirtą valandą popiet".[84] Vakare gubernatoriaus rūmuose iškeltas pokylis, kuris, anot svečio prancūzo, pagal tenykštę madą „prasidėjo polonezu, bet tai tik iškilmingas puotautojų pristatymas. <...> Pagal paprotį visi karininkai į pokylį atėjo auliniais batais su pentinais ir jojimo kelnėmis. Dalyvaujančios moterys kalbėjo prancūziškai – tai Vilniuje įprasta".[85]

Nerimas vilniečius galiausiai apėmė gruodžio 6 dieną, kai buvo patvirtintos apkalbos, kad Napoleonas, skubėdamas į Paryžių, aplenkė miestą. Imperatorius įsakė Muratui ir Berthier pasilikti Lietuvos „sostinėje visą savaitę, kad pakaktų laiko kariuomenei atgaivinti ir įskiepyti tiek drąsos ir stiprybės, kad toliau ji trauktųsi jausdamasi geriau".[86] Tą pačią dieną, tik šįsyk jau iš rytų pusės, Vilnių pasiekė Stendhalis. Per stebuklą jam pasisekė gauti prieglobstį prancūzų armijos užimtuose Franko namuose, iš ten dar suspėjo išsiųsti laišką seseriai. „Mano sveikata gera, brangioji. Per tą ilgą laiką, penkiasdešimties dienų, kol keliavau iš Maskvos, dažnai apie tave pagalvodavau. Praradau viską – teturiu drabužius, kuriais vilkiu. Gerai bent tai, kad sulysau. Patyriau didelių fizinių sunkumų ir jokio dvasinio pasitenkinimo, bet visa tai jau praeity, ir aš pasirengęs vėl tarnauti Jo Didenybei."[87] Tačiau vilniečiai jau nebetroško tarnauti Napoleono imperijai. Pasak mieste dislokuoto prancūzų pulko karininko, „buvo uždarytos parduotuvės, užeigos namai ir kavinės, nebeįstengiančios aptarnauti tokios gausybės pirkėjų, o miestiečiai, bijodami, kad mūsų godulys tuoj sukels badą, puolė slėpti maisto produktų".[88] Ir Dumonceau, atvykęs pora dienų vėliau, rado Vilnių jau „beveik ištuštėjusį: viešpatavo ramybė, būstai buvo aklinai uždaryti, tarsi šturmu paimtame mieste".[89]

Prancūzų komendantūra mėgino mieste įvesti tam tikrą tvarką ir padrikus besitraukiančios kariuomenės likučius pertvarkyti į organizuotą armiją; bet dėl to Maskvos išlikėliai tapo Vilniaus lavonais. Seguro akyse „ištisas dešimt valandų, termometro stulpeliui nukritus šešiolika ar septyniolika laipsnių žemiau nulio [27 ar 28 laipsnių pagal Celsijų], tūkstančiai kareivių, maniusių, kad jau pasiekė saugią vietą, krito negyvi – arba sušalę, arba suspausti minios. <...> Reikia pasakyti, kad tie administratoriai nesuvokė, kokia desperatiška kariuomenės padėtis, – keletą valandų nelaimingiesiems mūsų bendraginkliams jie leido mirti iš bado šalia didžiulių maisto atsargų sankaupų, kurios jau rytoj bus užgrobtos priešų".[90] Viltį praradusių kareivių banga susibūrė prie miesto sienos likučių. „Daugelis bėglių Vilnių pasiekė jau gruodžio 6-ąją, – teigė Vossleris, – dvi tolesnes dienas antplūdis buvo neapsakomai didelis, tetrūko, kad prie miesto vartų būtų pasikartojusios kėlimosi per Bereziną scenos, mat upė priešakyje ir rusai užnugaryje. Ir štai 9-ąją taip ir atsitiko, priešakinis rusų dalinys, plėšikaudamas ir žudydamas, įžengė į Vilnių kartu su mūsų ariergardu."[91] Pasak liudytojos prancūzės, atvykusios į miestą slaugyti savo sūnaus, nerimo apimta karių minia prie *Ostra Bramos* puolė „pirmyn, tarsi regėdami Pažadėtąją žemę. Kaip tik čia pražuvo kone visi prancūzai, likę po Maskvos. Grumdamiesi su šalčiu ir alkiu, jie negalėjo patekti į miestą".[92] Dumonceau prisimena, kaip skverbėsi per mirties siaubo apimtą minią: „stumdydamasis, braudamasis, iš visų pusių spaudžiamas, apimtas siaubo, tesuvokdamas, kad viską užmiršus reikia skverbtis pirmyn, nors su kiekvienu žingsniu rizikuoji būti parblokštas konvulsinių spazmų, mūsų trypiamų aukų drebulio".[93] Bet tragiškiausia buvo tai, kad, norint prasiskverbti į miestą, nebuvo būtina veržtis pro (vienintelius) gynybinius jo vartus: Vilnius jau seniai buvo atviras miestas, į kurį patekti buvo galima iš visų pusių. Fatališka miesto apgultis ir tūkstančiai aukų buvo nelaiku įvestos karinės disciplinos pasekmė.

Gavusiųjų Hado krikštą mieste laukė nauji pavojai. Kunigaikštis Fezensacas atsimena brovęsis į „turtingą ir pilną gyventojų miestą", aklai „klydinėjančių apskurusių, išbadėjusių kareivių" apsuptas.[94] Per kelias valandas barono Roch-Gotard'o akyse „*Vilna* tapo tikru labirintu – tiesiog negalėjai susivokti, kur esi".[95] Tačiau kitiems, kaip antai Vossleriui, sekėsi geriau, nes „Lichtenšteino kavinėje" jis sutiko tėvynainių viurtembergiečių; ten, užsibarikadavę, jie ką tik gautą avansą puotaudami prašvilpė per tris dienas.[96] Mažumai pavyko išgyventi, kaip teigia Seguras, tik dėl „lietuvių gailestingumo ir žydų gobšumo", mat pastarieji įsileisdavo juos vidun. „Būdavo graudu žiūrėti, kaip tie bėdžiai negalėdavo atsistebėti vėl atsidūrę gyvenamajame name. Raugintos duonos kepalas jiems atrodydavo didžiausias gardėsis; kokį neapsakomą malonumą jie patirdavo valgydami už stalo. <...> Rodės, jie sugrįžę iš kito pasaulio krašto; taip baisiai smurto ir begalinių vargų buvo išstumti

34. Prancūzų karininkai Vilniuje, vienuolio samariečio išgelbėti nuo čionykščių užpuolikų

iš ankstesnio savo gyvenimo, tokia siaubinga buvo praraja, iš kurios jie kapstėsi."[97] Tačiau dauguma kareivių buvo virtę „gauja, panašesne į kalinių būrį arba į baisias pamėkles negu į kariuomenę", jie bastydavosi ieškodami prarasto gyvenimo skonio, taip ir nesulaukdami paguodos.[98] Ligoniai, sužeistieji ir pamišėliai burdavosi prie bažnyčių ir vienuolynų, paverstų ligoninėmis. Deja, nuniokotos šventyklos nesuteikė atilsio, tūkstančiai buvo „atstumti, tačiau ne gyvųjų, nes čia aukščiausias valdovas buvo mirtis. Keli pasmerkti priglaustieji dar kvėpavo: jie skundėsi, kad labai labai ilgai buvo negulėję lovoje, netgi ant šiaudų, kad palikti beveik be jokios priežiūros. Kiemai, koridoriai ir visos palatos, prigrūstos lavonų, atrodė kaip tikri laidojimo rūsiai".[99]

Naktį speiguotą dangų nutvieksė aukuro atšvaitai. Vilnietė liudytoja pasakojo, jog „vyrai gatvėse susikūrė laužus, kad sušiltų. Tarp liepsnų ir šokčiojančių žarijų buvo matyti tūkstančiai žmogystų. Ant Rotušės dar

plaikstėsi kelios likusios šventinės puošmenos. Žvelgiant pro kylančių į dangų dūmų debesis atrodydavo, kad Napoleono monogramą gaubia šydas".[100] Milžiniškas laužas gubernatoriaus rūmų kieme surijo ne tik Napoleono palapines, lovas ir kelionės rakandus, bet ir puošnią imperatoriškąją jo karietą. Maištingi kareiviai į liepsnas taip pat sumetė ir visus trofėjus, Napoleono pasigrobtus iš Maskvos, – šventas ikonas, auksinius kryžius, Rusijos kariuomenės vėliavas ir brangius senovinius ginklus.

Seržantas Bourgogne tą įvykių kupiną naktį praleido su savo draugu pulkininku Picart'u žydo smuklėje miesto pakraštyje. Jis paklausė Picart'o, kaip jam pavyko užmegzti tokius šiltus santykius su žydo šeima. „Mačiau, kad čia juo rūpinamasi kaip savo vaiku. Jis man patvirtino, kad taip ir yra, kad ši šeima elgiasi su juo kaip su savo sūnumi; visą laiką, kai mes čia buvome liepos mėnesį, jis lydėdavo juos į sinagogą, o kai sugrįždavo, visada būdavo vaišinamas: išgerdavo šlakelį degtinės ir triaukšdavo riešutus." Regis, visą gyvenimą Bourgogne išsaugojo dėkingumą tai vilniečių šeimai už tai, kad palaikė jo gyvybę mirties sūkuryje. „Niekada nepamiršiu įspūdžio, kurį man padarė namas, prie kurio nedelsdami nuskubėjome. <...> Žydas man papasakojo, kad pirmieji šį rytą pas jį užėję kareiviai atrodė labai susikrimtę. Jis mums patarė kol kas niekur neiti iš jo namų, o likti pas jį ir gerai išsimiegoti. Per tą laiką, kol ilsėsimės, jis pasistengs gauti tai, ko pageidavome. Be to, jis paprašė, kad daugiau nieko į namus neįsileistume. Išklausęs jo, aš nusprendžiau išsitiesti ant suolo, stovinčio priešais krosnį."[101]

Kiti kariai taip pat patyrė, kad ištikus nelaimei žydai labai pagelbsti. „Kai niekas nebegalėjo gauti duonos, cukraus, kavos ar arbatos ir pan., jie atnešė mums duonos su prieskoniais. Maža to, jie net sugebėjo išknisti – Dievas žino iš kur – transporto priemonių: arklį, roges, – kai šių niekur nebuvo galima gauti. Jų padedami koks šimtas karininkų ištrūko iš įšalusių Rusijos lygumų. Bet „reikia, kad *le monsieur* turėtų pinigų", ir daug pinigų, nes jie plėšė neapsakomai."[102] Vis dėlto Picart'o apsimetimas žydu Bourgogne'i atrodė sėkmingas pokštas: „Jau seniai nebuvau juokęsis, bet šį kartą negalėjau susilaikyti nesikvatojęs. Kvatojau taip smarkiai, kad net kraujas plūstelėjo man į lūpas. Pikaras vis dar tauškė niekus, kai staiga išgirdome patrankų keliamą triukšmą ir pamatėme pas mus atskubantį šeimininką. Jis atrodė labai sutrikęs, kalbėjo neužsičiaupdamas. Paskui, šiek tiek nusiraminęs, pasakė, kad matė, kaip bavarus kareivius persekiojo kazokai iki pat durų to namo, kuriame buvome įsikūrę."[103] Seržantas nuolankiai spruko iš miesto. „Kai jau buvome už miesto ribų, aš negalėjau nuvyti slogių minčių, kad vos prieš penkis mėnesius mūsų armija – didelė ir stipri – įžengė į Lietuvos sostinę, o dabar iššygiuoja iš jos suvargusi ir sumenkusi."[104]

35. *Grand Armée* traukimasis per Vilnių 1812 m. (pagal J. Damelio paveikslą)

Kazokams supant miestą, apie pasitraukimą buvo lengviau trimituoti negu jį organizuoti. Grafas Seguras įžvelgė išdavystę aukščiausiuose Prancūzijos karinės vadovybės sluoksniuose:

> Vilniuje, kaip ir Maskvoje, Napoleonas nedavė oficialaus įsakymo trauktis. Jis norėjo, kad apie mūsų sutriuškinimą nebūtų paskelbta, norėjo, kad tai savaime išaiškėtų, kad mūsų sąjungininkams ir jų monarchams tai būtų staigmena ir mes, pasinaudodami jų sumaištimi, galėtumėm saugiai pereiti per jų žemes, kol vietos gyventojai dar nenusiteikę prisidėti prie rusų ir mus nuginkluoti. Štai kodėl Vilniuje visi – lietuviai, užsieniečiai, pats ministras pirmininkas – buvo apmulkinti. Jie netikėjo mūsų pralaimėjimu, kol patys to nepamatė; ir kone prietaringas tikėjimas Napoleono genijaus neklystamumu, gyvavęs Europoje, teikė imperatoriui pranašumo prieš priešus. Tačiau tas pats pasitikėjimas savimi ir apgaulingas saugumo jausmas užliūliavo jo sėbrus; todėl Vilniuje, kaip ir Maskvoje, niekas nesirengė imtis kokių nors veiksmų.[105]

Bet Muratas, Neapolio karalius, dabar jau ir Didžiosios armijos vadas, suprato prancūzų ir savo asmeninės nešlovės pasekmes, tad į visas kalbas apie miesto gynybą atkirto ciniška pastaba: „Manęs čia nepaims, šitame myžpuodyje.“[106]

Dauguma kareivių neturėjo nei noro kautis, nei jėgų bėgti, tad nepaisė jokių įsakymų. Tačiau Vilnius apmulkino tuos vargšelius it kerintis sirenų šauksmas:

> Jeigu Vilniuje būtume išsilaikę viena para ilgiau, būtume išgelbėję daug gyvybių. Tas mirtinas miestas mums kainavo beveik dvidešimt tūkstančių vyrų, tarp jų tris šimtus karininkų ir septynis generolus. Daugumą paguldė žiema, o ne rusai, bet pastarieji iš to išpešė sau naudos. Kiti, iš pažiūros fiziškai pajėgūs, jau nebeįstengė priešintis. Nepristigę drąsos įveikti tiek daug sunkumų, jie atidavė savo širdį saugiam užutėkiui [Nemunui] artėjant, likus keturioms dienoms žygio. Manė pasiekę civilizuotą miestą ir, užuot vėl leidęsi į laukinį kraštą, nusprendė pasilikti ir pasikliauti Fortūna. Tačiau jiems ji buvo žiauri![107]

Tiems, kurie suskubo bėgti, buvo ne ką geriau. Gatvėse voliojosi „tūkstančiai lavonų, visai nuogų, daugelis jų subadyti durklais. Bet šiuos nusikaltimus padarė tikrai ne lenkai, – samprotavo kapitonas Charles François, – jie mums rodė didelę simpatiją. Tai buvo ne kas kitas, o Platovo kazokai. Jie žudė ligonius ir sužeistuosius, kuriuos miestiečiai, persigandę tų banditų, išvarė iš savo namų".[108]

Vakarinėse miesto apylinkėse, Kauno link, užvirė skerdynės. Kazokai kaip pati mirtis siautėjo Panerių kalvose. Per sumaištį abiejų armijų kareiviai ėmė naikinti paskutines Napoleono lobyno liekanas. Apimtos masinės beprotybės, abi kariaujančios pusės susivienijo į nešventą sąjungą, genamos vien godulio. Segurui galingoji Europos imperija žlugo įšalusiuose Panerių šlaituose; čia pasibaigė žygis į Indiją ir čia prarastas kelias atgal į Paryžių:

> Mums pergalingai žygiuojant į rytus, ši miškinga kalvelė husarams atrodė tik nedidelis žemės paviršiaus iškilumas, nuo kurio galima pamatyti visą *Vilna* slėnį ir įvertinti priešo jėgas. Iš tiesų šis status, bet neaukštas šlaitas liko beveik nepastebėtas. Tvarkingai traukiantis tai būtų buvusi puiki pozicija atsigręžti ir pristabdyti priešo puolimą, tačiau chaotiškai bėgant tai, kas galėjo būti naudinga, tapo kliuviniu, ir mes aklai skubėdami viską pakreipėme savo nenaudai. Dėl to ši kalva su įgriova tapo neįveikiama kliūtimi, ledo siena, į kurią atsimušė didžiausios mūsų pastangos. Ji išplėšė iš mūsų viską – atsargas, lobyną, grobį ir sužeistus karius. Ši nelaimė buvo neapsakoma, ji pranoko visą ilgą mūsų katastrofų virtinę, nes kaip tik čia buvo negrįžtamai prarasti mūsų pinigų, garbės, drausmės ir jėgų likučiai.
>
> Kai po penkiolikos valandų bergždžių pastangų palydą sudarantys vežikai ir kareiviai sužiuro, kaip pro juos įkalne pralekia Muratas ir bėglių kolona, kai jie pamatė, kaip pats Ney traukiasi su trimis tūkstančiais vyrų, kurie dar buvo likę De Wrede'ei ir Loisonui, kai atsigręžę išvydo ant kalvos sulūžusius bei apvirtusius furgonus ir pabūklus, ant žemės suklupusius mirštančius žmones ir arklius, – tada jie jau nebegalvojo, kaip ką nors išgelbėti, o tik ėmė grobti patys, kol viskas neatiteko priešui.

Lūžęs furgonas, pilnas grobio iš Maskvos, suveikė kaip signalas. Visi puolė prie furgonų, laužė juos ir griebė vertingiausius daiktus. Šią sumaištį pamatę ariergardo kareiviai metė ginklus ir prisikrovė grobio. Jie plėšė taip įnirtingai, kad nepaisė nei iš paskos lekiančių kazokų švilpiančių kulkų, nei jų riksmų. Sako, kad kazokai įsimaišė tarp jų nepastebėti. Keletą minučių europiečius ir totorius, draugus ir priešus buvo suvienijęs pasipelnymo geidulys. Prancūzai ir rusai, visai užmiršę karą, greta kits kito plėšė tą patį furgoną. Taip sparčiai išgaravo dešimt milijonų frankų auksu ir sidabru!

Bet greta šių baisybių buvo ir kilnių poelgių. Tą dieną atsirado ir tokių, kurie visko atsisakė, kad galėtų nešti ant kupros sužeistuosius, kiti, negalėdami iš grumtynių ištraukti savo peršalusių bendražygių, žuvo gindami juos nuo savų kareivių žiaurumo ir nuo priešų smūgių.

<...> Panerių katastrofa yra tuo gėdingesnė, kad buvo lengva ją numatyti ir dar lengviau jos išvengti, nes tą kalvą buvo galima nesunkiai apeiti iš abiejų pusių.[109]

Kalvos viršūnėje Muratą pasitiko artilerijos baterija, ką tik atvykusi iš Vokietijos. Jos vadas paklausė, ką jam įsakys Neapolio karalius. O karalius atšovė trumpai: „Majore, mus išp--o. Sėskit ant savo žirgo ir sprukit."[110] Kunigaikštis Fezensacas, jodamas šuoliais greta Murato, paskutinį kartą pažvelgė į Vilniaus pusę. Rytuose žvilgėjo vos pastebimi miesto bokštai, apgaubti kylančių dūmų skraiste, bet pakalnėje, po arklio kanopomis, jis išvydo žemėje „keisčiausią reginį" – „vyrus, apsikrovusius auksu, bet mirštančius iš bado, [ir] Rusijos sniegynus, žėrinčius pabirusiais paryžietiškos prabangos turtais".[111]

Pirmieji rusų armijos žvalgai, kazokų pulkas, pasiekė Vilnių iš vakarų pusės ir užkirto kelią bėgančiai Napoleono kariuomenei. Kazokams vadovavo ekscentriškasis poetas Denisas Davidovas, nerodęs gailesčio nei gyviems, nei mirštantiems priešų kariams:

Nuo Naujųjų Trakų iki Panerių kelias buvo švarus ir lygus. Bet nuo Panerių, kur atsišakoja kelias į Kauną, per kalnus negyvų žmonių ir arklių, gausybę vežimų, lafetų ir sprogmenų dėžių buvo sunku prasibrauti. Daugybė leisgyvių priešo karių gulėjo sniege arba ieškojo prieglobsčio vežimuose, laukdami šalto ir alkano savo galo. Man kelią nušvietė liepsnojančios medinės trobelės ir lūšnos, kuriose likę bėdžiai degė gyvi. Mano rogės vis atsitrenkdavo į mirtinai sušalusių arba merdinčių žmonių galvas, kojas ir rankas. Kelionę iš Panerių į Vilnių lydėjo negirdėtas kenčiančių žmonių aimanų bei riksmų choralas, protarpiais išsiliejantis tarsi į kokią džiaugsmingą laisvės giesmę.[112]

Tačiau kiti į Lietuvos Vilniaus gubernijos sostinę grįžtantys caro armijos karininkai, apimti ne tokių patriotinių jausmų, buvo linkę į graudesnius apmąstymus. Tiekimo dalies karininkas baronas Borisas Üxküllis, jaunas Pabaltijo vokietis, kurį laiką sekė kazokų dalinių pėdomis, kol galiausiai gruodžio 1

dieną (pagal rusų kalendorių) pasiekė Vilnių. Jis irgi keliaudamas regėjo košmariškų vaizdų, bet, skirtingai nei Davidovas, negirdėjo pergalės klyksmų, tik stebėjosi savo paties abejingumu. „Ėjome pro visus tuos vaiduoklius, visus tuos lavonus ir nejutome šiurpo, nes buvome visai apsipratę su šio niokojančio karo siaubu. <...> Aštuonias dienas mes žiūrėjome į visa tai ir aštuonias dienas mane supo tos baisybės, aštuonias dienas negalėjau užsimerkti – tie vaizdai niekada neišdils man iš atminties. Koks žiaurus tampa žmogus, praradęs gailestingumą ir užuojautą! Kazokai vis tyčiojosi iš tų vargšų."[113]

Davidovui atkariauta *Vilna* spindėjo imperine didybe. „Jo Šviesybei prisistačiau gruodžio 1-ąją. Kokie pasikeitimai generaliniame štabe! Anksčiau jis įsikurdavo sugriautame kaime ir padūmavusioje pirkioje, apsuptoje sargybinių, arba rąstų namelyje su sulankstomosiomis kėdėmis, o dabar [Vilniuje] aš išvydau rūmų kiemą, pilną prabangių karietų, ir pulką lenkų didikų paradinėmis uniformomis, taip pat paimtus į nelaisvę generolus ir visur vaikštinėjančius mūsų armijos generolus bei štabo karininkus!"[114] Tačiau Üxkülliui atkariautas miestas atrodė kitaip. „Galų gale atvykome. Kokia laimė! Koks džiaugsmas! Turėjome pergalingai įžengti, bet viskas buvo panašiau į maskaradą. Skirtingų pulkų apranga buvo tikrai groteskiška, ir kai surengėme paradą vakar atvykusio imperatoriaus garbei, šis negalėjo sulaikyti juoko."[115]

Imperatoriška kariuomenės apžiūra rusams reiškė atokvėpį nuo karo veiksmų; ir užuot persekioję Napoleono kariuomenės likučius už imperijos ribų, rusų kariai gavo mėnesį pailsėti.

Aleksandras Vilniuje apsistojo tuose pačiuose Lietuvos generalgubernatoriaus rūmų kambariuose, kuriuose rengdavo priėmimus anksčiau, prieš prancūzams įsiveržiant birželį, ir kuriuose miegodavo Napoleonas. Bajorų bei miestiečių namuose aplink rūmus susirinko ir visi rusų karo vadai, ir sąjungininkų – britų – atstovai aptarti tolesnės karinės bei politinės strategijos. Vilniaus susigrąžinimas visiems teikė taikos viltį, o daugelis rusų kariškių, atvykę į Lietuvos sostinę, jautėsi lyg sugrįžę namo. Čia Üxküllis susitiko su jaunesniuoju savo broliu ir patogiai įsikūrė elegantiškuose „madam de Zidlerovos", jaunos ir „stulbinamai gražios" našlės, namuose. Jaukiame ir moteriškai šiltame našlės salonėlyje – o ji, pasak barono, po vyro mirties „neatsižadėjo šio pasaulio malonumų" – viskas buvo „užmiršta: pavojai, alkis, vargas, šaltis ir liguisti karščiavimai". Vilnietiškų namų aplinkoje tarp jaunojo karininko ir našlės begėdiškai sparčiai įsiliepsnojo meilė. Apsistojęs jos moteriškai jaukiuose apartamentuose, jau trečią dieną Üxküllis vadina ją dievybe, žadinančia jausmus ir vaizduotę; o dar kitą dieną našlė atsiduoda jo kaitrai, apvainikuodama jį „savo meile" ir pavadindama savo meilužiu. Todėl Vilniuje speiguotos dienos bėgo, kaip rašė

36. Aleksandras I priima kariuomenės paradą 1812 m. gruodį, Rusijos kariuomenei užėmus Vilnių (iš A. Čičerino dienoraščio)

Üxküllis dienoraštyje, kupinos ugningų „juokų ir pokštų". „Mano žavioji šeimininkė pagal savo tėvynainių įpročius kartais atsisėda man ant kelių ir nesivaržydama mane glamonėja. O kad pagreitinčiau savo pergalę ir jos kapituliaciją, privalau prisipažinti jai savo aistrą." Kol vieną tamsią ir šaltą žiemos naktį „masinamas neregimos šviesos, galiausiai prisiliečiau prie lovos, kupinos tokių žavesių, tokių lobių. Mane pasitiko dvi putlios rankos ir prispaudė prie krūtinės, švelnesnės už persiškus šilkus, nekantraujančios ir virpančios iš malonumo. Meile liepsnojančios lūpos ieškojo mano lūpų, jau ir taip godžiai skanaujančių slapčiausias jos grožybes. Įlįsti po antklode, apglėbti dievišką jos kūną ir bent akimirką ištirpti geismų upėje." Tarsi atspindėdama karo meną, meilės pergalė irgi turėjo savo kainą. Po kelių karštų naktų Üxküllio jėgos išseko: „Tik bijau, – užsiminė baronas, – kad jei viskas klostysis *per greitai* ir *per dažnai*, mano nusilpusiam kūnui tai gali būti pražūtinga."[116]

Vilniaus namus šildė meilės židiniai, o miesto gatvėse karaliavo atšiauri žiema. Generolas Robertas Wilsonas, Britanijos karo atašė, siųstas į Rusijos imperatoriškąjį dvarą, į miestą atvyko gruodžio 17 dieną ir išbuvo ten per Kalėdas ir Naujuosius metus. Jo dienoraštis atskleidžia mirties pergalę šalčio triumfo įkalintame mieste:

Gruodžio 17 d., *Wilna*

Atvykau į *Wilna* kaip tik tuo metu, kai maršalas [Kutuzovas] rengėsi vakarieniauti. Iš kančių kupinų lygumų patekau tiesiai į puotą. Po vakarienės susiradau savo būstą – ištaigingus vasaros rūmus, žiemą sukaustytus ledinio šalčio: židinio nėra, tik viena krosnelė, tad kambaryje, kuriame man reikia sėdėti ir naktį ilsėtis, aštuoniolika laipsnių šalčio. Čia išgirdau, kad lordas iš Tyrconnelio susirgo apsistojęs pas anglą, *Wilna* universiteto profesorių. Tuoj pat nuėjau jo aplankyti ir sužinojau, kad jis sirgo sunkiai, bet dabar jau sveiksta. <...> Tą vakarą nuėjau į teatrą ir beveik sušalau į ragą. Kadangi tai buvo valstybinis renginys, turėjau pasilikti iki galo, bet kalenau dantimis, o atsistojęs vos pajudinau kojas. Salėje nebuvo nė vienos damos, dėl to buvo dar nykiau.

Gruodžio 26 d., *Wilna*

20 d. mirė George'as, Tyrconnelio grafas, dvidešimt penkerių metų. <...> Jis turėjo tokį gyvą protą, buvo tokių nugludintų manierų, kad niekada nepažemindavo kitų žmonių. <...> 22 d. jo palaikai buvo nešami į kapą, lydint dviem imperatoriškosios gvardijos kuopoms, ir pakasti su didžiausia pagarba. Aš, žinoma, buvau svarbiausias gedėtojas. Renginys buvo iškilmingas, jį lydintys muzikos garsai be galo jaudinantys. Keistai sukurtas tas žmogaus protas – regimos kančios retai kada sulaukia nuoširdžios užuojautos, o įsivaizduojamos nelaimės ir vargai ištirpdo įpročio ir filosofijos šarvus. <...> „Koks keistas pasaulis!" – lyg ir taip tarė Adomas į jį įžengęs, šitai ištars ir paskutinis žmogus. <...> Vakar buvo imperatoriaus gimtadienis. Paradas, konfidencialus pasitarimas su imperatoriumi, kariniai pietūs ir dvidešimt laipsnių šalčio – tokie šio ryto įvykiai. Vėliau maršalas ištaisė prabangią valstybinę vakarienę imperatoriaus garbei, atsidėkodamas, kad buvo apdovanotas Šv. Jurgio pirmojo laipsnio ordinu.[117]

Staiga po speigo stojo atlydys, bet netikėtai šiltos Kalėdos Wilsonui priminė, kad miestui gresia naujas mirtinas pavojus. Švenčiant pergalę, labiau už viską Vilniui reikėjo atsikratyti velionių. „Ligos mieste pavojingai išplito. Per penkiolika dienų mirė devyni tūkstančiai belaisvių, vien per aštuoniolika valandų – septyni šimtai. Didelis mirtingumas neišvengiamai griebė ir tenykščius miestiečius. Gydytojai liepė deginti šiaudus prie kiekvieno namo, bet užkrečiamo oro taip nebuvo galima išvalyti, o dar, tarsi lemtis būtų nusprendusi paskleisti užkratą kuo plačiau, pastarąją parą įsivyravo atodrėkis."[118] Suledėję lavonai aptirpo ir gracingas baroko bažnyčias bei vienuolynus pavertė puvėsingais urvais – dvėseliena trenkiančiais pragaro vartais:

Šv. Bazilijaus ligoninė tapo siaubingiausia ir šlykščiausia vieta mieste: koridoriuose vienas ant kito buvo suversti septyni tūkstančiai penki šimtai kūnų – lyg švino luitai; visur voliojosi stipenos; išdaužyti langai ir sienos buvo užkamšyti kojomis, rankomis, stuomenimis ir galvomis, kad tas oras per kiaurymes nepasiektų gyvųjų.

Atitirpstančių kūnų puvimas, kai susiliesdavo visokios dalys ir vyko irimas, skleidė baisų dvoką.[119]

Pūvantys lavonai kantriai laukė tinkamo momento surengti paskutinį mirtiną puolimą. „Pavasarį miestas turėtų virsti tikra atvira kripta. Visos gaišenos, išvilktos iš gatvių ir ligoninių, didelėmis krūvomis suverstos netoli miesto, žiemą vilkų nesuryti griaučiai paskleis užkratą po miestą, kuris dėl savo topografinės padėties visada skendi miglose."[120]

Visą mėnesį keliavęs per siaubingą mirties kraštovaizdį, Aleksandras Čičerinas, žemo rango rusų karininkas ir tapytojas mėgėjas, svajojo atkovotame Vilniuje rasti įprasto namų gyvenimo likučius. Į šį miestą jis buvo perkeltas su savo daliniu prieš kelis mėnesius, vasaros pradžioje, ir dabar tiesiog vylėsi „šiek tiek pailsėti nuo žygio, padoriai pavakarieniauti, nueiti į teatrą, pasivaikščioti bulvarais ir susitaisyti drabužius".[121] Tikriau – tiesiog norėjo pasimėgauti puoduku geros kavos ir gabalėliu gardaus naminio pyrago.

Čičerinas buvo apsistojęs viename name netoli rūmų ir matė, su kokiu užmoju buvo rengiamasi Rusijos imperatoriaus atvykimui skirtoms trijų dienų linksmybėms – pokyliams, vakarėliams, koncertams ir teatro spektakliams. Bet, būdamas žemo rango, jis nepateko tarp kviestinių šventės svečių ir jam beliko mėgautis ja iš tolo. Todėl Vilnius jam regėjosi ne pergalės šviesoje, o iliuzinės taikos šešėlyje. „Aš nėjau į teatrą, vakarykštis pokylis praėjo be manęs, nedalyvavau kariniuose paraduose, rikiuotėje ir apskritai nesilankau viešuose sambūriuose. Taip, vos nepamiršau: vakar buvau nuėjęs pasižiūrėti iliuminacijų, bet šiaip klaidžioju miesto gatvėmis tarp minios ir mėginu iššifruoti nepažįstamas [šios vietos] kriptogramas kaip mąslus filosofas."[122] Kitaip nusiteikusiam Üxkülliui, kad ir įsijautusiam į meilės nuotykį, magėjo patyrinėti miesto gyvenimą. Jam vieši reginiai neatrodė labai ezoteriniai: „Šį vakarą apsilankiau teatre – nors ne viską supratau, kas buvo kalbama, nesunkiai perpratau, kad tas teatras nelabai ko vertas; orkestras išvis pasibaisėtinas. Susirinko daug publikos, nors dauguma bajorų jau išvažiavę į savo dvarus. Moterų, kurios savo moralę laiko piniginėse, o nekaltybę dengia kykais, čia gana daug, bet man jos šlykščios, nes aš meilinuosi savo našlelei."[123]

Nors Čičerinas, kaip ir Üxküllis, manė esąs „gimęs mirti už tėvynę", trumpa viešnagė Vilniuje pakirto jo tikėjimą karu.[124] Bevaikščiojant po miestą, melancholiškos nuotaikos peraugo į nerimą, suvokus, kad žmogaus sielai pergalė žudant kitus gali būti tokia pat pavojinga kaip ir pralaimėjimo kartėlis:

Viskas, ką matau aplinkui, mane slegia. Esu vienas kambaryje, mane kamuoja melancholija bei neišsipildę troškimai, ir net neturiu su kuo pasikalbėti. Atsistoju, apsirengiu ir išeinu į lauką, kur tikuosi stebėdamas gatvės gyvenimą atsikratyti

beviltiškumo jausmo. Tačiau kiek daug keisčiausių žmonių sutinku vaikštinėdamas. Argi tai sveikatos sergėtojai, ginantys mus nuo epidemijų? Ar ši bedalė siela prašo pagalbos? Tučtuoj atsikratyk jos, nes ji platina ligas. Ar matai tą vos kvėpuojantį vargšą prie laužo, turinčio panaikinti epidemijos pavojų – sudeginti bacilas? Greitai spruk, – bet jeigu esi tikrai toks gailestingas, kaip manaisi, turėtum nudurti jį aštriu peiliu, nes tai vienintelis geraširdiškas veiksmas, kurio jis gali iš tavęs tikėtis.

O dabar malonėk nueiti su manim į šurmuliuojančią pagrindinę gatvę, tu pamatysi koktų reginį – šio pasaulio chaosą! Čia visi laksto, laukia už durų, susispiečia prie langų. Generolas pradeda pokalbį su biurokratu ir mėgina įsiteikti jam saldžialiežuvaudamas. Valdininkas šiurkščiai išvaiko minią – jis skuba: jam pečius slegia tėvynės likimo našta.

Tiesiog neįmanoma nusakyti, ko prisižiūri gyvendamas netoli Imperatoriškojo štabo ir kokią melancholiją įvaro visa ta maišatis! Ar gali būti, kad ši baisybė, slepianti durklą po draugiškumo kauke – šie ore pasklidę nuodai, kylantys nuo kokio nors nesveiko kvėpavimo ir viską persmelkiantys maloniu gėlių aromatu, – visada pagauna žmones ir pakursto nuodėmingus jų norus? Ar gali būti, kad tėvynės meilė, tiesa, protas ir teisingumas – net visi kartu – neįstengs sukliudyti šiam baisingam jauduliui plisti po miestą tarsi bjauriai ligai?![125]

Galiausiai Čičerinui *Vilna* pasirodė vien realybės miražas, „iš tolo tokia maloni vieta, įmantri ir išpuošta fantazijomis, bet čia neįmanoma rasti nieko pasigėrėtino“.[126] Tad Kūčių dieną gavęs įsakymą išvykti, jis atsisveikino sarkastiškai: „Sudie, *Vilna*, sudie visiems laikams.“[127]

Üxküllis, išvykdamas iš miesto Naujųjų metų dieną, nebuvo nusiteikęs taip niūriai. Jo romanas su našle baigėsi lyg komiškas *opéra bouffe* finalas. Sumanęs patikrinti našlaujančios gražuolės ištikimybę, baronas paragino savo bičiulį ir kambario draugą jai pasimeilinti. Madam de Zidlerovai „užkibus ant šio masalo“, kariškis suvokė, kad jo sėbras „laimėjo pergalę“. Deja, meilė, kaip ir pergalė, nėra amžina: „Bet ar gali taip būti? Tikrai nemaniau, kad ši moteris tokia pasileidusi <...>, bet ko aš čia guodžiuosi. Tiesą sakant, verčiau tikėti tik puse to, ką moterys sako. Sudie, *Vilna*, žavingiausias mieste. Kada gi aš vėl tave pamatysiu?“[128]

Josefo ir Christine Frankų „pergalingo grįžimo į Vilnių“ teko palaukti iki 1813 metų vasaros pabaigos. Regis, mieste visi nekantriai laukė, kada galės pasimatyti ir pasisveikinti su šia pora, tarsi jų atvykimas būtų skelbęs galutinę karo pabaigą. Simboliška (nors tikriausiai to dar nežinojo nei Frankai, nei vilniečiai) buvo ir tai, kad vienietiška pora į savo apniokotą butą Pilies gatvėje persikėlė rugpjūčio 12 dieną, kai Austrija oficialiai paskelbė karą Napoleonui. Nors taika buvo atkurta, Frankus sugrįžimas namo šiurpino, nes Vilniaus

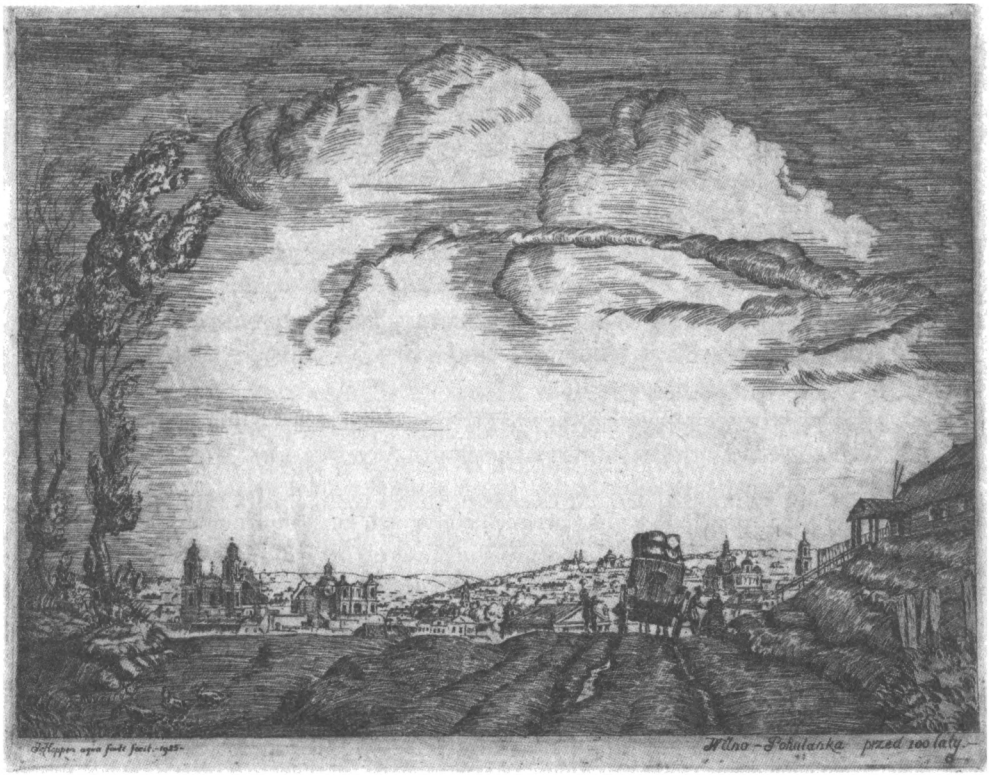

37. Vilniaus vaizdas nuo aplinkinių kalvų XIX a. trečiajame dešimtmetyje

generalgubernatorius Korsakovas patarė jiems prieš įsikuriant bute „nedelsiant apžiūrėti, ar nėra užsilikusių lavonų arklidėse, užkaboriuose, rūsiuose, palėpėse ir kitur". Vis dėlto, pačių Frankų nuostabai, jų butas, „pasitarnavęs tokiai daugybei karo žmonių, dar buvo tinkamas gyventi".[129]

Žinių apie Didžiosios armijos okupuotą Vilnių Frankas daugiausia sėmėsi iš nuogirdų bei vilniečių pasakojimų, bet aprašydamas prancūzų pasitraukimą pasirėmė mažai žinomo dailininko (J. Damelio) paveikslu:

> Visi Vilniaus gyventojai, su kuriais teko kalbėtis, vis pasakodavo apie neįtikėtiną reginį – Napoleono armijos traukimąsi per Vilnių. Vienas jaunas dailininkas nutapė paveikslą, vaizduojantį tą tragišką maskaradą. Sakau „maskaradą", nes per groteskiškus apdarus ir dangalus sunku atpažinti kareivius. Vienas – be šalmo, užsimaukšlinęs moterišką aksominę skrybėlaitę, su juodu satino apsiaustu <...>. Visų veidai kupini nevilties. Grodekas [antikinės filologijos profesorius vokietis] šiame neregėtame prancūzų sugniužime įžvelgė prancūziško ir gališko charakterio ypatumą. Laimėjusius pergalę galus ištikdavo įžūlios linksmybės priepuoliai; pralaimėjimas juos taip sukrėsdavo, kad, paimti į nelaisvę, pakvaišdavo iš nusimi-

nimo. Profesoriaus Kapelio nuomone, jo tautietis Makiavelis seniai tai pastebėjo, palyginęs laimėjusius prancūzus su liūtais, o pralaimėjusius – su triušiais.[130]

Daug konkrečiau ir vaizdingiau Frankui buvo pranešta apie mirtinus atlydžio padarinius:

Vilniuje ir jo apylinkėse tysojo 40 000 lavonų: dauguma uniformuoti, sustingę nuo šalčio tokiomis pozomis, kaip užtiko mirtis arba kaip išdykaudami nutaisė gatvių padaužos. Tokia jų gausybė vertė baimintis visuotinės infekcijos, bent kiek atšilus. Buvo liepta masiškai laidoti. <...> Laidojo grioviuose, kuriuos prancūzai buvo išrausę gynybos tikslais: *Inciderunt itaque in fossam quam sibi ipsi fecerunt.*[131]

Spartų palaikų laidojimą prižiūrėjo Franko kolegos, ir iki vasaros miestas buvo švariai išvalytas. Laimė, Frankams atvykus, nei epidemijos, nei lavonų jau nebuvo nė ženklo. Pats Frankas teigė, kad epidemijos protrūkio išvengta dėl sumanių ir veiksmingų naujai paskirtos rusų valdžios tarnautojų veiksmų. Bet padėjo ir tai, kad mieste buvo likę mažai gyventojų, nes daugelis pasitraukusiųjų, ypač bajorų, neskubėjo grįžti iš kaimų. Karo nualintame Vilniuje maisto vėl būta apsčiai, o graži vasara žadėjo gausų derlių, tad turgaus kainos greitai sugrįžo į prieškarinį lygį. Iš visų Lietuvos miestų, kuriuos Frankai aplankė keliaudami namo, *Vilna* atrodė mažiausiai nuniokota. Iš tiesų profesorius miestą rado netgi geresnės būklės negu prieš karą, nes generolas Korsakovas per miesto valymo kampaniją „buvo įsakęs pašalinti krūvas mėšlo iš apylinkių, įrengti pasivaikščiojimo takus, prisodinti medžių, perdažyti namus ir bažnyčias. Kai kur jis, deja, persistengė: liepė nubalinti Šv. Jono bažnyčios fasadą, ir buvo užteptas XV amžiuje Vilniaus mieste siautusio maro paveikslas".[132]

Pokario Vilniuje Franko lojalumas Rusijos imperijai sukompromitavo jį daugelio vilniečių akyse. Nors caras paskelbė visuotinę amnestiją visiems, tarnavusiems Napoleono armijoje arba okupaciniam režimui, miestą vis dar skaldė didelis Rusijos ir Prancūzijos (ir kartu Lenkijos) rėmėjų tarpusavio nepasitikėjimas ir priešiškumas. Šio priešiškumo epicentru tapo universitetas – daug studentų įstojo į *Grande Armée* ir jai traukiantis žuvo. Dauguma profesorių irgi pritarė Napoleonui kaip Lietuvos vaduotojui. Vis dėlto universitetas, nors ir nuoširdžiai rėmė Napoleoną, neišvengė Didžiosios armijos plėšikavimo. Per trumpą prancūzų valdymo metą jo pastatai buvo paversti kareivinėmis ir ligoninėmis, beveik visi moksliniai prietaisai ir akademinis inventorius išplėšti arba sunaikinti. (Sklido gandai, kad alkani kareiviai išgėrė ir suvalgė visus alkoholyje išmirkusius anatomijos preparatus, sukauptus universiteto klinikoje.) Rusų valdžia dėl padarytos žalos kaltino kolaboravusius profesorius, tad senajam rektoriui Šniadeckiui teko atsistatydinti, o į jo vietą buvo pasiūlytas carui lojalus Frankas. Suvokdamas keblią politinę Europos

ir Lietuvos situaciją, jis tokios garbės atsisakė, vildamasis išsaugoti akademinį nešališkumą ir profesinį savarankiškumą. Nors vietos bajorai buvo nusiteikę prieš rusus, vilniečiai siekė caro palankumo. Caras Aleksandras vėl užsuko į miestą 1815-ųjų vėlyvą rudenį, po Vienos kongreso, kur buvo naujai pertvarkytas politinis Europos žemėlapis ir Rusijai priskirta Lenkijos dalis su Varšuva. Vilniečiai, pasak Franko, sielojosi, kad Lenkija užtemdys Aleksandro širdyje Lietuvą. Tačiau išgirdęs tokius jų nuogąstavimus, Rusijos imperatorius patikino vilniečius, kad myli tik savo brangų Vilnių ir visada rūpinsis jo gyventojų gerove.

Frankai stengėsi padėti daugeliui pokario metais mieste likusių pabėgėlių ir karo belaisvių. Dviejų armijų nusiaubtas Vilnius tapo veikiau tarptautiniu miestu ir kartu perėmė bendraeuropietiškas problemas. Vienoje susirinkę diplomatai ir valdovai rūpinosi politiniais Europos reikalais, o Frankai narpliojo žmogiškus, šeiminius, kazusus. Mieste, be užsieniečių vokiečių ir prancūzų, atsirado nemažai kalbančiųjų itališkai. Todėl Frankus iš visos Europos užplūdo laiškai, kuriuose buvo prašoma pagalbos:

> Ne visi žinojo, kad karo metu buvau pasitraukęs iš Vilniaus. Tėvas [Vienoje] gavo daugybę prancūzų, olandų, vokiečių, ypač italų šeimų laiškų su prašymais, kad aš pasidomėčiau jų giminaičių, Rusijos karo belaisvių, likimu, kad mirties atveju parūpinčiau mirties liudijimus, tokius reikalingus paveldėjimo ir kitais reikalais. Tokio pobūdžio pavedimų buvau gavęs Vienoje ir aš pats; viską atlikau kaip galima geriau, padedant ponui Hornui [Lietuvos karo belaisvių vyriausiajam prižiūrėtojui]. Nors ir kupinas geriausių norų, jis suteikė žinių tik apie nedaugelį. Gausybė karių sušalo keliuose, sudegė karo stovyklose, paskendo upėse, mirė badu šalia savo kritusių arklių, nes nebeturėjo jėgų paduoti pašaro, buvo užmušti, išžudyti rusų valstiečių ir Lenkijos žydų. „Ar nesuteiktumėt žinių bent apie tuos, kurie mirė ligoninėse?“ – paklausiau pono Horno. „Be abejo, bet tik apie tuos, kurie mirė jau įvedus tvarką. Mat anksčiau nebuvo jokių galimybių registruoti sergančiuosius ir mirusiuosius“, – atsakė jis.[133]

Tarp išlikusiųjų po karinio prancūzų žygio Frankas surado savo sesers vyrą pulkininką Peternellį iš Badeno. Be to, profesorius sutiko kai kuriuos savo kolegas, pažįstamus ir net buvusius studentus iš Austrijos, Prancūzijos, Savojos, Tirolio, Lombardijos, Vestfalijos, Čekijos, Toskanos ir Neapolio. O jo žmona tarp pabėgėlių rado buvusį savo kolegą, garsų italų operos dainininką Tarquini – jis buvo nuvežtas į Maskvą, kad linksmintų Napoleoną.

Karas labai pablogino ir psichologinę vietos gyventojų būklę, ir fizinę jų sveikatą. Tad Frankas, žinoma, galėjo dabar būti dar naudingesnis. Sugrįžęs į Lietuvą, tuoj pat ėmė nagrinėti geografines ir socialines įvairių ligų trajektorijas. Jo nuostabai, niekas dar nebuvo parašęs mokslinio traktato apie li-

gas, plintančias tarp žmonių po karo. Franko manymu, buvo būtina atkreipti dėmesį ne tik į „šiltinę, dizenteriją, viduriavimą, skorbutą, geltligę, bet ir į niežus. Taikos metais jais serga tik visuomenės padugnės ir kareiviai, o per karą jais užsikrečia daugelis, mat pas žmones apgyvendinami niežuoti kareiviai. Lietuvoje niežai plinta dar ir todėl, kad kareiviai lengvai įsileidžiami į šeimas. Šiaip ar taip, šią ligą aptikau ten, kur mažiausiai tikėjausi. Ligoniai net nežinojo, kad turi niežų, aš juos ištraukiau iš tos nežinomybės".[134] (Beje, niežų simptomai gali būti retkarčiais sutapatinami su pirminiais sifilio požymiais.) Frankas taip pat nurodė, kad esama tiesioginio ryšio tarp dažnesnių širdies bei kraujagyslių veiklos sutrikimų ir karo sukeltos įtampos. Jis netgi mėgino tirti ir aprašyti simptomus psichologinio sutrikimo, kuris dabar vadinamas potrauminio streso sindromu.

Kartu Frankas susidomėjo *plica Polonica*, vadinamojo lenkiškojo kaltūno, plitimo teorija. Šiai negaliai tirti ir įveikti jis sudarė detalų planą ir pasiūlė jį karališkajai Lenkijos Vyriausybei. Gydytojas kaltūną vadino nacionaline (lenkų) rykšte – įvairiausių „lėtinių užkrėtimų ir vietinių sąlygų" padariniu. Ši neganda, teigė profesorius, daugiausia vyrauja Lenkijoje, bet pasitaiko ir su ja besiribojančiose provincijose, tad pakenkia ne tik dabartiniams šio krašto gyventojams, bet ir būsimosioms kartoms. Frankas skelbė, jog kaltūnas, – siaubinga ir mirtina liga, – „apima ne tik plaukus, bet ir kitas kūno dalis. Odą ėda vėžinės opos, yra kaulai, nosys nulinksta, akys ir ausys ima bijoti šviesos ir garsų. Dieną ir naktį skausmai neduoda žmogui ramybės, ištisais mėnesiais nemiga aštrina kančias. Pagaliau atsiranda konvulsijos, žmogus pradeda kliedėti ir po kelerių metų sulaukia mirties, padarančios galą kentėjimams. Išimtys retos". Frankas pasiūlė kovos su lenkų negalia planą: 1) „sudaryti nuolatinį darbo organizavimo komitetą"; 2) diagnozuoti ir gydyti pacientus ligoninėse, o ne jų namuose, tirti ligą moksliškai, tai yra atliekant skrodimus, paimant organizmo ir seilių mėginius, dailininkui nupiešiant ligos pakenktos odos bei veido iliustracijas; 3) skirti specialistą gydytoją iš Varšuvos universiteto Medicinos fakulteto vien kaltūnui gydyti; 4) kas treji metai skirti premiją geriausiam veikalui apie kaltūną.[135]

Regis, Lenkijoje Franko planas nebuvo priimtas, o ir jam pačiam neteko diagnozuoti tos ligos Lietuvoje. Apžiūrėjęs keletą pacientų, kuriems būdingi simptomai priskiriami *plica Polonica*, jis priėjo prie išvados, kad, jei ši liga išvis buvo kaltūnas, gal kada nors ir siautęs Lietuvoje, ji nėra nei sukeliama tenykščio klimato, nei paveldima arba užkrečiama. Netrukus dėl pacientų stokos ir patikimesnių diagnostikos metodų, leidusių atpažinti, klasifikuoti ir gydyti ligas kitais būdais, lenkiškasis kaltūnas buvo medicinos užmirštas. Jis, kaip ir Sarmatija, tapo legenda.

Iš naujo ir jau tvirčiau įsiviešpatavus rusams, Vilniuje atgijo linksmybės. Kaip ir prieš karą, visuomenė rengė koketiškus maskaradus ir labdaros koncertus, o už privačių durų mėgavosi amūriškais Kupidono malonumais. Vilnietis Moravskis prisimena, kad retsykiais išrinktieji miesto patriarchai – garbingų šeimų galvos – buvo kviečiami į vadinamuosius „rojaus vakarus", surengtus „pagal to meto Europos madą", paplitusią tarp ištvirkusių magnatų, kur pačios „gražiausios, pačios žavingiausios laisvo elgesio moterys didžiausioje slaptumoje – už žaliu audeklu užtemdytų langų, ant minkštais gobelenais iškloto parketo, ant juodu aksomu aptrauktų sofų, be jokios priedangos, – kaip motina pagimdė, – linksminosi su ten pakviestais vyriškiais. Surengti tokį vakarą Vilniuje, tokiame mažame mieste, taip, kad išlaikytum nepriekaištingą formą ir išsaugotum paslaptį, reikėjo nemažos pinigų sumos".[136]

Nežinia, ar Frankas buvo kviestas į vilnietiškas rojaus linksmybes, bet jis šokiravo miesto aukštuomenę atviru savo palankumu Didžiosios armijos pabėgėliams, patyrusiems žlugimą prie Maskvos. Tarp šimtų iš Maskvos pasitraukusių civilių buvo Charlotte Kops (mergautine pavarde Devi ar Darie), intriguojanti jauna moteris, kurios neaiškią tautinę kilmę ir žemą visuomeninę padėtį užgožė dramatiška jos išsigelbėjimo istorija. Pasak Franko, madam Kops buvo elegantiška ir labai išsilavinusi anglė, likus keleriems metams iki 1812-ųjų ištekėjusi už lenko pirklio, tuo metu gyvenusio Maskvoje. Niekas nežinojo, kam ir dėl ko madam Kops buvo atvykusi į Rusiją; bet buvo manoma, kad ji dirbo guvernante Rusijos aristokratų šeimoje. Prancūzams okupavus Maskvą, pirklys buvo paskirtas į okupacinę miesto tarybą, dėl to šiai porai teko pasitraukti kartu su Didžiąja armija.

Madam Kops nedviprasmiškai aiškino, kaip ji apsisaugojusi pati ir apsaugojusi savo vyrą nuo pražūties kelyje iš Maskvos. Vilnių sutuoktiniai pasiekė saugiai ir jau ketino trauktis toliau, bet Panerių kalvose juos užpuolė kazokai ir per didžiausią šaltį jiems teko pusnuogiams grįžti į miestą. Nors jos vyras bendradarbiavo su prancūzais, rusų valdžia leido jiems pasilikti Vilniuje, čia jie įkūrė galanteriją. Kopsas, kaip buvo kalbama mieste, prieš Maskvos avantiūrą Varšuvoje buvo vienuolis, bet jau Vilniuje tapo tikru miesto patriotu ir net įsitraukė į masonų ložės „Uolusis lietuvis" veiklą; o jo žmona Charlotte dėl savo nuostabaus grožio ir intriguojančios gyvenimo istorijos bemat tapo pastebėta aukštuomenės smalsuolių ir visų miesto vyrų. Garbingos Vilniaus damos jai neapsakomai pavydėjo – ir grožio, ir vyrų dėmesio, – tad netrukus suskato iš jos visaip tyčiotis. Kaip rašė Frankas, vilnietės „eidavo pulkais ir žiūrėdavo į ją per lornetą. „Visai nebloga", – sakydavo viena. „Kaip gaila, kad jos manieros kaip anglės", – atsiliepdavo kita".[137] Frankas, aiškiai simpatizuojantis madam Kops, tapo visuomeniniu jos globėju ir gal net meilu-

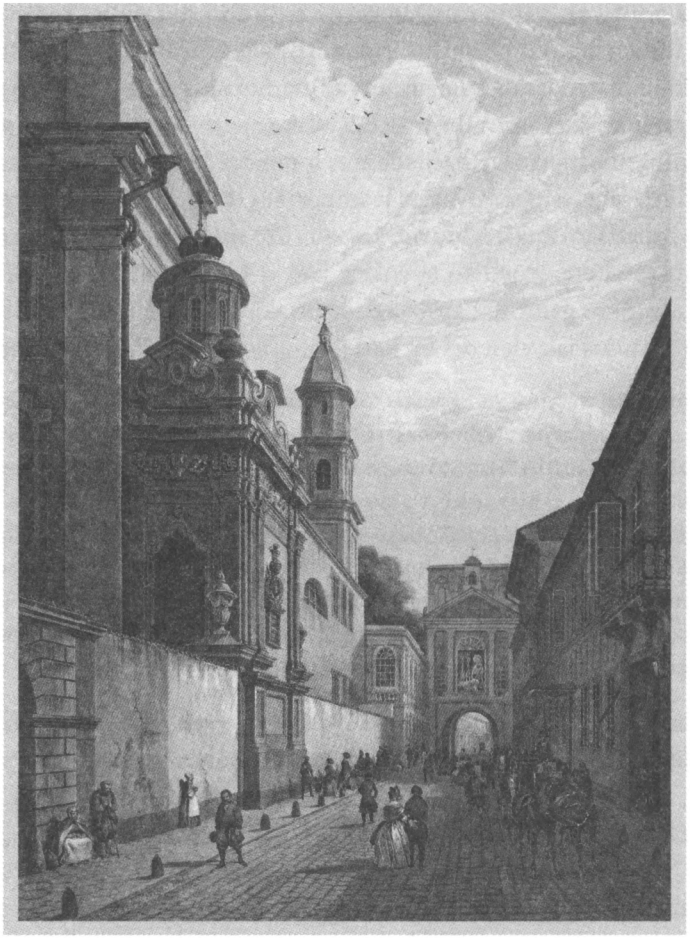

38. Aušros Vartų gatvė XIX a. pirmoje pusėje

žiu. Užuot slapčia vaikščiojęs pasimatyti su ja parduotuvėje, jis drauge su ja viešai lankydavosi įvairiuose renginiuose. Profesorius netgi pasikvietė ją į savo šeimos namus ir pristatė miesto visuomenės elitui, – taip metė ryžtingą iššūkį Lietuvos aukštuomenei, nes tai, kas buvo leistina maskaraduose, buvo smerktina salonuose.

Vis dėlto Franką iš Vilniaus išstūmė ne vietos gyventojų apkalbos ar jo paties nenoras pasilikti mieste net ir sulaukus pensijos, o tarp daugumos Europos valdovų stiprėjanti konstitucinės valdžios baimė. Po dvidešimties metų gyvenimo šiame mieste, Frankų šeima jautė tapusi tikrais vilniečiais, bet Rusijos reakcija į Vilnių (ir Lietuvą) pasikeitė, mat mieste dabar buvo jaučiamas atviras pasipriešinimas cariniam režimui. Po Napoleono karų Europoje pasibaigus

pažangiai politikai, Vilniaus visuomenė suskilo į dvi dalis, vadinamuosius frakus, – universiteto profesorius, romantiškai svajojančius studentus ir šiaip antirusiškai nusiteikusius bajorus, ir vadinamuosius mundurus – Rusijos karininkus, pragmatiškus caro administracijos tarnautojus ir dabartiniam režimui palankesnius miestiečius. Negebėdamas ir nenorėdamas laviruoti tarp Lenkijos ir Rusijos – maištingos dvasios ir imperinės disciplinos – Frankas stengėsi laikytis (vilnietiško) aukso vidurio. Tačiau 1823 metų vasarą, policijai pradėjus areštus universitete, pagaliau suvokęs, kad iš to aukso vidurio teliko muilo burbulas, Frankas galutinai apsisprendė išvažiuoti. Sprendimas grįžti į Vieną jam buvo skaudus jau vien dėl to, kad jis liudijo būsimą Vilniaus sunykimą:

> Sunkiausia atsisveikinti su ligoniais, draugais ir miestu, kuriame patyriau daug gero. <...> Aš nuolat juos [vilniečius] prisimindavau, niekad nesigailėjau praleidęs gražiausius savo metus šiame vaišingame krašte. Dėstydamas praktinę mediciną kur nors Europos centre, labiau užsieniečių lankomame mieste, būčiau pelnęs didesnės garbės. Čia man, kaip niekur kitur, atsivėrė visapusės veiklos galimybės. Būtų skaudu, jei lietuviai manytų, jog aš Vilniuje gyvenau vien tam, kad užsidirbčiau pinigų ir paskui juos kitur išleisčiau. Būčiau apsigyvenęs Lietuvoje visai, tačiau paskutiniaisiais metais Vilnius suteikė ir nemažai sielvarto. Numačiau, kad anksčiau ar vėliau Vilniaus universitete kils audra.[138]

Kirsdamas Rusijos ir Austrijos imperijų sieną, naujų politinių Europos pertvarkų nustumtą per kelis šimtus kilometrų toliau nuo Brest Litovsko į pietvakarius, arčiau Krokuvos, profesorius mąstė apie Vieną, Italiją, pinigus, kelionės nepatogumus, lenkiškas dykynes, pensiją ir t. t., bet kartu prisiminė ir Vilnių, caro valdžios areštuotą universiteto rektorių, suimtus studentus ir moksleivius. Užplūdusios mintys apie namais tapusį visam laikui paliktą miestą staiga sukėlė paranojišką baimę, „kad didysis kunigaikštis [Konstantinas, caro brolis ir Lenkijos valdytojas] gali persigalvoti, atimti pasą ir priversti pasukti atgal“.[139]

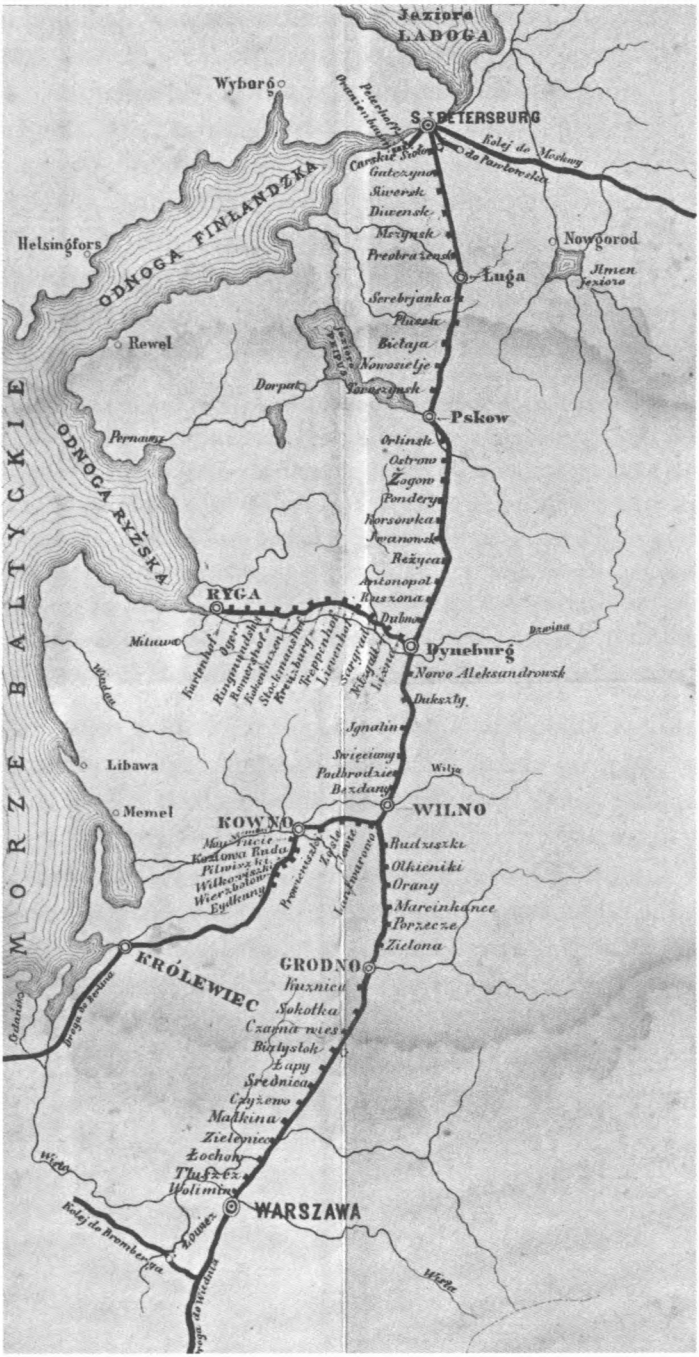

39. Rusiją su Vakarų Europa jungiančios svarbiausios transporto arterijos, Sankt Peterburgo–Varšuvos geležinkelio, planas

PENKTAS SKYRIUS

Rusijos varžtuose

> Aš noriu, Alioša, į Europą nuvažiuoti, iš čia ir važiuosiu; juk žinau, kad važiuosiu tik į kapines, bet į pačias, į pačias brangiausias kapines, štai kas! Brangūs numirėliai ten guli, kiekvienas jų antkapio akmuo skelbia apie tokį liepsningą prabėgusį gyvenimą, apie tokį aistringą tikėjimą savo didžiais darbais, savo tiesa, savo kova ir savo mokslu, jog, iš anksto žinau, pulsiu ant žemės ir bučiuosiu tuos akmenis, ir verksiu jų, – kartu įsitikinęs visa širdimi, kad visa tai jau seniai tiktai kapinės, ir daugiau nieko. Ir ne iš desperacijos verksiu, o tik dėl to, kad mano išlietos ašaros padarys mane laimingą. Nuo savo graudulio apsvaigsiu.[1]
>
> Fiodoras Dostojevskis, *Broliai Karamazovai*

Modernybės ir XIX amžiaus simbolis – geležinkelis – perkirto Vilnių per patį rusų valdymo vidurį: 1851-aisiais imperatorius Nikolajus I buvo įsakęs pradėti Sankt Peterburgo–Varšuvos linijos (su vakarine atšaka per Kauną ir Virbalį į Prūsijos pasienį) projektavimo ir statybos darbus. Geležinkelio tikslas buvo sujungti Rusijos sostapilį su Vakarų Europa ir kartu garantuoti politinę bei karinę Lenkijos ir vakarinių imperijos provincijų – Lietuvos – priklausomybę carui. Varšuva tuo metu jau buvo susieta geležinkeliu su Viena, o po poros metų buvo planuojama užbaigti ir Berlyno linijos darbus. Tačiau parengiamieji inžineriniai Sankt Peterburgo–Varšuvos kelio darbai prasidėjo tik po septynerių metų, Rusijai pralaimėjus Krymo karą ir jau valdant naujam imperatoriui Aleksandrui II, Nikolajaus sūnui.

Nuo pirmųjų statybos dienų Vilnius tapo pagrindiniu šio pirmojo žemyninio plieninio kelio varžtu. Geležinkelio tiesimas visu greičiu prasidėjo 1859 metų gegužės 1-ąją netoli Vilniaus; pirmieji traukiniai iš miesto vakarine, Prūsijos, kryptimi pradėjo riedėti po poros metų. O traukinių eismas pagrindine, šiaurės–pietų, geležinkelio linija buvo iškilmingai paleistas 1862-ųjų kovą. Tais pat metais pietiniame miesto paribyje buvo pastatyta ir *Vilna* geležinkelio stotis, pagal Rusijos imperijos susisiekimo nuostatus gavusi antrojo rango statusą. Lietuvos sostinei tai buvo tam tikras imperinis nužeminimas, nes akivaizdžiai įrodė biurokratinį miesto provincialumą. (Varšuvos ir pasienio stotims buvo suteiktas pirmojo rango statusas.) Vis dėlto iš geležinkelio buvo daug tikėtasi, ir jo atidarymo proga vilnietis publicistas Adomas Honoris Kirkoras (su savo

lenkiškai rašančiu kolega Vladislovu Sirokomle) išleido pirmąjį turistinį Vilniaus vadovą, skirtą miesto svečiams. Knyga *Vadovas. Vilnius ir geležinkeliai iš Vilniaus į Dynaburgą ir Rygą bei iki sienos, į Kauną ir Varšuvą*, išleista dviem kalbom – lenkiškai ir rusiškai, tiesiogiai siekė patraukti keleivių dėmesį ir pateikė Vilnių kaip Lenkijos ir Rusijos susikryžiavimo vietą.

Carinė valdžia tiesė Sankt Peterburgo–Varšuvos geležinkelį dėlei Rusijos imperijos garbės. Nors kloti bėgius per šiaurės Europos lygumas ir miškus nebuvo labai sunku, vis dėlto teko iškasti net du ilgus tunelius – vieną ties Kaunu, kitą – po Paneriu. Žiūrint topografiškai, šie alpinių mastelių tuneliai Lietuvos kalvelėse neatrodė būtini, bet jie buvo projektuojami tenkinant imperatoriaus įgeidį modernizuoti Rusiją. Tai pirmieji ir kurį laiką patys ilgiausi tokie tuneliai Rusijoje, tikras inžinerinis stebuklas, kuriuo pasididžiuoti į Lietuvą atvyko net pats caras Aleksandras II. Vilniuje, beje, šis požeminis modernybės prieangis neleido pasigėrėti miestovaizdžio panorama. Tamsus tunelis ir gilūs geležinkelio apkasai paslėpė slėnyje besidriekiantį miestą, nesuteikdami nė menkiausios progos traukinio keleiviams, dar neįvažiavusiems į Vilniaus stotį, pasimėgauti grakščia jo kupolų ir bokštų kompozicija. Dėl to atvykimas į Vilnių tapo monotonišku, nuobodoku – įprastu – reginiu: miestas geležiniuose imperijos gniaužtuose galutinai prarado savo iliuzines, barokinio miražo, ypatybes.

Žinoma, niekas negalėjo užginčyti kelionės traukiniu privalumų – tai buvo greitas ir patogus susisiekimas su išoriniu pasauliu. Štai Sirokomlė, keliaudamas iš Vilniaus į Varšuvą 1858 metų gegužę, jau aprašė kelionės vieškeliu vargus įdėmaus antropologo akimis, įžvelgiančiomis blėstančios epochos ženklus:

> Šiandien, kai visoje Europoje keliaujama, važinėjama ir vaikščiojama, kelionė į Varšuvą yra iš tikrųjų kelionė. Nepastovus ryšys tarp Lietuvos ir Lenkijos sostinių neskatina gerinti susisiekimo.
>
> Kol neatėjo metas, kai greitu kaip vėjas lokomotyvu skraidysime it Valenrodo lakštingalos, vėžlio žingsniu dar vis keliaujame tuo pačiu dengtu žydo vežimu. Jame snūduriuodami svarstome, kaip Londone iš Amerikos perduota elektros srove uždegamas cigaras.
>
> Prieš išvykdami iš Vilniaus į Varšuvą, privalome kaip ir senais laikais pasirūpinti maistu, turėti krūvą pinigų ir vos ne parašyti testamentą kaip kad viduramžių riteriai, eidami į kryžiaus žygius. Į Kauną paprastai važiuojame arba tiesiai, arba per Ukmergę, nes vargu ar gausime vietą diližane, važiuojančiame iš Peterburgo į Varšuvą. Ten paprastai visos vietos būna užimtos. Patogios ir pigios penkių asmenų karietos iš Kauno į Varšuvą jau nebevažinėja. Tad paprasčiausias būdas – nusisamdyti Vilniuje žydą vežiką ir dengtu jo vežimu važiuoti iki Veiverių stoties, kuri yra pirmoji Lenkijos karalystės stotis už Kauno. O iš ten galima vykti brangia greitąja pašto karieta. Tai greita ir patogu. Kaip tik taip ir nutariau vykti į Varšuvą.[2]

Kad ir kaip sunku, užkopęs ant aukšto Panerių kalno, kur pražuvo Napoleono Europa, ir sukalbėjęs poterius priešais tenykštę koplyčią už 1831 metų caro kariuomenės sumuštų Lietuvos sukilėlių sielas, keliautojas nejučiomis nuo „gražaus kelio vingio" atsigręžia atgalios ir „per rūką, tvyrantį virš Neries", mėgina atsekti „neaiškius miesto kontūrus", iš ten „atsklinda ryto mišioms kviečiantis varpų gaudesys".[3]

Riedėjimas traukiniu, deja, tokiems išgyvenimams nesuteikė nei laiko, nei paveikaus vaizdo. Grafas Levas Tolstojus, grįždamas į Rusiją iš Europos, kirto Prūsijos ir Rusijos sieną 1861 metų balandžio 12/24 dieną (pagal Julijaus ir Grigaliaus kalendorius). Regis, Tolstojus važiavo namo traukiniu ir buvo vienas iš pirmųjų keleivių, kirtusių imperijų sieną geležinkeliu. Kauno atšaka buvo atidaryta diena anksčiau, balandžio 11-ąją. Šiaip ar taip, trisdešimt dvejų metų rašytojas aprašė tą dieną savo kelionės dienoraštyje lakoniškai, nors ir su džiugia gaidele: „Siena. Esu sveikas, linksmas, Rusija vos pastebima." Iš išrašo aišku tik tai, kad Tolstojui, kaip ir daugumai kitų Rusijos imperijos sieną pervažiavusių keleivių, matyt, magėjo įžvelgti geografinį ar bent jau kultūrinį skirtumą tarp Rusijos ir Europos. Tačiau neatrodo, kad jis rado ką vertinga ir įsimintina; tolesnės, balandžio 13/25-osios, stenografinis dienos įrašas ne ką aiškesnis: „Naktis su žydais. Lehman, linksma nuotaika. Karietoje šalta, pirklys pasiskolino šiek tiek pinigų..."[4]

Rašytojo dienoraštis nieko konkrečiai nepasako apie Vilnių, nors iš jo kelionės maršruto atrodo, kad jis privalėjo bent trumpai lankytis mieste. Vis dėlto platų ir įsimintiną istorinį miesto įvaizdį Tolstojus atkūrė savo romane *Karas ir taika*. Pirmąsyk Lietuvos sostinė paminima *Grand Armée* armijai persikėlus per Nemuną, Napoleono pulkams įžengus į Rusijos imperijos teritoriją, bet smulkiau aprašoma jau romanui artėjant prie pabaigos, kaip istorinio pasakojimo atomazga, simbolinis Europos karo atgarsis, ataidintis iš rusų karvedžio Kutuzovo paveikslo:

> Lapkričio 29 dieną Kutuzovas įvažiavo į Vilnių – savo gerąjį Vilnių, kaip sakydavo jis. Dukart per visus tarnybos metus Kutuzovas buvo Vilniaus gubernatorium. Turtingame, nesunaikintame Vilniuje, be gyvenimo patogumų, kurių jau taip seniai bebuvo turėjęs, Kutuzovas rado senus draugus ir atsiminimus... Ir jis, staiga nusigręžęs nuo visų karo ir valstybės rūpesčių, pasinėrė į ramų, įprastą gyvenimą, kiek tik jam leido aistros, verdančios aplinkui, lyg visa tai, kas dabar vyko ir turėjo vykti išoriniame pasaulyje, nė kiek jo neliestų.
>
> <...> Rytojaus dieną pas feldmaršalą buvo pietūs ir balius, į kuriuos teikėsi atsilankyti valdovas. Kutuzovas buvo apdovanotas pirmojo laipsnio Georgijum; valdovas jam reiškė aukščiausią pagarbą; bet jo nepasitenkinimas feldmaršalu buvo žinomas kiekvienam. <...>
>
> Valdovo nepasitenkinimas Kutuzovu Vilniuje padidėjo ypač todėl, kad Kutuzovas, matyt, nenorėjo ar negalėjo suprasti būsimos kampanijos reikšmės.

Kai kitos dienos rytmetį valdovas pasakė susirinkusiems pas jį karininkams: „Jūs išgelbėjote ne vien tik Rusiją; jūs išgelbėjot Europą“, – visi jau tuomet suprato, kad karas dar nebaigtas.

Vien Kutuzovas nenorėjo to suprasti ir atvirai reiškė savo nuomonę, kad naujas karas negalįs pagerinti Rusijos padėties ir padidinti jos šlovės, o galįs tik pabloginti jos padėtį ir sumažinti tą aukščiausią šlovės laipsnį, kurį dabar, jo manymu, pasiekusi Rusija. Jis stengėsi įrodyti valdovui, kad nebūsią galima surinkti naujų kariuomenės pulkų; kalbėjo apie sunkią gyventojų būklę, apie galimus nepasisekimus ir t. t. <...>

1812 metų karas, be brangios rusų širdžiai tautinės reikšmės, privalėjo turėti dar kitą – europinę reikšmę.

Po tautų žygiavimo iš vakarų į rytus turėjo būti tautų žygiavimas iš rytų į vakarus, ir šiam naujam karui buvo reikalingas naujas veikėjas, turintis kitokius negu Kutuzovo bruožus, pažiūras, kitokių paskatų stumiamas.

Aleksandras Pirmasis tautų žygiavimui iš rytų į vakarus ir tautų sienoms atstatyti buvo taip pat reikalingas, kaip reikalingas buvo Kutuzovas Rusijai išgelbėti ir išgarsinti.

Kutuzovas nesuprato, ką reiškia Europa, pusiausvyra, Napoleonas. Jis negalėjo to suprasti. Rusų tautos atstovui, sunaikinus priešus, išlaisvinus ir iškėlus Rusiją į aukščiausią šlovės viršūnę, rusui kaip rusui, nebebuvo ko veikti. Rusų tautinio karo atstovui nieko daugiau nebeliko, tik mirti. Ir jis numirė.[5]

Napoleono karai akivaizdžiai pakeitė Europą Aleksandro I naudai. Tuo metu, kai Rusijos kariuomenė praūžė kone per visą žemyną vydamasi *Grand Armée* likučius iki pat Paryžiaus, caro valdoma šalis buvo pasiekusi savo imperinės galios viršūnę. Nors carinė imperija pasigrobė Lietuvą dar valdant Jekaterinai II, nepavykusi 1812-ųjų karinė Napoleono ekspedicija, Rusijoje pavadinta Tėvynės karu, kaip ir reikėjo tikėtis, pagelbėjo imperinei Rusijos valdžiai įsigalėti Vilniuje. Sumušus Napoleono armiją, senajai Lietuvos sostinei teko išskirtinis vaidmuo: *Vilna* tapo ne tiek Rusijos vartais į Europą, kiek caro įtakos tvirtove žemyno centre, garantuojančia geopolitinę Europos pusiausvyrą imperiniame amžiuje. Ši pusiausvyra išsilaikė lygiai šimtmetį, ir pagal kruvinus Europos istorijos standartus ta epocha buvo viena taikingiausių ir pažangiausių. Vis dėlto tai reiškė, kad Vilniuje modernusis amžius įsitvirtino valdant Lietuvai nepalankiam caro režimui.

Grafas Tolstojus baigė rašyti *Karą ir taiką* praėjus pusei šimtmečio po Napoleono karų audros. XIX amžiaus viduryje rašytojui, kaip ir daugumai jo bendraamžių, Tėvynės karas ir pergalingas Rusijos įsiveržimas į Vakarų Europą jau buvo tapę istorija, ankstesnių kartų prisiminimu. Tolstojus gvildena šią istorinę epopėją žvelgdamas į Rusijos visuomenės perspektyvą, tačiau, be viso kito, *Karas ir taikas* yra apie Rusijos vietą Europoje. Rašytojas brėžia

40. Taip atrodė Šv. Kazimiero bažnyčia Vilniuje po 1863–1864 m. sukilimo prieš caro valdžią, paversta stačiatikių Šv. Mikalojaus soboru

ir platėjančius Rusijos kontūrus Europos žemėlapyje. Romane vaizduojamas panoraminis šeimos gyvenimas per karą ir Vilnius čia išnyra it Nemezidė, tai yra teisingumo ir keršto deivė, it vieta, kurioje aklas (istorinis arba dievų skirtas) likimas brėžia kryžkelę tarp namų ir svetimos žemės. Tolstojaus Vilnius stovi karo ir taikos sankirtoje, tarp Imperijos ir Tėvynės, Europos ir Motinos Rusijos, todėl perėjimas per šį miestą buvo tarsi ruso savigarbos ir moralinės stiprybės išmėginimas. Vilniuje, anot rašytojo, Rusija atsiduria ties gimtosios žemės, savo namų, riba, kurią peržengusi tampa grobuoniška valstybe, ne ką geresne už jos imperines Europos seseris.

Nors Tolstojaus romane *Vilna* iškyla kaip vis dar savas, globojantis miestas, dėl kurio (ir kuriame) verta mirti, iš tiesų caro valdžia jame ir visoje Lietuvoje nebuvo tokia jau taiki ir palaiminga. Šimtas dvidešimt Rusijos valdymo metų (1795–1915) buvo pažymėti trijų maištingų karų – 1812, 1830–1831 ir 1863–1864-ųjų ir 1905-ųjų revoliucijos. Visi šie konfliktai keitė imperinio režimo politiką ir kartu perskirstė grynai vilnietiškas sociokultūrinės hierarchijos nuostatas.

XIX amžius Vilniuje gali būti apibendrintas kaip Lenkijos ir Rusijos politinės ir kultūrinės kovos amžius, varstomas trankių žydiškų ir vos girdimų lietuviškų bei gudiškų atgarsių. Vilniuje įtampa tarp lenkų, beje, dažniausiai vadinusių save lietuviais, ir rusų – tai yra Lietuvos gyventojų ir imperinių atėjūnų – buvo juntama nuo pat pirmų caro okupacijos metų. Tačiau caro valdžiai paliekant lietuvių bajorijos teises ir Katalikų Bažnyčios dominavimą, ta įtampa buvo panašesnė į Europos aristokratijos vaidus. Žinoma, neapykanta, pavydas, kerštingumas ir nepasitikėjimas bei tarpusavio priešiškumas (ypač puoselėjamas lenkų) vyravo; bet greta to egzistavo ir bičiulystė, pagarba vienų kitiems, ir netgi susigiminiavimas. Rusų nepasitikėjimas vietos gyventojais sustiprėjo per Napoleono žygį prieš Rusiją, kai, nors ir davusi carui lojalumo priesaiką, dauguma Lietuvos bajorijos, Katalikų Bažnyčios atstovų ir vilniečių pradėjo besąlygiškai remti prancūzų imperatorių. Tačiau tokios „išdavystės" Napoleono laikų Europoje buvo įprastas, netgi visuotinai privalomas reiškinys. Taigi dauguma Vilniaus gyventojų elgėsi kaip tikri europiečiai, tai yra plaukė pasroviui, atiduodami duoklę nugalėtojui.

Vilniui carinį jungą užnėrė kariuomenė, bet ne okupacinė 1795-ųjų Suvorovo armija arba Kutuzovo vadovaujami 1812-ųjų „išvaduotojai", o po dešimtmečio iš Peterburgo atkeltas, liberaliai ir maištingai nusiteikęs, dėl to iš imperijos sostinės į Lietuvą ištremtas jaunų karininkų pulkas. Ir tik tada, kaip prisimena Moravskis, jaunatviškas pavydas ir įžeista Vilniaus studentų bei moksleivių savigarba tapo akstinu prasiveržti nacionalinei – antirusiškai – pagiežai:

> 1822 metais atžygiavo gvardija – Rusijos jaunimo žiedas! Jos karininkai – visi gražūs, drąsūs, peterburgiškiai, nemūsiškiai, nepaprastai turtingi, išlaidūs, nepaprastai apsitrynę, daug kartų puošnesniais už reguliarios kariuomenės karininkų mundurais – kaip iš dangaus nukritę į pačią aukščiausią provincijos visuomenės sferą. Pats narsiausias Vilniaus liūtas iš karto pajuto, jog jis, palyginti su tokiais grobuonimis, tėra tik menka pelė ir netgi atrodo juokingas pedantas, nes jau pati Vilniaus, to *pre eminentian* [nepaprastai] mokyto miesto, padėtis jo vyriškai draugijai turėjo suteikti tokį atspalvį. Moterys, kurioms mažai terūpėjo mokslas, perėjo į gvardijos pusę. Keikdavo „maskolius", tačiau iš tikrųjų kabindavosi jiems ant kaklo. O šie ne tik kad deramai mokėjo pasinaudoti naiviomis dailiosios lyties atstovių aistromis, bet ir laikė tai visiškai natūralia, visiškai kasdieniška, jiems priderama duokle ir net neslėpė tų protekcijų. Iš čia pavydas ir pyktis, ir dantų griežimas. Neapykanta buvo abipusė, – bet tik tokia, kokią meilužis gali jausti savo varžovui.[6]

Kitų metų pavasarį Vilniuje apsilankė gausi Rusijos imperatoriškoji giminė: caras Aleksandras ir trys jo broliai, didieji kunigaikščiai Konstantinas, (būsimasis imperatorius) Nikolajus ir jaunylis Michailas. Mieste nuotaika jau buvo pabrėžtinai kitokia, atvirai prolenkiška, priešrusiška ir studentiškai maištin-

ga. Imperatorius viešai išreiškė nepasitenkinimą savo jaunystės bičiuliu Čartoriskiu, jau pusmetį gyvenančiu Vilniuje, kad jo globojamame universitete nevaldomai įsisiautėjo romantinio nacionalizmo dvasia. Aleksandras atšaukė visus pobūvius bei pokylius ir pabrėžtinai domėjosi tik gvardijos reikalais – karinėmis apžiūromis ir paradais; jaunesnieji broliai privalėjo sekti jo pavyzdžiu. Ir nors imperatoriškieji broliai vietos bajorijos vis dar „buvo mylimi, tačiau" iš krašto „išvyko labiausiai nusistatę prieš Vilnių – manė, jog jis – tikra visų Lietuvos politinių nešvarumų kloaka, tikra cisterna! Kai tik imperatorius Mikalojus [Nikolajus] įžengė į sostą, jau niekuomet neslėpė savo akivaizdaus pasišlykštėjimo tuo miestu". O paskui ilgai visi mieste „kalbėjo, jog po 1831 metų sukilimo imperatorius Mikalojus, kai jam jau pabodo nuolatiniai Vilniaus jaunimo išsišokimai, kuriuos vietiniai pareigūnai senu papročiu ir savo pačių patogumui apibūdindavo kaip sąmokslus, panoro rusišku įpročiu (anuomet neretai buvo keičiami mūsų miestų pavadinimai) Vilnių pavadinti *Čiortogradu* [Velniamiesčiu], nes rėmėsi kažkieno jam paslaugiai sugalvotu archetipu – lietuvišku žodžiu „velnias".[7]

Numalšinus lenkų ir lietuvių sukilimą 1832 metais, Nikolajui I įsakymu universitetas buvo uždarytas. Jo vietoje caro valdžia įsteigė Medicinos akademiją, bet 1842 metais ją panaikino, ir Katalikų seminariją, kurią 1844 metais perkėlė į Sankt Peterburgą. Dauguma universiteto institucinių išteklių – profesoriai, bibliotekos medžiaga ir archyvai – buvo perkelti į kitas Rusijos aukštąsias mokyklas. Šios ir daugelis kitų represijų švietimo ir kultūros srityse sumenkino intelektinį Vilniaus statusą: po daugiau kaip du su puse šimtmečio trukusios aktyvios universitetinės veiklos Vilnius nustojo buvęs svarbus akademinis miestas.

Tiek rusai, tiek lenkai savaip suvokė, kad Lietuva yra okupuotas kraštas. Rusai siekė užkirsti kelią kultūrinei ir kalbinei regiono polonizacijai, o lenkai priešinosi stiprėjančiai rusifikacijai. Skandalingai išvaikiusi Vilniaus studentų patriotines organizacijas, rusų valdžia įdiegė naujas švietimo programas ir Lietuvos pradinėms mokykloms. Buvo siekiama regioną pertvarkyti pagal imperinę rusų pasaulio viziją, tad istoriją ir geografiją liepta dėstyti tik rusų, o ne lenkų kalba, kaip buvo įprasta. Šia iniciatyva siekta atsverti kultūrinę Katalikų Bažnyčios ir lenkiškai kalbančios diduomenės įtaką, bet ji nepadėjo išugdyti naujos ištikimų Rusijos valdinių kartos.

Kultūrinės kovos centre atsidūrė gyventojų tam tikros religijos išpažinimas. Rusų valdžia ir inteligentija dažnai tapatindavo lenkų patriotizmą su sąmokslininkišku jėzuitų fanatizmu, tad rusų ir lenkų nesantaika buvo vaizduojama kaip modernaus racionalizmo kova su viduramžišku iracionalumu.

Po 1831 metų carinis režimas pradėjo kovoti su katalikybe: buvo konfiskuojama bažnyčių nuosavybė, uždaromi vienuolynai. Tačiau pagrindine caro vykdytos religinės priespaudos auka Lietuvoje tapo Unitų Bažnyčia. 1839 metais buvo uždrausta praktikuoti unitų tikėjimą ir keli milijonai tikinčiųjų prievarta priskirti rusų Stačiatikių Bažnyčiai. Vilniuje ši religinė asimiliacija iš esmės nepakeitė to, kad demografiškai vyravo katalikai. Siekdama, kad katalikai mieste būtų mažiau matomi, caro valdžia daugelį bažnyčių pavertė stačiatikių cerkvėmis. Šv. Kazimiero bažnyčia buvo perstatyta kaip Šv. Mikalojaus soboras, prie jos romietiško barokinio fasado pridurstyta rusų cerkvėms būdingų architektūrinių detalių.

Vilniaus rusifikacija turėjo ir karnavalinių bruožų. Pavyzdžiui, „kunigaikštis Dolgorukis, po 1831 metų revoliucijos paskirtas Vilniaus gubernatorium, stengėsi įvesti, įskiepyti įvairius tautinius papročius, taip pat ir per Užgavėnes bei Velykas rengiamas vadinamąsias „kačele", lenkiškai – „hece". Taigi įsakė Antakalnyje miesto lėšomis įrengti sūpuokles: stiebus, lopšius, sukučius, karuseles ir kitas Rusijos sostinėje įprastas pramogas. Bet jos vis dėlto neprigijo, neatitiko Vilniaus gyventojų skonio – paskutinę pasninko savaitę jie labiau norėjo visi drauge lankyti artimųjų kapus".[8] O retkarčiais caro valdžios nuogąstavimas dėl Europos madų plitimo virsdavo pigiu, bulvariniu vodeviliu. Štai 1837 metais, „iš Peterburgo grįžus „kariškiui" [gubernatoriui], staiga buvo paskelbtas įsakymas, draudžiantis civiliams nešioti ūsus ir barzdas". Dėl to mieste kilo baisi „sumaištis – vieni jaunuoliai augino ūsiukus, kiti nešiojo ispanišką barzdelę, o kad visų plaukai augo skirtingai, tai ir toji žinia visus paveikė vis kitaip. Vieni klusniai paaukojo barzdeles, o kai kitą dieną išėjo į gatvę, niekas jų nepažino. Kiti diplomatiškai išvyko iš miesto, treti neišeidavo iš namų, neva dėl ligos, bet daugelis išties susirgo, staiga žiemos vėjui atstatę savo veidą be jokios augmenijos". Kaip pasakoja to meto liudytojai, ir reikėjo „taip nutikti, kad tos katastrofos išvakarėse [miesto] teatras, dar nieko nežinodamas, iškabino afišas, kad bus rodomas spektaklis „Gaila ūsų". Policijai buvo liepta tas afišas nuplėšti, o aktoriams – vaidinti kokią nors kitą pjesę. <...> Matyt, tuo laiku Rusija nesutarė su Prancūzija ir dėl tos priežasties ėmė bjaurėtis jos mada, kuri vadinosi *à la jeune France*".[9]

Nors ir vyravo carinė ksenofobija bei revoliucijos baimė, kasmet „į Vilnių atvažiuodavo koks nors originalus atlikėjas ar grupė" iš užsienio, mėginanti „ištraukti lietuvišką skatiką". Sakykim, 1826 metais, kaip prisimena viena vilnietė, buvo galima paglostyti „dramblį, nepaprastai protingą ir švelnų, su draugu – jaunu arkliuku". Po dvejų metų toje pačioje „Katedros aikštėje stovėjo palapinė, o joje galėjai pamatyti Paryžiaus panoramą". Garsėjo ir Vilniaus mugės, tikriau – „medinės pašiūrės, vadinamos būdelėmis". Jos „dažniausiai

stovėdavo aplink Katedrą ir glausdavosi prie varpinės, pastatytos ant Krivio Krivaičio bokšto liekanų. Toji mugė buvo tarsi įžanga į bulvarus, ji rytą vakarą surinkdavo minias perkančiųjų ir šiaip smalsaujančiųjų. Turkai su šaliais, Malcovas su stiklo dirbiniais, Muchinas iš Maskvos su kartūnu ir drobe, galanterininkas Vitkovskis iš Charkovo – kiekvienas viliojo savo prekėmis. Būdavo ir būdelių su litografijomis, o kol knygų pardavėjas snūduriavo tuščioje būdoje, žydas iš Berdyčevo vos spėjo suktis, pardavinėdamas uogienes ir bakalėją".[10]

Vilniaus rusifikacija, vėlesniais XIX amžiaus dešimtmečiais susipynusi su miesto modernizavimu, stipriai paveikė ir vietos žydų bendruomenę. Iki Lenkijos ir Lietuvos valstybės aneksijos XVIII amžiaus pabaigoje Rusijoje gyveno labai mažai žydų. O prasidėjus XX amžiui Rusijos imperijoje jų gyveno jau daugiau kaip keturi su puse milijono – beveik du trečdaliai visų Europos žydų. Lietuvos provincijose gyveno apie septynis šimtus tūkstančių žydų, ir tai buvo viena gausiausių žydų bendrijų Europoje (maždaug 15 proc. visų gyventojų). Caro valdžia į šią didžiulę žydų bendruomenę visada žiūrėjo labai įtariai ir vos tik prisijungė Lietuvą, iškart įvedė apribojimus žydams kraustytis į kitas imperijos dalis. Žydų sėslumo zona, nustatyta dar Jekaterinos II laikais, daugmaž sutapo su istorinėmis Abiejų Tautų Respublikos žemėmis. Taipgi tenykštė rusų administracija ne kartą mėgino panaikinti žydų bendruomenės autonomiją ir kultūrinį savitumą. Pavyzdžiui, 1844 metais buvo panaikintas Lietuvos kahalas – seniausia žydų savivaldos institucija. Visoje sėslumo zonoje žydų vaikams buvo liepta lankyti rusakalbes mokyklas. Įsteigtos dvi valstybinės rabinų mokyklos, viena iš jų Vilniuje. 1851 metais žydų vyrams buvo uždrausta vilkėti tradicinius drabužius ir palikti sruogas palei ausis (*peot*), o ištekėjusioms žydėms liepta nustoti skustis galvas. Tačiau dauguma šių draudimų nebuvo įgyvendinti, o žydų asimiliacija vyko vangiai. Kita vertus, daugybei žydų susitelkus sėslumo zonoje, neregėtai suklestėjo kultūrinis, visuomeninis ir religinis jų gyvenimas. Galiausiai sėslumo zona tapo teritorine aškenazių šerdimi, čia susiformavo ir išsirutuliojo svarbūs naujosios žydų istorijos poslinkiai – chasidizmas, sionizmas ir pasaulietinė jidiš kultūra.

Žydai Vilnių ėmė vadinti *Yerushalaim d'Lita* (Lietuvos Jeruzale). Viena legenda byloja, kad Jeruzale pirmasis Vilnių pavadino Napoleonas, mat jam vietos žydų bendruomenės gausumas ir pamaldumas priminė Šventosios Žemės Jeruzalę, kur jis lankėsi per nesėkmingą karo žygį į Egiptą 1798–1799 metais. Tačiau daugumai žydų pavadinimas *Yerushalaim d'Lita* buvo susijęs ne su Napoleonu, o su vietos žydų kultūros suklestėjimu. Pirmiausia *Vilne* gavo Šiaurės Jeruzalės vardą dėl Elijahu ben Shlomo Zalmano (1720–1797),

41. Didžiosios sinagogos kiemo prieigos Vilniuje (maždaug 1900 m.)

žinomesnio kaip Vilniaus Gaonas, mokytojas, – jo gyvenimas ir darbai įkūnijo žydų gyvenimo tremtyje idealą.

1848 metų pavasarį iš Sankt Peterburgo į Varšuvą per Vilnių keliavo Anglijos lordas Moshe Montefiore su žmona. Miesto žydai laukė jo vos ne kaip mesijo, pasiuntė gausią delegaciją, vadovaujamą vyriausiojo rabino, sutikti kilmingos poros *Krisanke* [turbūt Kryžiokų] apylinkėse. Hebrajiškos kultūros ir religinio mokslo švyturys *Wilna*, kaip angliškai rašė lordas, pasitiko juos kaip išgarbinta Jeruzalė. Montefiore, nors ir gimęs Italijoje, 1836-aisiais buvo išrinktas Londono miesto šerifu, o likus porai metų iki jo kelionės į Rusiją Anglijos karalienė Viktorija suteikė jam barono ir lordo titulą. Lordas Montefiore garsėjo savo turtais, politine įtaka ir gausia labdara, o ypač nenuilstamu rūpinimusi Palestinos (bei Jeruzalės) žydais. Į Rusiją jis atvyko apsvarstyti „žydų klausimo“, ir Peterburge jį priėmė imperatorius Nikolajus. Lietuvoje caro valdininkai nenorėjo atsilikti nuo imperijos sostinės ir kaip įmanydami stengėsi pamaloninti lordą iškilmingais priėmimais ir vakarėliais.

Vilniuje Montefiore su žmona prabuvo maždaug dešimt dienų. Kiekvieną jų žingsnį lydėjo galvų ir šūksnių banga – amžinos palaimos jiems linkinčių žydų ir šiaip smalsuolių krikščionių. Dėl nuolatinės grūsties visur, netgi vaikštant

po žydų kvartalą, juos lydėjo žandarai, vedami miesto policijos viršininko. Pagaliau ankstyvą gegužės rytą, paslapčia, kad nesukeltų mieste sąmyšio, Montefiore su žmona išskubėjo iš Vilniaus Kauno link. Sulytas smėlėtas vieškelis buvo klampus, todėl karieta vos judėjo. Bet, pasak lordo sekretoriaus, labiausiai erzino tai, kad nuo pat Vilniaus ištisas pulkas elgetaujančių „rusų vyrų, moterų ir vaikų mylia po mylios sekė paskui" vos pasivelkančią lordo karietą. „Ir kuo daugiau Montefiore jiems duodavo išmaldos, tuo labiau jie jos maldaudavo."[11]

Kad ir varžomas carinės valdžios, XX amžiaus pradžioje *Vilne* tapo miestu, kuriame, Benjamino Harshavo žodžiais tariant, įvyko modernioji žydų revoliucija:

> Pravardė „Lietuvos Jeruzalė" buvo paremta šia žydų mokslo tvirtove ir tuo, kad Vilniuje išspausdintas visas Babilonijos Talmudas. Tačiau veikiausiai šį vardą sugalvojo ir paskleidė pasaulietinis sąjūdis, Vilniuje laikęs save religinės tradicijos paveldėtoju. 1859 metais buvo išleista maskilio (apsišvietusio autoriaus) ir mokovo Rashi Fino (Samuelio Josepho Fuenno) knyga hebrajų kalba, pateikianti Vilniaus ir jo žydų bendruomenės istoriją. Knyga buvo pavadinta *Kirja nemana* (*Ištikimas miestas*). Vilnius čia aprašomas tokiais žodžiais, kokiais Biblijoje apibūdinama Jeruzalė. Jeigu būtų egzistavęs vardas „Lietuvos Jeruzalė", Finas jį būtų pavartojęs. Bet buvo veikiau atvirkščiai: tas vardas kaip tik kilo iš knygos pavadinimo. Jį pamėgo Vilniaus jidiš ir pasaulietiniai sąjūdžiai, taip pat hebrajiškai rašantys poetai, su pasididžiavimu tęsę Vilniaus Gaono tradiciją.
>
> <...> Kaip Jėna ir Veimaras, Kembridžas ir Oksfordas, Vilnius buvo nedidelis miestas – kultūros centras, tarnaujantis didžiulei teritorijai. Jis buvo labai glaudžiai susijęs su mažais miesteliais – žmonės keliaudavo pirmyn atgal, miestas buvo tarsi viso regiono prekybos centras ir kultūros židinys, o daugelis miestelių irgi buvo svarbūs: kai kuriuose, kaip antai Valažine, Myriuje, Panevėžyje, buvo įsteigta daug garsių ješivų, o svarbios chasidų sektos, chabadų, susikūrusių rytų Lietuvoje, centras buvo Liubavičiuose, 1 667 žydų miestelyje. Iš tiesų dauguma Vilniaus rašytojų ir intelektualų buvo gimę kitur. <...> Be to, daug jaunuolių, atvykusių iš miestelių į sostinę studijuoti rabinų mokykloje arba hebrajiškose ir jidiš mokytojų kolegijose, paskui grįždavo į savo miestelį arba emigruodavo į Palestiną ar Vakarus.
>
> Tad miestas, turintis vos 60 000 žydų, jautėsi esąs svarbus po pasaulį paplitusios žydų kultūros centras daugiausia dėl savo kultūrinių institucijų ir milijonų Rytų Europos žydų, kuriems jos tarnavo ir atstovavo.[12]

Beje, vietos katalikams Jeruzalės vardas reiškė visai ką kita. XVII amžiaus septintajame dešimtmetyje dėkodamas, kad Lietuva išvaduota iš rusų – Maskvos – jungo, vietos katalikų vyskupas miesto šiaurėje ant kalvoto, miškingo Neries šlaito pastatydino Kryžiaus kelio stotis. Ši barokinė Kalvarijų kopija tapo viena iš maldininkų lankomiausių Lietuvos vietų ir įspaudė savo žymę į vietovardžius: netoliese tekantis upeliukas buvo pavadintas Kedronu, o kaimyninis kaimas – Jeruzale, taip vienas Vilniaus rajonas tebevadinamas iki šiol.

Visą imperijos laikotarpį Vilniaus gyventojų sudėtis nuolat keitėsi. Daug žmonių persikeldavo į miestą iš aplinkinių vietovių, bet daugybė ir išvykdavo į turtingesnes viso pasaulio metropolijas. O rusiškoji gyventojų dalis – daugiausia kariuomenės ir administracijos pareigūnai su šeimomis – buvo dar nepastovesnė. Laikiniausi buvo Rusijos skiriami Vilniaus gubernatoriai – per šimtą dvidešimt caro valdymo metų jų buvo beveik trisdešimt. Todėl rusai, – o jų mieste niekada nebuvo daugiau kaip penktadalis, – visada jautė vietos katalikų lenkų kultūrinės ir žydų demografinės bei prekybinės galios įtaką.

Bet ne visi miesto rusai, ne visi stačiatikiai buvo atvykėliai, kolonistai. Vilniaus ir Bizantijos (arba, galima sakyti, Maskovijos) kultūriniai ir religiniai ryšiai mezgėsi nuo pat istorinės miesto pradžios. Pavyzdžiui, gana daug lietuvių pagonių ir katalikų valdovų žmonų buvo kilusios iš rusų kunigaikščių šeimų. Pirmieji Lietuvos krikščionys kankiniai irgi buvo stačiatikiai. Dėl šių artimų, gan glaudžių Vilniaus sąsajų su Rytų krikščionybe imperinis Rusijos valdymas buvo spalvingesnis, nors ne mažiau brutalus. Iš esmės daug rusų manė, kad šis miestas yra teisėti jų namai, nors jie čia tik laikinai apsistodavo.

Stiprėjant politinėms represijoms, uždarius universitetą, Vilniaus, kaip vieno didžiausių ir intelektualiai gyvybingiausių Rusijos imperijos miestų, šlovė pamažu išblėso. Nuo ekonominio žlugimo ir nugrimzdimo į istorinę užmarštį miestą išgelbėjo geležinkelis. Nutiesus Sankt Peterburgo–Varšuvos liniją, *Vilna* saugiai įsitvirtino imperijos žemėlapyje kaip reikšmingas Rusijos administracinis bei transporto mazgas.

Paskutinį XIX amžiaus dešimtmetį važiuodamas traukiniu iš Berlyno į Sankt Peterburgą, danų etnografas Age Meyeris Benedictsenas (1866–1927) nupasakojo kelionę per Lietuvą fragmentiškais vaizdais, tarsi padrikų fotografijų kadrais:

> Daug žmonių yra pervažiavę per Lietuvą nepažindami jos ir nė nesusimąstydami. Didžiosios geležinkelio linijos, jungiančios Rusijos ir Vokietijos sostines, kerta patį Gedimino paveldą, tą žemę, kur tebegyvena lietuviai valstiečiai. Sėdėdami patogiuose traukiniuose, vyrai ir moterys abejingai žiūri į gana monotonišką kraštą, per kurį nusidriekę siūbuojančių javų laukai, vilnija beržų ir klevų, ąžuolų ir eglių miškai. Pūškuodamas pro žemas medines sodybas, traukinys sustoja keistai pavadintose stotyse: Schillen, Pilkallen, Gumbinnen, Eydtkuhnen – lyg ir vokiški vardai, bet skamba visai kitaip. Tačiau tik šie vardai ir trukdo patikėti, kad važiuoji per Vokietiją. Viskas traukinyje vokiška – keleiviai, palydovai, spausdintinės taisyklės; geležinkelio stotys atrodo kaip Reino srityje ir Hanoveryje, tokie pat raudonkepuriai nešikai, tokios pat dalykiškos, tvarkingos aukštapetės barmenės, tokie pat padavėjai tokiame pat „alldeutsche" valgomajame. Paskui privažiuoji valstybės sieną, paskutinį sykį pamatai juodą, baltą ir raudoną vėliavą, šalmą su smaigu ir vokišką tvarką. Reikia rodyti pasus, ir tada atkreipi dėmesį į iškabas

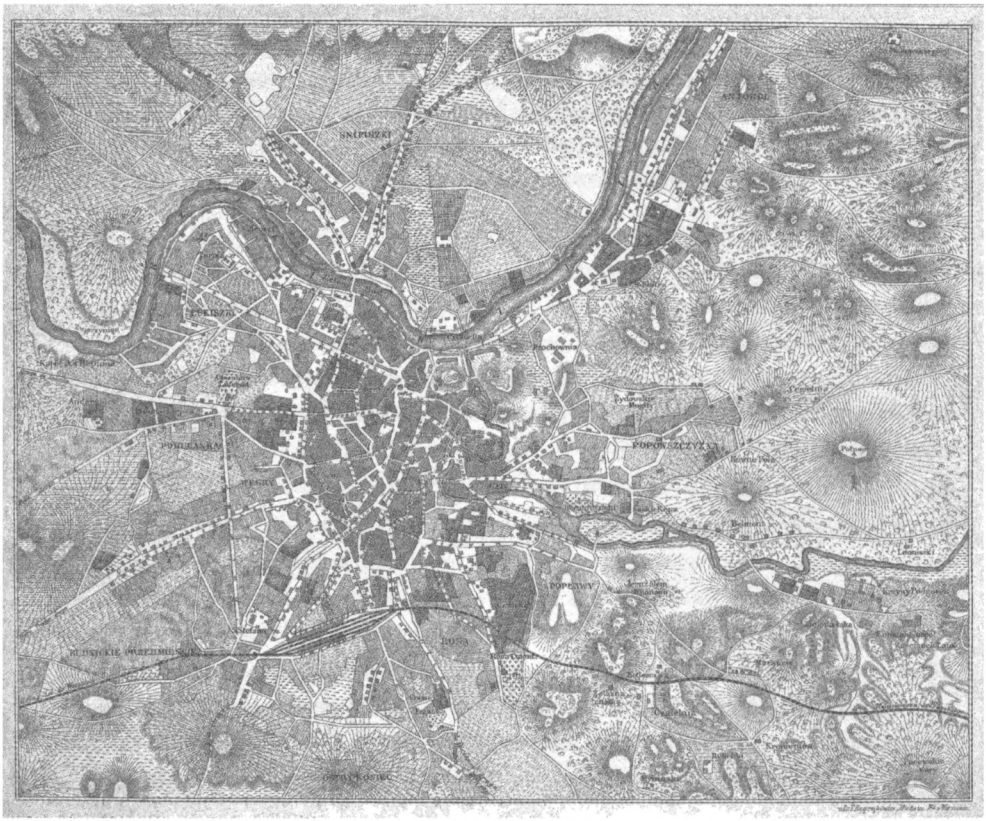

42. Vilniaus planas (1882)

kampuotomis raidėmis, kurios gerokai erzina, nes jų nesupranti. Tuščiu peronu žingsniuoja tamsiai mėlyni žandarai su raudonais galionais. Tada ateina muitinės pareigūnai, pakeičiami vagonai, sušmėžuoja rusiški pinigai ir girdėti rusų kalba, to ir tikiesi atvykęs į Rusiją, – ir traukinys pūškuoja toliau. Ir vėl stotys, kurios neišmanančiam žmogui gali atrodyti rusiškos, bet patiems rusams jų vardai svetimi: *Gielgaudiški*, *Vilkoviški*, *Pilviški* ir t. t. Vagonuose galima išgirsti kalbant rusiškai, vokiškai, galbūt lenkiškai. Kiekvienoje stotyje pamatysi žandarus ir juodmarškinius kareivius apskritomis kepurėmis, varpelius, aulinius batus ir per petį laisvai permestus pilkus apsiaustus, kaip ir keisčiausią personažą, neregėtą mums, vakarų gyventojams, – minėtąjį Lenkijos žydą, kurio negrabi figūra, nušiurę drabužiai, sulenktos plaštakos ir susivėlusi barzda tokie atkarūs, kad, regis, iš pirmo žvilgsnio viską ir paaiškina: koks yra jo būdas, gyvensena ir užguita buitis. Praėjo pusė dienos ir pusė nakties, per kurias miegojai arba žiopsojai į lygumų peizažą, klauseisi, kaip ratai dunda tiltais virš upių arba dunksi per pušynus. Gali susidomėti būriu ilgakojų kazokų su plokščiomis kepurėmis ir drūtais sprandais, užsėdusių prie geležinkelio ant mažų bjaurių arkliukų – jie tokie panašūs į aprašytuosius knygose,

kad net linksma darosi. Arba gali išvysti griozdiškų medinių karietų su įkinkytais trimis kresnais arkliais, uoliai kapstančiais žemę ir prunkščiančiais, kai vežikas ką nors sako – jomis atvažiuota iš tenykščio dvaro pasitikti iš svetur grįžtančio dvarininko. Šen bei ten greitai šmėkšteli paauksuoti arba žali svogūniniai kupolai ir galiausiai įvažiuoji į didesnį miestą – Dünaburgą (Daugpilį): štai ir pervažiavai per visą Lietuvą, nors, tiesą sakant, nieko nesupratai.[13]

Geležinkelis Lietuvą gramzdino miglose, bet ir pritraukdavo į Vilnių daug atsitiktinių svečių. Iš pradžių visi keleiviai, važiuojantys į Rusiją arba iš jos, Vilniuje turėdavo išlipti ir persėsti į kitą traukinį. Šis būtinas sustojimas visiems keleiviams pagelbėdavo įsiminti miesto pavadinimą.

Nuo XIX amžiaus vidurio rusų intelektualai jau įstengė keliauti į Europą, tai tapo net madinga. Poilsinė arba turistinė kelionė į užsienį buvo sezoninis reiškinys – dažniausiai ji sutapdavo su vasaros sezono pradžia garsiuosiuose Vakarų Europos balneologiniuose kurortuose arba su žiemos atostogomis Vidužemio jūros pakrantėje. Daugelis tokių keleivių, kaip antai Tolstojus, rašydavo dienoraštį, kuriame *Vilna* reikšdavo europinės iškylos pradžią arba pabaigą. Taigi miestas tapdavo dvejopais vartais – į europinę patirtį ir į naują pasakojimą.

Rusų dramaturgas Aleksandras Ostrovskis (1823–1886) Vilniuje apsilankė 1862-ųjų pavasarį. Ostrovskio pjesės atskleidė Rusijoje besiformuojančios kapitalistinės santvarkos žeminančias socialines sąlygas, kurias dažnai atspindėdavo sunkus moters likimas. Nikolajus I pats cenzūruodavo jo kūrinius ir skyrė jam policijos priežiūrą, bet liberaliais Aleksandro II valdymo metais jam buvo suteikta daugiau asmeninės ir kūrybinės laisvės. Jo pjesių realizmas rasdavo atgarsį žiūrovų širdyse. Ostrovskio kūryba taip išpopuliarėjo, kad net angliškas Murray kelionių vadovas patarė Maskvos svečiams, nors jie „gal ir nesupras dialogų“, pasižiūrėti spektaklių, kad „susipažintų su scenoje vaizduojama šalies gyventojų elgsena ir papročiais“.[14]

Trisdešimt devynerių metų dramaturgas, keliaudamas į Europą, nusprendė rašyti dienoraštį. Skirtingai nei Tolstojus (ką tik atidaryta geležinkelio linija galėjęs tik grįžti namo), Ostrovskis traukiniu važiavo iš Rusijos ir pirmasis jo kelionės dienoraščio įrašas kaip tik ir buvo skirtas Vilniui aprašyti:

Balandžio 2/14 d.
<...> iš Peterburgo išvykome balandžio 2 d. (pirmadienį), 3 val. po pietų. <...> Nusprendėme pasilikti Vilniuje, apžiūrėti miestą <...>.

LIETUVA
Balandžio 3/15 d.
Į Vilnių atvykome 12.30, priešpiet. Oras puikus, sniego nė ženklo, Maskvoje tokių dienų sulauksi tik balandžio pabaigoje. Apsistojome Žmurkevičiaus viešbutyje, už Aušros vartų [*Ostrobramskimi vorotami*]. Miestas jau iš pirmo žvilgsnio stulbina

originalumu. Visas mūrinis, gatvės siauros, neįtikėtinai švarios, namai aukšti, su čerpių stogais, bažnyčios didingos. Papietavome pas Jodkę – mažoje dviejų kambarių smuklėje, kur aptarnauja vienas jaunuolis, šeimininko duktė ir pats šeimininkas (komediantas), – pastarasis vis atsidaro spintelę ir maukteli madeiros. Popiet važiavome pasižvalgyti po miestą. Virš jo iškilusi kalva su keliais gūbriais, ant vieno kūginio gūbrio stovi bokštas. Šios kalvos ir visas nuo jų atsivėręs miestas yra neapsakomo grožio. Nusisamdėme vežiką, kad nuvežtų prie kalvos; pravažiavome Šv. Jono bažnyčią, gubernatoriaus rūmus, Katedrą (užsukome vidun) ir pasiekėme patvinusios Vilijos upės krantus; prie kareivinių vežiką palikome ir pėsti patraukėme į kalvą. Labai norėjome pažvelgti į miestą iš aukštai; maždaug ketvirtą valandą, gerai pailsėję, šiaip taip užsikabarojome; o pasirodo, tą vietą saugo bastionas, tad mums buvo griežtai įsakyta tučtuojau lipti žemyn. Leidžiantis į apačią vienas labai mielas gimnazistas priskynė mums pirmųjų pavasario gėlių (plukių). Gėlės čia jau žydi, nors žolė dar tik kalasi. Sugrįžome pas savo vežiką ir nudardėjome prie Šv. Petro ir Povilo bažnyčios. Kairėje teka Vilija, o dešinėje kyla pušimis apaugusios kalvos – puiki vieta vasaros iškyloms. Bažnyčios išorė niekuo neišsiskiria, bet vidus didingas ir puošnus – sienos ir skliautai padabinti tokiais gražiais lipdiniais, kad vargu ar dar kur rasi tokią prabangą.

Balandžio 4/16 d.

Apsiniaukę ir šalta. Pasivaikščiojome po miestą, užėjome į Bernardinų bažnyčią (jos architektūra mieste nuostabiausia). Užsukome ir į Šv. Jono bažnyčią – aukštą didingą pastatą, pilną žmonių. Prie durų gražuolė lenkė atlieka prižiūrėtojos pareigas ir, grakščiais pirštеliais barbendama į lėkštę, mėgina patraukti lankytojų dėmesį. Apskritai Vilniuje daug gražių lenkių, pasitaiko ir dailių žydaičių, bet retai. Čia pirmą kartą pamačiau tokį katalikų pamaldumą: vyrai ir moterys klūpo su maldaknygėmis rankose, visiškai susikaupę į maldą, ir ne tik bažnyčiose, bet ir gatvėje priešais Aušros vartus. Ta vieta yra tenykštė šventovė – virš miesto vartų yra koplyčia su stebuklinga Dievo Motinos ikona, kuri graikų [ortodoksų] stiliaus. (Anksčiau ji priklausė stačiatikiams, bet vėliau atiteko lenkams.) Bernardinų bažnyčioje matėme lenką, gulintį ant šaltų akmeninių grindų kryžiumi, ištiesusį rankas. Bažnyčios atidarytos visą dieną ir jose pilna besimeldžiančių žmonių, daugiausia moterų, kurios Didžiąją savaitę atrodo ypač rimtos. O štai žydai švenčia Paschą: kaip niekad vaikšto būriais su pasipuošusiomis žmonomis ir vaikais. Dauguma žydaičių galvas apsigaubia tradiciniais apdangalais; sutikome labai daug žydžių, kurios apsirengusios paprastai, kartūno palaidinėmis, bet ant perukų užsileidusios (juodus) gobtuvus, prikaišiotus spalvotų kaspinėlių ir gėlyčių.

Pusryčiavome pas Jodkę, valgiau labai skanios čionykštės žuvies – seliavos. <...> Reikia pagirti lenkų tarnus – jie mandagūs, geranoriški, bet ant kelių nešliaužioja, tokie pat ir vežikai.

Balandžio 5/17 d.

Pabudome – sniegas! Susikrovėme daiktus ir nuvažiavome į geležinkelio stotį. Traukinio laukti teko ilgai; beje, prancūzams būdinga vėluoti. Juos dažnai keikia

43. Viešpaties Jėzaus (Trinitorių) bažnyčios interjeras (1847)

ir kritikuoja, ir visai pelnytai. Šiurkštūs, be to, sukčiai ir niekšai. <...> Šaltis, snyguriuoja. Veržbolove [Virbalyje] europietiškas restoranas-bufetas.
Prūsija. Eydtkuhnen [Eitkūnai]. Tvarka ir tikslumas. <...> Mūsų traukinys atvyko pavėlavęs, tad nebespėjome į Berlyno traukinį.[15]

Ostrovskio viešnagė Vilniuje įsiterpė tarp dviejų svarbių įvykių – baudžiavos panaikinimo Rusijos imperijoje ir antrojo lenkų ir lietuvių sukilimo prieš caro valdžią. Vilniuje, kaip teigiama oficialioje ataskaitoje, „demonstracijos prasidėjo jau 1861 metais, revoliuciniai himnai buvo giedami ir bažnyčiose, ir lauke, prie Aušros vartų, priešais stebuklingą Dievo Motinos ikoną. 1861- ųjų rugpjūčio 6 dieną buvo surengta milžiniška procesija su religinėmis ir kitokiomis vėliavomis, Lenkijos ir Lietuvos herbais. Giedodama revoliucinį himną, lydima liaudies, procesija patraukė už miesto, į Pohulianką, Trakų užkardos link, kad susitiktų su kita tokia procesija, kuri, kaip sklido gandai, artėjo nuo Kauno". Vietos valdžia įsakė kazokams atkirsti miestą. Tada de-

monstrantai, „vadovaujami fanatiškų panelių, mėgino prasibrauti pro karių eiles“. Šios maištingos „panelytės [*panenki*] darbavosi skėčiais – jų smailėmis nusitaikė kareiviams ir kazokams į veidus. Netekę kantrybės, kazokai griebėsi rimbų, ir minia išsisklaidė“. Buvo nukentėjusių – vienas dvarininkas ir amatininkas buvo sužeisti, bet „per kelias dienas pasveiko“. Caro valdžia apkaltino „lenkų laikraščius užsienyje“, kad jie skleidžią melą apie „kilusias karštas kautynes, per kurias daug žmonių žuvo ir buvo paskandinta Vilijos upėje“. Buvo įpainiotas Vilniaus katalikų vyskupas, jis paskelbė, „kad dėl (prasimanytų) žuvusiųjų šiose kautynėse tris savaites visur būtų laikomasi gedulo“.[16] Kad išvengtų panašių įvykių, valdžia paskelbė mieste karo padėtį. Tačiau karinei valdžiai nepavyko nuraminti maištingų gyventojų, ir kai 1862 metų pavasarį, per katalikų Didžiąją savaitę ir per žydų Pesachą Ostrovskis (su žmona ir šeimos draugu) lankėsi Vilniuje, Lietuva grasinosi sprogti. Nepraėjus nė metams, Vilniaus apylinkės virto karo laukais, kuriuose imperijos pajėgos kovėsi su ginkluotais tenykščių sukilėlių daliniais.

Vilna vėl trumpam sugrįžo į Europos imperinį žemėlapį kaip reikšmingų mūšių bei kultūrinių kautynių laukas. Tačiau šįsyk kova vyko tarp tos vietovės lenkiškumo ir rusiškumo. *Severnaja pčela* (*Šiaurės bitė*), liberalus politinis literatūrinis Sankt Peterburgo laikraštis, paskelbė, kad 1863 metų pavasarį, netoli Lietuvos senosios sostinės sunaikinus „maištininkų gaują, <...> Vilniaus gyventojai nebeteko vilties“ atkurti tautinį Lenkijos suverenumą. „Matydami pergalingą ir džiaugsmingą mūsų [rusų] kariuomenės sugrįžimą į Vilnių, lenkai atvirai sielvartavo“ ir apsivilko juodais gedulo drabužiais.[17]

To paties *Severnaja pčela* numerio kitame straipsnyje aprašoma vilnietiška kasdienybė. Sukilimas ir miesto valstybinės priklausomybės klausimas, aprašant miestą galimiems svečiams, sąmoningai nutylėti. Buvo paminėta, kad didžiausias pavojus sostinės svečiams tas, kad stinga modernių patogumų – nėra grįstų šaligatvių ir plačių gatvių, gatvės neapšviestos, o kadangi visi traukiniai į miestą atvažiuodavo naktį, Vilnius, nors ir apsuptas vieno iš gražiausių Europos kraštovaizdžių, palikdavo tamsios, nesvetingos ir gal net pavojingos vietos įspūdį. Kitas korespondento pastebėtas tenykštis nepatogumas buvo neįtikėtinas vietos prekybinio gyvenimo ritmas, didžiam rusų skaitytojų pasipiktinimui, regis, pritaikytas prie žydų tikybos kalendoriaus: kiekvieną mėnesį didžiausios prekybos dienos buvo sekmadieniai ir krikščioniškos šventės. Be to, buvo priekaištaujama, kad žydų pirkliai Vilnių pavertė nepadoriai brangiu miestu, nors plika akimi matyti, kokie neturtingi dauguma jo gyventojų. Be viso kito, laikraštis pateikė išvadą, kad Vilniui žūtbūt reikia stiprios valdžios rankos – tai yra idealios rusiškos tvarkos, – kuri viduramžišką miestą paverstų moderniu didmiesčiu.

Tačiau vienas Vilniaus gyvenimo aspektas buvo pagirtas kaip vertingas šiuolaikinės visuomenės elgsenos pavyzdys. „Vien pažvelgęs į Vilniaus gatvių gyvenimą, – teigė korespondentas, – gali lengvai pastebėti, kad moterys čia neapsakomai gerbiamos. Skirtingai nei Sankt Peterburge, čia panelė gali viena vakare laisvai vaikščioti žmonių pilnomis gatvėmis ir nebijoti, kad dyki palaidūnai laidys jai įžeidžiamas nepadorias pastabas. Apskritai donžuanų, jeigu jų čia iš viso yra, tarp Vilniaus jaunuolių rasi retai. Tai ne tik komplimentas vietos vyrams, didžiai gerbiantiems moteris, bet ir pagyrimas vietos moterims, gebančioms pelnyti tokią pagarbą." Nesunku rasti ir pilietines tokio galantiškumo priežastis, mat „vakarinėse imperijos dalyse sparčiai plinta moterų švietimas, o svarbiausia – mokymasis čia nevirsta paviršutinišku flirtavimu, kaip būdavo anksčiau, bet įgauna praktines kryptis". Vilniuje „jaunos panelės nebėra salonų lėlytės", ir „daugeliui jų būdingas labai sveikas ir praktiškas požiūris į gyvenimą".[18] Vienu žodžiu, Rusijoje *Vilna* pasižymėjo moterų emancipacija bei švietimu.

Rusų žiniasklaidos susidomėjimas Vilniumi pranašavo politines ir kultūrines permainas Lietuvoje. 1863 metų gegužę imperijos Vyriausybė pasiuntė į Vilnių naują generalgubernatorių Michailą Muravjovą, kad sutriuškintų sukilimą ir paverstų Lietuvą lojalia ir neatskiriama Rusijos dalimi. Muravjovui, gimusiam 1796 metais, politinis radikalizmas buvo gerai pažįstamas. Jaunystėje jis aktyviai veikė liberaliuose Rusijos sluoksniuose. (Jo brolis buvo vienas iš dekabristų – grupės rusų karininkų, 1825 metais nesėkmingai mėginusių nuversti Nikolajų I.) Nors ir saistomas kompromituojančių šeiminių ir visuomeninių saitų, Muravjovas tapo patikimu Rusijos autokratijos tarnu.

Kol Rusijos kariuomenė persekiojo sukilėlius, Muravjovas perkėlė kovą į Vilniaus gatves. Praėjus vos dviem savaitėms po paskyrimo, naujasis generalgubernatorius išleido įsaką, draudžiantį vietos moterims ir emancipuotoms panelėms vilkėti juodus drabužius ir dabintis papuošalais, kurie primena mirtį ar laidotuves: pakabukais su kryželiais ar kaukolėmis; grandinėmis; juodais kaspinais ir t. t. Įsakas skelbė, kad kiekvienas valstybės tarnautojas, kurio šeimos narė viešai pasirodys juodai apsirengusi, gali tuoj pat netekti darbo. Kitas panašus įsakas neleido juoda spalva dažyti arba dekoruoti jokio miesto namo – nei valstybinio, nei privataus. Laidotuves rengti buvo galima tik gavus specialius leidimus. Trumpai tariant, visi gedulo ženklai, visi lenkiški arba lietuviški patriotiniai simboliai buvo tiesiog ištremti iš miesto. Negana to, Muravjovas prisikvietė persekiojimų šmėklą į patį miestą – sukilimo vadus įsakė karti viešai. Šitaip jis pagarsėjo kaip Muravjovas-Korikas.

Paskui generalgubernatorius Muravjovas ėmė pulti miesto kalbą. Viešosiose įstaigose uždrausta vartoti lenkų kalbą, o lietuvių kalbos lotyniškąją

44. Vilnius – senieji vartai į Rusijos imperiją (1872)

abėcėlę įsakyta pakeisti kirilica. Be to, smarkiai apribotos lenkiškai kalbančių bajorų teisės, uždaryta dauguma katalikų vienuolynų ir bažnyčių. Istorinis Lietuvos vardas viešai nebevartojamas, jis pakeistas abstrakčiu geografiniu apibūdinimu: *Severo-zapadnyj kraj* (Šiaurės Vakarų kraštas).

Po represijų miestas atrodė ne tiek rusiškesnis, kiek depresiškesnis. 1867-aisiais, prabėgus vos trejiems metams po sukilimo, į Sankt Peterburgą keliaujantys britai kelionių vadove rasdavo perspėjimą apie konfliktiškas ir dėl to melancholiškas Vilniaus ypatybes:

Gen. Muravjovo [*Mouravieff*] represyvios priemonės pradėtos taikyti *Wilna* 1863 ir 1864 metais. Čia buvo kalinami, teisiami, kariami ir šaudomi beviltiško provincijos maišto vadai. Dėl trėmimų į tolimas imperijos vietas Š. V. sritys, pagal įvairius vertinimus, neteko nuo 50 000 iki 100 000 žmonių. Šioms sritims suduoti politiniai smūgiai ir mišri gyventojų sudėtis paskatina pražūtingą rusų ir lenkų tarpusavio nesantaiką.

Wilna yra 441 mylia nuo Sankt Peterburgo, gyventojų – 58 000. Svarbiausias senosios nepriklausomos Lietuvos kunigaikštystės miestas, <...> išsidėstęs dauboje, papėdėje kelių kalvų, kurios pietryčiuose ir vakaruose gana aukštos. Į šiaurinį šios daubos pakraštį atiteka Vilijos upė ir, vingiuodama giliomis pinkliomis griovomis eglių, beržų ir liepų paūksmėje, teikia akims kuo vaizdingiausią ir džiugiausią reginį, visai nesiderinantį su tomis griežtomis bausmėmis, kuriomis *Wilna* taip pagarsėjo. <...> Nepasigailėsite aplankę bažnyčias. Jos yra architektūriškai itin vertingos, o tarp jų paminklų yra tokių, kurie priklauso gerai visiems Lenkijos istorijos skaitytojams žinomoms šeimoms.[19]

Tais pat metais vykdamas į Vokietiją pro Vilnių pravažiavo rusų rašytojas Fiodoras Dostojevskis. Jam ši kelionė buvo kaip pabėgimas. Vėlyvą 1866 metų rudenį, mėnesį meilinęsis, keturiasdešimt penkerių metų rašytojas pasipiršo Annai Grigorjevnai Snitkinai, savo dvidešimtmetei stenografistei. Tuo metu Dostojevskis, pasak Annos Grigorjevnos, „buvo atsidūręs kryžkelėje ir prieš jį vėrėsi trys keliai". Pirmuoju keliu jis galėjo vykti į Rytus – Konstantinopolį ir Jeruzalę – ir ten pasilikti, „galbūt visam laikui"; antruoju keliu galėjo keliauti į Europą ir ten „sudegti apimtas ruletės lošimo azarto"; trečiasis kelias – „dar kartą vesti ir siekti džiaugsmo ir laimės šeimos gyvenime".[20] Anna Grigorjevna mielai sutiko tekėti už Dostojevskio ir išgelbėti jį nuo pirmųjų dviejų klystkelių. Jie susituokė 1867 metų žiemą Sankt Peterburge, didingame Izmailo sobore.

Tačiau jaunavedžių laimė truko neilgai. Tuo metu Dostojevskis rėmė savo didelę giminę – suaugusį posūnį, brolienę ir kelis jos vaikus. Buvo ne tik pats smarkiai įsiskolinęs, bet ir paveldėjęs finansinius velionio brolio įsipareigojimus. Pinigų stygius nuolat kamavo ir kėlė įtampą – šeimą alino kasdienės rietenos, kaltinimai, apgavystės, gąsdinimai ir reikalavimai. Be to, į Anną Grigorjevną „buvo žiūrima kaip į įsibrovėlę, grasančią paminti lūkesčius tų, kurie buvo įpratę gyventi iš negarantuotų ir nepastovių Dostojevskio pajamų".[21] Taigi rašytojas galėjo skaityti ir rašyti tik naktį ir, kaip greitai suprato jaunoji jo žmona, jaunavedžiams nepavykdavo rasti laiko pabūti dviese.

Įtampa augo, ir labai greitai po vestuvių Anna Grigorjevna įsitikino, kad Dostojevskį kamuoja epilepsija. Pirmąkart pamatytą epilepsijos priepuolį jaunamartė įsiminė kaip tikrą košmarą. Šnekėdamasis su ja Fiodoras Michailovičius „labai įsiaudrino", paskui „pasigirdo siaubingas nežmogiškas riksmas, tikriau – stūgsmas, ir jis ėmė virsti į priekį".[22] Po kelių savaičių Dostojevskio

šeima apkaltino Anną Grigorjevną, kad vedybos ir jos įsibrovimas į rašytojo gyvenimą išprovokavo staigų epilepsijos priepuolių paūmėjimą. Dėl to jos padėtis šeimoje „darėsi vis sunkesnė ir nepakenčiamesnė. Kaip tik labiausiai dėl jos nepasitenkinimo ir pasiryžimo žūtbūt išsaugoti santuoką – netgi patiriant asmeninių finansinių nuostolių – 1867 metų pavasarį Dostojevskiai ir nusprendė vykti į užsienį".[23] Keliauti į Europą ragino ir Annos motina švedė. Kaip teigė dukra, jos „požiūris į gyvenimą buvo vakarietiškesnis ir kultūringesnis, ji baiminosi, kad geri įpročiai, įdiegti mane auklėjant, per mūsų rusišką gyvenimo būdą ir nežabotą svetingumą gali išnykti".[24]

Anna Grigorjevna pirmą sykį keliavo į svetimus kraštus ir buvo apimta džiugaus susijaudinimo. O Dostojevskis užsienyje buvo lankęsis jau ne kartą. Pastarąjį sykį viešėjo Europoje 1864 metais, po pirmosios žmonos mirties. Kazino pralošė visus pinigus ir pats šito nepakentė. Šįkart Dostojevskis pasižadėjo, kad kelionė bus malonesnė, ir taip nusiteikusi pora atsisveikino su Sankt Peterburgo vargais. Ankstyvą pavasario dieną juos „į geležinkelio stotį nulydėjo Annos Grigorjevnos giminės, taip pat Emilija Fiodorovna [brolienė], jos duktė Katia ir Miliukovai (Miliukovas, senas Dostojevskio draugas, buvo atėjęs atsisveikinti su juo į Petropavlovsko tvirtovę prieš jam išvykstant į Sibirą, o grįžusį pasitiko geležinkelio stotyje). Paša, demonstruodamas apmaudą, nepasirodė – jis nenorėjo savo patėviui ir jaunajai jo žmonai palinkėti geros kloties ir malonios kelionės."[25] Dostojevskiai pirmiausia ketino važiuoti į Berlyną, o paskui į Dresdeną, ten norėjo apsistoti keliems mėnesiams. Kaip jau buvo įprasta, keliaujant į Vokietiją traukiniu tekdavo apsinakvoti Vilniuje.

Dar prieš kelionę „Anna Grigorjevna pažadėjo motinai aprašinėti kelionę ir, kad įvykdytų šį įsipareigojimą, prieš pat išvažiuodama stotyje nusipirko sąsiuvinį. Tas dienoraštis, kurį ji rašė daugiau kaip metus, iki savo pirmojo vaiko gimimo, yra plačiausias ir smulkiausias kasdienių Dostojevskio gyvenimo įvykių aprašymas – tokio neturime iš jokio kito jo gyvenimo laikotarpio".[26] Apskritai jos dienoraštyje smulkiai aprašoma, „kokios vargingos buvo buitinės jų gyvenimo sąlygos, kaip keblu buvo taikytis prie nuolat kintančių Dostojevskio nuotaikų ir kaip sunku gyventi svetimoje aplinkoje, neturint nė vieno pažįstamo žmogaus, nuolat tenkinantis vienas kito draugija".[27]

Anna Grigorjevna savo gyvenimą su Dostojevskiu pradeda aprašinėti Vilniuje, kur po kelių nervingos išvykos iš Peterburgo dienų sutuoktinių pora pirmą kartą per savo trumpą vedybinį gyvenimą pajuto intymią vienatvę:

> [Balandžio 15 d.] 2 val. perpiet atvažiavom į *Vilna*. Prie mūsų tuoj pribėgo liokajus iš Hano, Didžiojoje gatvėje esančio viešbučio, susodino į briką ir nusivežė. Prie viešbučio vartų mus sustabdė Barsovas, Fiodoro Michailovičiaus pažįstamas. Jis

pasakė gyvenąs Vilniuje, būtinai pasiimsiąs mus šeštą valandą ir aprodysiantis miestą. Viešbutyje mus vedžiojo visokiais laiptais, rodė vieną kambarį po kito, bet visi buvo baisiai nešvarūs. Fedia jau norėjo važiuoti į kitą viešbutį, bet galiausiai atsirado geras kambarys, kuriame galėjome ramiai apsistoti nakčiai. Bet viešbučio *tarnai – tikri avigalviai: kad ir kiek skambinsi, nepasirodo. Dar tokia keistenybė* buvo nemaloni: du iš jų neturi kairės akies, ir Fedia pamanė, kad šiame mieste vienaakiai tarnai nėra retenybė, nes turbūt jiems už darbą mažiau mokama.

Papietavome ir išėjome apžiūrėti miesto. Jis atrodė gana didelis, bet gatvės siaurutėlės, šaligatviai mediniai, stogai raudoni, dengti čerpėmis. Šiandien Didysis šeštadienis, todėl mieste sujudimas. Ypač daug žydų su žydėmis geltonais ir raudonais šaliais ir gobtuvais. Vežikai čia labai pigūs. Apžiūrinėdami miestą labai pavargome, nusisamdėme vežiką, ir jis už dešimt kapeikų pavėžino mus po visą miestą. Visi ruošiasi šventei: gatvėse pilna žmonių, nešančių velykinius pyragus ir saldžias bobas. Katalikų bažnyčiose gausu parapijiečių. Užsukome į nebaigtą statyti rusų cerkvę Didžiojoje [*Bolšaja*] gatvėje, Mikalojaus Stebukladario cerkvę, nusilenkti Kristaus įkapių atvaizdui. Paskui užėjome į katalikų bažnyčią Šv. Jono [*Ivanovo*] gatvėje. Vėliau matėme tvirtovę, Vilijos upę. Tai nepaprastai srauni upė, ne itin plati, bet reginys nuo kranto į tolimus kalnus, į tvirtovę ir kapines labai gražus, ypač vasarą, kai viskas išsiskleis. Matėme tiltą, paskui [Nevskio] koplyčią Jurgio aikštėje, pastatytą lenkų numalšinimo atminimui; man ji labai patiko, tokia graži, paprasta, elegantiška. Apie septintą grįžome, išgėrėme arbatos ir aš nuėjau miegoti. Visas viešbučio personalas išėjo į vigiliją, bet prieš tai perspėjo mus, kad užsirakintume. Fiodoras Michailovičius pamanė, kad tai puikus laikas mus apvogti, kai visi išėję. Todėl jis užgriozdė duris lagaminais ir stalais. Naktį, be ketvirčio antrą, jį ištiko priepuolis, labai stiprus, trukęs 15 minučių. <...> [Kitą rytą,] mums susiruošus išvažiuoti, atėjo kažkoks žydelis ir pasiūlė ką nors iš jo nusipirkti. Buvome užmiršę muilą, todėl aš nusprendžiau jo nusipirkti. Už kiaušininį muilą paėmė 15 kapeikų. Jo draugas pasiūlė šventojo paveikslą, pasak jo, kainavusį 15 rublių, bet jis parduosiąs mums daug pigiau. Bet mes atsisakėme. Netrukus mūsų kambaryje prisirinko visas tuntas žydų, pasišovusių mus išlydėti. Visi linkėjo mums gero kelio, puolė nešti mūsų lagaminus, o paskui du iš jų paprašė arbatpinigių. Sėdome į briką ir jau gana toli nuvažiavome, bet staiga mus prisivijo dar vienas žydelis – norėjo parduoti du gintarinius kandiklius. Mes jį nuvijome šalin.

Stotyje teko labai ilgai laukti. Nusipirkome bilietus po 26 rublius ir 35 kapeikas tiesiai į Berlyną. Antrosios klasės vagone buvome vieninteliai keleiviai, tad galėjome gerai išsimiegoti. <...> Apie aštuntą ryto atvažiavome į Veržbolovo, kur paskutinį kartą Rusijoje pavalgėme. <...> Kai grįžome į vagoną, įėjo kažkoks pareigūnas, matyt, vokietis, ir gana šiurkščiai paklausė: „Pavardė?“ Fedia supyko ir pasiteiravo, ar jis vokietis ir ar nereikia klausti: „Kokia jūsų pavardė?“ Paskui atgavome savo pasus ir pajudėjome į Eitkūnus. Tarp šių stočių (Veržbolovo ir Eitkūnų) yra tiltas, atskiriantis Rusijos ir Prūsijos valdas.[28]

Dramatiškas, net šiek tiek tragikomiškas Dostojevskio susidūrimas su *Vilna* atspindi Rusijai būdingą ksenofobiją. Saujelė liberalių rusų intelektualų

palankiai žiūrėjo į lenkų ir lietuvių sukilėlių siekius, – tik ne Dostojevskis. Nors ir nuteistas už politinį nusižengimą, rašytojas ryžtingai palaikė carinę autokratiją. Jis pritarė represyvioms imperinės valdžios priemonėms ir anaiptol neliejo ašarų dėl žuvusių, ištremtų arba netekusių nuosavybės Lietuvos gyventojų. Jo įsitikinimu, tai buvo vienintelis būdas apvalyti šį kraštą nuo klastingos lenkų katalikybės įtakos. Todėl šventiška katalikų nuotaika ir miesto žydų charakteris tik dar labiau pakurstė jo šovinizmą. Rašytojui „žydas“ ir „lupikautojas“ buvo sinonimai – to fakto net nebereikia pagrįsti.[29] Vilniuje Dostojevskiui, nekentusiam žydų, pastarieji atrodė kaip menkystos, kurių „niekaip kitaip nepavadinsi, tik paniekinamu žodžiu *žid, židok, židiška, židionok*“.[30] Katalikai lenkai, priešingai, buvo daug slaptesni ir todėl gerokai pavojingesni rusiškosios dvasios priešai. Tradicinis rusų ir lenkų inteligentų priešiškumas gyvavo maždaug nuo XVIII amžiaus, bet ypač išryškėjo per lenkų ir lietuvių sukilimą. Dostojevskį, kaip ir daugelį rusų, buvo užvaldžiusi mintis apie tai, kad lenkai ir jėzuitai susimokę sunaikinti Rusijos imperiją ir Stačiatikių Bažnyčią. Jį ypač paveikė neseniai įvykdytas mėginimas nužudyti Aleksandrą II, nors tikras paradoksas, kad tai neturėjo nieko bendro nei su lenkų ir lietuvių sukilimu, nei su katalikų tikėjimu.

45. Sveikinimas iš Vilniaus: Didžioji [*Bolšaja*] gatvė. Dostojevskiai buvo apsistoję šios gatvės viešbutyje

1866 metų balandžio 4-ąją Sankt Peterburge į Rusijos imperatorių šovė studentas, vardu Dmitrijus Karakozovas. Imperatorius nenukentėjo, bet Karakozovas buvo tučtuojau „nutemptas pas Aleksandrą II, šis pats atėmė iš jo pistoletą ir paklausė, ar jis esąs lenkas. Carui atrodė neįsivaizduojama, kad į jo gyvybę būtų galėjęs kėsintis ne svetimšalis; tačiau Karakozovas, kilęs iš smulkių nuskurdusių dvarininkų šeimos ir išmestas iš universiteto (kaip Raskolnikovas) už tai, kad nesumokėjo mokesčio už mokslą, atsakė: „Grynakraujis rusas.“[31] Paskui „grafas N. M. Muravjovas“, buvęs Vilniaus generalgubernatorius,

kruvinai žiauriai numalšinęs 1863 metų lenkų sukilimą, <...> buvo paskirtas vadovauti komisijai, turėjusiai ištirti pasikėsinimo aplinkybes, ir jam suteiktos kone diktatoriaus teisės".[32] Dostojevskis savo noru, o gal iš baimės, – mat kaip buvusį politinį kalinį jį dar stebėjo policija, – pritarė Muravjovo (Koriko) įvestai diktatoriškai Rusijos spaudos cenzūrai. Be to, rašytojas gyrė nepaprastai konservatyvaus, slavofiliško laikraščio *Moskovskije vedomosti* (*Maskvos žinios*) redakcijos politiką, skelbiančią, kad „šis pasikėsinimas galėjo kilti tik iš lenkų sąmokslo", nors Karakozovas įrodė esąs rusas, neturintis jokių asmeninių ryšių su Lenkija ar lenkais.[33]

Dostojevskio viešai išreikštas pasibaisėjimas „lenkų pasikėsinimu" į caro gyvybę buvo persmelktas susirūpinimo dėl savo giminės kilmės. Pats rašytojas buvo gimęs Maskvoje, nuskurdusių pusbajorių šeimoje: tėvas dirbo gydytoju, motina kilusi iš turtingų Maskvos pirklių šeimos. Tačiau Dostojevskio giminės šaknys siekė senąją Abiejų Tautų Respubliką.[34] Rašytojo senelis buvo vyresnysis unitų dvasininkas Lenkijos valdomoje Podolėje (dabartinėje Vakarų Ukrainoje), o jo šeima skelbėsi kilusi iš XVII amžiaus lietuvių bajorų. Giminės tėvonija buvo Dostojevo kaime, esančiame į šiaurės rytus nuo Pinsko (dabar Baltarusijos pietuose), ten, kur „nuolat reiškėsi tautų ir tikybų (rusų stačiatikių ir lenkų katalikų) nesantaika" ir kur „Dostojevskių giminės atšakos kovėsi ir už vienus, ir už kitus".[35]

Stačiatikiai Dostojevskiai buvo nuskurdę ir mažateisiai bajorai (stačiatikiai bajorai Lietuvoje ir Lenkijoje turėjo mažiau pilietinių teisių negu katalikai) ir pamažu „nusmuko į žemesnį dvasininkų nevienuolių luomą".[36] Priimdamas unitų kunigystę ir glausdamasis prie lenkų jėzuitų, Dostojevskio prosenelis ėjo į religinį kompromisą, kuriuo siekė išsaugoti tam tikras bajoriškas šeimos privilegijas. „Dostojevskio šiurpulingą domėjimąsi jėzuitais, kurie, jo nuomone, galėjo ryžtis bet kokiai niekšybei, kad tik užvaldytų žmonių sielas, galėjo paskatinti kokia pastaba apie jo protėvių tikybą."[37] Kraštą prijungus prie carinės imperijos, unitai buvo nustumti į visuomenės apačią, ir Dostojevskių giminė neteko visų bajoriškų teisių. Vėliau Dostojevskio tėvas tapo stačiatikiu ir atgavo bajoro statusą tarnaudamas kariuomenėje. Tačiau gydytojo vaikai „priskyrė save senajai dvarininkų aristokratijai, o ne naujiesiems Petro Didžiojo sukurtiems tarnybiniams bajorams, – klasei, į kurią išties jų tėvas buvo ką tik įvesdintas. Todėl tikroji Dostojevskių padėtis visuomenėje akivaizdžiai pjovėsi su jų susikurtu, savimeilę glostančiu įvaizdžiu".[38]

Apibendrinant galima sakyti, kad iš tėvo pusės Dostojevskis priklausė teisių netekusiam Lietuvos šlėktelių luomui, kurio nariai lyg ir išdavė tenykštes tradicijas (ir todėl prarado giminės namus) dėl naujajai rusiškai jų tapatybei teikiamų imperijos privilegijų. Vilnius gindamasis lyg ir stojo prieš tokius kul-

tūrinių ir politinių ribų peržengimus, primindamas visiems, kartu ir rusams, kokios atsparios ir įvairialypės gali būti tenykštės – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės – religinės bei kultūrinės tradicijos. Ar karštligiška, net paranojiška Dostojevskio reakcija į religinį ir tautinį Vilniaus savitumą liudija „šizofreniška" jo būdą, ginčytinas klausimas. Aišku viena: užsibarikadavimas Vilniaus užeigos kambary buvo jaučiančio grėsmę, nesaugaus žmogaus veiksmas.

Dostojevskis tikėjosi apsistoti (buvusioje) Lietuvos sostinėje *incognito* – ne todėl, kad bijojo būti atpažintas kaip garsus rusų rašytojas, o todėl, kad bėgo nuo savo skolintojų Sankt Peterburge. Barsovas, nežymus vietos literatas, Dostojevskiui tikriausiai nežinomas, iš šios paslapties tiesiog pasišaipė. Pasveikintas prie viešbučio vartų, Dostojevskis suprato, kad apie jo kelionę į užsienį visi žino. (Vėliau jis suirzęs tyčia vengė susitikti su Barsovu sutartą valandą.) Tad galbūt jo nerimas, virtęs ksenofobija, sustiprėjo dėl paprastesnės priežasties. Dostojevskis spruko į Europą ir, vos spėjęs išvykti iš Peterburgo, Vilniuje jau buvo pavytas savo šlovės.

Teigiama, kad Dostojevskis yra sakęs, jog Azijoje rusai yra europiečiai, o Europoje jie tampa azijiečiais. Vilniuje carinis režimas ėmėsi subtilesnės užduoties – modernizuoti ir nacionalizuoti miestą; tai yra sukurti jo ateities viziją paverčiant jį rusiškojo paveldo švyturiu. Todėl oficialiuose miesto kelionių vadovuose buvo stengiamasi pateikti miesto praeitį, nušviestą Rusijos istorijai palankia šviesa. *Vilna* buvo vadinama teisėtu Rusijos miestu, kur „nuo seniausių laikų lietuvių gentis gyveno šalia kaimyninių rusų genčių, ir todėl nuo pat įkūrimo jis buvo pusiau rusiškas miestas. Jo pavadinimas tikriausiai irgi rusiškos kilmės. Aišku, kad pavadinimą miestas gavo nuo Vilnios upelio, dabar vadinamo *Vileika*, įtekančio į *Vilijos* upę, senovėje vadintą *Velija*. Dar XIV amžiuje vokiečių metraštininkas (Vygandas Marburgietis), aprašydama vokiečių riterių žygį į Žemaitiją ir Lietuvą, Vilnių pavadino rusišku miestu (*Civitas Ruthenica*)".[39]

Dėl tokio oficialaus požiūrio Muravjovui buvo dėkojama už tai, kad jis miestą padarė palankų rusiškai sielai. O 1898 metais vietos valdžia su rusams būdingu imperiniu patosu atidengė jam paminklą Vilniuje:

> [Numalšinus sukilimą,] M. N. Muravjovas pasiliko, bet tik tam, kad imtųsi iš pagrindų keisti krašto padėtį. Šiaurės Vakarų krašte stora lenkų viešpatavimo pluta, it sniego pusnys sunkiai apklojusi gimtąją, pažįstamą ir brangią rusišką žemę, dabar buvo sulaužyta ir kraštas išvalytas; maišto liepsna užgesinta. Reikėjo triūsti pasiraitojus rankoves, kad silpni rusų liaudies gyvenimo daigai – rusų kalba, švietimas, moralė ir papročiai, o kartu Stačiatikių Bažnyčia, įleidę tvirtas šaknis gimtosios rusų žemės dirvoje, lyg ankstyvą pavasarį išsistiebtų, imtų stiprėti, plėstis, o galiausiai

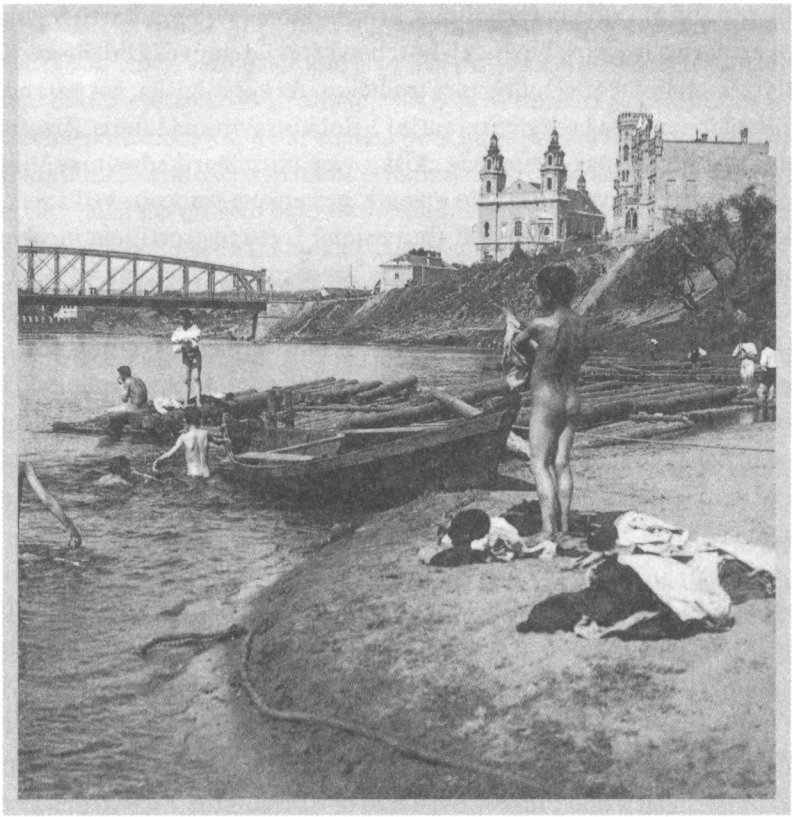

46. Maudymasis Neries (Vilijos) upėje priešais Katedros aikštę, netoli tos vietos, kur bus pastatyta pirmoji Vilniaus elektrinė (maždaug 1900 m.). Nors miesto infrastruktūra buvo modernizuota, provincialusis Vilnius išsaugojo kaimišką, kone gamtiškos pastoralės gyvenimą būdą

suvešėtų ir apaugtų visą šią gimtąją rusų protėvių žemę; reikėjo dėti visas pastangas, kad rusas, savo žemės šeimininkas, tvirtai atsisėstų į garbingą šeimininko krėslą.

<...> M. N. Muravjovas <...> bemat prikėlė tenykštę rusų bendruomenę ir įliejo į ją gyvybės; visur ėmė skambėti rusų kalba, šmirinėti valdininkai rusai, visur suaktyvėjo dvasinis rusų gyvenimas, sušvito mūsų stačiatikių šventyklos. Įsižiebė šviesios rusiškos ateities viltis![40]

Siekiant sustiprinti rusišką Vilniaus dvasią, greitai buvo pastatyti dar du paminklai: paprastas poeto Aleksandro Puškino biustas ir milžiniška imperatorės Jekaterinos II skulptūra. Kol pagaliau, praėjus caro valdymo šimtmečiui, „šviesi rusiška dvasia" mieste suspindo moderniškesniais spinduliais:

Nuo 1903 metų Vilnius apšviestas elektros energija, gaminama tenykštėje elektrinėje, pastatytoje prie [Žaliojo] tilto dešiniajame Vilijos upės krante, kitapus miesto

centro. Elektrinė tiekia energiją valstybinėms įstaigoms ir privatiems namams. Tiesiogiai prižiūrint buvusiam gubernatoriui, generolui V. V. von Wahliui, šiuo metu tarnaujančiam imperatoriškojoje valstybės taryboje, galiausiai įvesta teisinga namų numeravimo sistema, pagrįsta Sankt Peterburgo pavyzdžiu. Be to, mieste diskutuojama dėl kanalizacijos sistemos, elektros tinklo ir pan. plėtotės.

Elegancija ir modernių pastatų kokybe geriausia gatvė yra neseniai nutiestas Georgijaus prospektas, einantis nuo Katedros aikštės iki Vilijos upės. Už upės prospektas veda tiesiai į neseniai prijungtą vilų priemiestį Žvėryną [*Zverinec*], dabar vadinamą Aleksandrija. <...> Seniau šis didžiulis plotas priklausė Witgensteinų šeimai, paskutinis Rusijos imperijoje gyvenęs jos narys buvo hercogienė Hohenlohe, dabartinio Vokietijos kanclerio žmona. Nūdien Žvėrynas, buvęs tenykščių [lietuvių] kunigaikščių medžioklės plotas, priklauso privačiam savininkui V. V. Martinsonui. Jis po šį didelį žemės plotą išvedžiojo naujas tiesias gatves. Šioje išdalytoje žemėje sparčiai auga gyvenamieji kvartalai. Tačiau čia pastatytos ir dvi rusų stačiatikių cerkvės: Dievo Motinos ir Šv. Kotrynos prie buvusios generalgubernatoriaus vilos. Vilnius tebėra istorinė įdomybė, nors per šešis šimtus miesto gyvavimo metų daugelis istorinių jo paminklų buvo nusiaubti karų, gaisrų ir socialinių neramumų. Bet senąjį Vilnių kasmet vis labiau nustelbia kylantis modernusis Vilnius.[41]

Tačiau Benedictsenas, apsilankęs Vilniuje auštant modernybei, miesto susiskaidymą vis dar suvokė tradicinio imperinio valdymo kontekste:

Šią šalį ir jos žmones dabar valdo rusai, nors ne rusų tauta, anaiptol ne ji, o Rusijos valdžios atstovai su savo padėjėjais, policija, žandarais ir kazokais. Buvo neįtikėtina, kad čia amžinai galės viešpatauti keli tūkstančiai lenkų bajorų, jie buvo tik pirmeiviai, ir kai pagrindinė jėga buvo sužlugdyta, nepaklusniuosius sušaudė, o vadžias perėmė naujoji galia, turinti kietesnį kumštį.

Vilnius iki šiol įspūdingai iliustruoja šią į keturias dalis susiskaidžiusią šalį. Senojoje pilyje, kurioje ankstesniais laikais valdė Lietuvos didysis kunigaikštis, dabar viešpatauja Rusijos centrinė administracija, visos Lietuvos generalgubernatorius. Ant visų gremėzdiškų geltonai tinkuotų pastatų, ant kareivinių, ant centrinio pašto, ant policijos nuovadų ir kolegijų švyti išskleidęs sparnus auksaspalvis ir pajuodintas Maskovijos herbas. Gatvėse patruliuoja Rusijos policininkai ir žandarai, visos iškabos, visos afišos rusiškos, visos gatvės turi rusiškus vardus, visa, kas lenkiška, kruopščiai nutrinta. Bet pasigilinus, kas slypi po aukštesnių klasių uniformomis, nesunku pamatyti, kad ne visi ten rusai.

Vienu metu Vilniuje buvo draudžiama, tiesiog draudžiama kalbėti lenkiškai; dabar tai leidžiama, išskyrus visus susirinkimus, ir iš tiesų lenkiškai kalbama daug. Visi tie rimti ir tiesūs vyrai ir moterys šviesiomis akimis yra lenkai – moterims būdingas tas „*wdzięk*“ (žavesys ir gracija), kurių stinga rusėms. Lenkų kalba šiame mieste yra salonų kalba, virš sofos dažniausiai pamatysi lenkų poetų karaliaus Adomo Mickevičiaus portretą, knygų lentynose rasi visus didžius lenkų literatūros vardus, o nuo savo pakylos žvelgia marmurinis arba gipsinis Kosciuška. Beveik kiekviename name gali pajusti tuos pačius sentimentus ir tą pačią viltį.

Tai buvo lenkiškos dvasios Rytuose tvirtovė, dabar ji sulyginta su žeme, bet lenkai vis dar laikosi šios vietos vildamiesi, kad sugrįš ankstesni laikai.

O nuo aukštai iškilusių Aušros vartų [„aštriųjų vartų" – *Ostra Brama*] žvelgia Švenčiausioji Dievo Motina. Šis paveikslas daro stebuklus, jis – Vilniaus ir visų jo katalikų pasididžiavimas ir paguoda. Apsuptas degančių vaškinių žvakių nimbo, šis subtilus atvaizdas žvelgia iš savo puošnių rėmų į begalę tikinčiųjų. Eidamas siauromis gatvelėmis, vedančiomis prie „aštriųjų vartų", virš kurių įrengta koplyčia su tuo atvaizdu, visur matai klūpančius luošius ir elgetas, besimeldžiančius ir besižegnojančius, o praeidami pro šią vietą visi turi nusiimti galvos apdangalus.

Bet šurmuliuojanti, perkanti ir parduodanti minia, užplūdusi Vilniaus gatves, skubanti ir vergaujanti, yra daugiausia žydai, nes Vilnius visų pirma yra žydų miestas. Juos iš karto sutinki geležinkelio stotyje – jie dirba apskretusių viešbutėlių tarnais, nešikais, pripuolančiais prie traukinių, vežikais, rodos, net visi gatvės vaikigaliai yra žydai. Čia pamatai gryną Lenkijos žydo tipą – tiek vaikiną lyg ir meilikaujama, lyg ir įžūlia mina, tiek merginą per didele nosimi, spindinčiomis akimis ir viliojančiomis lūpomis, tiek gunktelėjusį darbštuolį, kurio išvaizda, regis, byloja viena: „*Geschäft machen!*" – nesvarbu, ar jis būtų nešikas, ar vežikas, ar gatvės prekiautojas, – tiek didingą senutėlį, tokio dailaus ir įspūdingo stoto, kokiu negali pasigirti nė viena pasaulio tauta, – senį patriarchą vilnijančiais žilais plaukais ir barzda, švelniomis rimtomis akimis, romios eigasties. Keista, kad taip gražiai pasensta tie nervingi gatvės prekiautojai. Tai gyvas priekaištas bjauriam žydų priešų nuosprendžiui, kad žydų sielos virtusios graibiomis rankomis.

Ketvirtoji Vilniaus tauta, patys lietuviai, sutinkami tik kaip laikinai užsukę valstiečiai, milo audiniais apsisiautę turgaus tyleniai – dažnai jų ir ten nėra, nes tiesų kelią į Vilnių surado baltarusių valstiečiai, jau seniai iš šių žemių išstūmę lietuvius. Lietuviškumo žymės Vilniuje – lyg ryškiaspalviame pašto ženkle paslėpti vandens ženklai. Miesto pavadinimas lietuviškas, priemiesčiai tebeturi lietuviškus vardus – Antakalnis – Ant kalno, gatvės irgi – Bokšto. Gedimino pilies ir Ugnies šventyklos griuvėsiai, iškilę aukštai virš miesto stogų, sunykę ir apleisti, simbolizuoja tautos būklę.[42]

Benedictsenui keliaujant į lietuvių kraštą, Petras Vileišis, pasirašydamas Nėries slapyvardžiu, Bitėnuose (Prūsijoje) spaudos draudimo laikais išleido vieną pirmųjų Vilniaus aprašymų lietuvių kalba. Vileišis pradeda kelionę po miesto istoriją nuo mito, bet ne Gedimino sapno, o daug abstraktesnio ir dėl to istoriškai bei topografiškai ne tokio tikslingo padavimo apie Vilniaus slibiną. „Pradže Vilniaus siekia žiliausios senovės. Tą rodo mums padavimas, – rašo Vileišis, – pagal kurį po vadinamuoju Bokszto kalnu buvęs urvas, kuriame buk tai smakas gyveno. Tas urvas, kuris ir dabar tebėra, turėjęs po žemėmis susineszimą su Vilne, apaczioj kalno plaukenczia ir su Vilija ant Antokolio. Pagal padavimus smakas kožną žmogų į jo urvą įeinantį užmuszdavo vienu savo pažiurėjimu, kurio nieks negalėdavo iszturėti. Vienok buk tai atsiradęs nekuris drąsuolis, kurs į urvą įejo priesz save zerkolą turėdamas, ir smakas pats save zerkole pamatęs, negyvu krito."[43]

Vileišio atkartotas padavimas apie Vilniaus „smaką“, nors ir papuoštas senovės graikų legendos apie Medūzą detalėmis, yra aiškus Krokuvos mito apie slibiną, kadaise gyvenusį urve, Vyslos pakrantėje, atgarsis. Tačiau XIX šimtmečio Vilniaus kontekste šį padavimą turbūt reikėtų laikyti alegoriniu – į nelietuvių apgyvendintą Lietuvos sostinę lietuviai valstiečiai atvyksta tarsi į svetimybių pilną irštvą ir apsiginti gali tik veidrodžiu, atmušančiu visa, kas mieste buvo nesava ir priešiška.

1904 metais carinis režimas liberalizavo krašto kalbos įstatymus, o 1905 metų revoliucija galutinai išsklaidė veidrodines miesto istorijos iliuzijas. Rusų engiamos tautos savo politinius reikalavimus paskelbė gatvėse. Vilniaus gyventojų skaičius perkopė per 200 000. Lietuvos sostinė tapo atviru daugiakalbiu besirungiančių tapatybių miestu. Iki 1905 metų Vilniuje buvo 12 periodinių leidinių, visi rusiški; o 1911-aisiais jų buvo jau 69 – iš jų 35 lenkiški, 20 lietuviškų, 7 rusiški, 5 žydiški ir 2 baltarusiški.[44]

Kai kuriems rusams šis vietinės polifonijos proveržis suteikė progą prisiminti ir patirti miestą, kuris buvo laisvai alsuojančios įvairovės buveinė ir kuriame galėjai mėgautis imperiniais kosmopolitiškosios tapatybės prieštaravimais. Rusų filosofas ir literatūrologas Michailas Bachtinas (1895–1975), gimęs Oriole, vaikystę ir paauglystę praleido Vilniuje – gyveno čia nuo 1904 iki 1910 metų. Bachtino šeima priklausė privilegijuotam aukštam Rusijos valdininkų sluoksniui. (Iš Vilniaus šeima persikėlė į Odesą.) Jo tėvas buvo tenykščio Rusijos imperatoriškojo banko filialo direktorius. Dėl to Bachtinas naudojosi nelabai mėgstamos, bet vyraujančios rusų mažumos pranašumais ir nepatogumais. Nesama žinių, kad jis būtų tiesiogiai susijęs su pavaldžiomis miesto kultūromis arba kalbine aplinka.

Bachtinas nepaliko savo gyvenimo Vilniuje aprašymų. Tačiau, kaip prisiminė jo brolis Nikolajus, miestas padarė lemiamą įtaką literatūrologo pasaulėvokai. Kai kurie Bachtino biografai įžvelgė tiesioginę sąsają tarp to, kaip šis mokslininkas apibrėžė kalbinį dialogą, ir imperiniame Vilniuje praleistos jo paauglystės naratyvinės polifonijos:

> Bachtino jaunystės Vilnius buvo gyvas heteroglosijos pavyzdys – reiškinys, vėliau tapęs kertiniu jo teorijų akmeniu. Heteroglosija, arba skirtingų kalbų grupių, kultūrų ir klasių kryžiavimasis, Bachtinui atrodė ideali būsena, laiduojanti nenutrūkstamą kalbinę ir intelektinę revoliuciją, saugančią visuomenę nuo kokios nors „vienintelės teisingos kalbos“ arba „oficialios kalbos“ vyravimo, nuo mąstymo sustabarėjimo ir sąstingio. Iš tiesų savo ketvirtojo dešimtmečio esė *Romano diskurso priešistorė* jis teigia, kad helenizmo laikotarpio Graikijos kalbų pliuralizmas skatino graikų romano raidą. Bachtinas aprašo Samosatą, Lukiano gimtąjį miestą, tokiais

žodžiais, kurie būtų tikę ir jo pažintam Vilniui. Tenykščiai Samosatos gyventojai buvo sirai, kalbantys aramėjiškai, o elitas kalbėjo ir rašė graikiškai. Bet Samosatą valdė romėnai ir ten buvo dislokavę vieną legioną, tad oficiali kalba buvo lotynų. O kadangi miestas stovėjo prekybos kelyje, čia skambėjo ir daug kitų kalbų.[45]

Broliai Bachtinai Vilniuje lankė Pirmąją gimnaziją, įsikūrusią uždaryto senojo universiteto pastatuose, greta rusų generalgubernatoriaus rūmų. Tuo metu vyresnysis brolis ėmė vadovauti grupei nelinkusių prisitaikyti gimnazistų, kurie, jo žodžiais tariant, išgyveno „nuolatinę intelektinę įtampą žinodami, kad jiems reikia perskaityti tūkstančius knygų ir sužinoti begalę dalykų, bet tikėdami, kad, perpratę šimtmečiais mąstytas žmonijos mintis, atras savo kelią ir patys taps kūrėjais". Jie skaitė viską, pradedant Marxu ir baigiant Nietzsche, garbino Leonardą da Vinci ir Wagnerį, mėgdžiojo Baudelaire'ą. Buvęs Vilniaus grupės narys prisiminė, jog „kartais jie visą naktį puotaudavo ir ūžaudavo arba rūkydami hašišą siekdavo regėti vizijas, bet dažniau vaikštinėdavo po Vilnių iki aušros deklamuodami poeziją ir filosofuodami".[46]

Provincialus Vilniaus gyvenimo dekadansas sekė savo meto revoliucine dvasia, kurią geriausiai išreiškė ir skelbė kultūrinis rusų sąjūdis, apibendrintai vadinamas simbolizmu. Svarbiausias rusiškojo simbolizmo, sulydžiusio tautiškumą ir kosmopolitizmą, propaguotojas buvo žurnalas *Mir iskusstva* (*Meno pasaulis*), ėjęs Sankt Peterburge nuo 1898 iki 1905 metų. Žurnalui vadovavo Sergejus Diagilevas, XX amžiaus antrojo dešimtmečio sensacingų *Ballets russes* sezonų Paryžiuje įkvėpėjas. Vienas artimiausių Diagilevo bendraminčių buvo dailininkas Mstislavas Dobužinskis (1875–1957), glaudžiai susijęs su Vilniumi.

Dobužinskio tėvai buvo neįprasta sutuoktinių pora: motina, operos dainininkė, išsiskyrusi paliko sūnų vyro globai. Dobužinskio tėvas buvo kilęs iš senos lietuvių bajorų giminės. Tačiau ir jis, ir senelis buvo caro kariuomenės aukšto rango karininkai. Vis dėlto jie anaiptol nesigėdijo savo nerusiškų šaknų. Dobužinskių šeima gyveno imperijos valdininkams būdingą klajoklių gyvenimą – iš vieno imperijos miesto ir krašto keliaudavo į kitą, ten, kur būdavo siunčiamas tėvas karininkas. Vienu metu tėvas tarnavo Vilniuje, ten ir išėjo į pensiją.

Per 1884 metų Velykas devynmetis Dobužinskis pirmą kartą atvažiavo į Vilnių aplankyti savo dėdės. Miestas paliko neišdildomą įspūdį:

Vilniuje jau buvo pavasaris, dangus vaiskiai žydras. Po geometrinio, griežto Peterburgo staiga išvydau siauras kreivas gatveles su įvairiaspalviais namais, nuožulnius raudonų čerpių stogus, virš kurių kyla aukšti bažnyčių bokštai ir smailės. Viskas buvo šventiška, sušildyta saulės, oras virpėjo nuo nepaprastai džiugaus velykinio skambesio. Čia pirmą sykį išgirdau katalikų bažnyčios varpų skambėjimą. Tai buvo ne ritmingo stačiatikių kvietimo melstis gaudesys, kurį nuo vaikystės gir-

47. Tilto gatvė Vilniuje. Atvirukas su Dobužinskio piešiniu (maždaug 1914)

dėdavau Naugarde, arba įsisiautėjęs visų varpų skardėjimas, čia varpų skambesys plaukė banguodamas, itin džiugiai ir iškilmingai.[47]

Po ketverių metų Dobužinskis su tėvu persikėlė iš Sankt Peterburgo į Vilnių ir čia baigė rusų gimnaziją. 1895 metais jis išvyko iš Vilniaus į imperijos sostinę studijuoti teisės.

Vilniuje Dobužinskiai jautė savo mišrios tautinės tapatybės žymes. Jie buvo rusų kolonistai, bet lietuviškos – bajoriškos – kilmės. Atsiminimuose Dobužinskis aprašo, kaip miestas buvo rusinamas. „Mūsų priemiestis, nors dar tik statomas, buvo pavadintas *Peski*. Jau buvo numatytos gatvės, nors teriogsojo tvoros, nubalintos arba nudažytos geltona ar linksma rožine spalva, Vilniuje itin mėgstama. Būsimųjų gatvių kampuose jau buvo prikaltos mėlynos lentelės su pavadinimais: Tambovo, Jaroslavlio, Voronežo, Kostromos. Šiais geografiniais vardais buvo siekiama įsprausti į miestą rusiškas žymes, ir jau tada šis intensyvus rusifikacijos procesas man kėlė didelį nerimą."[48] Pati Rusija Dobužinskiui ilgą laiką išliko paslaptis: „po „europietiško" Peterburgo

ir kelerių metų, nugyventų barokiniame, katalikiškame Vilniuje, į Rusijos miestus ir gamtą aš žiūrėjau tarsi svetimšalio akimis".[49]

Dobužinskio tėvas svajojo sūnų užauginti europietį. Sūnus norėjo tapti dailininku. Abu šie norai išsipildė, kai 1899 metais, po pasitenkinimo neteikusios biurokrato karjeros Sankt Peterburge, Dobužinskis išvyko studijuoti tapybos į *fin de siècle* Miuncheną. Ten jis susipažino su Jawlenskiu ir Kandinskiu – didžiaisiais dekadentinio meno autoritetais. Vėliau Dobužinskis mokėsi ir gyveno kituose modernizmo dailės centruose – Berlyne, Dresdene, Paryžiuje ir Venecijoje. Tačiau jis teigė, kad ankstyvoji pažintis su Vilniumi jam padarė tokį pat estetinį ir pažintinį poveikį kaip ir vėlesnė patirtis šiuose miestuose:

> Dauguma grakščių ir subtilių Vilniaus bažnyčių pastatytos XVIII amžiuje, ir to amžiaus dvasią man pirmą kartą buvo lemta pažinti kaip tik čia. Ir ne tik tai – Vilniuje ryškūs kelių epochų architektūriniai sluoksniai: gotika, sunkiasvoris barokas, klasika (gubernatoriaus rūmai, kur buvo apsistojęs Napoleonas). Žavi plytinė Šv. Onos bažnytėlė, – vėlyvosios, bet autentiškos gotikos, – žiemą apsnigta atrodydavo kaip tikra teatro dekoracija. Sako, kad Bonapartas, pamatęs šį gotikinį žaisliuką, gailėjosi, kad negali pasiimti į Paryžių.
>
> Mano akys po mylimo Peterburgo natūraliai tobulėjo, regėdamos ir gėrėdamosi tokiais Vilniaus šedevrais, skonis lavėjo: ėmiau suvokti, kokios svarbios architektūrinės proporcijos, plokštumų elegancija, pagyvinta kokiu nors kartušu arba herbu (kaip antai Šv. Jono bažnyčios apsidėje arba Katedroje), rokailio žavesys, o svarbiausia – ėmiau jausti architektūros poeziją.[50]

Tad, dar gyvendamas Peterburge, pradedantysis dailininkas, pirmą kartą nuvykęs į Europą, – į Dresdeną, – rašo, kad pasijuto „tarp dekoracijų, panašių į tas, kurios mane supo gimtajame Vilniuje [*v rodnoj Vilne*]: išvydau tokį pat XVIII amžiaus rokoką, tokius pat plokščius namų fasadus aplink senąją turgavietę".[51] Daug vėliau, važiuodamas iš Miuncheno į Rusiją, Dobužinskis trumpai lankėsi Vilniuje. Dailininkas lygiai taip pat gėrėjosi Vilniumi: „Ir vėl mano mylimas miestas mane pakerėjo. Kaskart, po kiekvienos kelionės į užsienį grįždamas į Peterburgą, aš trumpam apsistodavau barokiniame Vilniuje, ir jis visada išlaikydavo palyginimo egzaminą."[52] Be to, Vilnius jam buvo įtampos kupinos ir veržlios kūrybos vieta, kur sutvirtėjo dailininko savitas, melancholiškas, scenografiškas urbanistinio peizažo stilius:

> 1903 metų vasarą <...> savo mylimame Vilniuje jau naujoviškai nupiešiau daug piešinių, derindamas akvarelę ir grafiką. Nauja buvo tai, kad ėmiausi drąsesnės technikos, išradingiau pasirinkdavau rakursą ir labiau jaučiau kompoziciją.
>
> Būdamas Vilniuje aš pirmą kartą, jei neskaičiuosime dviejų trijų studijų laikų piešinėlių, ėmiau piešti ir kreidelėmis – kiemą, pilną dėžių, virš jo iškilusią barokinę varpinę, ilgą tuščią Šv. Petro ir Povilo bažnyčios sieną su medžiu priešaky ir įvairius smulkius architektūrinius motyvus. <...> Piešiau ir miške, bet nelabai sėkmingai.

Daugiausia Vilniuje piešdavau vėlesniais metais, vis sugrįždavau čionai iš Peterburgo. Tada jau nesigėdijau piešti gatvėse. Piešti Vilniuje būdavo jauku, niekas man netrukdydavo, nebent kartais tvokstelintis nemalonus kvapas vaizdingame Vilniaus gete, kurį aš labiausiai pamėgau, – siauras kreivas jo gatveles, perkirstas arkų, ir įvairiaspalvius namus. Kai nupiešęs ką nueidavau, senos žydės prekiautojos, sėdinčios prie „rinštokų" [latakų] su savo krepšiais, sakydavo: „Ateikit vėl pas mus." O kartą pamačiau iš už nugaros piešinio į mano piešinį nukreiptą pirštą: „Čia negeros proporcijos." Pasirodo, tai buvo dailės mokyklos mokinys, aš jam padėkojau. Kitą sykį, piešdamas vieną vaizdingą dykvietę, išgirdau balsą: „Turbūt čia laimingas kampelis – jau trečias dailininkas jį piešia!" Atsigręžęs išvydau pro šalį einantį policininką, jis man atidavė pagarbą.[53]

Dobužinskiui, skirtingai nei Bachtinui, šis intymus estetinis santykis su Vilniumi padėjo susiformuoti kosmopolitinę pasaulėžiūrą. Tačiau apskritai daugeliui rusų šis miestas žadino vien nacionalistinius jausmus. 1870 metais konservatyvus slavofilas (ir fanatiškas lenkų priešas) poetas Fiodoras Tiutčevas (1803–1873) – ankstyvasis rusų simbolizmo pranašas – pareiškė, kad miestas esąs rusų dvasios Šventasis Gralis: „Virš *rusų Vilna* žilaplaukio / Regiu stačiatikių kryžius / Ir mūsų vario aidas plaukia / Pro jo kalvynus išdidžius."[54] Tačiau po 1905 metų revoliucijos, kai miestą ėmė savintis kitos tautos – lenkai, lietuviai, žydai ir baltarusiai, – tokius pasenusius ir ksenofobiškus požiūrius reikėjo pagrįsti. 1912 metais buvo paminėtos nesėkmingo Napoleono karo su Rusija šimtosios metinės, vyko šventiniai ir edukaciniai renginiai, pavyzdžiui, patriotinės ekskursijos į Panerių kalvą, kur žlugo Didžioji armija.[55] Kitais metais, minint Romanovų dinastijos valdymo trijų šimtų metų sukaktį, pašventinta nauja rusų stačiatikių cerkvė. Tradicinio bizantinio-maskvietiško stiliaus, pastatyta moderniuosiuose miesto kvartaluose, aukščiausioje vietoje, ji turėjo tyliai viešpatauti virš barokinių katalikiškų senamiesčio kupolų.

Po metų, prasidėjus naujam karui, į Vilnių su vizitu atvyko Nikolajus II, paskutinis Rusijos imperatorius, jausdamas pareigą aplankyti fronto liniją. Kartu su imperatoriaus palyda į miestą vyko ir Bernardas Paresas (1867–1949), oficialus Britanijos stebėtojas, siųstas prižiūrėti fronte dislokuotos Rusijos kariuomenės. Paresas į Vilnių atvažiavo 1914 metų spalio 8-ąją – praėjus šešioms savaitėms nuo karo veiksmų pradžios – ir nustebo išvydęs, kaip patriotiškai *Vilna* atsidavė autokratinei Rusijos dvasiai:

Imperatoriaus vizitas į Vilnių buvo labai sėkmingas. Jis jojo per miestą be apsaugos. Gatvėse jį širdingai sveikino minios žmonių. <...> Išskyrus valdžios atstovus, rusų čia nėra daug. Karo pradžioje priešo artumas kėlė daug nerimo. Dabar vyrauja darbinga, kupina pasitikėjimo atmosfera. „Grand Hotel" ir kai kurie valstybiniai pastatai

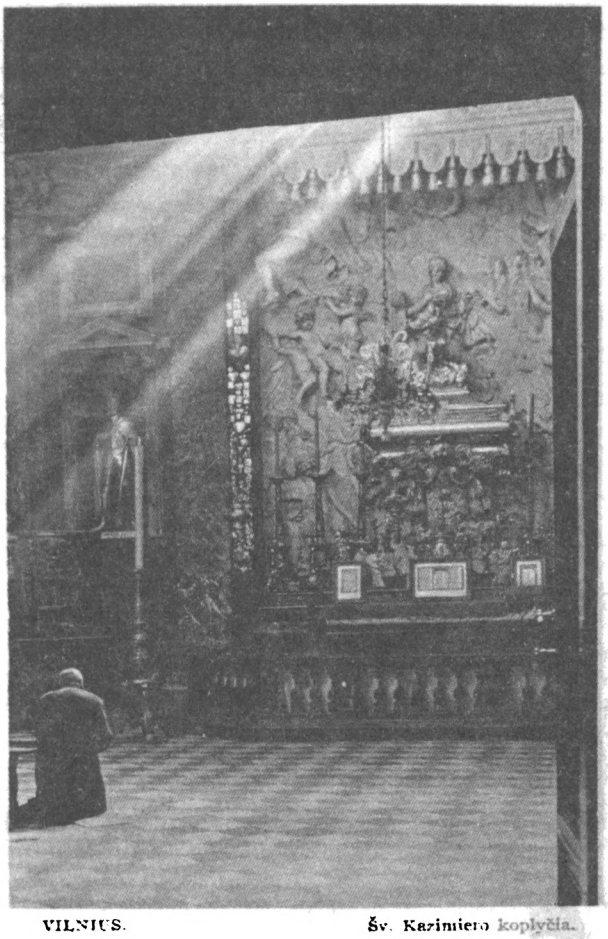

48. Šv. Kazimiero koplyčia Vilniuje. Atvirukas su J. Bułhako nuotrauka

paversti ligoninėmis, ten daugiausia kalbama lenkiškai. Imperatorius apsilankė visose svarbiausiose ligoninėse, pasikalbėjo su daugeliu sužeistųjų. Jis taip gausiai dalijo medalius, kad jų net pritrūko. Priėmė žydų delegaciją ir padėkojo už palankų žydų požiūrį į Rusiją sunkiu metu. Tokia bendra atmosfera rodo, kad atverčiamas naujas istorijos puslapis. Lenkai, išsilavinę ir neišsilavinę, kupini entuziazmo. Tai juo labiau stulbina, nes Vilniaus dabar niekaip nepavadinsi politiškai lenkišku miestu.[56]

Pareso pateiktas patriotiško Vilniaus aprašymas, matyt, buvo britų karo propagandos fantazija, – Rusija buvo vaizduojama kaip patikima sąjungininkė kare su Vokietija. Tą pačią dieną keliaudamas į frontą per Vilnių pervažiavo ir Stanley Washburnas, Amerikoje gimęs Londono *The Times* korespondentas,

gerai pažįstantis Rusiją. Jo patirti miesto įspūdžiai ne tokie euforiški. „Į Vilnių atvykome kitą rytą [spalio 8-ąją]. Pro čia esu važiavęs ne sykį, bet nebuvau sustojęs. Tai vienas didžiausių žydiškų Rusijos miestų ir labai senas. Kadangi čia nebuvo nieko įdomaus, valandą kitą pavaikštinėjęs grįžau į traukinį."[57]

1914 metų žiemą per miestą plūdo šimtai tūkstančių Rusijos karių į vingiuotą fronto liniją, įsirėžusią giliai į Vokietijos teritoriją. Tarp jų buvo karo korespondentas Valerijus Briusovas (1873–1924), pagarsėjęs kaip vienas ryžtingiausių rusų dekadentinio meno ir bohemiško gyvenimo šalininkų. Jo poezija šokiravo publiką atviro seksualumo ir sadizmo vaizdais. Tačiau jaunystėje poetas labai žavėjosi Tiutčevu. Pastarojo jausmingus ir patriotinius eilėraščius atrado nauja rusų simbolistų karta. Rusijos kariuomenė laimėjo daug pergalių, tačiau Briusovas, regėdamas karo metų Vilnių (ir puikiai žinodamas apie Tiutčevo šovinizmą), vaizdavo rusų valdomą miestą daug niūriau. Karas paskatina suvokti, kokia tolima ir svetima miestui imperinė valdžia:

Vis dažniau gatvėse Vilniaus
Šmėžuoja gedulo krepas.
Karo pjūtis gausinga,
Plačiai žiojėja rūsys.

Vis dažniau bažnyčių tamsoj,
Kampe, bejėgė palinkus,
Sėdi, maldoj paskendus,
Mama, sesuo ar žmona.

Kaip prakeiksmas dievo, karas,
Pasaulį drebina baugų...
Bet tebesnaudžia dar vaikas šventasis,
Kazimieras – Vilniaus globėjas.

Ir vis tas pats, kaip sapnas,
Kaip sapnas iš amžių giliųjų,
Šventosios Onos bažnyčios
Grožis, iškeltas vainikų aštrių.

Ir vis tų pačių nelaimių
Ir amžino liūdesio jūros
Ošimas kvartaluose žydų,
Ir rusų fanfarų aidai.

„Vis dažniau"[58]

Nepraėjus nė metams, rusų pergalės Rytų Prūsijoje virto pralaimėjimais, ir vos tik Vokietijos kariuomenė peržengė imperijos sieną, Vilnius tapo tikru pafrontės miestu. 1915 metų vasarą, Rusijos kariuomenei pralaimint vokiečiams mūšius lenkų žemėse, caro valdžia staiga griebėsi Lenkijos (ir Lietuvos) reikalo kaip propagandinio masalo. Didysis kunigaikštis Nikolajus, Rusijos ginkluotųjų pajėgų vyriausiasis vadas ir caro Nikolajaus II pirmos eilės pusbrolis, paskelbė deklaraciją, žadėdamas po karo atkurti Lenkijos valstybę, bendrą su Rusija. Tačiau lenkai, daug kartų išduoti imperinių Europos valstybių, nebuvo itin linkę pasitikėti Rusijos autokratija. Vis dėlto caro valdžios flirtas su lenkais reabilitavo Rusijos režimą svarbiausių jos karinių sąjunginininkių, – Prancūzijos ir Britanijos, – akyse. Šioms šalims knietėjo duoti atkirtį geopolitiniam vokiečių ir austrų siekiui į savo valdas įtraukti visas lenkų žemes.

Stephenas Grahamas (1884–1975), dar vienas britų žurnalistas ir, kaip pats prisipažino, didelis rusų gerbėjas, 1915 metų vasarą praleido Vilniuje. Jį pakerėjo regėta dviejų rungtyniaujančių tautų (lenkų ir rusų) ir dviejų skirtingų krikščioniškų konfesijų (katalikų ir stačiatikių) abipusė simpatija ir pagarba, pasireiškianti kasdien karštligiškai militarizuojant kraštą:

> Ką tik buvau apsistojęs gražiame sename *Vilna* – galantiškų lenkų mieste, kuriame gyvena daug senųjų ir kilmingų Lenkijos šeimų. Dabar čia pilna rusų karininkų ir kareivių. Pagrindine gatve slenka nenutrūkstama kariuomenės procesija, pažvelgęs į tolį matai gausybę linguojančių durtuvų smaigų, it nendrių vėjyje. Naktį gulėdamas lovoje klausaisi nuolatinio kareivių batų trepsėjimo. Arba pažvelgęs pro langą matai, kaip ištisas dvidešimt minučių rieda vežimai ir pabūklai, arba regi grindiniu ir purvu išdidžiai jojančius Dono, Volgos arba Septynių upių kazokus. Revoliucijos metais lenkai, išvydę rusų kareivius, iš neapykantos prikąsdavo lūpas, jie pusbalsiu keikdavo juos, zujo su revolveriais, šaudė, dėjo bombas. Dabar jie šypsosi, skruostais teka ašaros, jie netgi džiugiai sveikina. Kas galėjo pamanyti, kad ateis diena, kai lenkai sveikins rusų karius, žygiuojančius jų pačių miestų gatvėmis?!
>
> Rusams atleista. Dabar jie ateina gelbėti slavų, o ne trypti jų kaip anksčiau. Kai nuėjęs į restoraną užsisakai vakarienę rusiškai, tau šypsosi ir maloniai aptarnauja. Esi rusas, vadinasi, esi *draugas*. Ir rusai, visai permainę savo jausmus, kaip tą puikiai geba slavų tautos, į lenkus žiūri su didele simpatija. Kalbama, kad po didžiojo kunigaikščio Nikolajaus deklaracijos rusai ėmė labai pirkti lenkų kalbos gramatikas ir žodynus, nes nori išmokti lenkiškai. Aš pats skaičiau tą deklaraciją ir nusprendžiau pramokti lenkiškai, nes supratau, kad Lenkija staiga tapo svarbi.
>
> Labai jaudinamą reginį kasdien galima matyti prie Vilniaus Šventųjų [Aušros] vartų. Virš tų Vartų yra koplyčia su atvertais langais, pro kuriuos matyti sodriai paauksuotas ir gėlėmis apstatytas Mergelės Marijos atvaizdas. Vienoje pusėje stovi

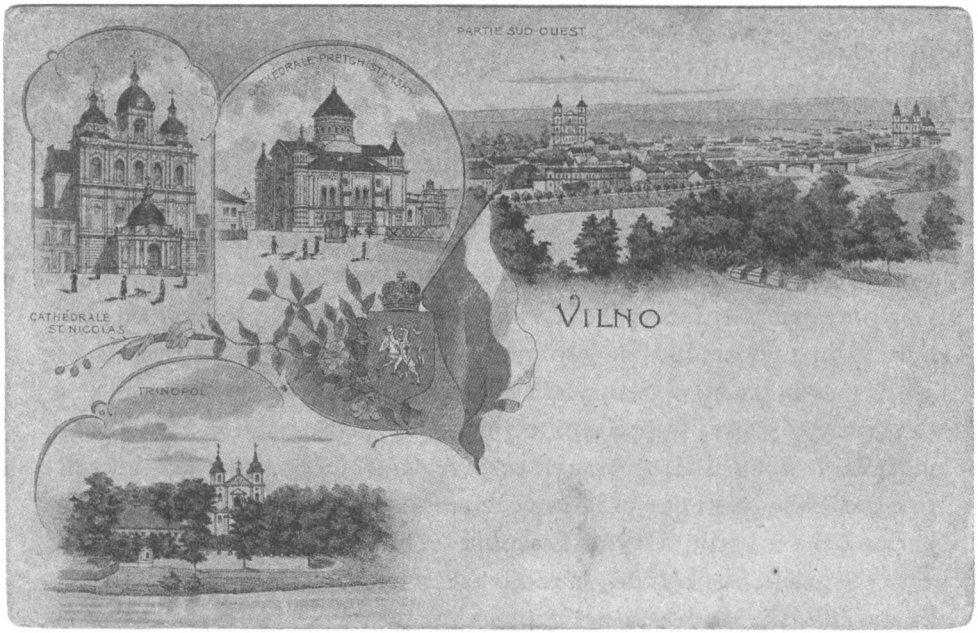

49. Rusiškasis Vilnius (maždaug 1900)

> švininių vargonų vamzdžių eilė, kitoje – kunigas. Kartu su smilkalais ir maldomis sklinda muzikos garsai. Apačioje ant siauro, nešvaraus gatvės grindinio klūpo daug vargšų – vyrų ir moterų – su maldaknygėmis rankose. Jie lenkai. Bet pro šiuos Vartus dieną naktį be paliovos rusų kariai žygiuoja į frontą. Priartėjęs kiekvienas karys, karininkas ar eilinis, nusiima kepurę ir pro maldininkų būrį praeina vienplaukis. Tai gražu. Tegul Rusija visada būna tokia Lenkijos Motinos akivaizdoje.[59]

Į šį slavų tautų santarvės miražą, deja, neįtraukti žydai – jie buvo kaltinami dėl visų Rusijos, o ir Lenkijos negerovių. Kaip teigė Grahamas, liūdniausias reginys Vilniuje – „būreliai vargingų benamių žydų“, kuriems teko bėgti iš namų nuo artėjančio fronto ir susispiesti „čia, mieste, su visu rankose telpančiu išlikusiu turtu“.[60] Rusijos kariuomenės pralaimėjimai atgaivino populistinį antisemitizmą. „Rodos, visi rusai žydelius iškart atpažįsta iš veido ir manierų, taip labai jų nemėgsta. Manau, – teigė britų žurnalistas, – jog taip yra dėl to, kad žydų būdas priešingas viskam, kas slavams brangiausia, – linksmam nerūpestingumui, materialinių turtų niekinimui, artimo meilei, mistikai.“ Tad, nors ir patekę į tragišką padėtį, ir išstumti iš padorios visuomenės, žydai, kaip teigia Grahamas, „išmanantys prekybą,

simpatizuojantys Vakarams ir niekinamai žvelgiantys į Rytus, kelia pavojų rusų idealui".[61]

Grahamas manė, kad žydams išeitis iš susvetimėjimo Rusijoje ir Europoje yra sionistinė svajonė apie savo valstybę. „Žydų bėda ta, kad lenkams šis tas pasiūlyta kaip lenkams, o žydams nieko nepasiūlyta." Ilgainiui „viena iš karo baigties galimybių yra Turkijos imperijos žlugimas ir Sirijos išvadavimas iš musulmonų jungo". „Tada, – svarstė korespondentas, – Palestina lieka neužimta ar bent gali išsirinkti naują Vyriausybę. Man regis, įmanoma kaip nors padėti žydams įsikurti Palestinoje". Šį radikalų geopolitinį planą būtų galima įgyvendinti po karo naujai pertvarkius imperinį pasaulį. Esą „suformavus [žydų] Vyriausybę žydams atsivertų pasirinkimas: jie galėtų atsisakyti įvairių Europos pilietybių ir tapti žydų valdiniais". Jie „būtų moraliai ir finansiškai globojami savo valdžios. Jei norėtų, ilgainiui galėtų Palestinoje įvesti demokratinę valdymo formą, o jei reikia, turėti savo kariuomenę ir karinį laivyną. Pasauliui tai būtų didelė laimė". Be to, žydų valstybė galėtų išgelbėti nuo tautinio pažeminimo carinę imperiją ir rusišką stačiatikišką jos dvasią, nes „pagrindinė priežastis, kodėl rusų valstietis vadina žydą prakeiktuoju, yra ta, kad šis neturi savo šalies. Pavyzdžiui, rusams traukiantis per Lenkiją aš paklausiau apie tai paprasto kareivio. Jis atsakė: „Žydai mus išduoda <...>, jie sekioja paskui mus ir parduoda mus prie kiekvieno kampo."[62]

Grahamas svarstė ne tik apie geopolitiką – vokiečių kariuomenei priartėjus prie Vilniaus jo vaizduotė įgavo mefistofeliškų makabriško kūrybingumo galių. Slegiamas karo draskomo pasaulio ateities perspektyvos, jis vis dėlto suvokė istorinę to momento reikšmę – miestą pavadino vokiškai. Vilniaus rašybos pakeitimas iš *Vilna* į *Wilna* įrodė, kad artėja rusų valdžios pabaiga:

> Kokių įspūdžių patyriau *Wilna* mieste maklinėdamas per lietų! Atsidūriau daug arčiau karo negu anksčiau. Karas pasidarė intymesnis, jis sukūrė ir paskleidė muzikinį minčių ir įspūdžių srautą, tad aš visą laiką vaikščiojau lyg koks abatas [*Abt*] Vogleris prie vargonų. Tūkstančių žygiavimas į kovą ir mirtį, mūšio muzika, karo aistra ir orgijos šokis, uniformos ir vėliavos, emblemos ir ženklai, pergalės ir kraupios skerdynės, karalysčių nukariavimas, senų dievų pamynimas ir naujų valstybių kūrimas susilieja sieloje į vieną didžią aistringą ir šiurpią melodiją.[63]

Poetą Valerijų Briusovą karas Vilniuje irgi sujaudino, bet kitaip. Rusų simbolistas neišvengiamą smurto proveržį regėjo klajojančios sielos akimis, dekadentinis jo atsainumas, ko gero, tebuvo kaukė, dengianti patrioto sielvartą dėl galimo *Vilna* praradimo. Girdėdamas trankų atslenkančio mūšio lauko

maršą, poetas klaidžiojo „rusų Vilniaus žilaplaukio“ gatvėmis, išgyvendamas nostalgišką netektį:

> Vėl valkata aš ir benamis,
> Ir lengva alsuot... Net per daug.
> Ko ieškai, širdie, ant šios žemės,
> Kokių man stebuklų dar laukt?
>
> „Vilniuje“[64]

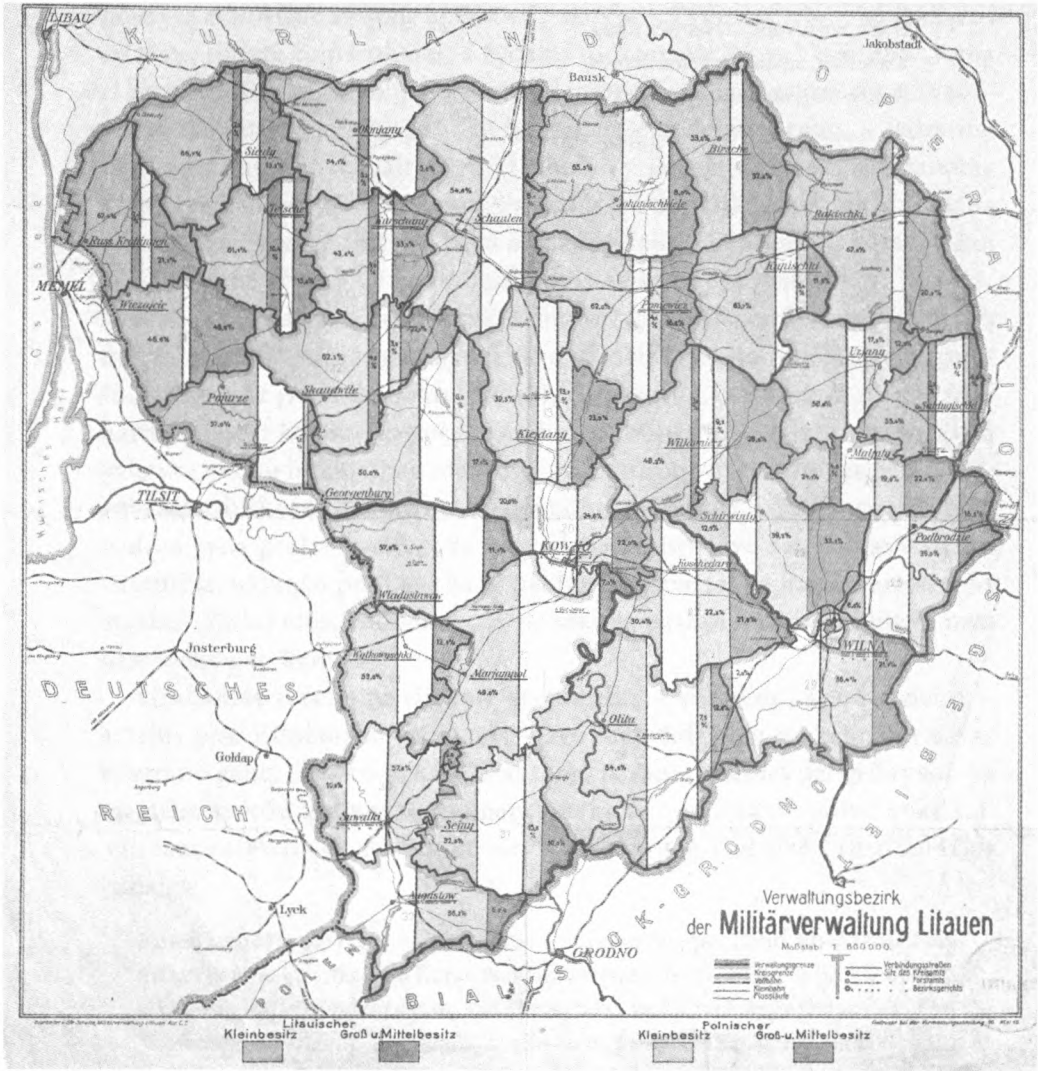

50. Statistinis Lietuvos žemėlapis, sudarytas vokiečių okupacinės valdžios, siekiančios išryškinti tautinį gyventojų pasiskirstymą šalyje 1918 m.

ŠEŠTAS SKYRIUS

Vokietijos atspindyje

> Nors ir visa naikinantis, karas, gal kaip tik dėl to, kad varė šiurpą, tapo paveikia jėga, ne tik skatinančia visuomenines permainas, bet ir žadinančia individo vaizduotę bei dvasinius impulsus, ir atveriančia kelią į naują, gyvybingą veiklos erdvę.[1]
>
> Modris Eksteins

Vokiečių kariuomenės žvalgai pasiekė *Wilna* apylinkes pagal žydų kalendorių 5676 metų *tišrei* mėnesio 10 dieną; pagal (rusų) Julijaus tradiciją – 1915 metų rugsėjo 4 dieną, o pagal Grigaliaus (Vakarų Europos) kalendorių – rugsėjo 17 dieną. Tai buvo viena švenčiausių judėjų dienų – Jom Kipuras (Permaldavimo diena). Kaip tik tuomet baigiasi Atgailos dienos ir prasideda Naujieji metai, žmonėms atleidžiamos nuodėmės ir vėl patvirtinamas susitaikymas su Dievu. Tai ne linksma šventė, o rimtos pasninko ir savęs atsižadėjimo apeigos, kurios prasideda apsilankymu kapinėse ir baigiasi *N'iloh* maldomis. Hebrajiškas žodis *N'iloh* reiškia „uždarymą" – iš pradžių jis reiškė Šventyklos vartų užrakinimą. Vėliau, kai Jeruzalės šventykla buvo romėnų sugriauta ir žydų tauta pasklido po pasaulį, šis žodis įgavo dvasinę – Dangaus vartų užvėrimo – reikšmę. Tai metų virsmo momentas, nulemiantis žmogaus likimą.[2]

Jom Kipuro išvakarėse Rytų Europos žydų miestas nuščiūva, nes visi pasaulietiniai darbai atidedami laukiant naujos pradžios. Vienos rašytojas Josephas Rothas palygino Jom Kipuro apeigas su laidotuvėmis arba senoviniu, priešistoriniu, vėlių garbinimu: „Gatvės staiga aptemsta, pro langus skverbiasi tik žvakių šviesa, išgąstingai skubiai uždaromos langinės – užsklendžiamos taip aklinai, kad gali pamanyti, jog nebebus atvertos iki Paskutinio teismo dienos. <...> Visiems mirusiesiems uždegamos žvakės. Kitos uždegamos gyviesiems. Mirusieji yra tik per žingsnį nuo šio pasaulio, o gyvieji – tik per žingsnį nuo ano. Prasideda didžioji malda. <...> Pro tūkstančius užsklęstų langų prasiveržia maldos it dejonės, nešamos švelnių, nežemiškų melodijų, nugirstų iš dangaus."[3]

1915 metais Vilniaus Jom Kipuro tylą ir mirguliuojančias žvakių liepsneles nustelbė rusų bėgimo ir vokiečių artėjimo chaosas. Vilniaus karinės apygardos štabo vadas buvo Paulis von Rennenkampfas, Rusijos generolas, kilęs iš Pabaltijo

vokiečių aristokratų. Jis vadovavo caro daliniams, kai šie XIX–XX amžių sandūroje kartu su vokiečiais ir kitomis tarptautinėmis pajėgomis mėgino užgniaužti Boksininkų sukilimą Kinijoje. Vos prasidėjus karui, protestantas Rennenkampfas meldėsi vienintelėje Vilniaus liuteronų bažnyčioje už caro sveikatą ir Rusijos pergalę. Tačiau šįkart caro kariuomenės vadovybė galėjo tikėtis tik atidėti tai, kas buvo neišvengiama: Rusijos Dešimtoji armija, šokusi ginti Lietuvos, neprilygo geriau apsirūpinusiai savo varžovei – Vokietijos Dešimtajai armijai, 1915 metų vasarą pradėjusiai veržtis Vilniaus link.

Caro valdžios desperaciją liudijo prieštaringi ir bergždi kariniai įsakymai, kuriais buvo siekiama ištrinti miestą artėjantiems vokiečiams iš akiračio. Rugpjūtį Vilnius buvo panardintas į tamsą ir priverstinę letargiją: buvo uždrausta apšviesti gatves ir liepta visiškai uždengti šviesą languose, atgręžtuose į vakarus. Be to, rusų valdžia uždraudė visuomenės sambūrius ir kultūrinius renginius, griežtai apribojo civilių judėjimą gatvėse. Viskas veltui, – kai vokiečiai pralaužė silpnai ginamą fronto liniją, kilo paniška sumaištis.

> Kritus Kaunui [rugpjūčio pabaigoje], *Wilna* rengėsi evakuacijai. Gatvės jau seniai buvo pilnos į rytus dardančių vežimų su pabėgėliais. Dabar pasitraukė valdžia; įstaigos ir pareigūnai į geležinkelio stotis sausakimšai prigrūdo pakuočių ir krovinių. Kartu stengėsi išsigabenti paminklus ir statulas – caro valdžios simbolius. Parapijiečiai apsupo bažnyčias, kad iš jų neišneštų varpų. Miesto tarnybos nebedirbo, pašto ir telefono paslaugos buvo nutrauktos. Vokiečiams priartėjus iš trijų pusių nuaidėjo patrankų dundesys. Virš miesto pakibę dirižabliai į pritemdytas gatves svaidė bombas. Besitraukiantys rusai buvo pasiryžę vokiečiams visko palikti kuo mažiau. Vakarais miesto pakraščius nutvieksdavo liepsnos – ugnis „evakuavo" tai, ko nebeįstengė geležinkeliai. Valdžia siekė mobilizuoti visus vietos rezervistus, kad gyvoji jėga neatitektų priešams. Netrukus suplanuotas priemones nustelbė panika. Padegėjų komandos pleškino sodybas, ūkius ir dvarus, grobė, plėšė ir jėga varė žmones į rytus. 1915 metų rugsėjo 9 dieną kariuomenės vadas įsakė visiems vyrams nuo 18 iki 45 metų trauktis su kariuomene. Vietos gyventojai ir dezertyrai slapstėsi arba bėgo į miškus, tad prasidėjo beprotiška žmonių medžioklė. Policijos sugautieji būdavo siunčiami į registracijos centrus ir varomi toliau. Vis dažnesni dirižablių antskrydžiai, per kuriuos buvo bombarduojama geležinkelio stotis ir mėtomi sprogmenys kur pakliūva, skelbė galą. Paskutiniai rusų pulkai ir kazokai iššygiavo iš, regis, mirusio miesto. Tas laiko tarpsnis prieš ateinant vokiečių kariams atrodė it sapnas, gyvenimas pamažu ėmė atgyti – gyventojai ėmė organizuoti pilietinius komitetus, tvarkos palaikymo būrius ir leisti laikraščius. Paskutinis caro kariuomenės atsisveikinimas buvo tiltų susprogdinimo griausmas.[4]

Rugsėjo 19 dienos paryčiais, iš miesto bėgant paskutiniams rusų kariams, baigėsi šimtas dvidešimt caro valdžios metų. Miesto valdymą trumpam perėmė vietos gyventojai, kol vokiečių kariuomenė atėjo pareikalauti grobio.

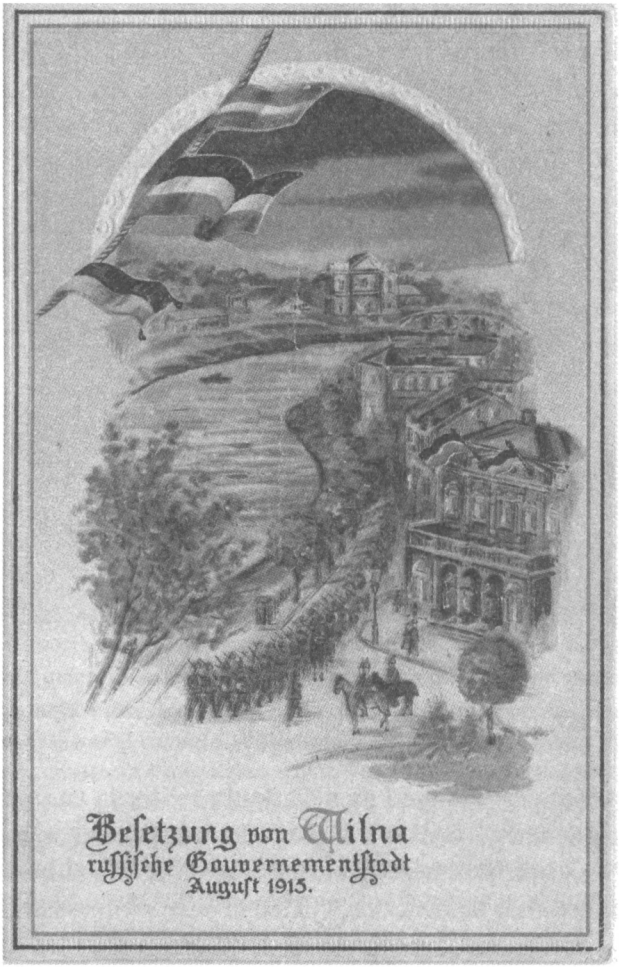

51. „Vilniaus, Rusijos valdomo miesto, užėmimas 1915 metų rugpjūtį". Šiame atminimo atviruke ir miesto užėmimo data, ir atvaizdo rakursas yra klaidingi: Vilnių vokiečiai užėmė rugsėjį, o upės krantinės vingis iš tikrųjų išlenktas priešingai, negu čia pavaizduota

Vokietijos karo vadai, kaip ir Napoleonas 1812 metais, Vilniaus užėmimą laikė svarbia strategine pergale. Kaip teigė generolas Erichas von Ludendorffas, tai leido tikėtis užbaigti karą „galutinai sutriuškinant Rusijos kariuomenę".[5] Vis dėlto, nors Berlyne buvo puoselėjamos didelės viltys, vokiečių puolimas Rytų fronte taikos neatnešė. 1915 metų pabaigoje Vokietijos ir Rusijos frontas nusistovėjo prie šiaurinių ir rytinių Lietuvos pakraščių, ir *Wilna* vėl, tik jau iš kitos pusės, tapo pafrontės miestu.

Iš okupuoto Rusijos imperijos Šiaurės Vakarų krašto (*Severo-zapadnyj kraj*) vokiečiai suformavo *Ober-Ost* teritoriją.* Joje karo strategas Ludendorffas – tuo metu jau paskirtas Rytų karo štabo vadu – susitelkė į didįjį vokiečių prisiimtą „civilizavimo darbą". „Apkasų karo monotoniją, – rašė generolas, – vyrams labai prasklaidė darbas pramonės srityje. Aš supratau šį jausmą ir džiaugiausi radęs naują veiklos barą, kuriame galiu tarnauti Tėvynei. Man teko labai įkvepianti užduotis ir ji pasiglemžė visą mano dėmesį. Mes jautėme, kad dirbame dėl Vokietijos ateities, nors ir svetimoje žemėje."[6]

Lietuvoje Ludendorffas regėjo *Vaterland* – Tėvynės – ateitį, nušviestą herojiška vokiečių tautos išbandymų šviesa. Šitaip nušvitęs Kaunas, kuriame jis įkūrė *Ober-Ost* regiono štabą, atvėrė istorinę vokiečių civilizacijos darbų panoramą:

> Kitapus Nemuno stovi senos kryžiuočių riterių pilies bokštas, vokiečių civilizacijos simbolis Rytuose, o netoliese yra paminklas, primenantis prancūzų užmojį užkariauti pasaulį, – toji kalva, ant kurios 1812-aisiais stovėjo Napoleonas, žvelgdamas, kaip *Grand Armée* keliasi per upę.
>
> Mano protą užplūdo istorinių prisiminimų srautas – nusprendžiau okupuotoje teritorijoje atnaujinti tą civilizavimo darbą, kurį vokiečiai šiose žemėse dirbo daugelį šimtmečių. Kai vietos gyventojai yra tokių įvairių tautybių, jie patys niekada nieko nepasieks ir, palikti likimo valiai, pasiduos lenkų viešpatavimui. <...> Atrodė, kad mano Tėvynei atsiveria laiminga garantuotos gerovės ateitis.[7]

Susieti Vokietijos gerovės ateitį su užkariautų teritorijų istorija atrodė sėkmingesnis planas negu padaryti kraštą naudingą dabartinėms imperijos reikmėms. Nors istoriškai ir geografiškai *Ober-Ost*, tai yra Lietuva bei dalis (dabartinės) Latvijos ir Baltarusijos, Vokietijai buvo artimas kaimyninis kraštas, imperijos pareigūnų akyse jis tebuvo *terra incognita*:

> Šis kraštas buvo karo nuniokotas, ir tik mūsų ilgiau okupuotose žemėse buvo šiokia tokia tvarka. <...> Gyventojai, išskyrus vietos vokiečius, mūsų privengė. Vokiečių bendruomenės, ypač Pabaltijyje, sveikino mūsų kariuomenę. Latviai elgėsi oportunistiškai, laukė, kaip viskas susiklostys. Lietuviai manė, kad ateina išsivadavimo metas, o kai dėl žiaurių karo aplinkybių jis neatėjo, jie vėl ėmė žiūrėti į mus įtariai ir atgręžė mums nugaras. Lenkai buvo priešiški, nes visai pagrįstai baiminosi mūsų prolietuviškos politikos. Baltarusiai buvo tuščia vieta, mat lenkai juos nutautino ir mainais nieko nedavė. 1915 metų rudenį aš pamaniau, kad reikėtų perprasti šios tautos paplitimą. Iš pradžių jie atrodė tiesiog nepastebimi. Vėliau mes aptikome, kad tai plačiai pasklidę žmonės, regis, lenkų kilmės, bet jų civilizacija tokio žemo

* Vokiečių biurokratine kalba *Ober-Ost* buvo ne tik okupuotos teritorijos pavadinimas, bet ir visos Vokietijos Rytų fronto kariuomenės vadovybės pavadinimas. *Ober-Ost* buvo *Oberbefehlshaber der gesamten Deutschen Streitkräfte im Osten* sutrumpinimas, bet galėjo reikšti ir geografinį pavadinimą: Aukštieji Rytai. (Aut. past.)

52. Vilnius – vaizdas nuo Pilies kalno

lygio, kad reikėtų nemažai laiko norint jiems padėti. Žydai nežinojo, kokio požiūrio laikytis, bet mums su jais bėdos nebuvo, bent jau galėjome susišnekėti, o su lenkais, lietuviais ir latviais – niekaip. Kalba mums buvo didelė kliūtis, nė kiek neperdedu. Stokodami vokiškų veikalų šia tema, šį kraštą ir jo žmones menkai tepažinojome ir jautėmės atsidūrę svetimame pasaulyje. Regione, kurio didumas – kaip Rytų ir Vakarų Prūsija, Pamarys ir Poznanė kartu – mes susidūrėme su gąsdinančia užduotimi. Viską reikėjo kurti ir organizuoti iš naujo.[8]

Kaip ir anksčiau, nukariautų teritorijų reorganizacija prasidėjo nuo plėšikavimo, kuris, Ludendorffo žodžiais tariant, „vyko kuo tvarkingiau, bet šiokios tokios sumaišties neišvengta“.[9] Tačiau dėl sumaišties buvo kalta ne nederama ar neveiksminga vokiška tvarka, o „apgailėtinos aplinkybės, susidariusios dėl karo“. Vis dėlto „konkrečiam nukentėjusiam žmogui nesvarbu, *kaip* jis netenka nuosavybės. Jis nieko nesupranta apie karo reikmes ir todėl visada kalbės apie barbariškus priešų kariavimo būdus“.[10]

Taigi Kaunas paskatino svajoti apie šlovę, o *Wilna* toms svajonėms pakirpo sparnus, mat kilo „nepaprastų sunkumų, kuriuos reikėjo įveikti“.[11] Šie sunkumai kilo ne tiek dėl vokiečių negebėjimo suvaldyti kritišką padėtį karo metais, kiek dėl mįslingos miesto geografijos. Maždaug tarp Kauno ir Vilniaus, – teigė savo romane *Prarasta žemė* rašytojas Alfredas Brustas (1896–1934), atvykęs į Lietuvą kaip okupacinės kariuomenės karys, – „dogmatiška perskyra tarp

Rytų ir Vakarų pasirodo beprasmiška, nes čia viskas: religijos, kalbos, tautos, rasės, istorijos ir architektūros stiliai susipynę". Kraštas už Nemuno – „be jokio grožio, negalintis pradžiuginti keliautojo, buvo lietuvių kalbos žemė. Tačiau šis kraštas buvo svarbiausių pasaulio religijų takoskyroje. Čia susiliejo keturių svarbiausių tikybų jūros. Ir kiekviena tikyba kraštovaizdyje paliko ypatingą pėdsaką. Kiekvienas toks pėdsakas veikė skirtingiausius papročius, kurie šimtmečiais formavo ir lipdė žmonių veidus". Šiame istorijos verpete buvo lengva prarasti savo vokišką šiuolaikinio žmogaus veidą, nes „įvairių tikybų ženklai gatvėse ir keliuose, kaimuose ir miestuose vis primindavo sąmonei, kad šitos dogmų jūros nėra griežtai ribojamos savųjų Vakarų – Rytų krantų; skirtingai lūžtančių bangų metalinis dūžių griausmas netilo virš kraštovaizdžio". Tačiau tam, kas siekė pažinti save, Lietuva buvo dar negailestingesnė. Artėjant prie Vilniaus smalsesnį karį, keliautoją ar piligrimą „krėtė drebulys, jam gniaužė kvapą, jis jautė virpant žemę ir visą laiką baiminosi ekstaziškos kruvinos aukos", nes tai buvo „kraštas, kuriame <...> laukiama Mesijo. Niekur pasaulyje religinių skirtumų bangos taip smarkiai ir ryškiai neatsidauždavo viena į kitą kaip čia. Niekur pasaulyje skirtingų tikybų žmonės taip stipriai nesimeldė kaip čia! Ir visos tos maldos biro į krašto žemę, sruvo į vandenį, nešantį jas į Nemuną ir pašventinantį neįvardijamu ateinančių laikų slėpiniu".[12]

Vis dėlto kitiems riba tarp pažįstamo ir svetimo pasaulio – Vokietijos ir Rusijos, savo ir svetimo, buvo aiškesnė. Kaip teigė Vokietijos spaudos cenzorius *Ober-Ost* teritorijoms Richardas Dehmelis: *Kowno* „mažai kuo skiriasi nuo Rytų Prūsijos provincijos miestų <...>, o jo panorama veikiau primena Veneciją su jos lagūnomis nei Maskvą ar Peterburgą. Tikroji Rusija prasideda tik *Wilna* mieste, šimto bažnyčių ir tūkstančio viešnamių mieste. Tačiau net ir čia viešpatauja lietuviška ir lenkiška dvasios".[13] Ir galbūt dėl to vokiečiai pasiryžo valdyti okupuotas žemes iš jiems suprantamesnio ir artimesnio Kauno, o ne Vilniaus, be reikalo kurstančio dvasios ir kūno potroškius.

Pagal carinės administracijos statistiką, prieš pat karą Vilniuje gyveno beveik 200 000 žmonių, iš jų apie 40 procentų buvo žydai, daugiau kaip 30 procentų – lenkai, apie 20 procentų – rusai, o likusieji – lietuvių, baltarusių, vokiečių ir totorių mažumos. Demografinė padėtis smarkiai pasikeitė 1915 metų pavasarį prasidėjus vokiečių kontrpuolimui. Dauguma rusų iš miesto pasitraukė, jį užplūdo keli tūkstančiai pabėgėlių iš Lietuvos provincijų. Dauguma pabėgėlių – žydai, karinės rusų valdžios priversti palikti savo namus kaip galimi „priešų palaikytojai".

Vokiečių okupacija Vilniuje iš pradžių buvo paskelbta trimis kalbomis: vokiškai, rusiškai ir lenkiškai. Generolas Pfeilis, okupacinės kariuomenės

vadas, paskelbė caro tironijos pabaigą: „Vokiečių karo pajėgos išvijo rusų kariuomenę iš lenkų miesto Vilniaus. Daliniai įžengė į pagarbų, padavimais apipintą Vilniaus miestą. Jis visuomet buvo perlas garsioje lenkų viešpatijoje. Ši viešpatija yra drauginga vokiečių tautai."[14] Jau kitą dieną Pfeilį aplankė lietuvių ir žydų bendruomenių atstovai ir papriekaištavo, kad *Wilna* priskirta lenkų viešpatijai. Delegatai paaiškino, kad Vilnius – daugiakalbis miestas, Lietuvos sostinė, joje dauguma gyventojų – žydai. Tada generolas įvedė pusiau oficialią daugiakalbystę. Vokiečių kalba tapo oficialia *lingua franca* vietoj rusų kalbos, bet naujoji valdžia leido viešai vartoti ir kitas vietos kalbas – lenkų, jidiš, lietuvių ir baltarusių (ir ne kirilicą, o lotyniškąją abėcėlę).

Siekdami perprasti tautinį pasiskirstymą ir politines miesto perspektyvas, vokiečiai savo valdymą pradėjo nuo gyventojų surašymo. Suskaičiavo iš viso 140 840 gyventojų ir suskirstė juos į kelias kalbų grupes pagal gimtąją kalbą – didžiausią dalį sudarė lenkai (50 procentų) ir žydai (44 procentai). Lietuviškai, rusiškai ir baltarusiškai kalbančių gyventojų tebuvo mažiau kaip 10 procentų, tačiau rusų sumažėjo labiausiai. Tarp miesto civilių gyventojų buvo ir kone tūkstantis vokiečių (mažiau kaip 1 procentas). Miestiečių religija atspindėjo tautinį pasiskirstymą – daugiau kaip pusė gyventojų buvo katalikai, o 43 procentai išpažino judėjų tikėjimą. Be to, čia gyveno stačiatikių ir protestantų mažumos.[15]

Šis gyventojų surašymas atskleidė demografinį vaizdą, kuris Berlynui nebuvo mielas. Iš okupuoto regiono tautų vokiečiai pirmenybę teikė lietuviams, nes manė, kad jie politiškai ir kultūriškai mažiau aktyvūs, tad bus nuolankesni vokiečių diktatui. Imperijos valdžia planavo įkurti priklausomą lietuvišką kunigaikštystę. Bet Ludendorffas išreiškė susirūpinimą, kad dabartinėmis sąlygomis, „bet kokio kunigaikščio dvaras Vilniuje būtų pilnas lenkiškosios bajorijos atstovų, karininkai irgi būtų vien lenkai, kaip ir dauguma valdininkų". Taigi tik „Prūsijos vokiečiai gali išsaugoti Lietuvą lietuviams, parūpinti valdininkų ir karininkų, nes savų jiems niekaip neužtektų. Valstybės, gebančios egzistuoti savarankiškai, nesukuriamos vien politiniais šūkiais, mažų tautų gyvybė šitaip nepalaikoma. Todėl manęs anaiptol netenkino migloti sprendimai, kurie atrodė labai pavojingi Vokietijos ateičiai".[16]

Toks susirūpinimas politine miesto ateitimi tuometiniams jo gyventojams palengvėjimo nesuteikė. Vokiečių valdžia Lietuvoje įvedė maisto rekvizavimą ir užkrovė miestiečiams didelį viešųjų darbų krūvį. Maisto ėmė stigti, per miestą persirito kelios epidemijų bangos. Siekdama užkirsti kelią infekcinėms ligoms, karinė administracija vis uždarydavo turgus ir liepdavo dezinfekuoti parduotuves. Be to, uždraudė laidotuvių procesijas ir „visus privertė skiepytis nuo choleros, raupsų etc., uždraudė

keisti gyvenamąją vietą, pagaliau ištyrinėjo ir suregistravo prostitutes".[17] Vis dėlto šios priemonės miesto neišgelbėjo:

> Rusai paliko choleros paveldą, bet iki 1915 metų lapkričio jis buvo likviduotas. Tačiau tų šešiolikos mėnesių nepritekliai sukėlė vidurių šiltinės epidemiją – ji siautėjo nuo 1917 metų pradžios devynis mėnesius ir kurį laiką ją lydėjo dizenterija. Tų metų vasarą Vilniuje sunku buvo rasti namą be raudonos iškabos, perspėjančios žmones, kad čia esama užkrato. Skubiais atvejais tekdavo laukti dvi tris dienas, kol atvažiuos pagalba ir išveš ligonį į infekcinę ligoninę, ir neretai jau būdavo per vėlu. Karstų žmonėms tekdavo laukti eilėje. Katafalkų stigo, tad karstai būdavo išrikiuojami ant šaligatvio ir riogsodavo tol, kol būdavo sukrauti į vežimą. Vilnius tapo mirusiųjų miestu, o tie, kurie dar krutėjo, jautėsi lyg šmėklos.[18]

Vokiečių valdžiai sėkmingiau sekėsi tik šluoti rusišką miesto kartografinį palikimą. Dauguma gatvių pavadinimų buvo išversti į vokiečių kalbą, bet Muravjovo aikštė kažkodėl pavadinta Napoleono aikšte. Katalikų Šv. Kazimiero bažnyčia, rusų paversta stačiatikių cerkve, vokiečių buvo atiduota protestantams, siekiant patenkinti dvasines Vokietijos Dešimtosios armijos reikmes. Caras Nikolajus II čia meldė dangaus palaiminimo karo pradžioje, kaizeris Vilhelmas II to paties prašė 1916 metų vasarą lankydamas Rusijos frontą.

Nors *Wilna* buvo daugiatautis miestas ir netoli fronto, nors politinė jo ateitis neapibrėžta, vokiečiai suskubo jį savintis. Prie tenykštės spaudos įvairiomis kalbomis Vokietijos karinė vadovybė pridūrė savo laikraštį *Wilnaer Zeitung*. Pirmasis šio leidinio numeris išėjo 1916 metų sausio 20 dieną – antraštė skelbė apie Juodkalnijos kapituliaciją. Tačiau jo vedamasis straipsnis buvo vietinės reikšmės aprašymas, pavadintas tiesmukiškai, bet taikliai: „Das deutsche Wilna" – „Vokiškasis Vilnius".

Wilnaer Zeitung buvo karinės okupacijos kūdikis, Dešimtosios armijos leidžiamas vokiečių kareiviams, dislokuotiems mieste ir jo apylinkėse. Bet laikraštis taip pat veikė kaip miesto oficiozas, pagrindinis politinis bei kultūrinis *Ober-Ost* administracijos organas. Taigi dienraščio puslapiuose karo naujienos, imperiniai įsakymai ir municipalinės direktyvos susipindavo su kasdieniškomis miesto gyvenimo istorijomis ir įvykiais. Laikraščio tikslas buvo pirmiausia palaikyti (fronto) karių moralę, o tam reikėjo aprašyti Vilnių – artimiausią užnugario miestą ir leidinio bendravardį – kaip nepriešišką teritoriją, žadinančią mielus namų prisiminimus. Dėl to pirmieji laikraščio puslapiai visada būdavo skirti propagandai, o kituose nuolat pasirodydavo miesto vokiečių, jidiš, lenkų ir lietuvių teatro spektaklių ar parodų recenzijos. Trumpai tariant, *Wilnaer Zeitung* siekė normalizuoti karinę padėtį, – o Vilniuje ji niekada nebuvo atšaukta, – įpindama miesto šiokiadienių ir negausių

švenčių detalių. Karas laikraščio lankose tapo istorine ir geografine Vilniaus žyme, o vokiečių karys – pagrindiniu miesto herojumi.

Remiantis tokiu principu, 1916 metų kovą dienraštyje pradėtos publikuoti pažintinės apybraižos – miesto kasdienybės vaizdeliai, pavadinti „Wanderstunden in Wilna" („Pasivaikščiojimai po Vilnių"). Šios apybraižos, kaip teigė laikraščio redaktorius, skirtos tiems kariams, kuriems jau pabodo įprastinis miesto vaizdas ir kurie nori pažinti miestą artimiau; tai yra tiems, kurie nori jį ne tik valdyti, bet gal net šiek tiek pamilti. Jos pasirodydavo kartą per savaitę. Iš pradžių buvo rašomos tarsi trumpi vadovai po turistines miesto įdomybes – Katedrą, įvairias bažnyčias, žydų kvartalą ar egzotiškesnius priemiesčių rajonus. Tačiau netrukus šių anoniminių, nepasirašytų straipsnelių tonas ir formatas pakito: jie įgavo beletristikos ypatybių, tapo tapybiški, visada intriguojantys miesto gyvenimo, kasdienybės vaizdeliu. Iš kitų kultūrinių laikraščio rašinių „Pasivaikščiojimai po Vilnių" išsiskyrė ne tiek savo originaliu stiliumi, kiek ideologiniu požiūriu, nes vokiečius karius jie kvietė užkariauti miestą ne ginklu (tai jau buvo atlikta), o įspūdžiais, kuriant ir kaupiant miesto prisiminimus. Vienu žodžiu, pasivaikščiojimai kvietė atrasti miestą ne kaip grobį, o kaip suvenyrą.

Vienas iš *Wilnaer Zeitung* redaktorių buvo Paulis Otto Heinrichas Fechteris, kultūros ir literatūros kritikas, 1914 metais parašęs vieną pirmųjų knygų apie ekspresionizmą kaip dailės srovę. Fechteris gimė 1880 metų Vakarų Prūsijoje, Elbinge (netoli Forsterio gimtinės), medienos pirklio, turinčio glaudžių verslo ryšių su Lietuva, šeimoje. Kaip ir daugelį talentingų to meto žmonių, jį traukė Berlynas, judri Vokietijos imperijos sostinė, ten jis pradėjo studijuoti architektūrą, matematiką ir fiziką, o dvidešimt šešerių apsigynė filosofijos daktaro disertaciją apie dialektiką. Tačiau akademiko profesija Fechterio neviliojo – jis ėmėsi kūrybinės žurnalistikos ir dirbo įvairių laikraščių kultūrinio skyrelio redaktoriumi, iš pradžių Dresdene, vėliau Berlyne. Fechteris daug rašė apie savo meto teatrą ir literatūrą, būdamas vienas pirmųjų ekspresionizmo šalininkų, visa galva pasinėrė į dinamišką metropolio bruzdesį.[19]

Karo metais Fechteris išvengė karinės tarnybos fronte, nors ir turėjo progos artimiau susipažinti su šiuolaikinio karo menu. (Jaunesnysis jo brolis Hansas Fechteris buvo vienas iš pirmųjų povandeninio laivo locmanų Vokietijos imperatoriškajame laivyne.) Pasiųstas dirbti į *Wilnaer Zeitung*, Fechteris Vilniuje stengėsi kaip įmanydamas realizuoti savo menininko talentą karo žurnalistikoje; tačiau imperinės propagandos reikalavimai ir griežta karinė cenzūra nepaliko jam daug kūrybinės erdvės skleistis, taigi ekspresionizmo dailės, moderniojo teatro ir subtilios literatūros išmanymą jam teko pasilaikyti sau. Vis dėlto Fechteris susirado siaurą literatūrinę nišą – skyrelį „Pasivaikščiojimai

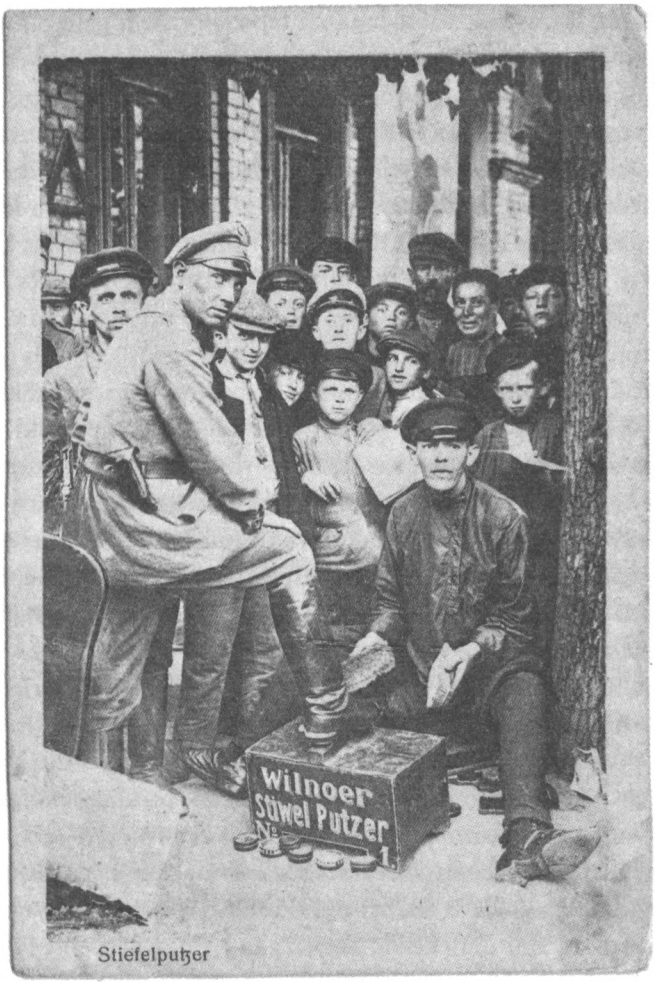

53. Vokiečių karys-*flaneur* Vilniuje (1916)

po Vilnių", kur jis galėjo suderinti bohemišką ir didmiestišką *flaneur* jauseną su ribota karo ir provincialaus miesto tematika. *Flaneur* buvo tarsi modernaus gyvenimo antiherojus, pagal Paryžiaus dainių Baudealaire'ą, – asmuo (o tikriau – vyras, ir dažniausiai *dandy*), kuris vaikštinėja po miestą siekdamas tik vieno: pajusti, bet nebūtinai suvokti miestiško gyvenimo dvasią. Toks kasdienis bohemiškas, neskubus pasivaikščiojimas buvo estetinis, meninis žaidimas, nes *flaneur* visada stengdavosi likti nepriklausomas nuo miesto bei jo gyventojų. Jis siekė pakilti „aukščiau" kasdienybės, o kartu mėgavosi jos malonumais. Iš esmės *flanerie* – slampinėjimas – buvo savanoriškas visuomeninių pareigų bei asmeninių įsipareigojimų atsižadėjimas, tam tikras kūrybinis

individo išsilaisvinimas ir vaizduotės pertvarkymas neskubiai susipažįstant su miestu. *Flanerie* – kontrastas sparčiam modernaus amžiaus ritmui; tačiau pasiekiamas tik tam, kas turi teisę ir galią visapusiškai naudotis šiuolaikinio gyvenimo malonumais. Tai piligrimystė kasdienybėje, mėgavimasis įprastu miesto reginiu tarsi muziejine intriga, teatrine scenografija, tarsi trumpalaikė religinė apoteozė. Vienu žodžiu, – svajonė.

Vienas iš pagrindinių *flaneur* – slampinėtojo – bruožų yra atsiskyrėliška nuostata, dėl to *flanerie* yra viengungiška, vienuoliška, o kartu ir dendiška veikla, skirtinga nei turistavimas. „Pasivaikščiojimai po Vilnių" kaip tik ir kvietė vokiečių karį susitikti su miestu akis į akį; o kad paspartintų tokį tarpusavio sąlytį, padriki laikraščio straipsniai buvo surinkti į knygą vadovą, išleistą kariuomenės leidyklos tuo pačiu pavadinimu. Vadovas buvo oficialiai aprobuotas *Ober-Ost* karinės vadovybės, o pakartotinai išleistas jau baigiantis vokiečių okupacijai – paskutinis leidimas pasirodė 1918 metais. Visi „Pasivaikščiojimų po Vilnių" leidimai buvo *Paul Monty* vardu – Fechterio pasirinktu angliškai (ir netgi dendiškai) skambančiu slapyvardžiu.

Flaneur nebuvo viduramžių (teutonų laikų) riteris, o veikiau buržuazinis veltėdis, dėl to Monty supranta kario susipažinimą su Vilniumi kaip atitrūkimą nuo įprastinių karinės tarnybos pareigų. Tačiau tokie iš pirmo žvilgsnio taikūs, geranoriški ketinimai paradoksaliai atveria kelią nuodugnesnei miesto okupacijai. Slampinėjant kyla pagunda miestą perprasti ir peržengti jo ribas:

> Teisę užkariauti svetimus miestus paprasti mirtingieji palieka šio pasaulio didžiūnams. Tačiau kiekvienas keliautojas, vaikštinėtojas, nepažįstamus miestus gali prisijaukinti ir paversti savais. Jei iškylautojas yra slaptas išmanus strategas, jis pirmiausia į pagalbą pasitelks studijas bei žemėlapius; bet jei jis turi bent lašelį meninės nuojautos, – o iškylavimas, be abejo, yra pats laisviausias (lengviausias) iš visų septynių menų, – tai jis leisis kelionėn kitaip. Jis įsilies į gatvės tėkmę ir tarytum lapas pavėjui, visiškai nebijodamas išklysti iš kelio, atsiduos atsitiktinumui. O šauniajame Vilniuje visados pučia žvarbūs vėjai, dėl to visai nesunku jais pasikliovus leistis per gatves ir aikštes. Taip keliaujant nėra jokių sienų, o upė Wilja mums atsiveria ne kaip kliūtis, o kaip vandens srovė. Pagaliau, perėjus miesto aikščių ir gatvių raizginį, kyla noras pamatyti, ar kitapus upės gyvena žmonės.[20]

Kad ir turėdamas meninių polėkių ir varstomas Vilniaus skersvėjų, Monty pasivaikščiojimą po miestą pradeda kaip geras karo strategas arba meilės pirklys, – pirmiausia apžiūrėdamas ir įvertindamas jo kartografinį portretą, žemėlapį. „Miesto istorija atsispindi ne tik knygose ir kronikose, – skelbia vadovo autorius, – ji įsispaudusi pačiame miesto paveiksle. Ją įžvelgsi ne tiek pavieniuose pastatuose, kurie tik žymi tam tikrus raidos etapus, kiek bendrame miesto

plane, kuris parodo, kaip miestas atsirado, plėtojosi ir augo. Kaip žmogaus veide galima įžiūrėti jo likimą ir patirtis, taip ir žmonių gyvenvietė atspindi savo charakterį ir paskirtį arba paslepia ją, jei įvykių rutuliojimasis prieštarauja vidiniams jo dėsniams, traumuoja arba visai sužlugdo." Tačiau įdėmiau analizuodamas supranti, kad peržvelgiant miesto žemėlapį tarp Vilniaus ir kario atsiveria amžiaus praraja. „Vilniaus žemėlapis, – rašo Monty, – atrodo lyg veidas seno žmogaus, kuris galbūt nugyveno ilgą gyvenimą, bet niekada iš esmės taip ir nepatyrė svarbiausių, esminių lūžio momentų." Kita vertus, vokietis karys, pažangos šauklys, yra veržlios jaunystės ir dinamiško modernumo įsikūnijimas, jam pažadėtas naujojo – XX – amžiaus likimas. Taigi, sprendžiant kartografiškai, miestas priklauso taikai ir praeičiai; o keliautojas – karui ir ateičiai.[21]

Pasak vadovo, senstelėjusi, bet taip ir likusi neišbaigta miesto kartografija atskleidžia istorinę atžangą. „Vilnių, kaip daugumą senųjų miestų, nuolat užklupdavo viską niokojantys gaisrai, vis iš naujo sunaikinantys ištisus miesto kvartalus, jų bažnyčias. Sunkūs laikai ir gabių vadų stygius neleido planingai atstatyti miesto; dėl to kiekvienas statėsi sau naujus namus kaip ir kur panorėjęs, neatsižvelgdamas į miesto visumą. Kalvota miesto aplinka viską dar labiau sujaukė, ir šitaip tiesus tapo kreivas, o pakrypęs dar kreivesnis. Galų gale susiklostė dabartinis miesto vaizdas, kur tūkstantmečių sunarpliotos senosios Romos gatvelės atrodo aiškios, nuoseklios ir logiškos." Monty pastebi, kad išsiklaipęs, vinguriuojantis miesto karkasas „su kreivomis gatvėmis ir klaidžiais skersgatviais neturi aiškiai apibrėžtos gatvių hierarchijos". Jam trūksta tvirtų griaučių – racionalaus gatvių junginio, sausgyslių – plačių bulvarų, raumenų – apibrėžtų aikščių funkcijų, o svarbiausia – „širdies, apie kurią galėtų suktis miesto kasdienybė". Vilniaus žemėlapis yra vadovėlinis (Europos) civilizacijos atžangos pavyzdys, tai nenusisekusio, „suspausto, sustabdyto ir sunaikinto" miesto kūnas, prašantis chirurginio įsikišimo, radikalios kartografinės operacijos, kuri į užsikimšusias susenusio Vilniaus arterijas įlietų moderniosios Europos energijos.[22]

Miesto atgaivinimą ir atjauninimą reikia pradėti pirmiausia pašalinant siaurus vinguriuojančius senamiesčio skersgatvius ir praplatinant pagrindines gatves. Vilniaus planas „vilioja perkirsti" susmegusią miesto erdvę. Pavyzdžiui, „Sodų gatvės pailginimas taip, kad ji kirstų Pylimo gatvę ir susijungtų su Arklių gatve, atvestų tiesiai iš geležinkelio stoties į miesto centrą. Kartu atsirastų nauja urbanistinė ašis, kuri būtų vertinga atsvara *Georgstrasse* [Gedimino prospektui]. Pastarasis prasideda labai geroje vietoje, prie Katedros, pagrindinio miesto apžvalgos taško, ir veda į aiškų tikslą [į Žvėryną]. Tačiau jam trūksta įsiliejančių ir judėjimą pagyvinančių eismo šaltinių, dėl to miestui jis yra ne itin naudingas". Taigi *Georgstrasse* įžvelgsi mažai vilnietiškumo,

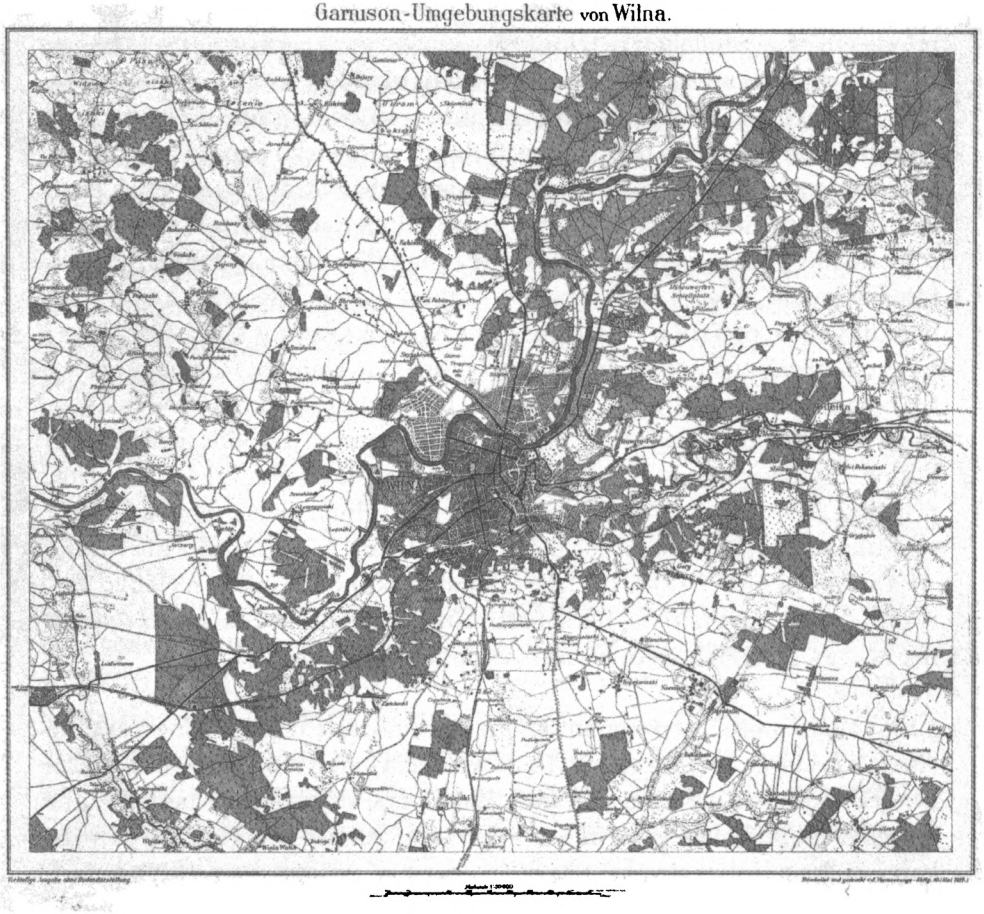

54. Vilniaus ir jo apylinkių planas su miestą kertančiomis pagrindinėmis magistralėmis (1917)

nors ten, ypač popiet, susieina visi, kas tik nori pasidairyti ar pasirodyti. Bet tai tik smulkios „detalės, – rašo Monty, – kurios krenta į akis" atsitiktiniams keliauninkams. Vis dėlto, kol Vilniuje atsiras koks nors baronas Haussmannas, – didysis Paryžiaus bulvarų kūrėjas, – galintis pamėginti savo darbais atverti miestui modernaus amžiaus vartus, miesto svečiai privalo „susitaikyti su vos apčiuopiama, pakrika vilnietiškos tėkmės logika". Nes ne žemėlapis ar protas, o vien asmeninis instinktas arba geografinė nuojauta padės atrasti vilniškąją miesto prasmę „šiame beprasmiškame gatvių" raizginy.[23]

Tačiau pasivaikščiojimas pavėjui neišvengiamai veda klystkeliais, mat Vilniaus gatvių labirintas nepasiduoda fotografinei atminčiai. „Dauguma miestų tuoj pat išnyra vaizduotėje, vos tik prisimeni pagrindines jų gatves ir gatvių pavadinimus. *Wilna*, deja, ne toks. Čia reikia kelis kartus pereiti ta

pačia gatve, kad galėtum ją įsidėmėti ir vėliau atpažinti."[24] Negana to, nors mieste yra daug „didelių ir mažų aikščių, kurios, ypač pavasarį, atrodo žaviai, nėra pagrindinės aikštės, galinčios suvienyti miesto gyvenimą. Visos aikštės, kaip ir kreivos šio miesto gatvelės, atsirado iš užgaidos", nenumatant jokios aiškesnės visuomeninės jų funkcijos. Vilniuje nesą nieko panašaus į, tarkim, „*Marktplatz* Hildesheime, *Altmarkt* Dresdene arba *Piazza* Florencijoje". Plati, bet jau vos ne priemiestyje atsidūrusi erdvė aplink Katedrą visai „nėra aikštė, o tik didelis parkas, perėjimas į vešlų ir žalią Pilies kalną ir aplink jį išsikerojusius sodus". Vienoj aikštės pusėje – mūrai ir visas miestas; o kitoje – jau laukinė gamta, o kartu ir laukų laisvė, ir vėjai. Toks gamtos jėgų įsiveržimas į miesto centrą jį nukaršina. Vilniaus gyvenimas yra apmiręs, tinkamas nebent tik botanikos arba sodininkystės menui, bet ne didmiesčio dvasios sklaidai. Tiesa, mieste viešpataujant miškui ir praeities letargijai, rodos, netgi fronto giltinė – modernaus pasaulio žindyvė – yra priversta atsitraukti. Už Katedros, prie Botanikos sodo, „miestas visai aprimsta, švelniai plūstelint gamtai. Ant suoliukų palei platų taką susėda moterys su vaikais, kareiviai šalia miestiečių. Visa alsuoja ramybe". O kai iš parko tolumos atsklinda „vokiškų melodijų motyvai", suvilnija užmarštis. Tokią palaimingą minutę, anot pafrontės *flaneur*, net nejauti, „kad šiuo metu ir visai netoliese siaučia karas".[25]

Karui žiaurėjant ir peržengiant civilizuoto, ramaus ir pažįstamo pasaulio ribas, tai yra – gynybinių apkasų liniją, vokiečių kareivis, kaip teigia istorikas Modris Eksteinas, pamažu praranda glaudų ryšį su gimtine ir tampa ribine asmenybe. „Būdamas griovimo ir atkūrimo, mirties ir atgimimo dalyvis, kareivis buvo linkęs suvokti save kaip „paribio" žmogų, kaip riterį, ginantį permainas ir naują gyvenimą. Jis buvo keliauninkas, kuris, vykdydamas įsakymą, pasiekė egzistencijos ribą ir „gyveno" išsilaikydamas ypatingomis pastangomis, niekieno žemės [*no man's land*] pašonėje, ties įprastų [žmogiškųjų] kategorijų riba."[26] Rytų fronte šią ribinę pafrontės jauseną keitė tai, kad vokiečių karys, skirtingai negu Vakarų fronte, buvo svetimo ir nepažįstamo krašto užkariautojas. Jis priartėjo ne tik prie žmogaus egzistencijos ribos, bet ir prie Vakarų pasaulio – Europos – ribos. Dešimtoji armija buvo kovinė jėga, ilga gynybinė jos apkasų linija driekėsi šiaurine Rusijos–Vokietijos fronto atkarpa, 1915 metų rudens pabaigoje sustingusia maždaug už šimto kilometrų į rytus nuo Vilniaus. Rytų frontui įšalus, Dešimtoji armija tapo kartu ir okupacine kariuomene, kuriai teko visa administravimo atsakomybės našta ir malonumai.

Vokietijos okupuotuose kraštuose iš kario buvo reikalaujama tapti Teutonų laikų riteriu, vokiečių kultūros kūrėju Rytų tyruose. Kaip teigė Ludendorffas, vokietis, iki tol buvęs tik fronto apkasų šeimininku, užkariautoje *Ober-Ost*

provincijoje tapo kūrėju, didvyrišku viduramžių *Drang nach Osten* epopėjos herojumi. Taigi Vilniuje vokiečiams buvo ne tik įskiepyta tvarkytis mieste pagal atitinkamus karo reikalavimus, bet ir išmėginti *Vaterland* ir *Kultur* ribas. Todėl ir pažintis su Vilniumi visų pirma privalėjo kreipti germaniškosios dvasios polėkių ir kolonizavimo siekių link. Kitaip tariant, *Wilna* turėjo suteikti vokiečiams kareiviams progą atrasti save svetimoje žemėje, apsuptus nepažįstamų tautų ir reginių.

XX amžiaus vokiečiai, skirtingai nei, sakykim, jų Šviečiamojo amžiaus protėviai, nesiekė perauklėti vietos gyventojų. Ir iš Vilniaus jie troško ne mokslo ar istorinių žinių, o dvasinio išgyvenimo, nostalgijos pajautimo, prisirišimo prie savo ištakų. Iš esmės tai buvo romantinis, netgi gotikinis, fatališkas poreikis, kad ir stipriai atmieštas didaktiniu pragmatizmu. Imperinė Berlyno administracija pasiuntė negausų mokslininkų būrelį ištirti kultūrinių Vilniaus ypatybių. Tačiau menotyrininkai domėjosi vien vokiškais miesto syvais, daugiausia Vilniaus architektūros šedevrais, sukurtais remiantis kultūrine jų gentainių įtaka.[27] Antropologai, atvirkščiai, mėgino šiek tiek studijuoti egzotiškas Europos gentis, kurių nėra Vokietijoje: pirmiausia vadinamuosius Lenkijos arba Rusijos žydus, paskui ir lietuvius bei baltarusius. (Vietos lenkai vokiečius mažai domino, nes jie laikė juos savo senais ir gerai pažįstamais priešais; o rusų Vilniuje tuo metu buvo likę nedaug.) Monty Vilnių tyrinėjo dvejopai: kaip menininkas, jis vaikščiojo po miestą tarsi po meno kūrinį; o kaip žurnalistas, visuomeninio žodžio atstovas, fiksavo jį lyg dokumentą. Galiausiai Monty *Wilna* atsiveria tarsi suvenyras, asmeninių prisiminimų vertas karo laikų niekutis.

Suvenyrai yra skirti keliautojams ir dažnai atkanka į naują vietą kartu su grįžtančiais namo turistais ar užkariautojais, bet jų paskirtis yra ne tiek priminti tolimus kraštus, kiek papuošti namus, išguiti iš jų nuobodulį. Sentimetalumas, nostalgija, egzotiškumas ir, žinoma, kičas yra dekoratyvinis suvenyro pamatas. Tačiau kai suvenyras įauga į keliautojo namų aplinką, jo emocinė, psichologinė vertė didėja. Iš esmės suvenyrai kuria namus, tampa sava pažįstamo pasaulio dalelyte. Karas visais laikais buvo tam tikra suvenyrų (ir prisiminimų) medžioklė, ir viena iš labiausiai pamėgtų ir pasakojamų Vilniaus miesto istorijų yra legenda apie neįgyvendintą Napoleono troškimą nusinešti ant delno tarsi Coliukę grakščią Šv. Onos bažnyčią. Vilniečiai šį imperatoriaus pasakymą mini su pasididžiavimu ir laiko komplimentu, prilyginančiu jų miesto įžymybes senovės Egipto ar Graikijos stebuklams, atgabentiems į Europos sostines tuo metu, kai visi buvo apimti statulų kolekcionavimo manijos. Monty, aišku, nė neketino parsivežti Vilniaus ar bent jau jo dalies namo, į Vokietiją, bet, siūlydamas

savo skaitytojui po jį pasivaikščioti, stengėsi paversti miestą prisiminimu. Akivaizdu, kad Monty, nors ir supančiotas imperinės ideologijos ir kolonijinių administracijos siekių, nuoširdžiai domėjosi Vilniumi ir stengėsi nuodugniai jį pažinti. Aišku ir tai, kad jis suvokė, jog anksčiau ar vėliau iš Vilniaus jam, kaip ir daugumai vokiečių kariškių, teks išvažiuoti. Tokiam likimui jis nesipriešino – netgi nekantriai jo laukė: amžiams pasilikti Vilniuje, matyt, buvo lemta tik žuvusiems kariams. Todėl Monty, šiek tiek ironizuodamas, dažnai vadina *Wilna* „mūsų miestu", kuris, deja, nesuteikia namų šilumos, tačiau vis dėlto gali „pažadinti mūsų jausmus".[28]

Neutrali įžanga į bent kokį miestą yra geležinkelio stotis – kruopščiai reguliuojama nuolatinių, bet anoniminių atvykimų ir išvykimų vieta. *Wilna* nebuvo išimtis. Dienraštis *Wilna Zeitung* kiekvieną savaitę spausdindavo geležinkelio stoties traukinių tvarkaraštį ir taip nurodydavo strateginę miesto funkciją, – kad tai svarbus transporto mazgas, siejantis *Vaterland,* tėvynę, su Rytų fronto apkasais. Dauguma kareivių, iš fronto grįždami namo arba vėl atgal, pravažiuodavo pro Vilniaus stotį. Todėl čia, kur, pasak Monty, „susikryžiuoja karas ir taika", viešpatauja anonimiškumas ir laisvė: miestas ir tie, kurie „čia atvyksta iš užribio", dar nėra priklausomi nuo kits kito.[29] Pravažiuojantiems kariams stotis, o ir pati *Wilna*, yra tik „didelė laukiamoji salė", išlaisvinanti nuo tėvynės bei šeiminės priklausomybės. Vis dėlto armijos žmogus nėra laisvas keliautojas, jo kelionės maršrutą nulemia ir suvaržo karo trajektorija. „Karo meto keliautojas yra ne asmenybė, – primena vadovo autorius, – o daiktas, gyvas krovinys", kurį priverčia bastytis kariniai įsakymai.[30] Todėl ir geležinkelio stoties ritmą reguliuoja frontas, o ne miesto gyvenimo pulsas:

> *Wilna* stotis – tokia pat kaip ir bet kuri geležinkelio stotis karo metais – čia viskas tarnauja karui. Nėra nė žymės kokios nors sumaišties ar netvarkos: karinis bei civilinis judėjimas vyksta punktualiai, kaip numatyta. Minutės tikslumu atvyksta ir išvyksta traukiniai, vieni į vakarus – namus, kiti į rytus – į naujų karo veiksmų ir mūšių vietas. Geležinkelio stotis nepriklauso miestui, nes ji paklūsta galingiausio valdovo, šiuo metu viešpataujančio visame pasaulyje – karo taisyklėms. Ir vis dėlto savo kasdieniška tvarka ir ramybe stotis primena apie taiką.[31]

Taigi pravažiuojančiam pro šalį ir frontui pavaldžiam kareiviui sklandus stoties ritmas gali paslėpti tiesioginę karo realybę. Laukiamoji salė, traukinių eismo tvarkaraštis, bilietų pardavėjai, bufetas, bagažo saugojimo kamera ir visa kita teikia jaukumo visiems keleiviams – ir kariškiams, ir civiliams. Stotyje visada gyvas bruzdulys: vokiečių karininkai ir kareiviai susilieja į vieną minią su valstiečiais ir miestiečiais. Stotis – taki valda, bet, skirtingai nei fronto zona, kuri atskiria priešininkus, ji nepriklauso niekam, atstovauja visiems. Ga-

55. Vilniaus geležinkelio stoties laukiamoji salė (1916)

liausiai Monty atrodo, kad šioje karo ir taikos sankirtoje „susipina asmeniniai likimai", bet tik trumpą mirksnį ir tik tam, kad netrukus vėl išsiskirtų.[32]

„Geležinkelio stotyje, – pažymi Monty, – keliautojas yra benamis, tik už jos durų karys susitinka akis į akį su miestu, kuris jį „greitai pagauna ir nusineša. Nuo tos akimirkos keliauninkui jau nieko nebereikia ieškoti. Jam tereikia sekti; ir kol stoties laukiamoji salė išvykstančio kareivio vėl nesugrąžins į karą, jo likimą lems miestas".[33] Tačiau *Wilna* įtraukia į savo glėbį karo bastūną kaip besielis, beveidis ir bevardis kūnas. Nežinomas miestas – nesavame krašte. Vienkartinė meilė. Bet su kiekvienu nauju susitikimu keliautojui-kariui pabunda jausmai. Pamažu jis atpažįsta mieste savus pėdsakus.

Vadovas po Vilnių aiškiai pabrėžia, kad šį miestą nelengva pamilti ir kad jis atsiduoda tik tiems, kurie ryžtasi atsisakyti drausmės ir tapti *flaneur,* bohemišku miesto užkariautoju. „Tik tie, kurie gali miestą apžvelgti nuo kalvų ar iškilesnio pastato (sakykime, nuo netoli stoties esančių aukštų kareivinių), gali matyti, kad *Wilna* – didelis miestas. Dauguma kitų pravažiuojančių keliautojų,

56. Vilniaus darbo namų paroda 1916 m. Kaip matome iš šio plakato, Vilniuje viešai buvo vartojamos penkios kalbos – vokiečių, lietuvių, baltarusių, lenkų ir jidiš

stabtelėdami mieste tik porai valandų, įsimena jį kaip neprižiūrėtą, siauragatvį, provincialų miesčioką, kurio ištrupėjęs grindinys visiškai nevilioja pasivaikščioti. Pasižvalgius po nuošalesnius miesto kampelius pasidaro aišku, kodėl miesto gyventojams reikia tiek daug *Droscken* – puskariečių. Tačiau margą ir visapusiškai susipynusį Vilniaus gyvenimą galima pažinti tik klaidžiojant po jo gatves."[34] Todėl vadove nėra praktinės informacijos turistams, pavyzdžiui, konkrečių patarimų, kur apsistoti, kaip maitintis, kokiu transportu naudotis. Kareiviui, žinoma, tokių žinių nereikia – būstą ir maistą jam suteikia kariuomenė. Bet kas kita gyvenimiški jaunystės malonumai. Jų kariai aktyviai siekė, tik nelabai turėjo iš ko rinktis. Vilniuje kariai dažniausiai užsibūdavo ligoninėse arba viešnamiuose – pirmosiose gydėsi karo žaizdas, antruosiuose ieškojo gyvenimo džiaugsmo. Monty siekė iškelti Vilnių aukščiau karo skausmo bei taikos geismo ir norėjo jame atrasti save. Todėl ir apėjo sau svetimą Vilnių tarsi sapnuodamas gimtojo miesto gatves.

Tokį Vilnių Monty pradeda įtvirtinti Europos paveiksle. Čia miestas atsiranda modernybės paribyje, pažangos nepalytėtoje provincijoje, prigludusioje prie Azijos krantų. Savitos vilnietiškos tradicijos, papročiai ir architektūros detalės rašytojui primena rytietiškus motyvus ir (dar neregėtas ir neužkariautas) Rusijos platybes. Naujai išplanuota Lukiškių aikštė (*Lukischkiplatz*) yra „tipiška rusiška dykynė, be jokio aiškaus ryšio su aplinkiniais pastatais". O Šv. Jurgio bulvaras, *Georgstrasse,* ir to paties vardo skveras, *Georgsplatz*, – urbanistinis Vilniaus modernybės laimėjimas, – kuriame caro valdžia pastatė koplyčią žuvusių rusų karių atminimui, „stokoja elementarios architektūrinės darnos ir europietiško erdvės pajautimo".[35] Tik atidžiau įsižiūrėjus, *Wilna* ima šiek tiek panėšėti į gimtąjį vokišką miestą. Gotikinė Šv. Onos bažnyčia Monty atrodo miela savo architektūrine „energija, pajaučiama tik pietų Vokietijos katedrose".[36] Idealus vaizdas, atsiveriantis nuo Pilies kalno, primena vieno „garsaus vokiečių poeto" eiles.[37] O siauros, vingiuotos, netašytais akmenimis grįstos Vilniaus senamiesčio gatvelės atmintyje atgaivina jaunatviškus nuotykius Vokietijos „universitetiniuose miesteliuose" – ir vėl tai galima susieti su pažįstama studentiška daina.[38]

Vadovaujantis šiomis vokiškomis (ir buržuazinėmis) gairėmis, pamažu atsiveria netikėta miesto perspektyva. Pasirodo, kad *Wilna* sutraukia visa, kas svetima, bet kartu sutirština visa, kas sava. Tai miestas „tarp tėvynės ir svetimos šalies" (*zwischen Heimat und Fremde*) ir dėl to jis reikalauja kitokių rėmų, naujo depolitizuoto Europos žemėlapio.[39]

Tokia suasmeninta tarpinė Vilniaus padėtis pasunkina kario-*flaneur* susitikimą su miestu. Jis tarsi grįžta namo, bet neperžengęs svetimos žemės ir karo slenksčio. Taigi *Wilna* laimi – karys privalo išmokti vilnietiško tango:

> Iš karo zonos į miestą atostogų sugrįžusio kareivio santykiai su pasauliu ir žmonėmis pasikeičia iš pagrindų. Kas anksčiau buvo savaime suprantama, dabar nepaprastai stebina. Bet jeigu kareivis grįžta tiesiai iš fronto, kur gyveno primityvų miškinio gyvenimą, greitai prisitaikyti prie miestietiško gyvenimo neįmanoma. Tad nenuostabu, nes sugrįžėlis pradeda pratintis nuo pradžių ir pirmiausia mokosi vaikščioti. Fronte kareivio kojos įpratusios prie klampios miško žemės ir netvirto, rąstais kloto kelio, o čia turi vėl apsiprasti su akmeniniu miesto gatvės grindiniu. Tačiau jeigu tokį atvykėlį likimas atbloškia į šaunųjį *Wilna* miestą, jam, vos spėjusiam pasinerti į jo skersgatvius, tenka išmokti dar didesnio meno. Pagrindinės *Wilna* gatvės – tokios kaip ir visuose Europos miestuose: žmonės žingsniuoja, vaikštinėja, prasilenkia vienas su kitu plačiais šaligatviais, aiškiai atskiriančiais gatvę nuo pastatų. Mes, vokiečiai, šią gatvės dalį gražiai vadiname *Bürgersteig*, nes primiršome kitą [prancūzišką] žodį, *Trottoir*, liaudies dažnai tariamą *Trittoir*. Tačiau kaip pavadinti vokiškai ar kokia kita svetima kalba tą mūsų miesto Wilna tikrai nemiestiškos formos šalutinių gatvių apkasą? Koks žodis galėtų apibūdinti tą siaurą, medinę lentą palei lataką, nuolat girgždančią ir siūbuojančią mums po kojomis, – staiga ji visai nugrimzta, o paskui vėl išnyra ant akmens virš purvinos balos, dabar jau dar siauresnė. Nereikia būti plačiapečiu milžinu, kad tokį perėjimą greitai užpildytum ir užstotum savo kūnu. Net jei nieko kito nesutiktum priešpriešiais, vis tiek negali eiti tokiu taku be pavojų. Pavyzdžiui, tau bežingsniuojant iš kairės staiga atsiveria medinės langinės, iki šiol slėpusios kažkokios krautuvėlės langus. Tada perbėgi į kitą, dešinę, gatvės pusę, bet ir čia tavęs jau tyko pavojai. Netikėtai iš rūsio gelmės iššoka kopėčios, ir jei nuo jų tau pasiseka laiku pasprukti, būtinai atsimuši blauzdikaulį į ką tik griovin parvirtusių rogių priekį. Žinoma, retai nutinka taip, kad siaura gatvė priklausytų tik vienam praeiviui. Visų džiaugsmui, *Wilna* mieste verda judrus gyvenimas visose pakampėse, netgi šalutinėse gatvelėse; o visi ambicingi miestiečiai dažniausiai stengiasi kuo greičiau užsilipti ant šaligatvio. Tad susidaro tokia spūstis, kad naujokas nori nenori labai greitai išmoksta naujo vaikštinėjimo meno. Ant *Wilna* šaligatvių pamatysi nepaprasto šokio suktinį – tikrą kadrilį – žingsneliai ir choreografija vis sudėtingesni: išsilenkti, prasilenkti, šoktelėti, apsisukti ir, be viso to, dar išlaikyti pusiausvyrą.[40]

Įsisąmoninti pėsčiavimo meną Vilniuje būtina, nes tikrasis jo gyvenimas kunkuliuoja tik kiemuose ir skersgatviuose, į kuriuos ratuotas niekada nepateksi.

57. Karo metų šurmulingo sendaikčių turgaus vaizdas

Čia „esama slaptų skersgatvių ir perėjimų, žinomų tik tenykščiams. Šie intymūs tarpukeliai jungia daugybę namų ir kiemų, tačiau jokiame žemėlapyje jų nerasi. Šiuolaikinėje, mums gerai pažįstamoje visuomenėje, saistomoje ilgų geležinkelio kelionių, šių skersgatvių romantika atrodo neįprasta; bet mūsų prekybinių pasažų idėja“ kilo kaip tik iš šių priešistorinių kiemų.[41] Vilniaus skersgatviai – tai lyg didmiesčio parduotuvės, judrios prekybos ir pasilinksminimų galerijos, kupinos kasdieniškos intrigos. Tik šio miesto kiemuose pažinsi, kuo gyvena ir alsuoja jo gyventojai.

> Kiekvienas Europos miestas turi slaptų takų, bet tai dažniausiai būna labai ramios, tuščios vietos. Tik ne *Wilna*! Paslaptingi šio miesto skersgatviai iki šiol tebėra kupini gyvybės. Tačiau didžiausia šio miesto įdomybė – ne tai, kad šie takai visada gyvi, o tai, kad kiekvienas miesto gyventojas juos puikiai pažįsta. Šiose privatizuotose viešose gatvelėse sukasi visas komercinis *Wilna* gyvenimas. Čia nusipirksi ko tik širdis geidžia: baldų, dešrų, batų, geležinių lovų, kailių ir t. t. Šie skersgatviai miesto gerovei taip pat svarbūs kaip didieji bulvarai moderniam metropoliui. Slaptuose *Wilna* skersgatviuose [protėvių] gyvenimas dar netapo istorija.[42]

Siauri, bet visada šurmuliuojantys senamiesčio skersgatviai *flaneur* neišvengiamai atveda į žydų pasaulį, kur istoriją pagyvina šiokiadienio rūpesčiai. Skirtingai nei ankstesnius Lietuvos šeimininkus rusus, vokiečius intrigavo

miesto žydų gyvenimas. Vokiečių ir jidiš kalbų giminystė palengvino tarpusavio bendravimą. (*Wilnaer Zeitung* netgi išspausdino hebrajų abėcėlę, kad vokiečių kariai galėtų perskaityti jidiš kalba parašytas krautuvėlių iškabas.) Nors ir įstengė susikalbėti, vokiečiai laikė žydus mįslinga tauta, regėjo juos Biblijos, o ne istorijos kontekste.

Senasis Testamentas pirmiausia yra geografinis pasakojimas – Dievo pažinimas sekant žydų tautos istoriniais vingiais. Kaip ir prieš šimtmetį, *Wilna* miesto žydų erdvė buvo įsisąmoninama kaip pasaulinė kelionė. Centre, senojoje miesto širdyje, „yra tarsi vandenyno sala, – rašė Monty, – kur Izraelio tauta klesti atsiskyrusi nuo kitų gyventojų. Praeityje geto vartai privertė žydus laikytis drauge, bet dabar juos atskiria tik tradicijos ir dievotumas." Kaip ir tolima jūrų kelionė, viešnagė Vilniaus saloje buvo be galo rizikinga, nes „kad ir kokios oro sąlygos, dangus žydų kvartale visada tamsus. Vakarų europietį, atsitiktinai atklydusį prie šios salos krantų, bemat užlieja nešvaros ir skurdo banga. Ausį žeidžia nuolatinė kakofonija, o nosį... na, nosį negailestingai riečia visokie bjaurūs kvapai. Klaidžiojančiam po miestą žygeiviui užsukti į žydų gatves yra tikras iššūkis, nes tik vietos gyventojai gali ištverti tokį troškų, sudvisusį orą".[43]

Šioje neperprantamoje ir atstumiančioje, o kartu paslaptingoje ir intriguojančioje miesto aplinkoje vokiečių karys, Monty patarimu, gali tapti kolonijinių kraštų etnografu. O jei jis yra pasiryžęs iškentėti visokiausius nemalonumus, gali būti apdovanotas ir stebuklingu reginiu, panašiu į rytietišką miražą:

> Žiemą [šio kvartalo] gyventojai lindi pasislėpę nuo šalčio namuose. Bet šiltą vasaros dieną kreivos sausakimšos gatvelės su siaurutėliais šaligatviais virsta teatro scena. Tenykštė scenografija bus pažįstama visiems, kas yra lankęsis Rytuose. Tačiau, skirtingai negu Tanžere, arba Alžyre, kur judri minia išsisklaido po susisiekiančias gatves, čia gatvė suspiečia žmones į minią. Šioje gatvėje, kur kiekviename kampe į viešumą plūsta namų buitis, privatus nuošalus individo gyvenimas įsilieja į kolektyvinį peizažą. Nesuskaičiuojamose pastatų tarpuvartėse, kiemuose ir prieškambariuose mezgasi įvairiausia prekyba: prie kiekvieno kampo, kiekvienos sienos nišos ir kiaurymės verda veikla. Visas getas yra milžiniška turgavietė, ir seniausias šios tautos verslas – prekyba reguliuoja kiekvieną tenykščių gyventojų judesį. Tačiau dauguma krautuvėlių atrodo it olos be jokios šviesos ir gryno oro. <...> Iš žydų kvartalo išeini neišdildomai įsiminęs du vaizdus: gausybę prekinių pintinių ir pulkus vaikų.[44]

Toks gyvastingas žydų kvartalo šurmulio aprašymas parodo, kokios neveiksmingos buvo oficialios vokiečių administracijos priemonės, kuriomis stengtasi sukontroliuoti miesto prekybą. Per visą okupaciją Vilniuje maisto produktai buvo normuojami, ir dauguma jo gyventojų tiesiog badmiriavo

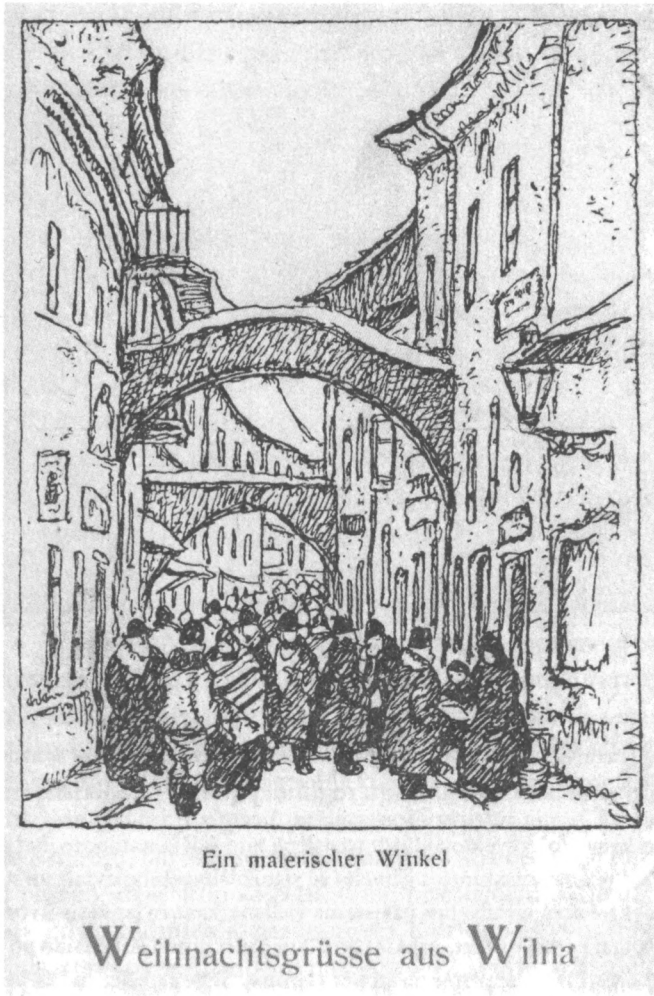

58. „Kalėdiniai sveikinimai iš Vilniaus. Vaizdingas kampelis" (1916)

ar gyveno pusbadžiu, nes nepabaigiami valdžios dekretai draudė daugumą komercinių sandėrių, o labiausiai – prekybą žemės ūkio produktais. Monty stebėjo, aprašė, o gal įsivaizdavo nelegalų arba pusiau legalų prekybinį miesto gyvenimą, tenkinantį svarbiausius nuskurdusių ir alkanų gyventojų poreikius. Dažniausiai ta prekyba buvo smulki, nes priklausė nuo nenuspėjamo kontrabandinio žemės ūkio produktų srauto iš Lietuvos kaimo. Net vokiečių karinė vadovybė turėjo pripažinti, kad vietos žydų komercinio gyvenimo „reginys" karo metais mažai ką bendra turėjo su „Rytų" žydų tradicine verslo praktika ir normomis. Imperiniai okupantai domėjosi žydų gyvenimo „au-

tentika". Tačiau neradę jos nuskurdusiame žydų kvartale, jie ėmėsi kūrybinės savivalės. Hirschas Abramowiczius, Didžiojo karo laikotarpio Vilniaus gyventojas, prisimena, kad „sykį vokiečiai sumanė gan originalų būdą sutraukti vilniečius – privilioti juos mėgstamais žuvies patiekalais. Visame Žydų kvartale buvo iškabinti pranešimai, kad penktadienį [prieš šabą] turgavietėje žuvis bus parduodama po dešimt pfeningių už svarą neribotais kiekiais. Penktadienį į turgavietę priplūdo tūkstančiai pirkėjų, bet parduodamos žuvies nebuvo nė kvapo. Vokiečiai norėjo nufilmuoti Vilniaus žydus, ir tuo metu tai buvo vienintelis būdas suburti didelę jų minią".[45]

Vis dėlto Monty aprašytame žydų kvartale gyvenimas „kunkuliuoja visą laiką, kol staiga dingsta visos prekinės pintinės, svarsčiai ir vaikai. Šabo šauksmas uždaro visus komercijos urvus, ir įprastinis gatvės triukšmas greit nutyla. Galiausiai kasdienybės drama nurimsta".[46] Tačiau net šį savaitinio religinio žydų ciklo vyksmą vokiečių okupacija dramatiškai pakoregavo. Vokiečių valdžios potvarkiai ne tik reikšmingai pakeitė komercines erdves ir miesto gyventojų įpročius, bet ir privertė pažeisti tradicinį šabo šventumą. Visose okupuotose teritorijose kartkartėm „šeštadieniais būdavo žydams liepiama laikyti krautuves keletą valandų atidarytas. Tai padarė galą provincialių miestelių baimei išniekinti šabą. Vokiečiai nepaisė šių religinių jausmų ir dažnai per šabą žydus versdavo dirbti įvairiausius darbus, valyti gatves, remontuoti šaligatvius ir taip toliau".[47] Nepaisydamas šių priverstinių būdų modernizuoti žydų tradicijas, o gal kaip tik dėl jų, Monty ir toliau žvalgėsi po žydų kvartalą sekdamas slaptingais religingų, pamaldžių žydų takais.

Pasibaigus pirmajam – prekybiniam – žydų kvartalo gyvenimo dramos veiksmui, prasideda antrasis veiksmas – žydų religijos reginys. Kad *flaneur* galėtų tapti šio reginio liudytoju, jis turi pasiduoti jo traukai, tapti mįslingos bendruomenės nariu, atkartoti biblinę tradiciją. Vienu žodžiu, bastūnas privalo virsti piligrimu. Todėl Monty kviečia kareivį šabo vakarą prisidėti prie mįslingų „senosios žydų genties" apeigų. Bet pirmiausia šiuolaikinis herojus turi susirasti žydų religinio gyvenimo dvasinę širdį – miesto Didžiąją sinagogą, dažniausiai svetimšaliams įsibrovėliams neprieinamą.

> Visi reikšmingi religiniai [krikščionių] pastatai *Wilna* mieste aiškiai matomi ir lengvai randami, o garsioji Didžioji sinagoga, priešingai – paslėpta nuo skvarbių keliautojo akių. Jos tiesiog neįmanoma surasti, nes ji pasislėpusi už paprastos išvaizdos, niekuo neišsiskiriančių žydų kvartalo namų. Keliautojas gali šimtą kartų praeiti pro šiuos Dievo namus nė neįtardamas, kad jie ten yra. Šią neskelbiamą vietą atveria vienintelė anga, paslaptingi Vilniaus vartai – pastato, pažymėto Vokiečių gatvės [*Deutsche Strasse*] 12 numeriu, vartai, stebuklingai atsiveriantys į slėpiningą Didžiosios sinagogos pasaulį.

Geriausias metas įžengti į šią paslaptingą visatą – penktadienio vakare apie šeštą valandą. Vos už kelių žingsnių – triukšminga, bruzdi Vokiečių gatvė, apstatyta parduotuvėmis su moderniomis vitrinomis, bet keliautojas, įėjęs pro vartus, bemat sugrąžinamas į senovės istorijos laikus. Siaura vingiuojanti gatvelė pasitinka jį troškiu geto oru, pastatų sienos išrašytos nepažįstamomis hebrajiškomis raidėmis. Pro keliautoją traukia didžiulės pamaldžių žydų minios, bet aplink jį nė vienas pastatas neatrodo panašus į Dievo namus, sukėlusius tokį sujudimą. Ar gali būti, kad tas nežymus namas jam prieš akis, praryjantis šią žmonių procesiją, yra galutinis jo paieškų tikslas? Keliautojas, ne visai nutuokdamas, kur tas tikinčiųjų srautas jį nuneš, turi eiti kartu su visais. Reikia būti kantriam ir sekti paskui tuos, kurie ką tik dingo pastato viduje. Tamsūs laiptai veda žemyn, ir štai staiga paaiškėja, kas yra už šio siauro tako. Galų gale Didžioji šventykla surasta!

Vilniaus sinagoga buvo įkurta lenkų karaliaus Žygimanto Augusto laikais, apie 1573 metus. Pastatas – tarsi simbolis tų laikų, kai ši religija vertė tikinčiuosius nulenkti galvas, – paniręs giliai žemėje. Šimtmečiai nutamsino jo sienas, bet sinagoga vis dar palieka neįtikėtiną šventumo ir pamaldumo įspūdį. <....> Prie jos yra pirtis ir biblioteka, tad visas šis pastatų kompleksas sudaro žydų visatos branduolį. Religingas žmogus gali nugyventi visą gyvenimą neišeidamas iš Didžiosios sinagogos kiemo. Jo gyvenimas, nutolęs tik per keletą žingsnių nuo šiuolaikinių Vilniaus gatvių šurmulio, yra saugomas tradicijų ir papročių, tėvų išminties bei mokslo, pasiekusių mus iš tolimų šalių ir amžių glūdumos.[48]

Besidairydamas po žydų šventyklą ir jos kiemą Monty suvokia, kad du pasauliai – miestas ir „Žydų sala" – ne tik gyvena atskirus gyvenimus, bet ir orientuojasi į skirtingas laiko bei geografijos plotmes. Todėl šiuolaikiniam didmiesčio keliautojui nepaprastai sunku apibūdinti glaudžią Vilniaus žydiškąją visatą, regis, alsuojančią senovės laikų dievotumu ir rytų mistika. Sutikti žydai – jauni ir seni vyrai, atkulniuojantys į sinagogos kiemą religinių ir bendruomeninių pareigų genami, – Europos klajūną palieka nuošaly. Monty išeina iš žydų kvartalo suglumęs, pabrukęs uodegą, suvokęs, kad netgi jam priklausanti užkariautojo teisė atverti visas miesto duris Toros akivaizdoje netenka galios. Prasivėrus žydų Jeruzalės vartams, kintanti kario ir *flaneur* tapatybė praranda prasmę – jis tampa amžinybės svečius.

Vis dėlto po geros pertraukos Monty randa prieglobstį vokiškajai savo tapatybei žydų amžinybės lauke; tik ne miesto centre – senamiestyje, – o sulaukėjusiame užmiestyje, už Neries, priešais Pilies kalną. Senas keltas tarsi Kristupas saugiai perkelia piligrimą per sraunią upę prie žydų kapinių šlaito. Atsidūręs už kapinių tvoros, apsuptas „keisto, svetimo ir neįskaitomo" epigrafinio žodyno, Monty stengiasi iššifruoti Vilniaus žydų geografiją remdamasis įžymių vokiečių biografinėmis gairėmis. „Akivaizdu, kad kelis dešimtmečius pro kapinių vartus nebuvo įneštas nė vienas velionis, – konstatuojama vadove po Vilnių. – Čia viskas nužymėta dūlėjimo, užmaršties ir negyvos praeities."

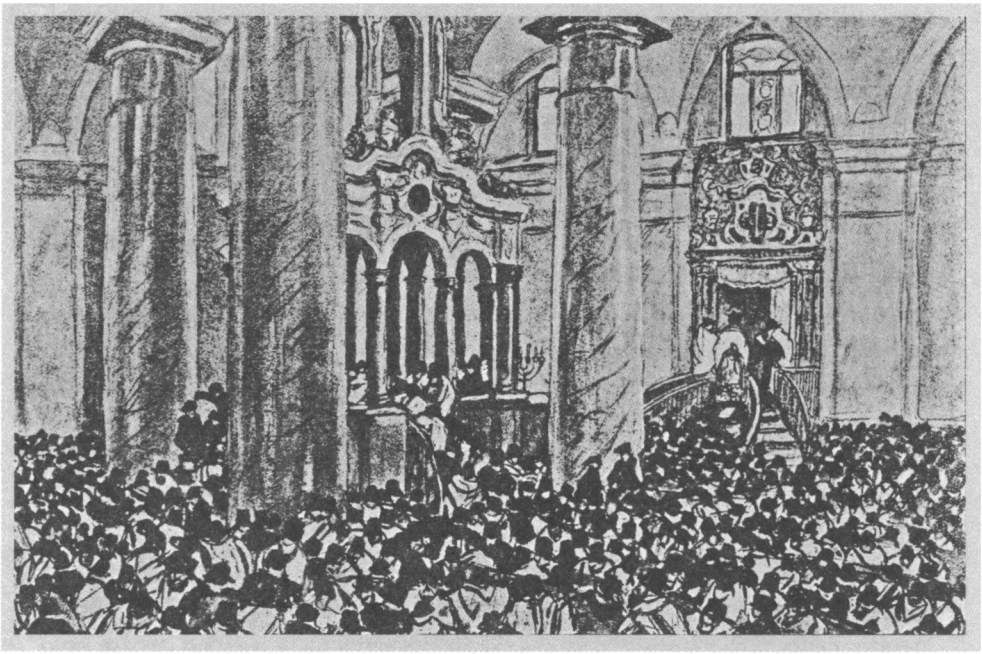

59. Šventadienis Senojoje Vilniaus sinagogoje (1916)

Tik aišku, kad „pirmieji kapai supilti tada, kai Martynas Liuteris buvo dar vaikas, o paskutiniai jau pažymėti Goethe's mirties data".[49]

Aplankęs Vilniaus žydų pasaulio šerdį ir jo užkampius, Monty kviečia į dar tolimesnę ir egzotiškesnę kelionę – į Lukiškes (*Lukischki*). Šiame kaimiškame *Wilna* priemiestyje, iš vienos pusės apribotame, kaip rašoma vadove, „tipiškai rusiškos miesto erdvės" – nejaukios Lukiškių aikštės ir modernios, tačiau taip ir nebaigtos *Georgstrasse*; o iš kitos – prispaustame nepajudinamų carinio kalėjimo sienų ir tingaus *Wilja* vingio, *flaneur* gali netikėtai pasijusti atsidūręs Mažojoje Azijoje, Turkijoje. Vis dėlto „iš pat pradžių reikia pasakyti, – perspėja Monty, – jog vadinamasis Turkų kvartalas nerodo, kad Vilniuje visas priemiestis apgyventas mūsų patikimų sąjungininkų, tai yra osmanų", arba turkų. „Taip pavadintas tik tas mažas miesto kampelis, kuriame istoriškai apsigyvenę musulmonų tikybos žmonės."[50] Islamas, dar labiau negu bizantiškoji stačiatikybė ar net judaizmas, suteikia vokiečių okupuotam miestui rytietiškų atspalvių, bet tik „perėjus per Lukiškių aikštę, tą nesutramdytą miesto laukymę", galima „pasiekti rytietiška dvasia dvelktelintį miesto labirintą".[51]

Tačiau Turkų kampas, skirtingai nei Žydų getas, yra ne Europos ar Azijos miesto, o Lietuvos kaimo kūrinys, atidžiau įsižiūrėjus, rytietiški jo motyvai dera prie bendro Vilniaus apylinkių plano. Čia jau pučia laukų ir ganyklų

vėjai, tik stebina, kad iš ankstesnio „rytietiško labirinto“ išliko vien naujai, bet kukliai perstatyta nedidelė mečetė ir nostalgiškai žavingos senos musulmonų kapinės. Vadinamasis Turkų kvartalas yra ne kas kita kaip vaizdingas padūmavęs paupio kaimas, per istorinę užmaršt̨ užsilikęs vos už kelių gatvių nuo miesto centro: „Akmenimis grįstos gatvės ir mūriniai namai įrodo esant miestą“, bet vos įžengus į šią apylinkę tampa „aišku, kad atsidūrėme tikrame kaime. Čia mus apsupa medinės trobos ir ilgos ilgos tvoros, o į gatvę atgręžti namų fasadai išpjaustyti fantastiškiausiais medžio raižiniais“.

Monty susidomėjimas čionykščiais musulmonais kyla iš geopolitinio suvokimo, kad rutuliojantis dabartiniam Europos konfliktui Turkų imperija yra svarbi Vokietijos sąjungininkė. Todėl jis keliauja į lietuviškai rytietišką Vilniaus priemiestį lyg ir ieškodamas kokių nors regimų šios sąjungos ženklų. Turkų kvartalas jį pasitinka tyliai ir abejingai, tarsi šiuolaikinio karo problemos ir Europos politika jį būtų visai aplenkusios. Kaimiška ramybė vis dėlto nukreipia Monty vaizduotę į frontą, paskatindama žvelgti į viską gana pragmatiškai. „Karo metais, – daro išvadą Monty, – negali atsispirti mintims apie tai, kad visi šie mediniai statiniai gali labai praversti kaip malkos. Tačiau atrodo, kad vietos gyventojai įsikibę saugos kiekvieną iš medžio drožtą savo namų puošmeną.“[52]

Galiausiai Monty pasitraukia į greta įsikūrusias musulmonų kapinaites, kur jį užplūsta istoriniai pamąstymai apie liūdną nuo tėvynės atplėštų Krymo totorių karių, – atkviestų Lietuvon prieš kelis šimtus metų, – likimą:

> Keistas jausmas apima apžvelgus šių likimo nublokštų nežinomų kapų gretas, kai besileidžiančios saulės spinduliai apšviečia aukštus gretimos [Lukiškių] kalėjimo bažnyčios kupolus. Žemiausioje pakrantės vietoje prigludusi Mahometo išpažinėjų kolonija – tarsi paminklas melancholijai, užkardytais takais ir aklinai užkaltais langais. O svaiginančiose aukštybėse virš įspūdingo kupolo spindi karališkai iškilęs kryžius, simboliškai primesdamas skurdžiam mečetės pusmėnuliui nuolankiojo tremtinio dalią. Protėviai tų, kurie palaidoti šiose kapinėse ir sapnuoja savąjį rojų, buvo karo belaisviai. Ir dėl to aplink nužemintą mečetę, kapines ir visą Turkų kvartalą tvyro liūdesys.[53]

Atsisveikinęs su istoriškai tolimais, tačiau karo priartintais Vilniaus mirusiaisiais, Monty pasineria į melancholiją. Kuo *Wilna* darosi jam artimesnė, tuo labiau išsibarsčiusios jo mintys krypsta namų, Vokietijos, link. Iš pradžių Monty klajonės buvo lyg ir vien bohemiškas pomėgis – vaikštinėjimas po miestą be naštos, asmeninių prisiminimų, išankstinių nusistatymų. Miestui jis buvo atviras ir tikėjosi, kad ir šis atvers jam savo sielą. Bet iš esmės Monty vykdė tik karinę užduotį – užvaldyti miestą, jei ne kario kulnais, tai bent jausmais, – ir dėl to *Wilna* jam liko priešiška, netgi pavojų kelianti būtybė.

60. Medinė Vilniaus mečetė (1916)

Eksteinas primena, kad Didžiajam karui įpusėjus, „požiūrį į jį vis labiau lėmė asmeninė interpretacija“, ir Monty santykis su *Wilna*, regis, patvirtina šią mintį.[54] Su kiekviena nauja kelione, nauju nuotykiu ir nauju užkariavimo planu jo santykis su miestu įgyja asmeniškų sąsajų. Tačiau toks psichologinis prisirišimas yra lyg užvaldyto miesto kerštas *flaneur*. Po ilgo bastymosi *Wilna* atsiliepia į kario jausmus, bet kartu, palengva apgydydama jo fronto žaizdas, tarsi prisijaukindama, pasmerkia jį dvejonėms. Atidengtas ir atpažįstamas miesto portretas po truputį įgyja namų bruožų; tačiau karui be galo slenkant pirmyn ir taikos prisiminimams blėstant, tokia geografinė iliuzija sukelia ne sapną, o nerimą ir neviltį.

Galbūt viename iš autobiografiškiausių vadovo po Vilnių puslapių Monty apsvarsto trumpos kelionės po savo kambarį perspektyvas. „Man nereikia nustatyti šios kelionės maršruto, – pareiškia autorius, – nes kelias labai trumpas, be to, jis nėra skirtas viešiems pasivaikščiojimams. Man tereikia atsistoti nuo stalo ir prieiti prie savo kambario lango, pro kurį atsiveria visi miesto ženklai. Miestas išsidėstęs slėnyje, nusidriekusiame tarp mano asmeninio apžvalgos taško ir Pilies kalvos. Mano langas įrėmina ir kartu atspindi šią neapsakomai rusišką erdvę. Pro jį aš žvilgsniu galiu lengvai praskrieti pro miesto stogus, viršulangius ir bokštus."[55] Bet, užuot mėgavęsis šia „rusiškų platybių" panorama, Monty susivilioja artimais kiemais ir butų langais, atsilapojančiais jam tiesiai po palange. Taip prasiskleidžia Vilniaus paslaptys – kasdieniška ir varginga jo buitis. Pripažindamas kario-vujaristo galią, miestas atsiduoda jam. Vilniaus urbanistinis pasyvumas dar labiau įaudrina Monty emocijas ir pamažu veda į skausmingą prarasto savo gyvenimo atradimą. Lyg siurrealistiniame sapne, triumfuojantis vujaristas persimaino į bėglį, tapdamas savo smalsumo – fatališkos traukos – auka.

Artimas ir pasisavintas Vilnius sukelia karštligę, kurią galima palyginti su šiltine – liga, Didžiojo karo pabaigoje pasiglemžusia daug gyvybių, – su paskutine jos stadija, kai, Thomo Manno žodžiais tariant, ligonio „nusilpimas pasiekia aukščiausią ribą, <...> ir niekas negali pasakyti, ar jo [ligonio] dvasia nugrimzdusi į nebūtį, ar ji, svetima ir abejinga kūno būsenai, skrajoja tolimose, giliose ir tyliose svajose, apie kurias nepraneša joks garsas, joks ženklas. Kūnas guli visiškai nejautrus. Šios dienos yra lemiamos".[56] Pabėgimas – realybės dozė – yra vienintelė išeitis iš šio liguisto kario ir miesto santykio:

> Protu nesuvokiami jausmai įsisiūbuoja sėdint ant plačios palangės. Karas mieste sukūrė kažką nepaprasta, tarsi būtum atsidūręs tarp tėvynės ir svetimos žemės. Ištisus mėnesius praleidus miško gilumoje, miesto šviesos ir šešėliai gali pasirodyti artimi ir savi, tarytum gimtojo miesto gatvių ir aikščių haliucinacija, išnyranti prieš akis ir vis labiau ryškėjanti.
>
> Visus metų laikus ištvėrus laukinėje gamtoje, metus praleidus fronte, apima nesuvaldomas troškimas pajusti miestą. Trokšti ir vėl regėti neapšaudytus pastatus, namus su nenuplėštais stogais ir neišdaužytais langais. Ir regėdamas tai, lyg ir atverti naują puslapį. Atsisėdę prie lango žvelgiame į šį miestą, kurio vardas mūsų niekada neviliojo, tačiau kuris slepia mūsų likimą. Miestas – toks nežinomas bei svetimas ir kartu toks artimas – dunkso mums prieš akis. Po šiais raudonais stogais gyvena mūsų kaimynai, pamažu priimantys mus kaip savus. Štai ten, kitoj gatvės pusėje, po aptvertas statybas bėginėja basi jų vaikai. <...> Miestas, atsiveriantis apačioje po langu, dar vis nesavas, o kartu jau ir pažįstamas, užvaldo mūsų mintis. Akmeninis jo kūnas jau nebėra mums jokia mįslė; bet jo siela, nutvieksta skaisčios vidurdienio saulės, tebėra nebyli. Tik sutemus ji iš lėto pradeda atsiver-

ti. Tamsoje, kai iš neuždengtų langų mus pasiekia šabo žvakių šviesa ir kai šiltą vasaros naktį balkonus vieną po kito užlieja namų gyventojų, kuriems karinis įsakymas draudžia išeit į gatves, šnabždesys, mūsų mintys, paviliotos tokių slėpinių, aprimsta. Tačiau vis dėlto būtų buvę daug geriau, jeigu jos būtų nepaveiktos šio naktinio miesto šnaresio ir šnabždesio, o lyg šviesos prožektorius šautų aukštyn virš miesto stogų, pro tamsius debesis, tolyn į dangaus platybes.[57]

Tokį kankinamą psichologinį svetimšalio ryšį su *Wilna* – anuomet retai pasitaikantį – tenka priešpriešinti proziškesniems miesto ir okupantų vokiečių santykiams, kurie kartais būdavo tokie pat fiziškai intensyvūs ir emocingi, kokie svajingi Monty įsiveržimai į miestą. Kaip ir kituose netoli fronto esančiuose miestuose, Vilniuje būta viešnamių, ir daugeliui vokiečių karių trumpi susitikimai turėjo aiškų seksualinį atspalvį. Šiuo atveju santykiai tarp dviejų „partnerių" buvo laikomi paslaptyje, nes vokiečių karinė ir socialinė cenzūra neleido, kad tokių temų aptarimai pasiektų visuomenę *Vaterlande*. Sunku nustatyti, kiek buvo paplitę šie socialiai asimetriški santykiai, bet kartais tenykščių moterų ir vokiečių karių bendravimas būdavo grindžiamas lygesne socialine ir materialine tarpusavio priklausomybe. Pavyzdžiui, Lucienas Finance'as, elzasietis, tarnavęs Vilniuje dislokuotoje Vokietijos kariuomenėje, vedė čionykštę moterį. Jo prisiminimai apie šį miestą (užrašyti 1995 metais!), rodo, kad tarp vietos gyventojų lenkų ir vokiečių karių būta tam tikro abipusio supratimo. Beje, vokiečių karo vadai nepasitikėjo suprancūzėjusiais „vyrais iš Elzaso-Lotaringijos <...>, todėl juos dažniausiai siųsdavo į Rytus".[58] Tad daug „nepatikimų" elzasiečių buvo perkelti į Vilnių ir jo apylinkes. Galbūt vien šis veiksnys, kaip teigė ir Finance'as, gali paaiškinti glaudesnį vokiečių karių bendravimą su vietos gyventojais. Juk elzasiečiai, kaip ir dauguma vilniečių, turėjo paribio tapatybę: jie kalbėjo dviem kalbomis ir valstybinį jų lojalumą lemdavo priešiškų Europos jėgų imperiniai ir dinastiniai vingiai.

Atkeliavęs per Berlyną ir Karaliaučių, eilinis Finance'as, kilęs iš Elzaso miestelio Selestá, ne savo valia pateko į Vilnių. Čia jis pirmąsyk dalyvavo nuožmiame mūšyje, per kurį, kaip pats teigia po kelių dešimtmečių, „gal pridariau baisių dalykų". „Turėjo žūti jie [rusai] arba aš", – pasakojo Finance'as. Po šio „didvyriško žygdarbio" ginant Žaliąjį tiltą Finance'o vadas norėjo jį apdovanoti Geležiniu kryžiumi. Bet jam rūpėjo ne tiek kario šlovė, kiek sava gyvybė: „Aš jam pasakiau, kad man tai nerūpi. Tik paprašiau pagelbėti, kad man nebereikėtų grįžti į frontą. Vadas pažadėjo priimti mane į savo kontorą, nes „toks drąsus žmogus nusipelnė pagarbos!" <...> kapitonui pavyko mane įtaisyti į karinio štabo buhalterijos biurą."[59] Šitaip įvertintas už narsą, Lucienas Finance'as nuo pat pirmos *Wilna* okupacijos dienos iki galutinio vokiečių kariuomenės pasitraukimo 1918 metų lapkritį gyveno šiame mieste.

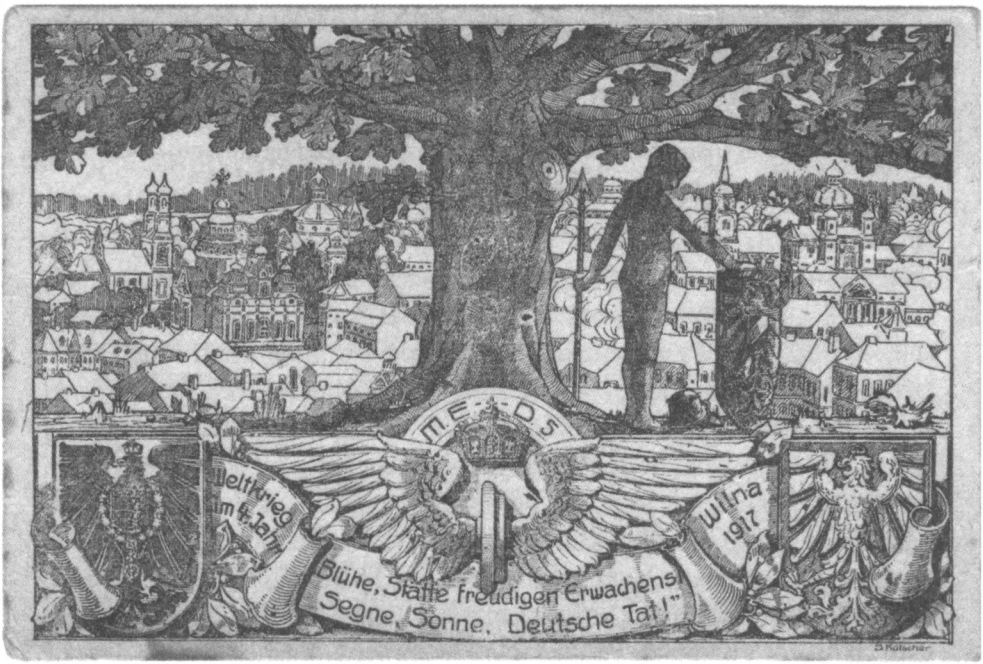

61. Vilnius ketvirtaisiais Pirmojo pasaulinio karo metais (1917)

Netrukus jis įsimylėjo Mariją, lenkaitę, dirbančią vietos banke, ir baigiantis buvimui čia su ja susituokė. (Po karo Marija persikėlė su juo į Prancūziją.) Dėl šių aplinkybių Finance'o prisiminimuose Vilnius iškyla kaip vieta, kurioje gana paprasti, nors ir netipiški, jo gyvenimo įvykiai susilieja su kasdiene fronto patirtimi – mūšiais, sužeidimais, staigia mirtimi, liga, alkiu, plėšikavimu, drausme, hierarchiniu pavaldumu, dezertyravimu ir t. t. Todėl jo tolimos praeities prisiminimuose trivialios asmeninės smulkmenos ir intymūs miesto potyriai nusveria panoraminius ar herojinius šios vietos įspūdžius. Vienu žodžiu, Lucienui Finance'ui, kaip turbūt ir daugeliui kitų vokiečių karių, *Wilna* neturėjo tiesioginės ideologinės arba aiškios geopolitinės prasmės. Tai buvo tiesiog, kaip jis pats sakė, pažinta ir net sava vieta „kitame Europos krašte", kur jį nusviedė nenuspėjamos imperialistinio karo jėgos.[60] Ir jis pats buvo ne *flaneur,* o paprastas XX amžiaus žmogus, karys, karo metais Vilniuje atradęs savo vietą pasaulyje, likęs gyvas ir grįžęs namo.

Tačiau grįžimas į savąją žemę buvo keblus, chaotiškas ir pavojingas žygis, šįkart paženklintas ne kariniais įsakymais, o civilinio gyvenimo trūkumais. Taika Europą apskriejo viesulo greičiu, netikėtai, tarsi nelaukta pūga, susi-

sukusi iš miglotos, švininės rudens padangės, užpustanti visus – kariškius ir civilius, miestiečius ir kaimiečius, nugalėtojus ir pralaimėtojus, gyvuosius ir mirusius, savus ir svetimus – savo melagingais ramybės pažadais. Mykolas Romeris, Vilniaus pilietis, taikos paskelbimą 1918 metų lapkričio 11-ąją, pirmadienį, sutiko „tremtyje" – Lenkijoje. Taikos žodis Europoje sutrikdė jau tokią įprastą karo realybę: niūri dabartis ir pasenusi tvarka pranašavo ūkanotą rytojų ir politinę darganą. Vis dėlto tai buvo, rašė advokatas Romeris savo karo laikų dienoraštyje, kertinė diena, kurią „gyvenimas bėga perkūnišku greičiu. Jau ne tiktai rytdiena niekuo neprimena vakarykštės, bet net ir vienos dienos nuotykiai, kurie ištinka po pietų, yra tokie, kokių prieš pietus dar nieks nesapnavo. Taip atsitiko šiandien, taigi dieną, kurią įvyko perversmas".[61] Romeriui amžiaus perversmo tikslas buvo labai konkretus – karo pabaiga įpareigojo jį grįžti į Vilnių, ir visam laikui.

Nieko nelaukęs, rytojaus dieną jis išsiruošė į Lietuvos sostinę. Deja, karo variklis – geležinkelis – jau buvo galutinai išsekęs: Lenkijoje, kaip ir Lietuvoje, stojus taikai traukinių eismas sustingo. Todėl šiaip vienos (ilgos) paros kelionė į Vilnių Romeriui truko apie dešimt dienų. Lietuvos prieangyje, Balstogės geležinkelio stotyje, jis atsidūrė politiškai niekieno laike, įstrigo tarp dviejų istorinių bėgių, karo ir taikos. Balstogėje riba tarp karo ir taikos dar nebuvo griežtai nubrėžta ir visi, jei galėjo, judėjo. *Ober-Ost* regionas dar buvo „visiškai vokiečių rankose", ir Balstogėje, kaip rašė Romeris, okupacija dar „buvo visiškai nepaliesta. Stoty sužinojau, kad traukinys į Vilnių bus tik rytoj naktį apie 3 ½. <...> Didžiulės salės ir visos stoties patalpos kimšte užkimštos. Tūkstančių tūkstančiai belaisvių užpildę viską, ir vis dar didesnės minios jų grūdasi. Susidarė čia baisi spūstis, nes nuolat atvyksta jų daugiau, negu išsiunčiama. Per mažai išeina iš čia traukinių į rytus ir šiaurę, lyginant su antplūdžiu. Bresto stoty susikaupė apie 12 000 belaisvių, dėl kurių jau ten sudaryta eilė išvykstantiems, Vilniaus stoty iki nakties prisirinko jų gal ne mažiau. Be belaisvių iš Prūsijos, grįžta priverstinių darbininkų ir darbininkių partijos. Tarp belaisvių sutikau ir lietuvių..." Tik paryčiui keliaujantys į Vilnių žmonės pagaliau sulaukė savo traukinio. „Vos vargais negalais pro belaisvių minias įstengiau atgauti savo daiktus iš saugojimo kameros ir nuvilkti juos prie durų. Laimė, kad bilietą per kyšį buvau nusipirkęs iš anksto", – šaltai prisiminė Romeris. Tačiau prieš pat „pastatant mūsų traukinį vėl pliūptelėjo milžiniška belaisvių, einančių iš Lapų, banga; tokios aibės jų čia prisigrūdo, kad jau reikėjo juos nukreipti į aikštę priešais stotį nuo miesto pusės, į šaltį, nes stoty visur jau buvo pilna. Pasibaisėtino skurdo vaizdą rodo tie debesys nelaimingų žmonių. Atrodo kaip griaučiai, sulysę, kai kurie sutinę, veidai pageltę ar pilkšvi nuo šalčio, daugelis neturi jokių viršutinių apsiaustų, jokių antklodžių prisidengti nuo šalčio".[62]

Romerio kelionės pabaiga, kaip ir pradžia, buvo chaotiška. Vilniaus traukinį pirmyn varė tik abejingo pralaimėjimo dvasia, vagonuose vyravo karo nešlovės tvaikas. Lietuvoje taikos pranašavimai gulė lyg karo nuosėdos. Tokiu istoriniu momentu žmonių, kaip ir kraštų bei miestų, likimai susikryžiuoja be jokios prasmės, nepalikdami viltingų pėdsakų, leidžiančių sugrįžti namo tarsi į ateitį be atminties. Tačiau karas užtvindė visus kelius namo, o taika kol kas atpūtė tik imperinių degėsių pelenus:

> Vos tik pastatė traukinį, vienas pirmųjų nusigavau į platformą. Bet kol įvilkau savo daiktus į traukinį, vagonai jau užsipildė. Pirmoje vagonų eilėje važiavo vokiečiai, grįžtantys į savo kraštą tikriausiai iš Ukrainos, iš tolimesnių pakraščių okupacijos. Visi jie priversti yra leistis per Vilnių, nes per Lenkiją išvykti negali, kadangi juos ten nuginkluoja. Visi kiti vagonai akimirksniu užsipildė belaisviu. Veltui vaikščiojau iš vagono į vagoną, ieškodamas vietos. Niekur nebuvo galima įsisprausti, niekur neleista net dirstelti į vidų. Pagaliau neturėdamas kitos išeities griebiausi sumanymo geležiniais laipteliais užsiropšti į palydovo vietą, besančią aukštai prie vieno vagono viršaus. Buvo ji, ačiū Dievui, dar tuščia. Užsitraukiau ten savo daiktus, padėjau ten užsiropšti ir savo kelionės draugei žydei, važiuojančiai iš Varšuvos į Žežicą (Rzezyca)... Pagaliau traukinys pajudėjo. Gaila tų vargšų belaisvių; kančia buvo jų nelaisvė; tūkstančiai ir dešimtys tūkstančių, jeigu ne šimtai tūkstančių jų išmirė, o tie, kurie išliko gyvi, yra išsekę ir galutinai nualinti. Taip pat baisi kančia yra tas jų chaotiškas masiškas grįžimas. Alkani, sušalę – baisia minia skverbiasi į Rytus. Galybė ir pakeliui miršta. <...> Kiek galėjau spręsti iš kalbų su belaisviais – rusais, jie ir pilni kartėlio, ir reiškia pretenzijas tiems, kurie liko šaly, išsisuko nuo armijos anaiptol ne idėjiniais sumetimais ir pralobo kare, o jie kentėjo ir iš skurdo grįžta į skurdą, antra vertus, jaučia pyktį bolševikams už Bresto taiką, kurią laiko Rusijos pardavimo aktu partiniams tikslams, kadangi logiškai suvokia, kad, nepaisant tos „taikos", jų nelaisvės dienos nesibaigė, ir prireikė koalicijos pergalės, kad juos paleistų. <...> Bet negirdėjau iš belaisvių nė kruopelės carizmo ilgesio, nė šešėlio to jausmo, kad jų kančios auka buvo bet kokiai idėjai tikslinga. Baisus yra toks patirtų kankynių bergždumo jausmas.[63]

Vienintelis Lietuvos didmiestis pasitiko grįžtančiuosius namo tarsi kontuzytas karys, nesuvokiantis, ką jam pranašauja ateitis be praeities prisiminimų. Stotyje vėl aibė keleivių, tik šįkart jau ne belaisvių, o pabėgėlių iš tolesnių vokiečių okupuotų teritorijų ir jau pakrikusio fronto pakraščių. „Vilnių vis labiau užtvindo užeiviai iš rytinių apskričių – dvarininkai. Agrariniai judėjimai ir smurtas plinta šalies plotuose, iš kurių traukiasi vokiečiai. Geležinkelio stotyse iš Rytų į Vilnių baisi spūstis. Dvarininkų panika dar labiau kelia siaubą. Baisios žinios iš Dysnos apskrities, siaubingos plaukia prognozės iš Borisovo apskrities, net Vilnios ir Lydos. Vilnius perpildytas kaip niekados. Be masiško dvarininkų ir Minsko inteligentijos antplūdžio, masiškai į Vilnių plūsta rusai."[64]

Nors vokiečiai vis dar buvo mieste, jie jau elgėsi ne kaip viską tvarkantys šeimininkai, plušantys savo tėvynės labui, o kaip smulkūs vagišiai, ieškantys patikimiausio kelio sprukti iš nusikaltimo vietos. Tačiau plėšikiškas jų grįžimas namo klostėsi šiek tiek kitaip negu grobuoniškas Lietuvos užkariavimas. Paskelbus taiką pasidarė aišku, kad istoriniai vokiečių sentimentai Europos rytams ir savo kultūrinei misijai juose yra lydimi tik vieno leitmotyvo – karinių pergalių maršo: „Vokiečių kareiviai Vilniuje ir krašte yra taip atsipalaidavę, kaip buvo Rusijoje po revoliucijos išsiveržimo. Ir ne tik kariuomenė, bet visi administracijos vaidmenys ir įstaigos. Kiekvienas vokietis ką gali, plėšikiškai pardavinėja, išlaidauja, meta viską, kraunasi kišenes ir sprunka „nach Heimat“ [namo, į gimtinę], nieko neklausdamas ir su niekuo nesiskaitydamas. Pastangos išlaikyti tam tikrą tvarką, organizaciją dūžta į užkrečiamai plintančią, vis labiau kasdienėjančią ir kaskart mažiau pažabojamą anarchiją. Kas bus po mėnesio, ar iki to laiko dar sugebės kažkas iš tos vokiškos okupacijos išsilaikyti – nežinia. Artimiausios savaitės gali atnešti *tabula rasa*“ – vaizduotės ir žemėlapio tuštumą.“[65] Imperiniams okupantams išsikrausčius, Lietuvoje sukilo taikos šmėklos, kaprizingai nepatikimos vietos tautinio disonanso seserys, ir karo šventovės vartams užsivėrus, Vilnius atsidūrė ties geopolitinės nežinomybės riba, anapus taikos ir Europos santarvės kranto.

62. Lenkijos ir Lietuvos žemėlapis. Abiejų šalių rytinės sienos dar galutinai nenustatytos (maždaug 1923)

SEPTINTAS SKYRIUS

Tautų veidrodyje

> Svetimšaliui keblu suprasti konfliktą, pastaraisiais metais kilusį tarp Lenkijos ir Lietuvos dėl puikaus miesto *Wilno*. Jeigu jis yra skaitęs istorijos, galbūt prisimins, kad kadaise *Wilno* buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinė ir kad senų senovėje Lietuvos didieji kunigaikščiai kartu buvo ir Lenkijos karaliai. <...> Vienu žodžiu, atrodo, kad Vilnius yra paslaptis, nes kartais ten visi lietuviai, o kartais – nė vienas.
>
> „Vilniaus pasakojimas" (*The Story of Wilno*, 1942)[1]

Europos rytuose karas rimo vangiai: Vakarų fronte pasirašytos Vokietijos kapituliacijos paliaubos, pagal kurias jos armija privalėjo pasitraukti iš visų okupuotų teritorijų, dar kartą pasmerkė Vilnių pafrontės likimui. Karo pabaigoje šimtmečiais Europą kausčiusį imperinį diktatą pakeitė demokratinis atgimimas, kurio dvasią ypač puoselėjo JAV prezidentas W. Wilsonas, – jo teorijos apie tautinį apsisprendimą ir etninių mažumų savivaldą suteikė naujoms Rytų Europos vyriausybėms politinės amunicijos. Rusija, revoliucinių audrų radikaliai pertvarkyta į bolševikinę valstybę, alinama kruvinos pilietinės nesantaikos, nenuslūgstančio raudonojo ir baltojo teroro, vis baisesnio bado bei skurdo, geidė, bet neįstengė atkurti prieškarinio savo viešpatavimo Lietuvoje. O taikos sutarties pažeminta, teritoriškai apkarpyta ir ekonomiškai išsekinta Vokietija, paneigusi savo monarchines ambicijas naujai perrašyta (vadinamosios Veimaro Respublikos) konstitucija, buvo pažabota karo laimėtojų – Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos – ir negalėjo siekti kokios nors geopolitinės naudos. Todėl „mažesnėms" Europos tautoms buvo atrištos rankos ir artėjant Paryžiaus taikos konferencijai milžiniškoje, bet politiškai neapibrėžtoje teritorijoje – nuo rytinių Baltijos jūros pakrančių iki šiaurinių Juodosios jūros krantų – virtinė naujagimių vyriausybių siekė įprasminti tautinę savo misiją imperinės Europos griuvėsių pasienyje.

Tačiau nei pergalingieji Vakarų fronto generolai, nei ambicingi Amerikos politikai, nutolę ir nelabai tesidomintys nacionalinėmis paribių problemomis, nesugebėjo numatyti tautinio susiskaidymo bei teritorinio susmulkėjimo žalos. Tautiniam susipriešinimui stiprėjant ir ideologiniam karui nerimstant, nacionalinio romantizmo ir politinio idealizmo dvasią išstūmė valstybinis

pragmatizmas, kurį sutvirtino vietos politinis oportunizmas ir asmeninis avantiūrizmas. Lietuvos istorinėse žemėse ne kartą priešo priešas tapdavo nepatikimu politiniu partneriu. Ir šitaip buvo dar labiau klastojamos taikios ateities ir tarptautinės sandraugos perspektyvos. Vis dėlto nemažas būrys susirinkusių nacionalinių vyriausybių, iš dalies remiamos didžiųjų Vakarų valstybių, sėkmingai atrėmė Raudonosios armijos veržimąsi į Europą. Galiausiai, šiek tiek numaldžius pasaulinės revoliucijos grėsmę ir kai kurioms – bet ne visoms – Rytų Europos tautoms susitelkus į politiškai stabilius teritorinius vienetus, internacionalizmo bei klasių kovos retoriką bent jau kurį laiką nustelbė tautinės vienybės propaganda.

Europos imperijos kūrėsi remdamosi karališkųjų šeimų santykiais, o tautinė valstybė, bent jau teoriškai, buvo liaudies – suvienytos nacijos – politinių troškimų praktinis įgyvendinimas. Nugalėtojams Vakaruose tariantis dėl žemyno ateities, milijonai Rytų Europos gyventojų, išblaškyti fronto veiksmų ir revoliucijų, išsekinti ilgalaikių nepriteklių ir ligų (1918 metų gripo pandemija nusinešė civilių gyvybių daugiau negu karas), siekė grįžti namo. Tačiau po ilgo, žiauraus karo ir sunkiai įsigalinčios taikos šis žmogiškas kiekvieno siekis įgijo masinių klajonių dimensijas, reikalaujančias vis didesnio visuomeninio įsipareigojimo ir individualių aukų. Ieškoti namų, o dažnai ir pradingusios šeimos buvo varginanti, nežinia kiek truksianti odisėja be aiškių orientyrų. Netgi tiems, kurie pasiliko gimtinėje, nuolatinė tautinio režimo ar ideologijų kaita turėjo netikėtas pasekmes: kuriantis naujoms valstybėms nesunku buvo atsidurti svetimoje teritorijoje net ir nepakeitus savo gyvenamosios aplinkos. Politinės sumaišties laikotarpiu namai prarado įprastą geografinį adresą, ir tai galėjo įvykti per naktį, bet kuriam naujam režimui skrupulingai puolant perrašyti vietovių ir gatvių pavadinimus. Praradę žemiškąjį savo stabilumą ir netekę sąsajų su šeima, namai liko susiję su tauta, vienijama monochrominės ideologijos ir ginama valstybės interesų. Nacijų labui perbraižius Europos žemėlapį ir pervadinus gimtuosius adresus, namai tapo kolektyvinės nostalgijos sinonimu: asmeniniu grįžimu praeitin traukiant tautos vieškeliu.

Trečiojo dešimtmečio pradžioje nusistovėjus taikai, Europa atgimė kaip tautinių valstybių audinys, istorinis ir geopolitinis naujadaras, nepatvariai sudurstytas bijant bolševizmo ir draskomas nepabaigiamos vidinės – tarpnacionalinės – nesantaikos. Savo laikus atgyvenusios Sarmatijos žemėse – Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės ir Lenkijos karalystės erdvėje – perkurto Europos žemyno teritoriniai kontūrai liko politinis farsas, neįgyvendinama tautos ir valstybės samplaikos utopija. Šis kraštas nebuvo tautiškai vientisas ir, ištvėręs daug reikšmingų istorinių ir visuomeninių pokyčių (o galbūt kaip tik dėl jų), liko tarsi pereinama erdvė, geografinis slenkstis, atskiriantis Vakarų

Europą nuo rytinio jos antrininko. Europa už šio slenksčio buvo panašesnė į besidriekiantį žemyninį tautų kratinio šelfą. Tai buvo etniškai įvairi ir istoriškai simbioziška kartografinė visuma, neturėjusi politinio suverenių valstybių salyno bruožų. Lietuvos it slenksčio padėtis nacionalinio apsisprendimo, kaip ir imperinio valdymo, sąlygomis nulėmė Vilniui provincinį gyvenimą ir perdavė polifoniškam miestui kone visas tautinės Europos negalias.

XX amžius nubloškė Vilnių į (perkurtos) Lenkijos ir Lietuvos Respublikos pasaulį; bet toks grįžimas atgal į modernesnę ir akivaizdžiai nacionalizuotą „sarmatiškąją praeitį" siaurino miesto gyventojų valstybinio pasirinkimo galimybes. Rusijos ar Vokietijos priespaudos metais Vilnius ilgą laiką gyvavo – ir netgi retkarčiais klestėjo – imperinio paribio užmarštyje; naujoje Europoje jis tapo tautinių ir ideologinių kovų centru. Toks išskirtinis dėmesys paralyžiavo miestą: taikos balandžiams burkuojant Paryžiuje, Vilniui buvo pateiktas nacionalinis ultimatumas, kuris, įkūrus Tautų Lygą, pamažu buvo paliktas senaties likimo valiai.

Moderni Europos valstybė, dažnai besipuikuojanti respublikos herbu ir valdoma daugumos, buvo reakcija į paveldėtas Senojo Pasaulio problemas – tautinę nelygybę ir demokratijos stoką. Bet nei politiškai, nei visuomeniškai (juolab ekonomiškai ar kariškai) tautos karūnavimas valstybe „svieto nesulygino". Paradoksas, bet liaudies suskirstymas į tautines pilietybes – geopolitinis etnoso ir namų sutapatinimas – suvienodino Europos kraštus. Varžybos dėl saugios vietos politinėje Europos erdvėje vertė mąstyti ir gyventi naujoviškai: nepaisyti vietos anachronizmų, nusistovėjusių bendruomenių santykių ar painių tarpkultūrinių šeimos ryšių. Pasirinkti tautą, o juo labiau sukurti naują valstybę galėjo tik tos grupės, kurios iš dalies sutiko atsisakyti savo praeities ir tradicijų. Tautinė, kaip ir imperinė, valstybė neretai paneigė asmeninio ir kolektyvinio apsisprendimo teisę, o liaudžiai gavus valstybę, iš dalies buvo prarastas gimtinės – savito pasaulio – unikalumas ir atvirumas: namai tapo tėvyne, tautinės patriarchijos bastionu. Vilniuje, deja, tautinė vienybė ir namų dvasios atgimimas reiškė miesto gyventojų susiskaldymą, ir netgi vokiečiams pasitraukus iš miesto staigus Raudonosios armijos puolimas nepajėgė sutelkti vietos gyventojų bendrai kovai.

Kai kurios naujai įkurtos tautos-valstybės, kaip antai Lenkija, iš pokarinio mūšių verpeto pakilusios kaip apdaužytos nugalėtojos, iš dalies atkūrė sumažintas imperijų kopijas su plačia, įvairialype teritorija ir marga, daugiakultūrine gyventojų sudėtimi. Kitos tautos, tarp jų ir lietuviai ar baltarusiai, kurioms savo nacionalinius siekius įgyvendinti sekėsi prasčiau, sukūrė skeveldrines valstybes, palikdamos savo namų ir tėvynainių dalį kaimynų užnugaryje. Šioje nelygių politinių ir karinių galimybių arenoje Vilniui sekėsi

prastai. Miestas mėgino žūtbūt sau rasti sostapilio nišą, siekė tapti geopolitiniu pusiausvyros svertu, suvienijančiu naujos Europos valstybinės sanklodos ideologiją su unikalia Lietuvos krašto etnografija.

Vilniaus miesto idėja, kaip atsvara tautinei (lietuviškai, lenkiškai ar gudiškai) valstybei, protarpiais buvo svarstoma savame būrelyje vietos intelektualų, ieškančių atsakymo, kaip spręsti šiuolaikinės Europos problemas sunaikintoje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės viešpatijoje. Kad ir koks daugiatautis buvo miestas, liaudyje, išskyrus nebent žydus, toks „antikinis" požiūris į miesto tapatybę neprigijo. Istoriškai mąstančių politikų utopiniai gvildenimai liko bergždi dar ir dėl to, kad, pasak vieno Kunigaikštystės atkūrimo šalininko, mieste ilgiau nei kur kitur vyravo pokario chaosas, kuris ir pakirto Vilniaus piliečių valią savo jėgomis spręsti politinius klausimus.

Neišspręstas Vilniaus valstybinis statusas kėlė grėsmę Paryžiaus taikos konferencijos diplomatiniam patosui. Šią konferenciją sušaukė 1919 metais karą laimėjusios šalys, norėdamos apsvarstyti buvusių imperinių žemių pokarinę priklausomybę. Vadinamasis Vilniaus klausimas buvo pernelyg sudėtingas kartografiškai, o kartu ir pernelyg lėkštas diplomatiškai, netgi negrabus politiškai, kad didžiųjų valstybių vadai jį spręstų. Skirtingai nei Gdanskas, įsikūręs tarp Vokietijos ir Lenkijos, Vilnius netapo nei Europos, nei JAV politinių rūpesčių objektu. Iš esmės jo, kaip daugiatautės LDK sostinės, istorinė misija neatitiko modernios Europos geopolitinių standartų. Vilnius turėjo arba vėl pakilti iki savo seniai prarasto sostapilio lygio didelėje, daugiatautėje Europos valstybėje, arba likti visiškai nepriklausomas, savotiškas miestas-respublika, panašus į Renesanso laikų Italijos miestus. Tačiau žvelgiant iš diplomatinių Paryžiaus aukštumų, mieste tiesiog buvo per daug tautų, kalbų, religijų ir istorijų, kurių unikali samplaika niekam nekėlė didelio politinio ar kultūrinio susižavėjimo. Be to, politinė padėtis pačiame mieste, kaip ir jo apylinkėse, nuolat kito. Nors 1919 metų pirmosiomis dienomis vokiečių kariuomenės daliniai ėmė trauktis iš istorinės Lietuvos, visos kitos regione konfliktuojančios šalys – lenkai, lietuviai, baltarusiai ir rusai bolševikai – Vilnių laikė vertingu karo grobiu, lemiančiu strateginę, geopolitinę pergalę, nors ir prarastų geranoriškus santykius su kaimyninėmis tautomis. Todėl net ir praėjus keleriems metams po (oficialios) Didžiojo karo pabaigos, Vilnius vis dar buvo įspraustas okupacinių režimų gniaužtuose.

Tarptautiniame geopolitiniame žaidime Vilniaus gyventojai, daugiausia patys būdami pabėgėliai ir naujakuriai, tapo diplomatijos įkaitais, kurių tautinės priklausomybės byla tarpukario Europos tarptautinių santykių teismuose privertė prispausdinti nemažai politinės makulatūros. Lietuviai į

Vilnių pretendavo kaip į istorinę savo sostinę; lenkai tokias senoviškas pretenzijas atmetė remdamiesi Vilniaus kultūrinėmis, kalbinėmis bei tautinėmis didumos gyventojų sąsajomis su modernios Lenkijos atgimimo idėja. Sugriuvusios carinės Rusijos atstovai apeliavo į jau pamirštus sąjungininkų tikslus atkurti Rusijos teritorinį vientisumą ir taip vėl priskyrė Vilnių (pro)rusiškai valdžiai. Kita vertus, diplomatiškai izoliuotas, bet stiprėjantis bolševikinis Rusijos režimas pareiškė, kad nors *Vilna* yra teisėta Rusijos dalis, sovietinis proletariatas pasirengęs draugiškai dalytis juo su engiama tenykšte – lietuvių ir baltarusių – valstietija. Niekas neklausė ar nenorėjo žinoti, ką *Vilne* reiškė žydams: Paryžiaus diplomatiniuose kuluaruose į Rytų Europos žydus buvo žiūrima kaip į bežemę liaudį – „autonominę" tautą, pabirusią tarp autochtoninių valstybėlių.

Diplomatiniai kivirčai dėl Vilniaus liko neišspręsti iš dalies dėl to, kad nė viena besibylinėjanti šalis iš esmės nevaldė diplomatijos koridoriuose svarstomos teritorijos. Per dvejus metus – nuo 1918 iki 1920-ųjų – per miestą pražygiavo daugybė kariuomenių, pradedant Raudonąja armija bei lietuvių savanoriais ir baigiant lenkų legionieriais. Mieste ir jo apylinkėse nepabaigiami karo veiksmai tapo savotišku teatru, ir tie, kurie turėjo drąsos išeiti iš namų, nuo miesto kalvų galėjo stebėti kruviną karinių susirėmimų scenografiją. Vilniaus gyventojai įprato gyventi tarsi mūšio lauke: karinis smurtas buvo nesistemingas, bet visada nuspėjamas – bolševikai taikydavosi į „nacionalistinės buržuazijos" atstovus, o lenkai daugiausia puldavo komunistus ir žydus ir po kiekvienos naujos lenkų okupacijos iškildavo pogromo grėsmė. Lietuviai, neturėdami aiškaus karinio ar politinio pranašumo, mėgino primesti miestui valstietiškos kultūros diktatą – valdė jį lietuvių kalba, nesuprantama daugumai miestiečių. Prieš tokį prievartinį Vilniaus lietuvinimą buvo nusistatęs senas lietuvių gynėjas, danų etnografas Benedictsenas. Savo knygoje apie atsikūrusią Lietuvą, parašytoje anglų kalba ir skirtoje tarptautiniams skaitytojams, jis skelbė, kad „Lietuvos ateities pagrindas turi būti žemė. Lietuva neturi miestų ir negali tikėtis, kad kuriame nors mieste lietuvių kalba laimės." Kaip politinę išeitį ir tam tikrą atsivėrimą europietiškoms kultūrinėms erdvėms, jis siūlė lietuviams įkurti visiškai naują sostinę – unikalų XX amžiaus urbanistinį kūrinį, modernų, bet tautiškai patvarų miestą. Vilnius, pasiklydęs istorijos bei kalbų labirintuose ir tampomas prieštaringų Europos ideologijų bei religinių tradicijų, tam aiškiai netiko.[2]

Piłsudskio vadovaujami lenkų būriai išvijo Raudonąją armiją iš Vilniaus 1919 metų Velykų išvakarėse. Lenkų vadas skelbėsi išvadavęs (buvusios) Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinę. O Romeris, (vėl) trumpam sugrįžęs į miestą, pastebėjo, kad visur aplink Vilnių, netgi lenkų armijos gretose, matyti „vien vietiniai žmonės, kaip iš akies lupti vietiniai. Kalba jie ta pačia

63. *Wilno*, Šv. Jurgio prospektas (maždaug 1920)

lenkų-baltarusių tarme („po prastemu"), kaip ir visi „tuteišiai" gyventojai, mąsto ir jaučia jų mąstysenos ir jausenos kategorijomis. Tai lenkų įžengimui nesuteikia jokio invazijos arba okupacijos bruožo, iš esmės skiriasi dabartinė padėtis nuo rusų laikų arba nuo vokiečių okupacijos. Nėra čia atėjūnų – krulevijos elementų, akivaizdu, kad jie remiasi į savo žmones, pasitiki jais ir todėl turi savumo jausmą. Tas momentas veikia raminamai ir žmonėms teikia įspūdį, kad jie atgavę savo natūralų veidą. <...> Visi, kaip ir visas Vilnius, dar išgyvena svaigulį ir medaus dienas, kad yra išvaduoti iš bolševikų, kurie buvo kaip sloga ir neapykanta visiems miesto krikščioniškiems gyventojams".[3]

Tačiau Piłsudskio Vilniaus pavasaris tęsėsi neilgai ir jo prognozuojama Lietuvos ir Lenkijos politinė santuoka neįvyko. 1920 metų spalį, po dar vieno (nesankcionuoto) lenkų legionierių puolimo, užgrobtas *Wilno* buvo paskelbtas sostine atskalūniškos valstybėlės, pavadintos neįprastu, istoriškai nepagrįstu Vidurio Lietuvos vardu. Ją valdė lenkų karininkų chunta. Praėjus porai metų, per nevisavertį referendumą – daugelis nelenkiškų partijų ir bendruomenių jį boikotavo – *Wilno* buvo prijungtas prie Antrosios Lenkijos Respublikos ir tapo naujai įkurtos vaivadijos centru. O kol kas Vilnius buvo paskelbtas Lietuvos konstitucine sostine; rytinės, baltarusiškos, istorinės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės tapo Sovietų Sąjungos dalimi. Kurioziškas (ir unikalus

Europoje) teisinis miesto statusas, padalydamas jo politines funkcijas į du netolygius ir vienas kitam prieštaraujančius vienetus, ilgam sukiršino abi – Lietuvos ir Lenkijos – valstybes. Žiūrint iš Lietuvos pusės, Vilnius įgavo tautinio ilgesio, pergalės svajonių ir protėvių atgarsių – prarastos Jeruzalės – bruožų; žvelgiant iš Lenkijos pusės, *Wilno* atrodė kaip valstybinės garbės, nacionalinės romantikos ir Europos civilizacijos sergėtojas – Šiaurės Atėnai.

O iš tiesų Vilnius atsidūrė aklavietėje ir geografiškai, ir metaforiškai. Beveik per visą tarpukario laikotarpį Lietuvos ir Lenkijos siena – tikriau, demarkacinis šalių karinių pajėgų perskyrimas – nebuvo ratifikuota. Abiejose šios sienos pusėse vyravo revanšinės nuotaikos, vis dar galiojo karo padėtis, tad, išskyrus kontrabandą, pavienius šeiminius ryšius ar tautinę vaizduotę, niekas Vilniaus nesiejo su Lietuvos visuomene. Vis dėlto miesto prijungimas prie Lenkijos nebuvo besąlygiškai pripažintas naujosios Europos faktas. Painią Vilniaus geografinę padėtį paminėjo netgi turistinis, lengvabūdiškas, bet savo fotografijomis įspūdingas amerikiečių žurnalas *National Geographic*. Dvelktelint naujo karo Europoje grėsmei, šis žurnalas straipsnyje, skirtame Lenkijos nepriklausomybės dvidešimtmečiui, savo gausiam užatlantės skaitytojų būriui miestą pristatė šaltokai: „*Wilno*: Lenkijos paribių povaikis." Tačiau straipsnyje subtiliai įkomponuotos vaizdingos Bułhako fotografijos atskleidė miestą, apgaubtą Pelenės išdidumo skraiste: nors ir būdamas nežinomas ir nenuoseklios tautinės kilmės, Vilnius buvo vertas, kad jį atrastų pasaulis.

Vokiečių rašytojas Alfredas Döblinas vengė kelionių ir savo sėslumą pateisino karo metų Berlyno ir namų ilgesiu. Tačiau namisėda jis nebuvo, nors ir nuolat tvirtino, kad keliavimas, o ypač turistavimas, niekam tikęs pomėgis: tuščias laiko gaišimas, turtuolių ar šiaip nuobodulio kamuojamų žmonių žaidimas. Döbliną beprotiškai intrigavo ir viliojo energingas, daugiatūris didmiesčio – šiuolaikinio metropolio – gyvenimas. Berlynas, o geografiškai konkrečiau – *Alexanderplatz*, judri, chaotiška aikštė rytinėje, darbininkiškoje, miesto dalyje (pavadinta Rusijos caro Aleksandro I garbei) masino rašytojo vaizduotę. Dieną aikštė ir jos prieigos pulsavo įvairiausia prekyba; naktį – įvairialypiams pomėgiams ir visiems skoniams įtinkančiomis pramogomis. Rašytojo kasdienis gyvenimas irgi sukosi aplink aikštę. Šalia jos jis gyveno su šeima – žmona ir trimis vaikais – ir dirbo gydytoju savivaldybės poliklinikoje; o savo vaizduotės galia romane *Berlynas, Alexanderplatz* įamžino ją kaip modernybės – XX amžiaus – dvasios matą.

Moderni, avangardinė visuomenė visada susijusi su metropolio gyvenimu, tad kūrybiniai Döblino siekiai atskleisti šių laikų individo likimą didmiestyje nebuvo filosofiškai ir estetiškai unikalūs. Naršyti metropolį, sandėliuoti jo paslaptis ir perrašyti jas kaip asmenines istorijas yra įprastas

šiuolaikinio, dekonstruojančio meno principas. Bet Döblinas, kaip ir dalis vokiečių dailininkų ekspresionistų, tą meninį principą pritaikė socialinei kritikai, išryškindamas praeities ilgesio, asmeninių – buržuazinių – sentimentų banalybę.

Döblino vaizduotė ir gyvenimas alsavo metropolio ritmu, bet jo genealogija ir prisiminimai, kaip ir daugumos berlyniečių, buvo susiję su miesto atėjūnų takais. Berlynas rašytojui buvo savas, giliai į kraują įaugęs miestas, jo gimtinė, ne tiesiogiai, bet fiziologiškai. Berlynu jis gyveno, nors ir buvo gimęs 1878 metais gausioje šeimoje, gyvenusioje Baltijos uostamiestyje Štetine, kur jo tėvas, Maxas Döblinas, vertėsi smulkia prekyba. Verslas sekėsi pusėtinai, bet sulaukęs keturiasdešimties tėvas paliko šeimą ir su jauna meiluže amžiams išrūko į Hamburgą. Po kelerių metų jį kažkas neva matęs Amerikoje. O nuskurdusi Döblino gyvanašlė, penkių vaikų motina, persikraustė su šeima į Berlyną. Šis persikraustymas, pasak rašytojo, nulėmė jo „visą gyvenimo būtį". Šokiruojanti, vaikui nesuvokiama permaina, perėjimas iš nusistovėjusios jaukios šeimos kasdienybės provinciniame Štetine į visišką neturtą Europos didmiestyje visam gyvenimui susaistė būsimą gydytoją su „tauta, kuri skursta". Döblinas liko ištikimas savo „genčiai", gynė jos interesus ne tik savo antiburžuaziniu literatūriniu žodžiu, bet ir visuomenine gydytojo praktika.[4]

Döblinas augo kaip vokietis, nors, kaip prisimena autobiografijoje, parašytoje jau po Antrojo pasaulinio karo, jam „namie [Štetine] buvo pasakyta, kad jo tėvai žydų kilmės". Rašytojo seneliai dar kalbėjo jidiš, nes buvo atsikėlę iš lenkiškų Prūsijos pakraščių, bet tėvai – jau tik vokiškai, retkarčiais įterpdami lenkiškų žodžių. Šią kalbinę sumaištį, kaip ir šeimos nuskurdimą, Döblinas siejo su savo pasitraukusiu tėvu, kurį augdamas „garsiai keikė ir tyliai garbino". Tėvas, sūnaus nuomone, buvo asmuo be tėvynės; etnologiškai jis buvo „persikraustymo auka. Visos jo vertybės buvo patikrintos ir nuvertintos". Rašytojui magėjo atmesti neigiamas tėvų kartos „tautinės" klajoklystės pasekmes, jis mėgino suvokti ir, jei būtina, susitaikyti su neatpasakota savo protėvių dalia. „Tik mano kartoje, – skelbė jis, – šitokie prisiminimai, kartu ir džiugus mūsų kilmės atminimas, ir senoviška pagarba, palengva atgijo ir sustiprėjo." Atminties susigrąžinimas Döblinui atvėrė naujas perspektyvas: „Aš – po didžiojo persikraustymo – likau gyvas."[5]

Tai buvo buvo reikšmingas Döblino pasaulėjautos persilaužimas, nes vaikystėje jo šeima religijos ir tautybės neakcentavo. Kultūriškai suvokietėję ir socialiai emancipuoti tėvai švęsdavo tik dvi didžiąsias žydų šventes – Naujuosius metus ir Jom Kipurą. Ir tai „buvo bene vienintelė judaizmo apraiška, kurią aš pastebėjau savo šeimoje". Mokykloje tas pats, „pažintis su judaizmu buvo miglota ir veikiau savanoriška. <...> O mokymas, įprastas religinis mo-

kymas, – aš tik skaitydavau ir klausydavausi. Visa tai buvo paviršutiniška; taip liko iki šiol. Mano emocijų tai nežadino. Aš prie to nė kiek neprisirišau".[6]

Per Didįjį karą Döblinas tarnavo kaizerio armijoje pafrontės gydytoju, stengdamasis savo svariomis, bet dažnai nelabai sėkmingai įgyvendinamomis pareigomis bent šiek tiek palengvinti suluošintų karių likimą. Tokia mirtis ir žmogiškas skausmas jam atrodė beprasmiški: iš Vakarų fronto apkasų jis grįžo užkietėjęs pacifistas, ryžtingai nusistatęs prieš bet kokį nacionalizmą ir politinę demagogiją. Bet, karo išgyvenimų įkvėptas, jis parašė biografinį romaną apie Wallensteiną, vieną nuožmiausių ir klastingiausių Trisdešimties metų karo generolų. Neapykanta karui ir nacionalinio revanšizmo baimė lėmė rašytojo nemeilę tautinės valstybės idėjai. Valstybę, ypač paremtą buržuazijos interesais, jis laikė visuomeninės priespaudos įrankiu; o tautą – asmeninės laisvės varžtais. Žydų politiniais reikalais jis labiau susidomėjo tik tada, kai „trečiojo dešimtmečio pirmoje pusėje Berlyno rytinėje dalyje, *Gollnow* gatvėje ir jos prieigose, vyko tarsi kokie pogromai". Po šių įvykių jis įsitraukė į žydų kilmės berlyniečių intelektines diskusijas, kurių tikslas buvo suvokti stiprėjančio antisemitizmo priežastis ir pasekmes. Döblinas ypač susidomėjo žydų tautinio atgimimo galimybėmis šiuolaikinės kultūros ir politinės demokratijos sąlygomis. Tad iškilūs vokiečių sionistai patarė jam apsilankyti Palestinoje, kur buvo mėginama kurti žydų valstybingumo pradmenis. Šis pasiūlymas nukreipė rašytoją visai kita linkme. Jis nepritarė sionizmo ideologijai ir nesižavėjo ilga kelione. „Aš, tiesą pasakius, nesutikau keliauti į Palestiną, bet pajutau norą kuo daugiau sužinoti apie žydus. Suvokiau, kad aplinkui aš jų nematau. Negalėjau įvardyti kaip žydų tų savo pažįstamų, kurie save laikė žydais. Savo įsitikinimais, savo kalba jie nebuvo žydai, galbūt jie buvo išnykusios tautos likučiai, jau seniai asimiliavęsi, susilieję su savo aplinka. Tada aš paklausiau savęs ir kitų: kur yra žydai? Man atsakė: Lenkijoje."[7]

Lenkija buvo gerokai arčiau negu Palestina, ir Döblinas, išėjęs profesinių atostogų, vokiečių literatūrinio žurnalo *Die Neue Rundschau*, su kurio redakcija pradėjo bendradarbiauti po karo, buvo išsiųstas kaip žurnalistas į kaimyninę šalį 1924 metų rudenį. Liberalios pakraipos žurnalas užsakė, kad Döblinas parašytų seriją reportažų, literatūrinių eskizų, atskleidžiančių naujai perkurtos lenkų valstybės kasdieniškas realijas. Nors ir turinti tūkstantmetę krašto istoriją, Lenkijos Respublika, atsikūrusi Vokietijos pašonėje (ir perskyrusi Prūsijos valdomas žemes), daugeliui vokiečių atrodė kaip kartografinis svetimkūnis – beformė ir daugiakūnė teritorija, neišnarpliojamas tautų raizginys, Antantės, tai yra antivokiškų sąjungininkų, įsprausta kaip strateginis buferis tarp Rusijos ir Europos. Vokietijoje į Lenkiją buvo žiūrima

neigiamai iš geopolitinių principų, siekiant teritorinio revanšo; bet iš esmės Veimaro Respublikoje ja buvo mažai domimasi. Lenkija geriausiu atveju buvo suvokiama kaip politinis Paryžiaus taikos sutarties kalambūras; banalus, o kartu ir nepriimtinas naujadaras, keliantis istorikų pašaipą ir įprastą, kasdienišką panieką viskam, kas slaviška (ir žydiška).

Apie Lenkiją Döblinas irgi žinojo labai mažai, be to, nebuvo nusiteikęs skaityti nuobodžių akademinių ir politinių veikalų, kuriuos pagrįstai įtarė būsiant tendencingus ir pasenusius. Nors žurnalas ir sumokėjo jam avansą už trijų savaičių kelionę, savo maršrutą po Lenkiją Döblinas pasirinko vadovaudamasis asmeniniais interesais bei kūrybiniais polinkiais. Jis pirmiausia stengėsi atsekti naujus pokario Europos kontūrus, dėl to, žvalgydamasis po Lenkiją, įžiūrėjo politinę žemyno ateitį; o kartu atrado Lenkijos kultūrą, tradicijas ir istoriją. Visa tai reikalavo neįprasto literatūrinio žanro – ateities nusakymo sekant praeities vingiais.

Döblinas nebuvo tipiškas reporteris; jo rašiniuose būtų galima rasti nemaža vujarizmo ir avantiūrizmo. Jis gali būti šaltas, anatomiškas stebėtojas, gali būti piktokas ir šiurkštus, tačiau niekada nemeluoja. Kaip profesionalus gydytojas, rašytojas diagnuozuoja ateitį remdamasis simptomais ir praeities (ligos) istorija. Tokia kūrybinė nuodėmė jam leidžia demaskuoti įvairias gyvenimo nuogybes. Rašytoją domino vidinis – neregimas (dvasinis, psichologinis) žmogaus ir visuomenės santykis, bet jis iš esmės nepasitikėjo savo ir kitų emocijomis, todėl rašė ne metafiziškai, o pragmatiškai, tarsi gydytojas, išrašantis receptą. Vis dėlto jis nebuvo ir psichologinio racionalizmo, o juolab literatūrinio realizmo šalininkas. Savo pasakojimo (ir mąstymo) stilių jis pavadino *faktine fantazija* (*Tatsachenphantasie*). Tai buvo ne fantazijos ir tikrovės derinys, o ekspresionistinis realybės koliažas, sudėliotas montažo principu. Tad literatūriniai jo kūriniai buvo artimesni filmo naratyvams nei tradiciniams pasakojimams. Filme, kaip ir koliaže, vaizduojamoji visuma sukurta iš tikslingai sumontuotų padrikų realybės – faktinės tikrovės – epizodų: čia detalė, o tikriau – padrikų, tikrovėje nesusieinančių fragmentų junginys, tampa fantazijos, tai yra pasakojimo, šaltiniu. Iš esmės filmas, kaip ir Döblino pasakojimas, yra praeities skeveldrų projekcija, nukreipta į ateities peržiūrą, kurioje istorijos ir vaizduotės vaidmenys persigrupuoja. Vaizduotė rašytojo kūryboje buvo atminties – gyvos istorijos – pamatas.

Döblinas ne tiek domėjosi fantastika ar siurrealizmo elementais, kiek neįtikėtinomis realybės galimybėmis. Miestas, žemėlapis, reklaminis įvaizdis, traukinių eismo tvarkaraštis, naujas veidas, neįprastas kvapas ar negirdėtas balsas rašytojui buvo pasakojimo prologas, objektyvios tikrovės (istorinė) preambulė. Genamas tokios kūrybinės galios, gydytojas-rašytojas žvalgėsi po Lenkiją naivoko, o kartu intymiai smalsaus svetimšalio akimis, pamargindamas krašto geo-

grafiją ir istoriją savo vaizduotės ir atminties atšvaitais. Praėjus dvejiems metams po viešnagės, jis išleido knygą apgaulingai paprastu pavadinimu – *Reise in Polen* (*Kelionė po Lenkiją*). Šiai knygai būdingas nepaprastas asmeniškumas, ji drąsiai stoja prieš Vokietijoje klestintį antilenkiškų ir antižydiškų publikacijų srautą.

XX amžiaus pradžioje kultūriškai ir teisiškai asimiliavęsi Vakarų Europos žydai į savo tėvynainius Rytų Europoje žiūrėjo iš aukšto. Bet jų išdidus, dažnai netolerantiškas nepasitikėjimas ne taip smarkiai suvakarėjusiais žydais buvo sumišęs su atsargiu susidomėjimu giliomis religinėmis Rytų Europos žydų tradicijomis, jų bibline, hebrajų, ir kasdiene, jidiš, kalbomis, kultūrine įvairove. Pavyzdžiui, etnografo Benedictseno, paskutiniame XIX amžiaus dešimtmetyje apsilankiusio Lietuvoje, tėvas buvo pasiturintis ir galutinai asimiliavęsis Danijos žydas (vedęs islandę, jo motiną). O jis pats priklausė Döblino tėvo – „persikraustymo aukų" – kartai, ir jo nuoseklus Lietuvos žydų aprašymas atskleidžia prieštaringą vakarietiško pranašumo ir užslėptos asmeninės gėdos jausmą, dažnai pridengtą kultūriniu pasipiktinimu, bet kartu ir kupiną žmogiško gailesčio „tradiciniam" žydų gyvenimui – „geto pasauliui":

> Žydai Lietuvoje gyveno nuo seniausių laikų, apie juos turime patikimų žinių, bet jie niekada nei norėjo, nei galėjo asimiliuotis su šios šalies gyvetojais. Dėl savo gausumo, prietarų, religinio fanatizmo ir išskirtinės senovinės teisėtvarkos jie buvo linkę įsitvirtinti šalyje kaip visai svetimas elementas. Tie daugelis šimtmečių juos veikiau nutolino nuo vietos gyventojų, nei suartino su jais, tarpusavyje jie kalba ne tos šalies kalba, o savąja hebrajų-vokiečių tarme, vilki kitaip nei visi žmonės; nors jiems draudžiama dėvėti savo senuosius ypatingus drabužius, savo apranga jie išsiskiria iš kitų. Su tenykšte tauta jie neturi nei bendrų draugų, nei bendrų priešų, nei bendrų interesų. Žydų elgsena dažniausiai būna oportunistinė – tokia būtinybė, mat įgyti tikrų draugų jie niekada nenorėjo iš baimės prisidaryti priešų. Jie visada gerai užuodžia, iš kurios pusės gali tikėtis patikimiausios apsaugos, ir niekada nedrįsta manyti gyveną saugiai; tikriausiai niekada nebuvo labai suinteresuoti tenai gyventi, kaip būtų, jeigu jaustųsi gyveną savo šalyje. Lietuva visada buvo vieta, kurioje žydai paprasčiausiai ir nuoširdžiausiai tiki Mesiją. Niekur kitur jie nebuvo geriau pasirengę priimti Atpirkėją kaip šiame atokiame užkampyje, kurio aplinka jiems leido išsaugoti visus savo mistiškai miglotus prisiminimus, tradicijas ir papročius. Iki šiol Lietuvos žydai taip pat tvirtai kaip ir prieš šimtus metų sako: „Jis iš tikrųjų ateis, ir ateis greitai."
>
> Norint suprasti Lietuvos žydus, į juos reikia žiūrėti remiantis šiuo tvirtu įsitikinimu ar bent paveldėtais polinkiais, grindžiančiais šį įsitikinimą, nes tik taip jiems galima atleisti visą jų gyvenimo būdą; šioje tautoje, kuri šiaip jau nejučia sudaro nepalankų įspūdį, galima įžvelgti netgi tam tikrą didybę.
>
> Lietuvos žydai jaučiasi svetimi, pusiau benamiai tautoje, kuri jų privengia, visas jų gyvenimas yra nuolatinė pastanga kuo lengviau išlaikyti pusiausvyros padėtį, kaip nors pramisti, savo apsukrumu įgyti kuo daugiau galios, ir žydams

nelabai svarbu, ar ta galia neš gėrį, ar blogį šaliai, kurioje jie gyvena. Kad ir koks nuolankus ir bėdinas dažnai atrodo žydas, jis tebeturi gentinio išdidumo. Kiek jam rūpi netikėlių šiurkštumas ir panieka, jis išduoda tik tada, kai to reikia, vidinis jo išdidumas dėl to nenukenčia. <...> Iš pažiūros nešvarus, šykštus ir godus, žydas vis dėlto turi to sielos aukso, kuris tinkamu metu gali sužibėti, ir jeigu į jį kreipiesi be jokio kvailo nusistatymo, gali pamatyti ir tai, kuo jis geras, tada išryškėja geriausios žmogiškosios savybės, užuojauta ir paslaugumas.

Dėl šios dviprasmybės yra susidariusi ta apgaulinga padėtis, kurioje vargsta Lietuvos žydai, ir tarp jų yra daug tokių, kurie, visa galva pasinėrę į tikslo siekimo priemones, nebemato paties tikslo.[8]

Naujai kartai subrendus, XX amžiaus pradžioje vis daugiau Vakarų Europos žydų intelektualų ėmė ieškoti savo protėvių kultūrinių šaknų daugybėje Rytų Europos *štetlų* (žydų gyvenviečių), tarp tų, kurie ne vien tiki ir laukia Mesijo, bet ir dirba savo tautos gerovės labui. Tarp Vokietijos žydų etnografinius, literatūrinius ir protarpiais genealoginius atradimus skatino žurnalas simboliniu pavadinimu *Ost und West – Rytai ir Vakarai*. Šis žurnalas puoselėjo dviejų išsiskyrusių Europos žydų atšakų – *Westjuden*, emancipuotų vakariečių, ir *Ostjuden*, tradicijoms ištikimesnių rytiečių – susigretinimą. Žurnalo vedamuosiuose buvo „nuolat kalbama apie „harmoningą" žydų tapatybę, balansuojančią tarp tradicijos ir modernybės, tarp Rytų ir Vakarų".[9] Ryšiai tarp dviejų žydų bendruomenių suaktyvėjo karo metais, kai Vokietijos kariuomenė užvaldė didelę vakarinę Rusijos imperijos dalį, kurioje gyveno milijoninė *Ostjuden* bendruomenė. Iš dalies vokiečių (kariai) žydai, be vargo ir skurdo, okupuotuose kraštuose atrado tai, ko (jau) nebebuvo jų namuose – nenustelbtą tautinį dvasingumą. Štai Sammy Gronemanno, Berlyno teatro kritiko ir Vokietijos kariuomenės eilinio, įspūdžiai susidūrus akis į akį su gyvastingu, biblinių tradicijų palaikomu litvakų pasauliu:

Atgailos dienomis pasninko ir rimties pusėtinai prisilaikoma ir Vakaruose. Bet tikrąjį džiaugsmą studijuoti Šventąjį Raštą galima patirti tik čionai. Priešais kampe matau žemaūgį žirklių galąstoją iš Lycmano gatvės Kaune, matau, kaip jis blaškosi po maldos namus, kad dar kartą galėtų pabučiuoti vienintelį Toros ritinį; neįtikėtina palaima švyti šypsantis bedantis jo veidas. Ko džiaugiasi šis žmogus? Ko džiūgauja visi šie žmonės? Kas galų gale yra toji Tora, kurios šventė tokia pakili? Įstatymų sąvadas, kuris skelbia aibę reikalavimų ir draudimų, riboja visus gyvenimo malonumus ir apdeda dideliais mokesčiais! Ar galima įsivaizduoti kurią nors Europos tautą, džiūgaujančią dėl civilinio ar baudžiamojo kodekso? Ar net dėl mokesčių įstatymo?[10]

Tokie „šeiminiai" dvasiniai atradimai ir okupacijos salygomis sustiprėję tarpbendruomeniniai kontaktai bei *Ost und West* žurnalas, kurio paskutinis nu-

meris išėjo prieš Döblinui iškeliaujant į Lenkiją, padėjo Vokietijos „žydams nuo dvidešimties iki keturiasdešimties metų atmesti asimiliacinį savo tėvų požiūrį ir kartu atsiriboti nuo neigiamų *Ostjuden* bruožų".[11]

Vis dėlto pirminis Döblino susidūrimas su archetipiniu „Lenkijos žydu" sukėlė jam civilizacinį, kultūrinį šoką. Varšuvoje, pirmą viešnagės Lenkijoje dieną, rašytojas buvo priblokštas savo bejėgiškumo įžvelgti ir, svarbiausia, įprasminti išskirtinę „Rytų žydo" tapatybę dinamiškoje modernaus miesto – vakarietiškos Europos – aplinkoje:

> Stoviu stotelėje tyrinėdamas labai patogų tramvajų tvarkaraštį su visomis šios vietos linijomis ir jų maršrutais. Ir štai per minią prie manęs eina vienas barzdyla juodu aptriušusiu durtiniu, juoda kepure su snapeliu ir aukštais auliniais. O jam iš paskos, garsiai berdamas žodžius, kiek suprantu, vokiškus, dar vienas, taip pat juodu švarku, stambus vyriškis plačiu įraudusiu veidu, rusvais gyvaplaukiais ant žandų, virš lūpų. <...> Jaučiuosi tarsi kuolu per galvą gavęs. Jie dingsta minioje. Niekas į juos nekreipia dėmesio. Jie žydai. Aš apstulbęs, ne, – išsigandęs.[12]

Netrukus Döblino sumišimas, emocinis atsiribojimas nuo vietos žydų peraugo į racionalų susižavėjimą žydiškuoju pasauliu. Mikliai sekiodamas paskui juos, jis įgudo atsekti šviežius žydų gyvenimo pėdsakus jų pačių visatos platumose, kol galiausiai Krokuvoje, baigiantis kelionei, nusprendė, kad arogantiškas asimiliuotų Vakarų žydų susireikšminimas yra ne kas kita kaip savimeilę glostantis tuščiažodžiavimas, savo praradimų dangstymas. „Aš žinau, ką pasakys apšviestieji ponai, žydų švietėjai. Jie juokiasi iš „kvailų, atsilikusių" savo tautiečių, gėdijasi jų. <...> Nesu nei švietėjas, nei tos liaudies narys, o tik prašalaitis vakarietis, man tie „apšviestieji" panašūs į juodaodžius, kurie puikuojasi stiklo karoliukais, padovanotais jūreivių, sučiurusiais atraitais ant savo mosikuojančių rankų, naujutėlaičiais cilindrais ant galvų. O iš kur jie gali žinoti, koks skurdus ir menkas, koks apgailėtinas ir besielis tas Vakarų pasaulis, dovanojantis jiems tuos atraitus." Tačiau Döblinas nebuvo aklai apkerėtas Rytų Europos žydijos gyvenimo. Jis neatsižadėjo savo įgimtos – vakarietiškos ir berlynietiškos – savimonės, o kaip tik rėmėsi ja ieškodamas atsiribojimo nuo abiejų žydiškos tapatybės variantų. Keliaudamas jis labai laikėsi asmeninės nepriklausomybės, pabrėždamas savo kaip stebėtojo, o ne kaip dalyvio vaidmenį; tvirtindamas esąs nešališkas Lenkijos (ir naujosios Europos) liudytojas.[13]

Oficialiai Döblino kelionės į Lenkiją tikslas buvo kultūrinis bei žurnalistinis nepriklausomos Lenkijos visuomenės tyrimas kairiajai Vokietijos žiniasklaidai. Rašytojas turėjo glaudžių asmeninių ryšių su įvairiomis socialistinio sąjūdžio srovėmis, bet niekada nebuvo griežtas ideologas ar partinis funkcionierius. Jaunystėje jį stipriai veikė rusų anarchistų mąstymas, ir jis išmoko kritiškai žiūrėti į varžančias bet kokios valstybės politines funkcijas bei prievartinį jos poveikį

visuomenei. Be to, jis visiškai nepritarė moderniosios tautinės valstybės sampratai ir vyko į Lenkiją, kad galėtų pats pamatyti, kaip vis dar „laikosi valstybės iliuzija, paremta ypatingu susireikšminimu ir galios įteisinimu“.[14]

Lenkija nepakeitė neigiamo jo požiūrio į šiuolaikinę valstybę ir nacionalistinę jos politiką, nors jis pats niekada neprieštaravo tautų apsisprendimui. Europos nacionalinė valstybė, Döblino nuomone, automatiškai tampa engėja, nes jos vienašališkumas, tautiškumas trukdo aprėpti vietos skirtybes ir įvairovę. Atgimusi Lenkija anaiptol nebuvo monolitinė šalis tiek savo kalba, tiek teritorija. Kaip Döblinas pažymėjo, statistika negalėjo nuslėpti poimperinio Lenkijos daugiatautiškumo: „Aš turiu oficialų 1924 metų Lenkijos metraštį; tie skaičiai manęs neišgąsdins. Šioji Lenkija turi 400 000 kvadratinių kilometrų teritorijos ir čia gyvena 27 milijonai žmonių. Iš jų 11 milijonų atiteko iš senosios [Vienos] Kongreso Lenkijos, 8 iš Austrijos, 4 iš Prūsijos. Lieka dar 4: jie užima „Rytų regioną“ – Gardino, Vilniaus, Minsko, Voluinės rajonus.“[15] Maždaug du trečdaliai gyventojų buvo lenkai, 14 procentų – ukrainiečiai, beveik 10 procentų – žydai, daugiau kaip 5 procentai – baltarusiai, kokie 2,5 procento – vokiečiai ir mažiau kaip 0,5 procento – lietuviai. Döblinas užsiplieskė aprašyti šią naujai atkurtą Lenkijos valstybę atskleisdamas jos daugialypę visuomenę. Tačiau tokia užduotis jį greitai prislėgė. „Aš bemat nuleidžiu rankas, – pareiškė rašytojas, – nes nemoku šalies kalbos, veikiau kalbų: lenkų, ukrainiečių, baltarusių, jidiš, lietuvių.“[16]

Nors ir nemokėdamas daugelio tenykščių kalbų, rašytojas tapo atidžiu kraštovaizdžio skaitytoju. Lenkijos tautinė valstybė susiformavo po karo ženklu, ir per visą kelionę jis nuolat aptikdavo įvairiausių praūžusių konfliktų topografinių atspaudų: griuvėsių, ištuštėjusių miestų, veteranų paradų, karių kapinių ir t. t. Tačiau besižvalgydamas po atkuriamą kraštą, jis aptiko ir būsimų karų žemėlapius, kuriuos braižė neapykanta tarp įvairių tautinių Lenkijos grupių, politinis nepasitikėjimas kaimyninėmis valstybėmis, ideologinė manipuliacija liaudimi, kultūrinis užsisklendimas ir labiausiai – visai Europai būdingas besaikis militarizmo bei armijos garbinimas. Kelionei įpusėjus, Döblinas sukūrė politinį pokario Europos lozungą: „Nūdienės valstybės – tai tautų kapinės“.[17]

Susikrimtęs dėl tokių politinių atradimų, Döblinas – tuo metu skelbęsis esąs ateistas – ieškojo prieglobsčio daugiakultūrės Lenkijos religiniuose pasauliuose. Jį kerėjo kiekviena šventa vieta ir kiekviena dvasingumo apraiška: prašmatnios ir viešos katalikų ceremonijos, užsislėpusios rusų stačiatikių apeigos ir visai uždaras svetimiesiems žydų chasidų Dievo garbinimas. Šis kaleidoskopinis ir dažnai antagonistinis religinis daugialypiškumas Döblinui nurodė jo kelionės kryptį: „Ar tai miręs pasaulis, ar naujas pasaulis? Aš nežinau, koks yra miręs. Senasis nėra miręs. Jaučiu, kaip jis intymiai ir smarkiai mane traukia. Ir žinau, kad mano kompasas rodo patikimai. Jis niekada nerodo vien estetinių dalykų, visada tik gyvus, aktualius.“[18] Pamažu, bet garantuotai, kelionė virto asmeniniais ieškojimais ir Lenkija atvėrė rašytojui piligrimystės takus.

64. *Wilno* skaito daugeliu kalbų

Döblinas išvyksta iš triukšmingos ir gausiai žydų gyvenamos Varšuvos prasidedant rudeninei Sukot, Palapinių, šventei, trunkančiai aštuonias dienas. Ši biblinė (bet rašytojui nepažįstama) žydų šventė klajokliškas dykumos tautos tradicijas perkelia į modernaus miesto topografiją. Gyvas Rytų ir Vakarų, senovės ir naujovės, sekuliarumo ir dvasingumo lydinys jam pakelia nuotaiką – ir byloja, kad du skirtingi pasauliai yra suderinami:

> Palapinių šventė jau arti. Ir jau nešamos lentos į žydų gatvių kiemus, paprasta, neapdorota dėžių mediena, kuri sumeistraujama, sukalama. Įstatomos durys, žaliai aptaisomas stogas. Kiemuose dygsta trobelė po trobelės. Kiekviena šeima turi stalą ir suolų, juos įstumia vidun. Daugelyje kiemų tiesiami laidai nuo elektros linijos ir klojami ant trobelių stogų, kad jas apšviestų. <...> Dabar jie švęs gamtos

šventę tamsiuose didmiesčio kiemuose, greta šiukšlių kibirų, ir aukštuose it stogai balkonuose. Tai atrodo tarsi nesunaikinamos liaudies gestas: kad ir kas būtų![19]

Po kelionės naktį miegamajame vagone Döblinas pasiekia vaizdingus Vilniaus pakraščius. Apie miestą jis praktiškai nieko nežino ir, nepajėgdamas susikalbėti kokia nors tenykšte kalba, negali apie jį klausinėti bendrakeleivių. Vis dėlto pro snaudulingo vagono langą tingiai slenkantis gamtovaizdis žymi politinę miesto padėtį. Iš po nakties *Wilno* apylinkės išnyra apgaubtos karo miglos:

Nuo pat aušros spoksojau pro traukinio langą. Man sutrukdė tik kartą, kai kitas miegalius, gulėjęs virš manęs, nuleido storas savo kojas, apmautas skylėtomis vilnonėmis kojinėmis, ir stenėdamas tiesiai man į veidą apsiavė molėtus botfortus. Septintą ryto kraštovaizdis keičiasi. Darosi kalvotas, banguojantis. Anksčiau jis driekėsi lygus kaip stepė, kartais su pievomis ir dirbamąja žeme. Dabar darosi banguotas, kalvotas. Dažnai įsiterpia miškas – lapuočiai, eglės. Kairėje pralekia panašus į pilį pastatas, griuvėsis. Tunelių angas saugo ginkluoti sargybiniai – šalyje neramumai. Laikraščiuose rašoma apie bolševikų ir neaiškių gaujų puldinėjimus; staiga apima jausmas: tai šis tas daugiau negu gaujų plėšikavimas – tai karo veiksmai. Labai lėtai dunksime aukštu siauru tiltu. Koks gražus gyvas kraštovaizdis. Kalvos virsta kalnais. Liepsningas vystančių medžių raudonis ir geltonis, protarpiais – nuščiuvusios aukštos tamsžalės eglės. Ilgos vagonų eilės ant bėgių, sujudimas traukinio viduje. Lauke – maži namai, pavieniai, grupėmis, palei gatves. *Wilno* stotis.[20]

Vilniaus geležinkelio stotis niekada nebuvo miesto gyvenimo epicentras, ir tarpukario laikotarpiu, miestui atsidūrus geopolitinėje aklavietėje, transporto bei keleivių srautas labai susiaurėjo. Vis dėlto pavienius atvykėlius iš nepriklausomos Lietuvos, kaip teigė vienas tokių laimingųjų, Vilniaus stotis priblokšdavo savo „imperiniu" impozantiškumu – „milžiniški, jaukūs stoties rūmai, galybė gelžkelio bėgių, įvairių gelžkeliui aptarnauti skirtų pastatų (dirbtuvių) gausumas ir t. t. – visa tai rodo buvusią Vilniaus galią ir didybę".

Apskirtai lenkų valdomas Vilnius, bent jau po Didžiojo karo prabėgus dešimtmečiui, Lietuvos lietuviams sudarė tuščiagarbio, bet vis dėlto didmiesčio įspūdį. „Iš tikrųjų išlipęs iš autobuso ar traukinio ir pirmą kartą atsidūręs Vilniuje, – aprašė savo įspūdžius ultranacionalistinio savaitraščio *Mūsų Vilnius* žurnalistas, (slapta) apsilankęs prarastoje Lietuvos sostinėje, – gardžiai nusijuoktum, jei kas bandytų įrodinėti, jog Vilnius miršta. Nieko panašaus: gatvėse nuolatinis judėjimas, autobusai, kad ir menkučiai ir apšepę, taksi motorai, kad ir prastų markių, kiek padoresnės išvaizdos vežikai ir pėstieji – visa tai juda kruta. Krautuvių vitrinos didelės ir gražios, prekėmis išmargintos (tik, deja, savininko akys tokios liūdnos, ir sėdi, rymo jis susimąstęs ant suo-

lelio, ties krautuvės durimis). Vakare patekusiam į Vilnių jis tikrai sudarytų pertekusio miesto vaizdą: visur šviesu, visur linksma – ir soduose, ir kinuose, ir kavinėse. Aplink girdėti ar orkestrų, ar radijo garsai. Ir zirzia automobiliai bei dvarponių, kurie čia leidžia savo turtus, karietos. Jie ir kariškiai, kurių čia nemaža, ir sudaro tą ūžiantį ir miestui „toną" (deja, labai „falšyvą") duodantį elementą."[21]

Vilniaus miestiška didybė, kaip teigia tas pats lietuvis žurnalistas, svaigino vaizduotę. Tačiau lenkiškai žydiškas miestas, bent jau tikram Lietuvos patriotui, buvo tarsi nesavas – ir ryšys su juo buvo abiprėžtas prieštaringų priklausomybės jausmų. Tarpukario Vilniuje lietuvis jautėsi esąs svečias, o kartu ir lyg teisėtas jo nuomininkas, taip ir negavęs progos jame įsikurti.

Döblinas buvo laisvas paukštis ir į Vilnių atkeliavo šaltakraujiškai, tai yra be jokio (tautinių ar istorinių) emocijų bagažo. Todėl, genamas vis dar kunkuliuojančių metropolinės Varšuvos prisiminimų ir savo gimtojo Berlyno pajautimo, vos atvykęs įžvelgė ne didmiesčio netikrumą, dirbtinumą, o užkampio snaudulį. *Wilno* atrodė tingus, dvelkiantis praėjusiu amžiumi: aplink mieguistą geležinkelio stotį šliejasi provincialus miesčiokas, be jokių modernaus gyvenimo ženklų, menkos gatvės driekiasi nuo apspangusios stoties aikštės neaiškia kryptimi. Kiek tolėliau miesto vis dar nematyti, o už kelių klaidingų vingių Döblinas netikėtai atsimuša į mūrinę pragarmę, masyvius, senovinius miesto vartus:

> Šaltą rytą sliūkinu alėja. Palei ją išsirikiavę žemi namai, daugiausia seni ir vargani. Toliau į kairę atsišakoja gatvė, gana siaura, be normalaus šaligatvio. Aš vis ieškau pagrindinės gatvės, manau, gal čia pasukęs rasiu. Virš gatvės iškilusi išvaizdi arka; girdžiu giedant, dairydamasis praeinu po tuo senu statiniu. Dešinėje sugulusi minia žmonių: valstiečiai, miestiečiai, vyrai ir moterys – jie klūpo, galvas nulenkę vos ne iki žemės. Bet gieda ne jie, giesmė sklinda iš kitur, iš viršaus. Atsigręžęs virš arkos pamatau koplyčią. Atviras į gatvę stovi altorius, daug degančių žvakių ir kažkoks margumynas, kurio gerai neįžiūriu. Žmonės, einantys gatve, skrybėles ir kepures laiko rankoje. Ir aš jau po arka nusiėmiau skrybėlę. Ten, viršuje, – stebukladarys Dievo Motinos paveikslas. Toji madona labai maloni pažiūrėti. Ji spindi virš didelio pusmėnulio, panašaus į galingą sulinkusį žvėries ragą. Ji regima nuo krūtinės. Apsisiautusi plačiais prabangiais sakraliniais drabužiais. Karūnuotą galvą palenkusi į dešinę. Rankos sukryžiuotos ant krūtinės. Lieknas kaklas išnyra iš prašmatnių, labai spalvingų apdarų ir apsiaustų. Tada iškyla siauras aukštas veidas, akys vos pramerktos, lūpos sučiauptos. Visą galvą gaubia aštrūs auksiniai spinduliai. Ji meldžiasi arba yra įsisvajojusi, arba liūdnai ramiai klausosi, arba yra paskendusi kančioje ir stengiasi iš jos pakilti – jos išraišką man sunku suvokti. Tas atvaizdas įtaigus, jaudinantis. Čia ieškantys žmonės nori sulieti savo skausmą su dangiškosios būtybės skausmu ir išeiti ramesni. Tai didelis meno laimėjimas – sukurti tokį atvaizdą, ir šis paveikslas gali būti pavyzdys.[22]

Aušros vartai Döblinui tapo gyvenimiškos kaitos preliudu, tam tikru tikėjimo slenksčiu. Nors magiškas, užkerintis Döblino susidūrimas su Aušros vartais Vilniuje buvo atsitiktinis, jo atsivertimo į krikščionių tikėjimą kelias buvo ilgas, rašytojas tapo kataliku tik 1941 metais. Tuo metu Döblinas, išvytas iš nacių valdomos Vokietijos, gyveno su šeima tremtyje, Kalifornijoje, ir religinis atsivertimas ne tik nukirpo sąsajas su ateistiniu ir marksistiniu mąstymu, bet ir rodė viešą žydiškojo paveldo atsižadėjimą. Savo vingiuotą, bet aiškų kelią katalikybės link Döblinas aiškina kaip nesusijusių apreiškimų seką, neplanuotą piligrimystę: „Yra dvejopi susitikimai, už kuriuos turime būti dėkingi. Vieni – susitikimai su žmonėmis, kurie išpildo mūsų norus ir atsako į mūsų klausimus. Kiti – susitikimai su tais žmonėmis, knygomis, įvykiais ar vaizdais, kurie mums žadina norus ir mus skatina kelti klausimus."[23] Tokių susitikimų poveikis nėra tiesioginis, regimas – jie įvyksta neapgalvotai ir neatsekamai, kaip ir žmogus pareina „į savo namus savo keliu – nepastebimai, paprastai".[24] Taip ir *Wilno*, peržengus šventus vartus, priėmė jį jau ne kaip keliauninką, o kaip piligrimą.

Apie Vilniaus įtaką Döblino atsivertimui galime tik spėlioti. Tačiau jo susitikimas su šiuo miestu turbūt lygintinas su tuo, kaip Vilnių pamatė kitas garsus atsivertėlis katalikas, žymus anglų rašytojas Gilbertas Keithas Chestertonas (1874–1936). Protestantiškai auklėtas rašytojas labai viešai pasikrikštijo 1922 metais, o po penkerių metų su žmona apsilankė Vilniuje per gerai ir prabangiai organizuotą turą po Lenkiją. Atsivertimas suartino Chestertoną su katalikiškų tautinių valstybių politinėmis ir kultūrinėmis sferomis. Tad skirtingai nei Döblinas, kuris iš dalies *incognito* važiavo į Lenkiją ieškoti žydų ir savo giminystės šaknų, Chestertonas atvyko į kraštą oficialiai ir garbingai, kaip įtakingas lenkų užtarėjas. Anglų rašytojo viešnagė buvo valsybinės reikšmės įvykis ir Varšuvos geležinkelio stotyje jį pasitiko Lenkijos Vyriausybės delegacija bei garbingą postą užimančių žmonių būrelis, tarp jų keli kavalerijos karininkai, atstovaujantys maršalui Piłsudskiui.

Viešėdamas Lenkijoje, Chestertonas žavėjosi viskuo, kas lenkiška. Lenkijos PEN klubo svečių knygoje jis paliko įrašą: „Jeigu Lenkija nebūtų vėl atgimusi, visos krikščionių tautos būtų mirusios."[25] Jis taip pat išgyrė Piłsudskį, apibūdino jį kaip „labai palankų Lietuvai; nors tuo metu lietuviai ir lenkai pykosi. Jam labai rūpėjo *Wilno*; o vėliau aš pasienyje radau istorinę vietą, kur lenkai ir lietuviai sugyvena taikiai – netgi tada, kai kariauja."[26] Döblinas Piłsudskį aprašė kitaip – kaip daug prieštaringesnę, o kartu ir daug įdomesnę, įvairiaspalvę asmenybę, „revoliucingą kaip Mazzini", vertą rašytojo plunksnos. Jo manymu, lenkų vadas buvo „antiklerikalas, radikalus kairysis, įspūdingas ir itin aistrin-

65. Aušros vartai. J. Bułhako nuotr.

gas žmogus“, be to, „nuoseklus parlamentarizmo priešas“, kuris „ryžtingai ir savaip suorganizavo kariuomenę“, pasiekiusią lemiamą Lenkijos pergalę.[27]

Chestertonas į Vilnių važiavo kaip į Piłsudskio miestą, kuriame viešpatavo naujai įtvirtinta sarmatiškos santarvės dvasia. Miestas, po kurį jį lydėjo paslaugūs lenkai, aiškiai jį apkerėjo ir, praėjus keleriems metams po kelionės, autobiografiniame pasakojime jis pareiškė, kad *Wilno* jo atmintyje išliko it ryškiausia Lenkijos žvaigždė. Kaip ir buvo galima tikėtis, anglų rašytojas nepastebėjo arba nusprendė nepaisyti visų tautinio priešiškumo ženklų. Vilnių jis prisiminė nekaltai ir žaismingai:

> Važiavau su dama lenke, kuri buvo labai sąmojinga ir gerai susipažinusi su visomis Europos ypatybėmis, taip pat ir Anglijos (tai juk barbariškas slavų įprotis); ir aš pastebėjau, kad jos tonas lyg ir kiek atšalo tik tada, kai sustojome prie arkinių vartų į šoninę gatvę, ji pasakė: „Čia negalime įvažiuoti.“ Aš nustebau – juk vartai platūs, ir gatvė atrodė neuždaryta. Mudviem einant po arka ji tarė tuo pačiu bespalviu tonu: „Čia nusiimkit skrybėlę.“ Ir tada aš pamačiau tą atvirą gatvę. Ją buvo užtvenkusi didžiulė minia, visi žvelgė mano pusėn ir visi klūpojo. Atrodė, kažkas eina man

įkandin arba man virš galvos plevena koks keistas paukštis. Aš atsigręžiau ir arkos vidury pamačiau didingus atvirus langus, anapus kurių vėrėsi erdvė, sklidina aukso ir spalvų; toliau buvo paveikslas, bet viso to reginio dalys krutėjo tarytum lėlių teatre, žadindamos keistus dvilypius prisiminimus, tarsi tą sapną apie tiltą iš vaikystėje regėto lėlių spektaklio; ir aš supratau, kad už tų besikeičiančių grupių žėruoja ir gaudžia senovinė Mišių didybė.[28]

Tos vietos magijos ir malonios kompanijos pakerėto Chestertono smalsumas (arba jo atmintis) nenuvedė toliau už Vartų. Galbūt stambaus sudėjimo Chestertonui nebuvo lengva vaikščioti ištrupėjusiais Vilniaus šaligatviais; o daug veiklesnis Döblinas ryžosi peržengti miesto šventumo ribą ir paskęsti jo kasdienybėje. Pasiklydęs, bet ne mažiau sužavėtas, Döblinas keliauja gilyn ir aptinka dar mįslingesnę miesto vietą:

Gatvė vadinasi Ostra Brama. Ji tyso beveik nebyli, maldininkai neprataria nė garso. Kampe vyrai kiša į žemę vamzdžius. Aš žingsniuoju gatve – maži namai, grindinys apverktinas. Dešimta valanda ryto. Bet parduotuvės dar uždarytos. Vis dėlto kai kurios atidarytos. Ir tada aš pasižiūriu į iškabas su pavardėmis ir pastebiu: neatidarytos žydų parduotuvės. Dar nesibaigė Palapinių šventė.

Gatvė praplatėja iki aikštės didumo. Kitapus – sena akmeninė dėžė: tai senasis teatras, prie jo brikelės. Praeinant pro kino teatrą į akis krenta tai, kad plakatai dvikalbiai – lenkiški ir jidiš. Taip pat daugelio prekybininkų iškabos hebrajiškomis raidėmis, jidiš kalba. Tą patį dažnai matydavau Varšuvoje, Nalewki kvartale, o čia tai paplitę visame mieste. Matyt, čia gyvena labai didelė arba labai drąsi žydų bendruomenė. Bet aš jų visai nematau – tai antras dalykas. Juk turėtų vienas kitas stoviniuoti, net ir per šventę. Ir tada susigriebiu, kad matau juos, tik nepastebiu. Jie stovi čia pat, prie kino teatro, vaikštinėja – jauni vyrai ir merginos baltomis kepurėmis; vyresni lėtai atpėdina grublėta aikšte, šnekėdamiesi savo kalba. Niekas nevilki kaftanų! Nematau nė vieno juoda miline. Visi apsitaisę europietiškai, bet kalba ne lenkiškai. Tai kitokie žydai negu Varšuvoje.[29]

Vietos žydų europietiškumas, tai yra jų išskirtinumas ne kaip religinės (biblinės) bendruomenės, o kaip šiuolaikiškos tautos – Europos nacijos – dar labiau suglumina Döbliną. Tik šįkart jo sutrikimo priežastys keblesnės: Varšuvoje jis buvo pernelyg įaudrintas savo įkaitusios berlynietiškos, metropoliškos vaizduotės, o Vilniuje jis apakęs dėl jos stokos. Kelionės pradžioje rašytojas tiesiog neįsivaizdavo, kaip galima suderinti žydo ir europiečio tapatybes, kad įmanoma emancipuota, bet neasimiliuota žydų kultūra. Ir tik Vilniaus Rotušės aikštėje Döblinas pagaliau suvokia, kad, norint įpasminti žydus Europos kontekste, reikia pirmiausia apibrėžti jų žemę ir apžvelgti gimtąją jų aplinką. Trumpai tariant, jis turi peržengti jų namų slenkstį. Tačiau atradęs žydus jis ir vėl susimąstė: o kur jų kraštas ir kur jų namai?

Haimas Sloves (1905–1988), žydų (jidiš) autorius, dramaturgas, kultūrinį jidiš kraštovaizdį – Jidišlandą – nusako kaip teritoriją, pasižyminčią nuolatine geografine kaita: „Yra kraštas, nepažymėtas jokiame pasaulio žemėlapyje, keista, nežinoma, beveik nerealiai didžiulė šalis, kurios nuolat kintančios ribos kerta žemynus ir vandenynus. Tai jidiš žemynas. Kiek žmonių šią kalbą laiko gimtąja, nuo Niujorko iki Maskvos, nuo Buenos Airių iki Varšuvos, nuo Jeruzalės iki Paryžiaus, nuo Melburno iki Johanesburgo? Milijonai."[30] Dėl savo daugialypiškumo Jidišlandas neturėjo centro. Vis dėlto to meto žydų tyrinėtojai „Vilnių dažnai laikydavo Rytų Europos žydų bendruomenės modeliu, vieta, kur turtingos tradicijos gali būti naujos novatoriškos kultūros pagrindas. Kaip 1930 metais pasakė vienas YIVO [Žydų mokslo instituto] konferencijos dalyvis: „*Vilne* mums ne šiaip miestas, o idėja."[31]

Vilnius buvo idealių kultūrinių santykių vieta Jidišlandui. Tai lėmė nenusistovėjusi miesto geopolitinė bei kalbinė vieta suskaidytame Europos tautinių valstybių žemėlapyje. Kadangi jokia tautinė, kalbinė, religinė ar ideologinė jėga negalėjo mieste netrukdomai viešpatauti, jidiš kalbantys žydai gebėjo susikurti savą, gyvą miestovaizdį, pergyvenusį daugelį valdančiųjų režimų:

> Iš tiesų, jeigu *Vilne* turėjo specifinę žydišką geografiją, ją sukurti labiausiai padėjo konkrečios kalbos vartojimas. Oficialiai miesto pavadinimas buvo keičiamas iš Vilna į Wilno ir paskui į Vilnių, bet žydai jį vadino *Jerušalajim d'lite* [Lietuvos Jeruzalė] – vardu, niekada nepasirodžiusiu jokiame oficialiame žemėlapyje. Negana to, gyventojai žydai kalbėjo savo jidiš dialektu, kad patvirtintų pretenzijas į tam tikras miesto dalis, oficialiai ir neoficialiai. Žydai ne tik savaip vadino patį Vilnių, bet ir kai kurias jo dalis, ypač žydų rajono. Dauguma pastatų buvo išdėstyti aplink kiemus [*hojfn*], kurie buvo vadinami pagal savininkų vardus; pavyzdžiui, kiemas, į kurį patekdavai iš Jidiše gatvės 7 numerio, buvo vadinamas Rebo Šaulo Šiskės hojfn, o Jatkeverio gatvės 8 numerio kiemas – Urelio-Fejglio hojfn. Kai kurios gatvės taip pat turėjo pavadinimus jidiš kalba, kaip antai Šv. Mikalojaus gatvė žydų buvo vadinama Gitkes-toibes zavulek [Gitkės-Toibės skersgatviu]. Kadangi pagrindinių gatvių pavadinimai dažnai keitėsi, valdžią perimant rusų, vokiečių, lietuvių ar lenkų režimams, žydiški gatvių pavadinimai kartais būdavo senesni ir žinomesni negu oficialūs jų atitikmenys.[32]

Tačiau mažai kas iš svečių nežydų ar net vietos gyventojų domėjosi žydiška miesto topografija. Varšuvoje Döbliną vienas „labai inteligentiškas, blaiviai mąstantis lenkų politikas" perspėjo apie „energingus, suktus, neapkenčiamus litvakus" (Lietuvos žydus), juos jis laikė pagrindine lenkų antisemitizmo priežastimi.[33] Daug kas atvykdavo į Vilnių ir iš jo išvykdavo jau pajutę stiprų rasinį ir religinį nepakantumą. Pavyzdžiui, 1938 metais Robertas McBride'as, Amerikos katalikas, apžiūrinėjo miestą prižiūrimas ultranacionalisto lenkų

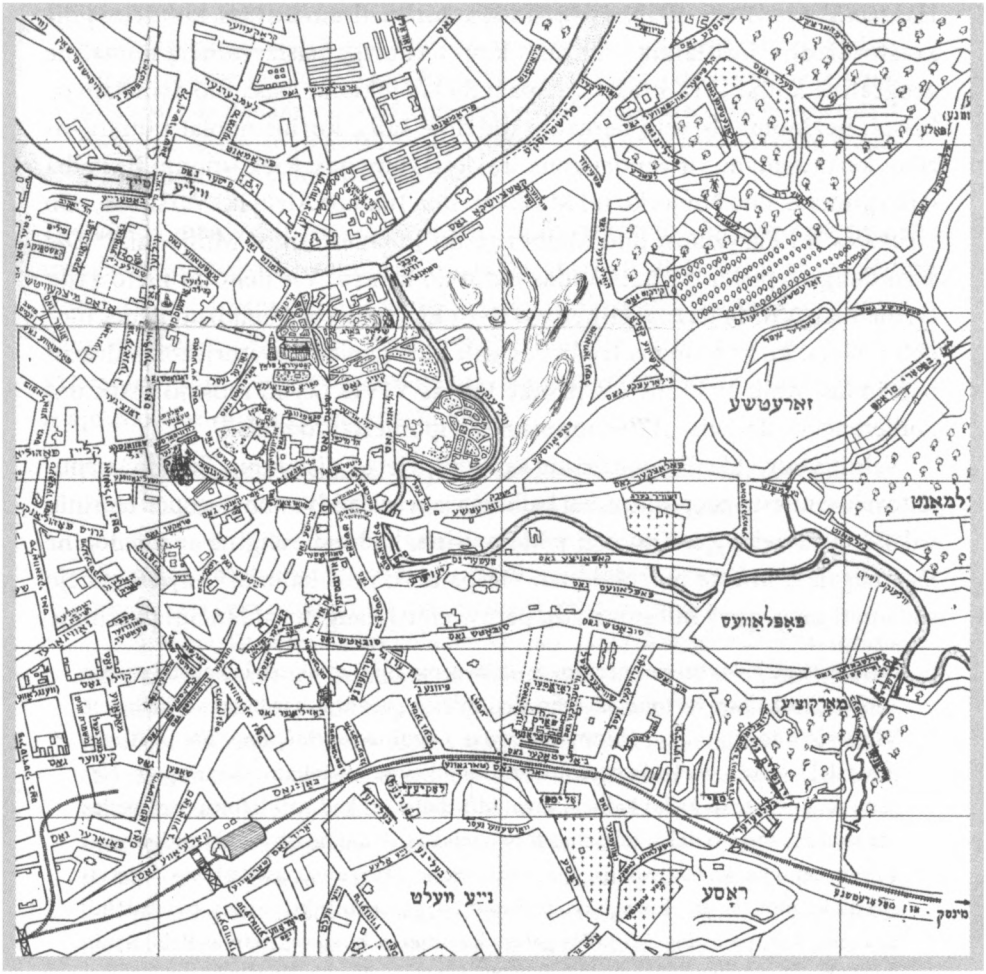

66. Vilniaus žemėlapis jidiš kalba (maždaug 1940)

kunigo ir kariuomenės kapeliono. Jo kelionės užrašai ir susiklostę įspūdžiai liudija apie panieką viskam, kas žydiška:

> Visuose Lenkijos miestuose, išskyrus vakarinį pakraštį, getas yra neatskiriama bendruomenės dalis. Vilniuje tai didesnis darinys negu bet kuriame kitame svarbiame mieste. Čia žydai sudaro 40 procentų gyventojų ir, kaip ir kitur, renkasi geto atskirtį ir išskirtinį jo sudarymą pagal rasę, užuot gyvenę kitur. Šiais moderniais laikais segregacijos nebuvo siekiama – žydai patys nori gyventi susigrūdę savo būstuose, jie ir rengiasi tradiciškai juodai, ir nesiskuta veido. Savo rasines ypatybes ir griežtas tradicijas rūpestingai saugo ir nesibičiuliauja su kaimynais lenkais. Jie, regis, nelinkę asimiliuotis, ir jeigu dabartiniai papročiai išliks, žydai ir toliau

bus atskira rasė, lenkų laikoma bendruomenės svetimkūniu. Kodėl jie nori likti užsidarę tose siaurose sudvisusiose getų gatvelėse, sunku suvokti. Be abejo, juos veikia ekonomiškumo, patogumo ir įpročio paskatos, likusios iš tų laikų, kai buvo verčiami gyventi atskirai nuo kaimynų krikščionių. Vilniaus žydai įsitraukę į visą prekybinę veiklą – jie turi krautuvių, prekiauja turgavietėse, vadelioja brikas ir, neabejoju, priima vieni kitų skalbinius.[34]

Döblinas, žinoma, kitoks. Įveikęs pradinį suglumimą, jis drąsiai žengia į knibždantį senojo žydų kvartalo labirintą. Tą bruzdančių žmonių gyvybingumą jis suvokia kaip dinamiško gyvenimo ženklą. „Vokiečių gatvė, Žydų gatvė, – pasakoja rašytojas – čia aš suprantu kalbą. Krautuvė prie krautuvės, daugybė žmonių. Žydai – velka, neša, stoviniuoja grupelėmis. Kaftanų čia reta – daugiausia Europos provincijos apdarai. Siaurutėliai skersgatviai, iki pat kiemų išsirikiavę gatvės prekeiviai. Krautuvės atidarytos, dažnai be vitrinų, mėsos ir paukštienos parduotuvėlės – viena greta kitos. Vartų arkos gaubia kelias gatves. Jos žymi senojo geto ribas. Čia ir prie Pilies kalno, šalia vandens, kur mankštinasi kareiviai, verda energingas gyvenimas.“[35] Greitas prisitaikymas prie Žydų gatvės gyvenimo gydytoją paveikia taip, kad jam sunkiau atrasti patį miestą. Vilnių jam nelengva suprasti, iš dalies dėl neišspręstos tautinės ir politinės savo tapatybės. Jis atmeta miesto žemėlapį kaip valstybinės ir tautinės ideologijos primestą kliuvinį, tačiau, nerasdamas suprantamų atsakymų, ima nekantrauti:

Turiu rusų laikų Vilniaus miesto planą ir dabartinį. Pervadintos beveik visos gatvės ir aikštės. Varšuvoje mane tai džiugino, kėlė entuziazmą; o čia – keista – man tai ne visai patinka. Atrodo, kad šiam miestui tai primesta iš aukščiau. Tai nėra, kaip Varšuvoje, kilę iš vidaus. Pagrindinė gatvė miesto centre vadinosi Bolšaja, šiaurės vakaruose buvo Georgijevskij prospekt, dabar Bolšaja vadinasi Wielka ir Zamkowa, o Jurgio prospektas – Adama Mickiewicza. Dar yra Słowackio, Piłsudskio, Zygmunto [Žygimanto], Kościuszko gatvės.

Išsilavinusi ponia man šnabžda: lenkas yra mandagus, sentimentalus ir veidmainis; rusas yra laisvos prigimties, sąžiningas ir mielas. Ak, ji mane ne taip supranta. Aš esu lenkų tautos draugas. Lenkas šimtmečius neregėjo laimės, turėjo slapstytis, negalėjo būti atviras – buvo to paties sąžiningo mielo ruso valdomas. Priespauda žmogų iškreipia ir susilpnina. Be to, Lenkija nesidriekia į laisvas platybes kaip Rusija, ji suspausta tarp rytų ir vakarų, tarp pietų ir šiaurės. Tai nėra palanki terpė rastis paprastiems žmonėms. Tiltas – tai žemė ar vanduo? Bet aš susikrimtęs.

Dėl Vilniaus krašto verda ginčai. Lietuviai Vilnių laiko savo sostine. Lenkai jį okupavo. Siena su Lietuva uždaryta. Nuolatinė karo padėtis tarp šių dviejų jaunų valstybių.[36]

Kaip ir dažnas turistas, Döblinas įkopia į statų Pilies kalną, kad geriau pamatytų ir galbūt aiškiau suprastų miestą. Tuo metu panoraminiai vaizdai jau

67. Gatvės vaizdas Vilniaus žydų kvartale

tapo įprasti. Pavyzdžiui, Monty, klajodamas po Vilnių, nupasakojo Pilies kalvą kaip mitologinę miesto šerdį. „Nuo šios aukštumos Gediminas valdė savo plačias žemes; kaip byloja legenda, jo kapas yra kažkur greta pilies griuvėsių. Šiame iškiliame taške prasideda miesto istorija, bet dabar, – valdingai priduria Monty, – nėra reikalo prisimintį jo praeitį." Atsisakius istorinės atminties, stebėtojui belieka estetiniai instinktai, leidžiantys laisvai, klajokliškai, be jokių sąmonės suvaržymų mėgautis „gražiausiu vaizdu visoje Lietuvoje", žvilgsniui „slystan virš snieguotų stogų, laukų ir kalvų begalinio horizonto link". Taip regima miesto panorama tampa paveikslu, nes „patamsėjusios tolimos kalvos tobulai įrėmina miestą su begale smailių ir kupolų" ir šitaip „leidžia pajusti įspūdingą erdvės ritmą bei tėkmę".[37]

Vis dėlto kitokiems turistams Pilies kalnas buvo stigmatiška vieta – kraujuojanti istorinės netekties žaizda, reikalaujanti ne tiek estetinio grožėjimosi, kiek vandalinio keršto minutės. Štai lietuviui, Vilniaus svečiui iš Lietuvos, Pilies kalno aplankymas maždaug 1930-aisiais prilygo tautinio atnašavimo ritualui:

> Tačiau pasirodo, kad aplankymas to mūsų brangaus istoriško kalno kiek suvaržytas. Bet tas suvaržymas nėra baisus, tik sveikas pačiam kalnui. Mat visas kalnas aptvertas ir į jį įeiti yra tik vieni vartai, ties kuriais įrengta kasa. Penkiolika grošų

sumokėjęs gauni teisę kopti į pačią kalno viršūnę, stebėtis neprastu statumu, gėrėtis aplink esančia, į įvairias puses gražiai praskleista mūsų sostinės panorama, o svarbiausia – pabuvoti garbingose mūsų bočių vietovėse – Gedimino pily. Gedimino pilis bjauriai restauruota. Man stinga žodžių papasakoti, ką tie nevidonai padarė su mūsų pilimi. Vis dėlto Ruščicas ir Ko ar jam panašūs savo niekšiškus sumanymus įvykdė. Ne! Lenkindami mūsų Gedimino pilį, mūs nepriveiksite. Tuo paviršutiniškumu mūs neapgausite, neapdumsite mums akių. Gėda jums!

Šiandien Gedimino pilis jau nebe tos išvaizdos, kurią kiekvienas iš mūsų turi savo akyse, nebe to vaizdo, kurį mes esame įpratę fotografijose ir piešiniuose matyti. Lenkų „restauruotą" pilį galėčiau charakterizuoti šitaip: tai ne pilis, o Vilkaviškio gelžkelio stoties vandens siurblio bokšto viršūnė!

Koliodamas paskutiniais žodžiais lenkus, greitai kopiau pilies link. Vis dėlto ji – šventa. Vis dėlto ji – gimta mums, lietuviams. Vilnių atgavę mes atskirsime Gedimino plytas nuo jūsų išgamiškų! Nieko mums nepadarysit. Ir... pripuoliau prie pilies. Pripuolęs dukart ją pabučiavau. Taip, aš bučiavau pilį. Gal keista ir juokinga iš šalies žiūrint. Bet tai buvo iš širdies gilumos. Kalno pakriūtėje apysenis turistas kažkokius mūro likučius fotografavo. Pasinaudojęs ta proga priėjau prie vienų pilies durų, kurios užkaltos lentom, ir ant jų chemišku pieštuku užrašiau: „Gedimine! Teprisikelia Tavo dvasia mumyse. Sugrąžinsime Tau Tavo sostinę." O po to užrašo parašiau: „Laisvosios Lietuvos sūnus" ir pasirašiau, padėjęs datą. Parašiau, ir lyg lengviau ant širdies pasidarė.[38]

Döblinas miesto panoramą apžvelgia irgi apgaubtas praeities debesų, bet reginio idilę jis apstato istorinio farso pastoliais:

Bet štai geltonos ir rudos lapijos liepsnose rudeniškai dunkso Pilies kalva – seniausia Vilniaus senovė. Buvo toks lietuvių didysis kunigaikštis Gediminas, ten, viršuje, jis pasistatė pilį. Apačioje pagonių šventykloje degė ugnis. Žmogus, už kurio turėjo ištekėti gražioji, švelnioji lenkų Jadvyga, pirmasis lenkų ir lietuvių Jogaila, tapo – manau, pagal sandėrį – krikščioniu ir tą šventyklą sunaikino. Užtat pastatė Šv. Stanislovo katedrą, – kad atkeršytų krikščionims. Išvydęs tą baisų pastatą, krikščionis vėl darosi pagonis. Nieko gero iš tokių priverstinių santuokų. Ta bažnyčia atrodo kaip graikų šventykla arba kaip lenkų miesto teatras. Vyslos antika. Santuoką išardė mirtis, Lenkija ir Lietuva vėl eina atskirais keliais, o Katedra taip ir liko. Sako, šventasis Kazimieras ten guli sidabriniame karste, sveriančiame tūkstantį du šimtus kilogramų, ten stovi aštuonios sidabrinės Lenkijos karalių statulos, bet dvelkia visi Arabijos aromatai... Prie tos graikų šventyklos arba miesto teatro atskirai stovi varpinė; vidurdienį einu pro šalį – viršuje trimituoja. Į visas keturias puses skardena trimitininkas. Jis – kareivis, ir tai yra lenkiškas įgulos paprotys. Pilies kalno papėdės parke buvusį savo Puškino paminklą rusai pasiėmė. Tikriausiai jiems reikėjo metalo. Pasitraukus Rennenkampfui, čia buvo vokiečių štabo būstinė; miesto parke pusiaudienį grodavo vokiška muzika. Suoliukų eilės išrikiuotos kaip kurorto parke.[39]

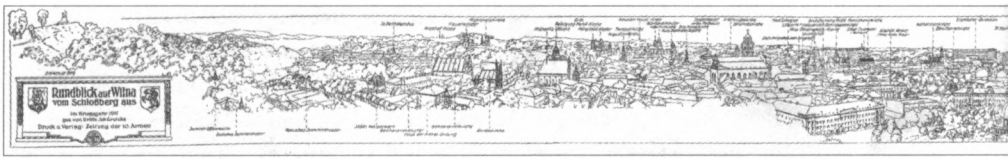

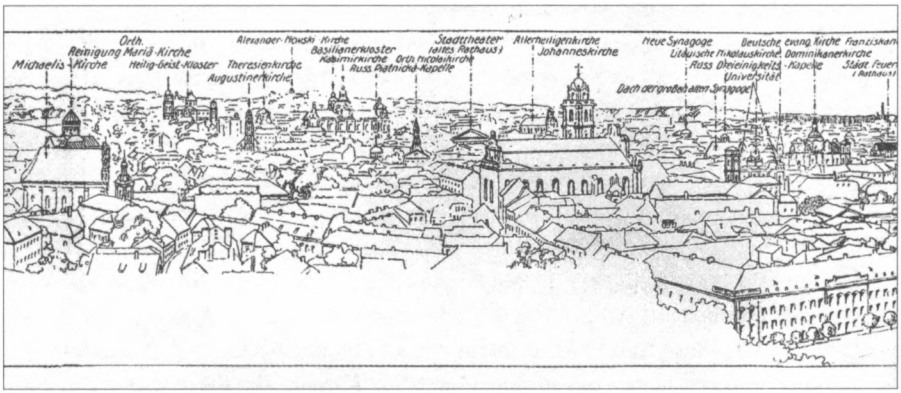

68. Panoraminis Vilniaus vaizdas nuo Pilies kalno (1917)

Žeidžiamas karo prisiminimų skeveldrų, Döblinas greitai liaujasi domėjęsis daugybe architektūrinių Vilniaus įdomybių: „Mane vedasi į visokias bažnyčias; aš klusniai einu, bet viduje atsargiai užsimerkiu ir užsikemšu ausis. Vienoje bažnyčioje matau akmeninėje kolonoje ištašytą apvalainą lenkų valstiečio veidą. Prie kitos bažnyčios man sakoma, kad čia stovėjo Napoleonas ir sakė norįs pasiimti šią bažnyčią į Paryžių. Dėl manęs – tegul sau. Negaliu pakęsti tų prakeiktų senų meno kūrinių."[40] Iš nuobodulio Döblinas prasimano žaidimą. Jis ima pasakoti, tarsi būtų turistų vadovas, valdantis ir formuojantis miesto istoriją:

Ant kalno. Raudonų plytų mūras; legenda byloja, kad iš čia veda tunelis į kaimyninį Trakų miestelį. Papėdėje raudonos kareivinės, ant šlaito geltoni krūmai, juodas tviskantis upės veidrodis – Vilija. Apačioje daugybė namelių raudonais stogais, riedantys vežimai, kūjo garsai. Šone man už nugaros keistai stovi vienas šalia kito trys balti aukšti kryžiai – sako, tai lenkams, kurie ten 1863 metais nužudyti generolo Muravjovo įsakymu. Dar okupacijos metais lenkai, nieko neužmiršdami, ėmėsi statyti tuos kryžius. Patranka – ja rusai dvyliktą valandą skelbdavo vidurdienio signalą. Kiek daug senų papročių – mokslinio laipsnio suteikimas bažnyčioje, trimitavimas, patrankos šūvis. Neseniai paplito laikrodžiai, bet kaip lėtai tokius dalykus pastebi valdžia. Ilgai mane džiugina tviskantis, dangų atspindintis Vilijos vanduo, už jo – miškų vainikas.

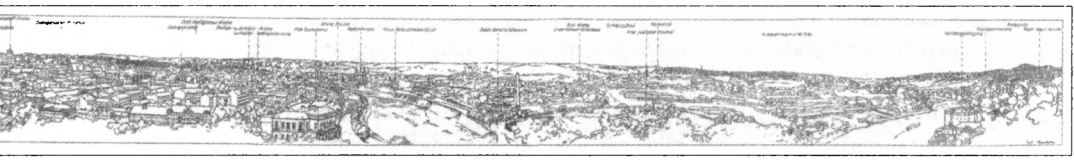

Pamatęs tai iš viršaus – vadinamąją Rūmų aikštę, seną bažnytėlę prie jos, pačius rūmus – ir vėl atsidūręs apačioje, negaliu pasiryžti įeiti į vidų. Tai juk senosios padermės svetimšaliams, o aš priklausau naujajai padermei. Mano palydovas mielai apžiūrėtų, jis juk vilnietis, tad aš jam parodysiu rūmus.

– Čia gyveno rusų generalgubernatorius?

– Taip.

– Aš taip ir žinojau – juk buvo galima nuspėti. Ar vėliau vokiečiai čia įrengė karininkų kazino, ar karo ligoninę, nes anksčiau ten buvo kariuomenės štabas?

– Karo ligoninę.

– Aukso įrašas marmurinėje lentoje ant vartų byloja, kad traukdamasis iš Rusijos čia buvo apsistojęs Napoleonas. 1812 metų naktį į lapkričio 24-ąją jam teko persirengus bėgti iš miesto.

Pro vartus eina čigonė ant rankų nešdamasi vaiką. Šalia miesto yra taboras, nemažai čigonų atplūsta iš Rusijos. Mano palydovas mano, kad jie bėga nuo bolševikų.

– Jie bėga ne nuo bolševikų, mano sūnau. Į valdžią atėję vargšai smogia tik turtuoliams. Jie visada bėga, tiksliau sakant – jie klajoja.

Aš pabrėžiu palydovui žodį „klajoja". Tada mes einame į rūmų kiemą. Tuoj bus vidudienis, pirma valanda. Galima vaikščioti netrukdomiems. Napoleonas pabėgo, rusai pasitraukė, vokiečių nebėra. Dabar čia mudu. Svarstau su savo palydovu, ar mums nereikėtų iškelti vėliavos, paskelbti proklamacijos lenkų ir jidiš kalbomis, kad mes atėjome kaip draugai, tad mums ir mūsų daliniams dera teikti visokeriopą pagalbą. Bet jis pirmiausia nori pasiklausti sargo, ir aš neprieštarauju. Sargas mus pastebėjo ir iš baimės tuoj pat patraukė pietauti. Mano palydovas jį pasiveja. Jie kalbasi – kaip jie susikalba? Rusiškai. Jie garbina Napoleoną ir kalba rusiškai arba lenkiškai. Aš jo negarbinu ir kalbu prancūziškai. Kai kreipiuosi į sargą prancūziškai, jis atsako jidiš nesuprantąs. Nusiminęs kėblinu toliau, kopiu laiptais. Mane pasitinka priimamasis kambarys, jo kilimas per šimtmečius pradingo. Prasibrauname iki šokių salės – aptriušę rokoko baldai ilgisi Napoleono. Kai kurie kambariai išbaltinti, juose stovi paprastos koklių krosnys. Jos klausia savęs ir manęs, ką gi čia veikiančios tokiuose rūmuose. Žiaurusis Muravjovas gyveno gana baisiame kambaryje. Jame nėra langų, nė vieno lango. Tai tiesiog kamera. Muravjovas taip bijojo, kad niekada nemiegodavo kambaryje su langais. O dabar aš pajuntu tokį kvapą, kuris persmelkia mane iki kaulų smegenų – jokiuose rūmuose to nesu patyręs. Nesigailiu, kad įėjau vidun – tai nepaprasti rūmai. Muravjovas, matyt, dar gyvas – čia priblokiamai atsiduoda jo baime. <...> Sargas man ramiai atsako: pirma, jis nesuprantąs jidiš, antra, Muravjovo čia nėra. O šitaip trenkia kanalizacija, kurios čia jau

seniai nebėra. Jos nebėra nuo Napoleono laikų, ir nuo tada tvyro šis vis stiprėjantis tvaikas. Tokia padėtis užkonservuota, nes juk čia rūmai – istorinė įdomybė akims ir uoslei. Aš išlaisvintas – siaubingojo Muravjovo čia nėra. Sargas parodo man dar vieną tikrą rusų laikų liekaną – sraigtinius laiptus, į kuriuos veda įvairūs kiti laiptai. Slaptuosius laiptus, kuriais, kilus pavojui, paspruko didysis tironas.[41]

Tačiau kai turistaudamas Döblinas susiduria su Didžiojo karo liekanomis, jo istorinė vaizduotė sprunka į intymių apmąstymų sferą. Regint neseniai praūžusio smurto vaizdą, retrospektyvi įžvalga virsta introspektyvia emocija, ir miestas tampa asmeninių prisiminimų ir istorinės atminties vieta – imperinės sielograužos kapinynu:

Girdžiu gražių dalykų apie vokiečių okupaciją. Man sako, kad jie paliko trejas kapines – vienas civiliams, vienas karininkams ir vienas eiliniams. Vokiečių Viešpats Dievas teisia pagal civilinius ir karinius įstatymus. Užmiestyje, Vingio miške [*Zakretwalde*], aš matau suguldytus jų kapus ilgomis ilgomis eilėmis, su paprastais mediniais kryžiais, taip pat ypatingais rusiškais stačiatikių kryžiais – su įstrižu skersiniu. Mirtina tyla. Po žeme guli begalė mirusiųjų, iškeliavusių iš šio pasaulio riaumojant patrankoms, netylant aimanoms ligoninių palatose. Vargani bėdžiai – nebuvo nė vieno, kuris šį baisų gyvenimą būtų palikęs nesiskųsdamas. Ir suima mane skausmas bei gėda vaikštant tarp tų eilių. Ir jaučiu: turiu prašyti jų atleidimo. Kad jie pakasti, o aš gyvas. Nenoriu, negaliu klausti, kaip jiems klojasi. Norėčiau, kad jiems būtų taip gera, taip malonu ir gražu, kaip tai ilgai žaliai žolei, augančiai iš jų kapų.[42]

Visuomeniniai įsipareigojimai ir politinis smalsumas grąžina Döbliną į dabartį. Jis nori tyrinėti Vilniuje viešpataujančios tautinio apsisprendimo ideologijos dvasinį mechanizmą: „Įžvelgiu kintančias, laisvėjančias jėgas. Rytų Europoje liaudies išsivadavimas vyksta vien tautinis – iš tiesų labiausiai akcentuojamas tautiškumas."[43] Jis pastebi, kad Lenkijoje „milijonai žydų puoselėja naują laisvos europietiškos tautos jausmą, nusimesdami senąją vergijos ir paniekos naštą. Jie nori būti tautinė mažuma arba turėti senąją tėvynę Azijoje, perimtą iš savo religijos".[44] Pasitelkęs tokią įžvalgą, rašytojas neria į žydiškąjį miesto *zeitgeist* – Vilniaus laiko dvasią.

Ieškodamas Vilniaus ateities, jis lankosi sionistinėse ir Bundo organizacijose, nueina į hebrajišką ir jidiš mokyklas ir tada nustato pagrindinę šių laikų žydų dilemą: „Ne tik Baalas Schem prieš valstybę, viduramžiai prieš naujuosius laikus, bet ir Rytai prieš Vakarus. Pirmasis žydų tautos skilimas: Gaonas, Baalas Schem prieš pasaulietinę politiką. Antrasis emancipuotų žydų skilimas: buržuazinės valstybės rėmėjai prieš socialistus. Socialistai – universalių, humanistinių, idealų puoselėtojai, žmonijos vienytojai – verčiau laikosi senosios Gaono linijos, didžiosios viršnacionalinės idėjos." Jis taip pat randa ideologinių panašumų tarp jidiš puoselėtojų ir hebrajų kalbos šalininkų: „Abi pusės yra šiuolaikiškos, vakarietiškos, tautiškos." Jis nepasitiki sionistų

grupuotėmis, jų nacionalinės ateities vizija be Lenkijos ir Vilniaus, bet itin palankiai žiūri į Bundą – žydų socialistus, ginančius jidiš (ir *Vilne*) kalbą.[45]

Döblinui didelį įspūdį padarė miesto žydų kultūrinė įvairovė ir politinis gyvybingumas. Vilniaus Gaoną jis laikė sektinu moderniosios žydijos pavyzdžiu – racionaliu, darbščiu, bet tvirtai įsipareigojusiu dvasiniam gyvenimui. Tačiau baiminosi, kad žydų valstybės idėja prieštarautų Gaono mokymo principams. Jo nuomone, nacionalizmas tikriausiai sunaikintų žydų dvasingumą:

> Išeidamas neįučia galvoju: kokia įspūdinga tauta yra žydai. Aš jos nepažinojau, tikėjau tuo, ką mačiau Vokietijoje, kur žydai yra veiklūs žmonės, prekybininkai, šuntantys savaip suprantamoje šeimoje ir palengva tunkantys, žvitrūs intelektualai, visa begalė nesaugių, nelaimingų subtilių žmonių. Dabar matau: tai išsibarstę pavieniai žmogeliai, degeneruojantys, atitrūkę nuo tautos šerdies, nuo tų, kurie gyvena čia ir išsilaiko. Ir kokia tai nepaprasta šerdis, kad čia gimsta tokie žmonės kaip turtingasis, viską užtvindantis Baalas Schem, tamsioji Vilniaus Gaono liepsna. Kas vyko šiose iš pažiūros nekultūringose Rytų žemėse. Kaip viskas čia sukasi apie sielovadą!
>
> <...> O jeigu istorija būtų atsukta atgal ir jiems iš tikrųjų būtų duotas Sionas? Juk prie to ir veržiamasi. Nebegalima daugiau palaikyti ankstesnių dirbtinių sąlygų, jų galia silpsta. Naujieji laikai, ekonominės reikmės stumia žydus iš atskirties. Grįžtama atgal. Vyksta išsipildymo tragedija. Šventykla, kurią jie ras, jeigu ieškos, nebus Šventykla. Religijos, dvasios žmonės tai žino. Jie sako: tik Mesijas gali duoti Šventyklą. Tikriausi žydai nebelaukia „valstybės". Išsilaikyti galima tik dvasiškai, todėl kiekvienas turi išsaugoti dvasią. Politika negali suteikti rojaus, politika kuria tik politiką. Tokiems žydams „naujieji" laikai nekelia jokių problemų.
>
> Tačiau dabartinės politinės, ekonominės aplinkybės, liaudies patiriami sunkumai yra realybė. Senasis organizmas smarkiai priešinsis visoms permainoms. Horizonte šmėžuoja „valstybė", „parlamentas" – prieš Gaoną ir Bąalą Schem.[46]

Paskutinę savo viešnagės dieną iš keturių čia prabūtų Döblinas nuvedamas į senąsias žydų kapines, esančias kitapus upės už Pilies kalno. „Žydų kapinės, – rašo Israelis Cohenas savo 1943 metų *Vilne* istorijoje, – tradiciškai žydų ortodoksų vadinamos *Bet Olam* – „Amžinybės namais". Šis pavadinimas suderina eufemizmų pomėgį su tikėjimu nemirtingumu. Vilnius turi dvejus tokius „namus", gana toli vienus nuo nuo kitų. Senosios kapinės, esančios už Vilijos upės, <...> užima labai didelį plotą, kurio nemaža dalis atrodo kaip apleistas, smarkiai apžėlęs laukas, o antkapių ne taip jau ir daug."[47] Šios kapinės turėjo svarbią funkciją – jos įamžino ir apsupo vietos žydų praeitį. „Dauguma Vilniaus žydų, – prisimena Lucy Dawidowicz, Amerikos pilietė, gyvenusi Vilniuje paskutiniais tarpukario metais, – savo istoriją pažino ne tiek iš knygų, kiek iš lankymosi abejose žydų kapinėse, kur gulėjo palaidota pati istorija. <...> Sakoma, kad senosiose kapinėse žydai laidojami net nuo 1487 metų, bet pirmieji istoriniai įrašai atsiranda tik 1592 metais. Rusijos valdžia tas kapines uždarė 1830 metais dėl vietos stygiaus."[48]

Döbliną kapinės vilioja: Varšuvoje jis nuėjo į žydų kapines per Jom Kipurą, Atpirkimo dieną. Ten buvo minia įsiaudrinusių virkaujančių moterų ir besimeldžiančių vyrų. Döblinas buvo pasibaisėjęs: „Matant tokius dalykus, mane nukrečia šiurpas. <...> Tai pirmykštis, atavistinis reiškinys. Ar jis kaip nors susijęs su judaizmu? <...> Tai kitokios religijos – animizmo, mirusiųjų kulto liekana."[49] Apsilankymas senosiose Vilniaus kapinėse palieka visai kitokių prisiminimų apie žydų gyvenimo didingumą.

Döblinas į senąsias kapines nueina su dviem jaunais vedliais, Jidiš jaunimo sąjūdžio veikėjais. Kapinių vartai užrakinti, tad visi trys, lyg kokie nenuoramos paaugliai, turi įsilaužti. Pagyvenusį rašytoją tai pralinksmina: „Juokdamiesi – baisu ir pasakyti – žengiame į kapines, užšauname paskui save vartus."[50] Apleista vieta užburia jį savo pagarba, dievobaimingumu, žemišku artumu Dievui ir melancholišku nuošalumu. Pirmą kartą – iš tikrųjų vienintelį kartą visame šiame impresionistiniame pasakojime apie Lenkiją – Döblinas savo mintis palieka neužbaigtas, pažymėdamas jas daugiareikšmiu daugiataškiu. Jis nutraukia pasakojimo tėkmę prie Gaono kapo, tarsi laukdamas padrąsinančios minties po begalinio perkraustymų ir chaotiškų tremčių ciklo:

> Čia driekiasi nemaža pieva ir auga keletas medžių; padrikai šen bei ten, pavieniui ir grupėmis, stūkso žemos akmeninės plokštės. Visur pribirę nuvytusių lapų, kai kuriose daubose jų krūvos. Dulkia smulkus lietus. Akmeninėse plokštėse – ilgi užrašai raudonais ir geltonais hebrajiškais rašmenimis. Ant daugelio plokščių pavaizduoti liūtai. Aplinkui – akmenų nuolaužos, plytgaliai. Kapinės nepaprastai apleistos. Ant daugelio antkapių pridėta plytų skeveldrų, akmenukų. Po akmenukais – šiaudai ir lapeliai su hebrajiškomis raidėmis. Tai pamaldžių žydų, atvykusių čia pasimelsti, atminimo ženklai. Mat čia atvykstama iš toli pasimelsti prie garsių, šventų žmonių kapų. Gilus ir liūdnas jausmas juos čia atgena. Jie mano, jaučia, kad šalia savo karsto tebėra šventasis, ir nori prie jo priartėti, kaip jų protėviai prieidavo prie jo, kol jis buvo gyvas. Mirusysis susaistytas su savo kapu, išėjusi siela – su kūnu, ir ji gali būti pažadinta maldomis. Dievotas žmogus, rabinas, šventasis yra arčiau Dievo ir gali išprašyti iš Dievo, galbūt per Dievą, daugiau nei paprastas mirtingasis... Kaip čia viskas suirę. Girdžiu šūksnius, įsakymus, kareivių traukiamą dainą, ir staiga kažkas sumūkia. Užlipu ant kauburio, kur mėtosi suskilusios akmens plokštės. Stovėdamas aukščiau matau apačioje žolę rupšnojančią karvę. Ganosi tarp kapų. Aplinkui – jos mėšlo blynai.
>
> <...> Šie Vilniaus žydai, man regis, yra išdidūs, bet tik iš dalies ir labai rytietiškai. Išvešėjusi aukšta žolė. Ant kalvelių vis matyti suskilusių antkapių. Ant jų dažnai puikuojasi dailūs, uodegomis mosuojantys liūtai – senovinis stiprybės simbolis. Vilniaus Gaono kapas. Žemas akmeninis namelis, aptvertas geležine tvorele, dabar užrakinta. Viduje – jo ir jo artimųjų kapai. Čia guli jis kartu su tais, kurių gyvendamas labai gerai nepažinojo. Kai mirė jo žmona, jis pasakė: „Man teko daug badauti, bet aš tai dariau dėl Toros ir Dievo. O tu badavai dėl manęs, dėl žmogaus." Ant jo akmeninės plokštės ir gretimos žemės guli ištisos krūvelės prirašytų lapelių. Jie kabo net ant geležinių grotelių, pririšti šiaudais ir žolės kuokštais...[51]

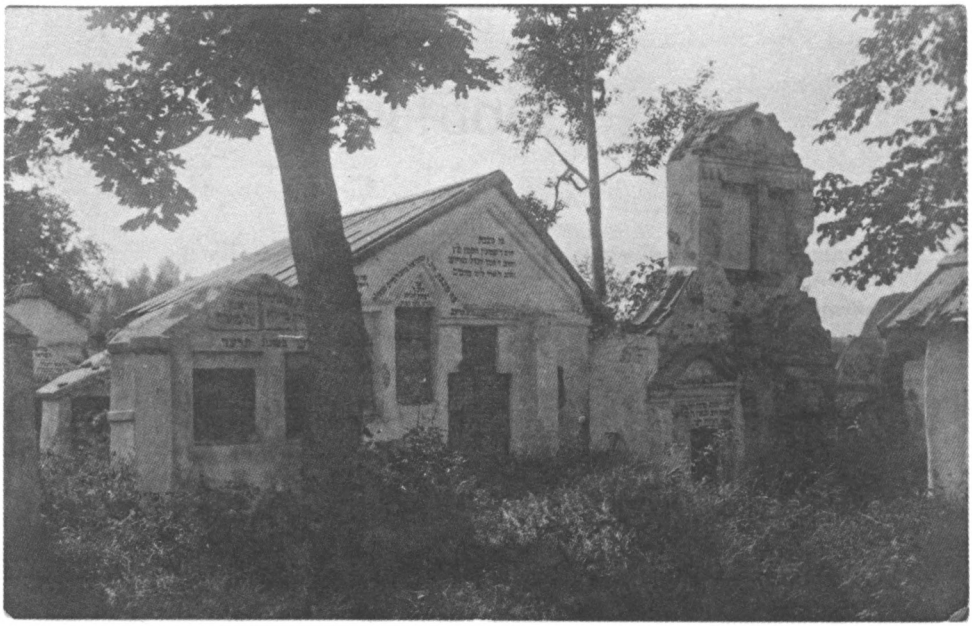

69. Senosios Vilniaus žydų kapinės

Döblino *Wilno* – tai padrikų įspūdžių, kontrastingų minčių ir prieštaringų aprašymų koliažas. Bet toks literatūrinis stilius atspindi modernią ekspresionistinę pasakojimo dvasią. Šis miesto paveikslas – ne išbaigtas portretas, o kartografinis atspaudas. Žemėlapis niekada nebūna išsamus ir patikimas vietovės atvaizdas: tai faktais pagrįstos vaizduotės projekcija, kuri darosi prasminga tik mokant skaityti, suprasti ir sekti specifinius šio žemėlapio ženklus. Piligrimui Döblinui *Wilno* įspūdžiai tapo žemėlapiu, tik ne Lenkijos ar Lietuvos, o neįgyvendintų istorinių Europos galimybių.

Rašytojo žavėjimasis Vilniaus žydais išliko visą gyvenimą. Po Antrojo pasaulinio karo ir žydų holokausto jis susidūrimą su sunaikintu jų pasauliu laikė viena brangiausių savo patirčių: „Aš nuvažiavau į Lenkiją. Parašiau knygą apie tai. Ten nuvykęs pirmą kartą gyvenime pamačiau žydus. Tas vaizdas mane labai paveikė. Niekada nepamiršau to, ką mačiau Varšuvos, Vilniaus ir Krokuvos getuose." Vis dėlto Döblinas manė negebėjęs įveikti savo atotrūkio nuo jų idealų. Galų gale apsigyvenimas kitoje vietoje lėmė naują jo susvetimėjimą. Savo trumpą pasimatymą su Vilniaus jidiš modernybe jis apibendrino kapituliaciniu pareiškimu: „Mano žodžiai nieko nereiškė. Aš nieko nejaučiau. Tai buvo dar viena vėliava, kurios negalėjau nešti."[52]

ATSTUMAI NUO VILNIAUS

Pasienio šalių miestai
Kaliningradas 318 km
Minskas 215 km
Ryga 300 km
Varšuva 450 km

Kiti svarbūs didmiesčiai
Berlynas 1 035 km
Londonas 1 751 km
Maskva 875 km
Niujorkas 6 929 km
Paryžius 1 690 km

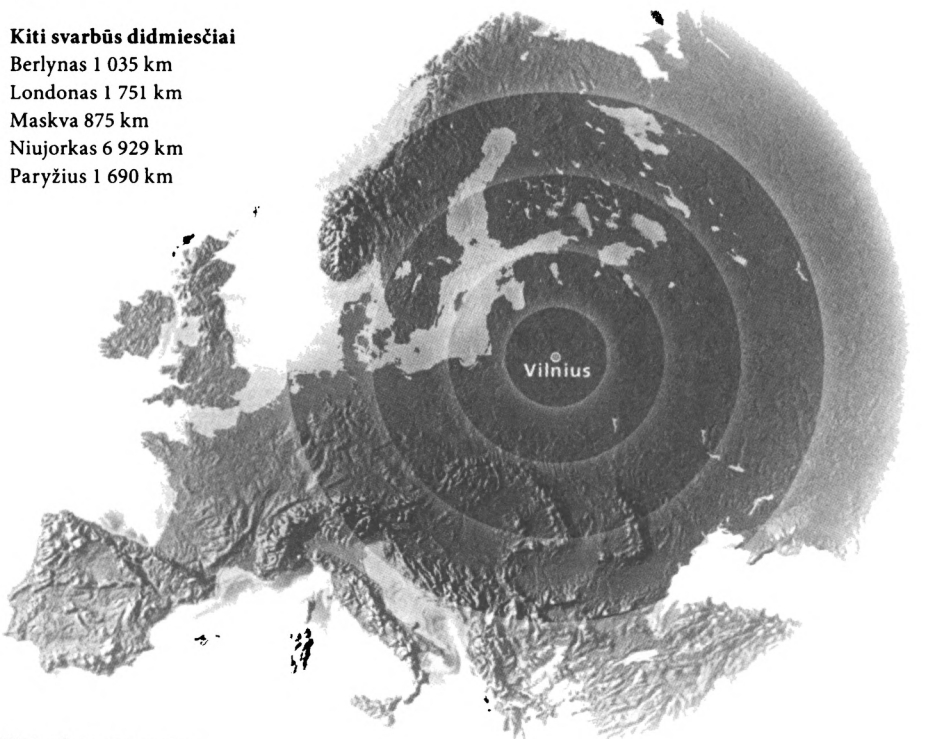

70. Vilnius Europos centre

AŠTUNTAS SKYRIUS

Europos verpetuose

> Ir vėl matau, kad žmogui pasikeisti lengviau negu miestui. Žmogus gali persimainyti. O miestas subyra.
>
> Alfred Döblin

XXI šimtmečio pradžioje atrodo, kad tiksli Europos geografinio centro vieta vėl šiek tiek pasislinko. Prancūzijos nacionalinio geografijos instituto (vėlgi) paskelbta nauja mokslinė išvada teigia, kad patikslintos žemyno centro koordinatės yra 54 laipsnių, 50 minučių platumos ir 25 laipsnių, 18 minučių ilgumos. Toks naujas apskaičiavimas gautas atmetus įvairias politines Europos iškyšas, kaip antai Azorų, Kanarų ir Madeiros salas, pagal savo geotektoninį pamatą priklausančias Afrikai, ir kai kurias Graikijos salas, esančias toje Egėjo jūros pusėje, kuri priklauso Azijai. Šios mažos kartografinės pataisos suglaudė trapias Europos ribas ir kartu perkėlė žemyno epicentrą kiek arčiau Vilniaus, vos už šešių kilometrų į šiaurę nuo Senamiesčio. Vis dėlto šis poslinkis nepakeitė atmintinos senojo centro reikšmės. Jį vis dar puošia paminklas, pastatytas norint pažymėti Lietuvos įstojimą į Europos Sąjungą, nors simbolinė jo idėja buvo paremta trumpalaikiu moksliniu apsiskaičiavimu.

Praėjusiame amžiuje Vilnius buvo kaip tas Europos geografinis centras: vis kintantis, perskaičiuojamas, perskirstomas, bet niekaip neįgaunantis tvirtos istorinės prasmės arba stabilios tautinės, politinės padėties. Modernybės amžius Vilniui ne tik atnešė karus, svetimųjų okupacijas, revoliucijas, konfliktuojančias ideologijas, žudynes, katastrofišką gyventojų skaičiaus sumažėjimą, ekonomines krizes ir nereguliarius modernizavimo ciklus, – jis taip pat sukūrė idealias sąlygas atminties virsmams ir iškraipymams. Šiuolaikinis Vilnius pastatytas ant istorinio melo, sąmoningai sukurtos legendos, kad praeitis nebeturi gyvų liudytojų, teišlikę vien palaikai ir griuvenos, kurias galima suardyti, iš naujo surinkti, o paskui vėl išmėtyti. Sulopytas miestas beveik galutinai ištrynė savo įgimtus bruožus: *Vilne, Wilna, Vilna* ir *Wilno* tapo svetimais namais, praėjusiu amžiumi... Todėl naujojo šimtmečio Europoje Vilnius yra nenusistovėjęs miestas, bet ne savo dabartimi ar ateitimi, o savo praeitimi. Tai vieta, pilna istorinių skeveldrų, nematoma, bet kartu pavojinga, tarsi koks kapinynas, kuriame ankstesni mirusieji stumdosi dėl erdvės ir

atminimo su vėlesniais mirusiaisiais. Visai atsitiktinai Europos centro naujos kartografinės trajektorijos susikirto priemiesčio dirvonuose, greta apleistos kaimo sodybos, kuri neseniai atgaivinta, kad tarnautų vis augančios Vilniaus memorialinės rinkos reikmėms. Europos šerdį užtemdo produktyvi dirbtuvė, gaminanti antkapius.

Vilniaus gyventojai gerbia *savus* mirusiuosius. Tai giliai įsišaknijęs paprotys, įskiepytas įvairių religinių bei kultūrinių tradicijų. Mirtis mieste be paženklinto kapo laikoma apgailėtina ir net žiauria lemtimi. Šiuolaikiniai, pasaulietiški mirusiųjų palydėjimo būdai, kaip antai kremavimas, laidotuvės be kapo, trumpalaikės kapo sklypų nuomos, palaikų perkėlimas, nuasmenintos kapinės ir kapai be paminklų, – paplitę daug kur Europoje ir Šiaurės Amerikoje, – vilniečiams atrodo tiesiog barbariški. Vilniuje kapas dar siekia ateities kartas, todėl miesto kapinės vis dar planuojamos ir prižiūrimos kaip amžino atilsio vietos, atriektos mirusiesiems ir (dar) gyviems jų šeimų nariams neribotam laikui. Sparčiai besiplečiančios kapinės užima didumą žaliųjų miesto erdvių, dėl to Vilnius tapo viena iš mirusiesiems palankiausių Europos vietovių. Nekropolis skaičiuoja Vilniaus pulsą, nes anksčiau ar vėliau čia susiburia dauguma jo gyventojų.

Lietuvos istoriografija Vilnių tiesogiai sieja su kapaviete, tikriau, laidotuvių aukuru. Vietovė – miestas, gyvenvietė ar šventovė, – pasak pirmųjų Vilniaus istorikų, buvo įkurta vykdant velionio kunigaikščio Šventaragio testamentą, mat šis dar prieš mirtį paliepęs savo sūnui Germantui Neries ir Vilnios santakos slėnyje iškirsti miškus ir įrengti šeiminę kapavietę – aukurą, ant kurio būtų iškilmingai atiduoti ugniai visi Lietuvos valdovai. Rodos, kunigaikštis Kęstutis buvo paskutinis iš lietuvių karžygių didžiūnų, nuneštas į dausas Šventaragio liepsnos dūmų. Remiantis vokiškos, krikščioniškos viduramžių kronikos pasakojimu, per „Kęstučio laidotuves Vilniuje, kur kartu su palaikais buvo sudeginti jo drabužiai, ginklai, žirgai, medžiokliniai šunys ir paukščiai, [ir] deginimo metu stebuklingu būdu atsivėrusi tokio gylio kiaurymė, jog vienas žmogus galėjęs tilpti, ir įtraukusi Kęstučio pelenus, tai regėjusi daugybė žmonių". Pagonims Šventaragio aukuras buvo ne tik vėlių, bet ir geros kloties vieta, nes, pasak to paties metraščio, kone visi kunigaikščio laidotuvių dalyviai vėliau sėkmingai savo „gyvenimą pataisė".[1] Kitos kronikos tvirtina, kad drauge su Kęstučiu Vilniuje buvo sudegintas – kaip auka lietuvių dievams – nemažas pulkas kryžiuočių belaisvių.

Šimtmečiams prabėgus ir pagonims seniai nugrimzdus į istorinę užmarštį, Vilniuje ir vėl atgimė tautinė mirties pagerbimo dvasia. Masiškiausia tarpukario Lietuvos nevalstybinė, savanorių organizacija, Vilniui vaduoti sąjunga,

Lietuvos Respublikai praradus sostinę, ragino susipratusius piliečius kovoti su lenkais: „Už Aušros Vartus! Už Gedimino Pilį! Vytauto grabą!“ O sąjungos pirmininkas, profesorius Mykolas Biržiška, tvirtino, kad „Lietuva tol bus gyva, kol ji eis Vilniaus keliu, Vilniaus išsižadėjusi, niekam ji nebus reikalinga – nei mums, nei pasauliui, ir bus kaimynų išdraskyta ir praryta. Kiekvieną, kuris išsižada Vilniaus, išmesčiau iš lietuvių tautos kaip numirėlį“.[2]

XX amžiuje Vilniaus nekropolis tapo itin reikšmingas ir tarp vietos gyventojų, ir tarp miesto svečių. Palaikai, relikvijos, nors ir nekalba, į miestovaizdį giliai įspaudžia negalutinius, neišbaigtus istorijos pėdsakus. O kai nėra nuoseklaus istorinio pasakojimo ir pastovios geopolitinės padėties, mirusieji tampa labiausiai atpažįstamais dabartinės miesto tapatybės žymenimis. Štai, pavyzdžiui, 1938 metais vienam amerikiečiui pirmą jo viešnagės rytą buvo aprodytos vienos seniausių miesto katalikiškų kapinių:

> Nepusryčiavusius, mus nudangino apžiūrėti bendro Pilsudskio ir jo motinos kapo, o paskui – į ankstyvąsias mišias Aušros vartuose [*Ostra Brama*] – vienoje garsiausių Lenkijos šventovių. Nuo stoties iki vadinamųjų Rasų [*Rossa*] kapinių važiuoti reikia tik kelias minutes – jų pakraštyje yra kapas, prie kurio gali prieiti plačiais laiptais. Motinos ir sūnaus paminklinis antkapis, stulbinantis savo paprastumu, – nugludinto juodo marmuro plokštė, įmūryta į betoninį pamatą. Nuo kapo į abi puses driekiasi baltų kryžių eilė, iš viso jų du šimtai – tylios epitafijos didvyriams tėvynės gynėjams, žuvusiems prie Vilniaus. Abipus paminklinio antkapio nuolatos stovi du Lenkijos kareiviai, vienas iš vienos pusės, kitas iš kitos, taip budi prie mirusiųjų. Jie taip sustingę su tomis rusvai žalsvomis uniformomis ir tokie panašūs į bronzines statulas, kad mes ne iš karto suvokėme, jog tai gyvi Respublikos kariai. <...> Vaikščiojome po kapines ir apžiūrinėjome mirusių vilniečių antkapius, senus ir naujus. Nors vietos kapinėse mažai, gamtos grožio daug – jos išsidėsčiusios ant kalvos, kurios visas natūralumas išsaugotas. Šiai neįprastai laidojimo vietai žavesio teikia mažytės kalvelės ir daubos, apaugusios medžiais bei krūmais, miniatiūrinės uolos ir kriaušiai, mirguliuojantys laukinėmis gėlėmis ir alpine augalija. Mes nesame kapinių žinovai ir galbūt čia laikomasi papročių, kurie nėra vien lenkų, bet mus šiek tiek pašiurpino velionių artimųjų realizmas: daug kur prie antkapių pritvirtintos mirusiųjų nuotraukos, įrėmintos ir apsaugotos nuo orų permainų.[3]

Katedros kriptoje amerikiečių turistams buvo parodyti neseniai atidengti Žygimanto Augusto, XVI amžiaus Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio, ir jo mylimos žmonos Barboros Radvilaitės palaikai. (Beje, „Vytauto grabo“ ten nebuvo.) Paskui užjūrio svečiai nuvesti pažiūrėti dar niūresnio reginio senamiesčio požemiuose:

> Buvome girdėję apie Šventosios Dvasios bažnyčios, priklausančios 1597 metais įkurtam Dominikonų vienuolynui, kriptoje esančią įspūdingą mumijų kolekciją.

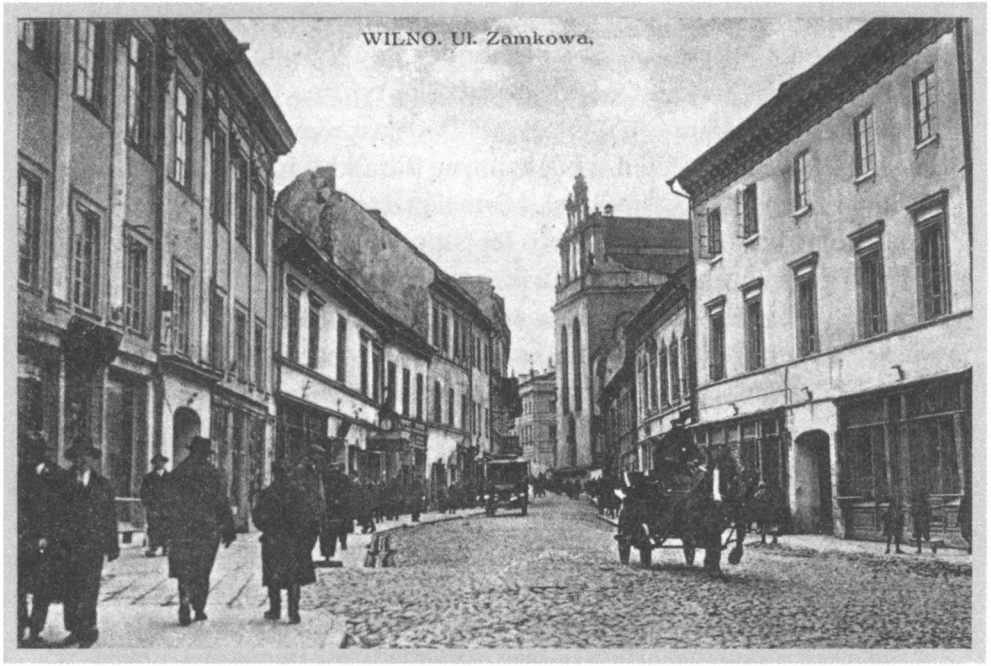

71. Pilies gatvė Vilniuje (apie 1930)

Bet nelabai buvome pasirengę išvysti tokį siaubingą vaizdą, atsivėrusį mums atvykus į bažnyčią. Apytamsėje kriptoje, į kurią iš senojo vienuolyno kiemo veda akmeniniai laiptai, mes tiesiai priešais išvydome daugybę mumifikuotų kūnų ir griaučių – šventųjų ir nusidėjėlių, iškeliavusių iš šio pasaulio prieš šimtus metų. Anksčiau tie kūnai gulėjo karstuose, tvarkingai išdėstytuose bažnyčios katakombose. O dabar jie buvo netvarkingai suguldyti požemio skliautų prietemoje. Dėl tokio nežmoniškumo ir nepagarbos mirusiųjų neliečiamybei kaltinami rusai: mat dar gerokai prieš Pasaulinį karą, spontaniškai prasiveržus lenkų revoliucinei veiklai, politinių kalinių sulaikyta tiek daug, kad miesto kalėjimai buvo perpildyti. Dominikonų kripta – didelė, erdvi, giliai po žeme ir tamsi – Maskovijos valdovams pasirodė tinkamesnė laikyti gyviesiems nei laidoti mirusiesiems. Karstai buvo išnešti ir suguldyti eilėmis ant negrįstų gruoblėto skliautuoto rūsio grindų. Tačiau laikas ir kilnojimas paveikė karstų medieną. Todėl daugelis jų prasižiojo ir atvėrė savo turinį, kuris buvo stulbinamai gerai išsilaikęs. Vietos rūsiuose, matyt, nebeliko, o kalėjimo kamerų vis stigo, tad kripta ir toliau stūmė lauk tyliuosius savo gyventojus. Akivaizdu, kad rusų valdžiai visai nerūpėjo seniai išėjusiųjų į amžinybę gerovė ir ji nė nemanė įrengti lentynų prie sienų, kad sutilptų daugiau karstų. Suradus skliautuose gilią nišą, kūnai buvo išimti iš karstų ir be ceremonijų sumesti į krūvas. Čia jie tebėra iki šiol, tiesiog šimtai, dabar jau likę vien griaučiai, netvar-

kingai sugulę milžiniškoje krūvoje; viršutiniai išsikraipę fantastiškomis pozomis, jų galvos, rankos, kojos, šiurpiai susiraizgiusios, styro įvairiausiais kampais.

Palaikai, kuriems buvo maloningai leista pasilikti karstuose, yra gerai mumifikuoti, daugelio jų amžius, lytis ir padėtis atpažįstami. Mes apžiūrėjome diduomenės moters kūną, atpažįstamą iš drabužių liekanų ir papuošalų; senyvos ponios palaikus; vieno pono, išsaugojusio kuokštus plaukų ir ūsų likučius, bet visai be drabužių; ir dar vienos moters, pasipuošusios auksiniu žiedu, kurį kadaise nuo negyvos jos rankos buvo nugvelbęs vagišius, bet vėliau, sąžinės užgraužtas, grąžino. Ant stalų buvo patiesti šimtmečio senumo kunigų ir moterų vienuolių drabužiai, nes šis pastatas ilgai buvo svarbus bažnytinis centras; padėti batai, nuauti nuo Napoleono kareivių, mirusių traukiantis iš Maskvos; taip pat įvairūs daiktai, rasti po laidojimo rūsio nuolaužomis.[4]

XX amžiaus viduryje į Vilnių imta žiūrėti kaip į anachronistinės Europos įkūnijimą, mat senoji, užmiršta praeitis čia išsilaikė iki naujausiųjų laikų. Pirmasis niujorkietės Lucy Dawidowicz įspūdis buvo toks: romantiškas miestas, dvelkiantis istorine, europine egzotika. „Amerikiečių turistui, priblokštam istorijos, dar žavesnės buvo *Vilna* viduramžių liekanos, visur matomos gatvėse ir ant kalvų. Tai miestas, kurio istorija dingsta laiko miglose. Man *Vilna* buvo tikras Senojo Pasaulio simbolis, legendinė vieta su legendine praeitimi."[5] Tačiau tokios palimpsestinės, suraizgytos ir perrašytos miesto ypatybės patiko ne visiems. 1940 metų liepą, Raudonajai armijai jau okupavus Lietuvą, Ann Louise Strong, jauna britų profsąjungų aktyvistė, keliaudama į Maskvą buvo stabtelėjusi Vilniuje. Ypatingai įrėmintą miesto tautinę ir geopolitinę padėtį ji apibūdino taip: „Jeigu kas išspręs *Vilna* miesto problemą, išspręs ir visos Europos problemą. *Vilna* yra neišnarpliojamas tautinės neapykantos raizginys ir pasaulinis pavyzdys, – tokių Europoje daug, – rodantis, kad kapitalizmas neišsprendžia tautinės neapykantos problemos."[6] Bet vienas amerikiečių diplomatas Kaune ciniškai jai paaiškino, jog „su *Vilna* galima pasielgti tik vienaip – nugabenti toli į šalį, išlaistyti jo gyventojus po atitinkamas tautas, ir tik tada [dyką] miestą padėti į muziejų".[7]

Vilnius netapo muziejaus eksponatu, bet jame sparčiai keitėsi ideologinės ir tautinės etiketės. Į Antrojo pasaulinio karo sūkurį miestas įtrauktas 1939 metų rugsėjo 1 dieną – kaip Lenkijos Respublikos miestas *Wilno,* o iš jo ištrūko 1945 metais – jau kaip Lietuvos Tarybinės Socialistinės Respublikos sostinė Vilnius. Pavymui keitėsi vietovardžiai, nes kultūriškai ir demografiškai vyraujančias lenkų ir jidiš kalbas išstūmė ideologiškai ir administraciškai įsigalėjusios lietuvių bei rusų kalbos. Į šią kaitą įsiterpė keletas skirtingo kolorito okupacijų. Pagal slaptuosius 1939 metų nacių ir sovietų pakto protokolus miestą kartu su rytinėmis Lenkijos dalimis okupavo Sovietų Sąjunga. Po kelių savaičių Stalinas strateginiais sumetimais Vilnių atidavė Lietuvai.

Gerą pusmetį Vilnius, staiga tapęs legalia, bet dar ne administracine neutralios Lietuvos sostine, skendėjo geopolitikos patamsiuose. Prijungtas prie Lietuvos, bet karo liepsnų atskirtas nuo visos Europos, miestas tapo nepatikimu prieglobsčiu tūkstančiams žydų ir lenkų, bėgančių nuo Lenkiją okupavusių nacių ir sovietų. Varšuvos žydas gydytojas Hermanas Krukas buvo vienas iš tų, kuriems pavyko ištrūkti sveikiems iš vokiečių „Luftwaffe" bombardavimų ir patekti į miestą perėjus sovietų kontroliuojamą zoną:

> Šimtai ir tūkstančiai atvykusiųjų į Vilnių spietėsi kartu persigandę, alkani ir išsekę. Susikūprinę – įpratę gūžtis nuo kiekvieno sprogstančios bombos trenksmo. Įbauginti visko, kas aplinkui vyksta tokiu žaibišku greičiu, taip siaubingai ir tragiškai. <...> Ši jūra išsiliejo iš krantų ir užplūdo Vilnių. Vieta, kur galima atsigulti, – svajonė. Duonos riekelė – retenybė. Marškiniai – kam tai rūpi? <...> Muilas – prabanga. Šiltas maistas – fantazija. Kiekvienas normaliai atrodantis kambarys sukelia drebulį: kambarys?! Žmonės dar turi kambarius? <...> Žmonės dar miega lovose? <...> Jie miega? Kiekvienas pabėgėlis suvirpėdavo išvydęs, kad kažkur dar vyksta įprastas gyvenimas, kad ne viskas sugriauta ir suniokota. <...> Taip jie ir dvoklino Vilniaus gatvėmis – pabėgėliai iš visos Lenkijos. Darbininkai iš Varšuvos, ješivos studentai iš Liublino, pirkliai iš Katovicų, inžinieriai, gydytojai – visi jie klumpino Vilniaus viduramžių gatvelėmis, ieškodami prieglobsčio. Ieškodami atsiveriančių durų, vandens apsiprausti, lentos atsigulti. Virš viso to – pavojaus sirena. Kiekvienas savaip atsiliepdavo ir kiekvienas norėjo kaip nors padėti, bet... Vilnius buvo užsiėmęs savais rūpesčiais, savomis negandomis ir kančiomis. Vilnius buvo ką tik atsikratęs karo košmaro, vokiečių bombardavimų, tamsių naktų ir mirtingų dienų. Atkirstas nuo pasaulio, jis buvo alkanas, ir niekas tomis dienomis nekvaršino sau galvos dėl pabėgėlių.[8]

Nors apimtas karo sumaišties ir prigužėjęs pabėgėlių, Vilnius, sovietų perduotas lietuviams, atsivėrė kaip urbanistinis lobis. Į miestą suvažiavo ne tik lietuvių administracijos valdininkai, inteligentai ir studentai iš Kauno, bet ir turistai iš kitų Lietuvos miestelių. Lenkų ir žydų gyvenamame ir Raudonosios armijos nusiaubtame Vilniuje jie mokėsi suvokti ir matyti Lietuvą ir Europą kitomis, didmiesčio gyventojų, akimis.

Iš esmės lietuviams daugiatautis miestas buvo nesavas, nejaukus, nelabai suprantamas ir netgi bauginantis. Atgautas, bet svetimšalis Vilnius aiškai neatspindėjo tautinio Lietuvos charakterio, tad, kaip teigė šalies prezidentas, lietuvių visuomenė turėjo pripažinti, jog buvęs „ilgą laiką svetimoje valdžioje Vilnius darėsi kitoks, negu daugelis sau vaizdavosi. Įterptas Lenkijon, jis nutolo nuo Kauno" ir mieste „šalia lietuvių rados labai daug svetimo gaivalo, kitokios kilmės, kitokios kalbos ir kitokios kultūros žmonių".[9] Kita vertus, Vilniaus daugialypiškumas suteikė Lietuvai teisę įžengti į kosmopolitinę Europos kultūros erdvę. „Ir štai prie ypatingos laimės, kuri mums teko atgau-

nant Vilnių, – rašė menotyrininkas Mikalojus Vorobjovas, – prisideda toji aplinkybė, kad mūsų sostinė kaip tik yra išaugusi ir susiformavusi kūrybingais didžiųjų pasaulinių stilių laikotarpiais. Vilnius yra tarsi atvira knyga, gyvais vaizdais atskleidžianti Europos stilių istoriją – nuo gotikos iki ampyro. Vilnius – tikras lobis visiems, kas yra pasišovęs studijuoti meno istoriją ne iš vadovėlių, o iš pačių meno šedevrų; jis gali tapti neišsemiamu jaunosios kartos estetinio auklėjimo šaltiniu. Šio lobio nepajėgė sunaikinti nei priešų antpuoliai, nei nesuskaičiuojami gaisrai, nei ilgas svetimšalių valdymo laikotarpis, kada negailestingai buvo griaunami ar gadinami mūsų gotikos, baroko ir ypač renesanso paminklai."[10]

Tačiau gilesnis, nuodugnesnis miesto pažinimas atskleidė, pasak Vorobjovo, kad Vilnius nebuvo vienpusė meninė apraiška. Senasis, europietiškasis – barokinis – Vilnius lietuviškame kontekste įgavo siurrealizmo potėpių. Lietuvis *flaneur* jame neišbrendamai atsiduria sapnų karalystėje, tarp košmaro ir dangaus, mirusio ir ateities pasaulių, relikvijų ir banalaus gatvės gyvenimo:

> Vis dėlto „tapybiškasis Vilnius" yra per daug paviršutiniškas to nuostabaus miesto apibūdinimas. Vos vieną kitą valandą paklaidžiojus po senovines Vilniaus gatveles, pirmieji keliautojo įspūdžiai tučtuojau persmelkiami daug gilesnių išgyvenimų. Štai žydmiestis (Ghetto) su savo išgarsėjusiomis skylėmis, pereinamaisiais kiemais ir užkaboriais, kur tapybiški efektai veržte veržiasi iš visų pusių, drauge su neišbrendamu purvu lietingomis ir dvokiančia smarve karštomis vasaros dienomis. O ten toli triumfuodami į dangų kelia savo blizgančias galvas krikščioniškųjų bažnyčių bokštai ir kupolai, išdidžiai sustoję ties šito *Inferno* vartais, lyg saugantys kelią į rojų arkangelai, įsakiusieji žydų šventyklai – Senajai Sinagogai – nugrimzti į žemę, kad neiškiltų viršum aplinkinių stogų. Taip tapybiškas „šviesos ir šešėlių" kontrastas pasirodo besąs mįslingas paveikslas, kupinas simbolinės prasmės. Toliau keleivis patenka į siaurus, keistai išlankstytus, paprastai tuščius skersgatvius (Kėdainių arba Šv. Ignoto), kur nėra ryškių spalvų nei architektūrinių šedevrų; jis slenka išilgai masyvių senovinių sienų ir jam pradeda vaidentis, tarytum visa tai nebe realus pasaulis, tarytum gatvės, šitos sienos – vien keistas sapnas. Paslaptingai romantiškas ir kraupus yra šis miestas, ir jo paviršinis tapybiškas žavesys slepia neišaiškinamus mįslingus slėpinius. Šiame mieste tarytum panyrame į legendą ar sapną, kur viskas alsuoja praeitimi, bet ne muziejine, o paslaptinga, gyva.[11]

Geopolitinėje Europos karo realybėje lietuviai Vilnių valdė trumpai. 1940 metų birželio 15 dieną, tai yra kitą dieną po to, kai Vokietijos kariuomenė įžengė į Paryžių, Lietuvą okupavo sovietų kariniai daliniai. Per porą mėnesių Tarybų Lietuva su sostine Vilniumi tapo sudėtine SSRS dalimi. Tačiau per žaibo karą 1941 metais birželio 24-ąją, praėjus trims dienoms po nacių įsiveržimo į Sovietų Sąjungą pradžios, vokiečių kariuomenė užėmė miestą.

Jicchokas Rudaševskis, keturiolikmetis vilnietis, paauglišKai susijęs su vietos marksistų veikla, naktį senamiestyje matė „tuščias, liūdnas gatves". „Gatvėmis žingsniuoja ginkluotas lietuvis. <...> Auštant gatve pravažiuoja motociklas. Pilkas šalmas kvadratiniais kraštais, akiniai, milinė ir šautuvas. Deja, tai pirmas mano pamatytas vokiečių kariuomenės kareivis. Šalmas žybsi šaltai ir piktai. Kiek vėliau eidamas gatve sutinku draugą. Ir mes vaikštome plačiomis gatvėmis kaip svetimi. Žygiuoja vokiečių kariuomenė. Abu stovime nuleidę galvas. Juodas tankų, motociklų, mašinų miražas." Po poros savaičių, liepos 8 dieną, „buvo išleistas įsakas, kad Vilniaus žydai ant krūtinės ir nugaros turi nešioti ženklą - geltoną apskritimą su J raide viduje. Aušta. Žiūriu pro langą ir matau pirmuosius Vilniaus žydus su ženklais. Skaudu žiūrėti, kaip žmonės į juos spokso. <...> Man buvo gėda rodytis gatvėje su tais ženklais - ne todėl, kad matys, jog aš žydas, bet kad man gėda, kaip su mumis elgiamasi". Po dviejų mėnesių „išaušo graži saulėta diena. Lietuviai užtvėrė gatves. Gatvėse sujudimas. Žydams darbininkams leidžiama įeiti. Vilniaus žydams rengiamas getas". Per sumaištį Rudaševskis buvo įstumtas pro vokiečių ir lietuvių saugomus vartus į geto tankynę: „Jaučiuosi apiplėštas, iš manęs išplėšta laisvė, mano namai ir pažįstamos, pamiltos Vilniaus gatvės. <...> Girdžiu, kaip neramiai kvėpuoja žmonės, su kuriais esu staiga sustumtas į krūvą, - žmonės, kurie, kaip ir aš, buvo staiga atplėšti nuo namų." Pirmąją geto dieną vokiečių karininkai atėjo fotografuoti „kreivų gatvelių, išsigandusių žmonių. Jie mėgaujasi viduramžiais, kuriuos patys atkėlė į dvidešimtą amžių!!!" [12]

Krukas, Lenkijos pabėgėlis, dabar jau vilnietis, rašo, kad getas, įkalintas senamiesčio gatvelių raizginy „dūzgia kaip avilys. Plotą, skirtą trims keturiems tūkstančiams žmonių, dabar užima dešimtys tūkstančių. Galvos prie galvų. Viena prie kitos. Mažiau kaip metras žmogui - blogiau nei kapinėse". Klaustrofobiškai sugrūstų pastatų ankštumas prasiveržia laukan. „Kiekvienas metras virsta ištisa gatve. Kiekviena gatvė virsta ištisu miestu. Knibždantis skruzdėlynas: stumdosi, vaikosi, grūdasi - vienas skausmas." Nors gete kamuoja alkis, ligos ir nuolat vokiečių rengiamos žudymo akcijos, kalinių ten niekada netrūksta. Mirusiųjų ir nužudytųjų vieton atvyksta žydai iš kitų bendruomenių. Todėl 1943 metais gete liko tik saujelė vilniečių žydų, ten „buvo margumynas žmonių, išvarytų iš aplinkinių miestelių arba pabėgusių iš žudynių, iš egzekucijų aikščių, iš valymų, iš landų ir slaptaviečių. Jie perėjo per siaubą ir sielvartą, buvo išgryninti kančios, sugrįžę iš pragaro. Jie pašėlę ir patrakę. Mirtis jiems nieko nereiškia, bet jie nesižudys". Vilnius jiems „paskutinis prieglobstis. Iššūkio vieta, kurioje negalima pasiduoti".[13] Nors kasdienybė šiurpina, gyvenimo ritmą palaiko atsiminimai, genantys iš geto kalėjimo į Vilniaus gatves. „Aš ištisas valandas užsiėmęs, - rašo dienoraštyje

Rudaševskis. – Sunku ką nors nuveikti mokykloje ir klube ir kartu pagelbėti gaminti valgį ir tvarkytis. Mokykloje per geografijos pamokas dabar mokomės apie Vilnių."[14]

Didelė dalis litvakų – dar negimusieji, kūdikiai, vaikai, mergaitės, berniukai, merginos, jaunuoliai, vyrai, moterys, matronos, patriarchai, senučiukai ir senučiukės – atgulė Paneriuose, miškingoje, aukštai virš miesto iškilusioje kalvoje, kur 1812 metais galutinai išsisklaidė Napoleono sapnas apie Europos imperiją. Vilnietis Bułhakas, likus keleriems metams iki karo, aprašė Panerius kaip „gražiausią Vilniaus apylinkių kraštovaizdžio brangakmenį", kur geležinkelis „vieną po kito kerta mišku apaugusius kalvų gūbrius". Trumpa kelionė iš Vilniaus į Panerius buvo lyg pasakiško filmo siužeto pradžia:

> Traukinys natūraliais tarpeklių tuneliais pūškuoja iš vieno slėnio į kitą. Akys gaudo vaizdus ir vis stengiasi nepraleisti kokios nors žavingos daubos, pakraščiais apkaišytos išlakiais medžiais, patrauklios nuokalnės, vilnijančios gelsvais rugių karčiais, ar tarp obelų užsislėpusios sodybos su šulinio svirtimi. Abiejose sankasos pusėse tęsiasi begalinės pušų eilės, o peizažo gilumoje kaip žali kulisai rymo vieniši, šakoti ąžuolai...
>
> Mes visą laiką nardome gamtiniais tuneliais, kol tikrasis geležinkelio tunelis nuleidžia juodų dūmų uždangą ant stebuklingo, besikeičiančio, akis džiuginančio reginio.
>
> Išlindęs iš tunelio, traukinys sustoja Panerių stotelėje ir garvežio švilpuku signalizuoja vaizdų filmo pabaigą.[15]

Paneriuose masiškai ir sistemingai vilniečius – pabėgėlius, čionykščius ir kitus litvakus (ir ne tik juos) – žudė Vilniui svetimi žmonės, gestapo vokiečiai ir šauliai lietuviai.

Getas buvo likviduotas 1943 metų rugsėjo 23-iąją: dauguma iš likusių 11 000 jo gyventojų buvo išsiųsti į koncentracijos stovyklas Estijoje, ten nedaugelis ištvėrė alinantį darbą ir badą. Iš 60 000 Vilniaus žydų karo pabaigos sulaukė ne daugiau kaip 3 000.

1944 metų vasarą, frontui artėjant prie Vilniaus, nemažai vilniečių, ypač lietuvių – karo meto naujakurių – išsilakstė po kaimus. Raudonajai armijai užėmus miestą, jame buvo ne daugiau kaip 100 000 gyventojų, daugiausia vien vietos lenkai. Tą vasarą jidiš rašytojas Chaimas Grade (1910–1982), grįžęs iš priverstinės tremties Vidurinėje Azijoje į savo vaikystės Vilniaus kvartalą, iš karto pasijuto benamis. Vilniaus nebebuvo: gyvastingas žydų miestas buvo net ne muziejus ir ne kapinės, o vaiduoklis, besiblaškantis prisiminimas be vietos, kurią galėtum pavadinti namais, tarsi dvasia be kūno. „Grįžęs į Vilnių, – rašo Grade, – klaidžiojau po septynias gatveles, anksčiau sudariusias

72. Pokario griuvėsiai. Vilniaus barokinės bažnyčios išliko sveikos (1947)

getą. Tos siauros gatvelės mane įpainiojo ir įkalino lyg požeminiai koridoriai, lyg olos, pilnos senų kapų. Jų apleistumas mane užkerėjo, jų tuštuma sklando mano smegenyse, jos prikaustė mane it septynios akmeninės grandinės. Bet aš neturiu noro iš jų išsivaduoti. Noriu, kad jos dar giliau įsirėžtų man į kūną. Jaučiu, kaip man po oda įsismelkia niūrus, ledinis užšautų vartų ir durų stingulys. Man pro akis žvelgia išdaužti langai ir kažkas mano viduje garsiai sušunka: „Tebūnie! Aš noriu tapti griuvėsiu!"[16]

Žydiškasis *Vilne* liko palaidotas atmintyje išgyvenusių žmonių, kurie jo prisiminimus išsinešiojo į visus pasaulio kampelius, o ištuštintą miestą netrukus apgyvendino nauji atvykėliai. Vilniaus naujakuriai atsikėlė iš kitų Lietuvos miestelių bei demoralizuoto, smurto draskomo kolūkinio kaimo. Kiti atvyko iš toliau – daugiausia iš Rusijos. Atvykėliams prisitaikyti padėjo vietovardžių ir paties miesto sovietizacija bei intensyvi lituanizacija. Bet nors prieš karą vyravusias lenkų ir jidiš kalbas pakeitė rusų ir lietuvių kalbos, naujieji miesto gyventojai čia nesijautė kaip namie. Tomas Venclova prisimena, kaip vaikystėje po karo atsikėlė į Vilnių. Daugeliui lietuvių „miestas buvo visai

nepažįstamas", ir „gyvenimas Vilniuje nuo pat pradžių buvo sunkus įaugimas į naują dirvą. Na ir iš viso tai buvo chaosas".[17] Poetė Judita Vaičiūnaitė atvyko į Vilnių penktojo dešimtmečio pabaigoje aplankyti dėdės, Dominikonų bažnyčios klebono, gyvenusio apgriuvusiame buvusiame vienuolyne. „Gretimos gatvės – Vokiečių, Trakų, Vilniaus – buvo irgi gaisrų paženklinti griuvėsiai. Čia pat žydų getas dar su senais užrašais. Dieną mirgėjo žmonės, jų kalbos, dar neuždarytų bažnyčių sidabras ir auksas. Naktį sapnuodavau košmarus – ką tik buvau išgirdusi apie Dominikonų požemius, apie jų mumijas, marų ir karų aukas. Šiurpas skverbėsi man į kraują iš po Vilniaus grindinių." Tačiau dieną einant šaligatviais irgi buvo nesaugu. Poetė prisimena vaikštinėdavusi po miestą „vienінteliu keliu, visados perspėta – eik viduriu, mašinų beveik nėra, o į griuvėsius gali kas nors įtraukti ar koks balkonas nukristi. Einu, bijodama net apsidairyti".[18]

Už šios miesto metamorfozės, chaoso ir sapno slypi žmogiškoji tragedija: per dešimtmetį, apimantį karą ir pokarį (1939–1949), dėl žudynių, deportacijų, tremties, repatriacijos ir emigracijos Vilnius neteko beveik 90 procentų savo gyventojų. Kadangi žydų bendruomenė buvo sunaikinta, o daugelis vietos lenkų priversti išsikelti į naujai apibrėžtą Lenkiją, Vilnius tarybinėje Lietuvoje virto demografine dykyne, tarsi kokiu (prarastos) miestietiškos buities muziejumi, tik nepripažįstančiu savo visai nesenos praeities. Ilgainiui, pasibaigus stalininiam terorui, išaugo visai naujas miestas, ir 1960-aisiais, tarybinės valdžios dvidešimtmečiui paminėti, iš visos Sovietų Sąjungos į Vilnių jau buvo kviečiami turistai, kad galėtų iš arčiau „susipažinti su lietuvių tautos praeitimi, Lietuvos liaudies kova su savo engėjais už geresnę ateitį, [kurioje] tartum veidrodyje atsispindi mūsų respublikos darbo žmonių laimėjimai, dideli jų ateities užmojai".[19] Vis dar daugiatautis, nors kalbinė sudėtis dramatiškai pasikeitusi, tarybinis Vilnius augo ir plėtėsi it trombo užkimšta nukraujavusios Lietuvos širdis. Tačiau prieš pat Sovietų Sąjungos žlugimą lietuviakalbiai Vilniaus gyventojai pirmąsyk naujųjų laikų istorijoje tapo dauguma. Taigi per keturis sovietinio režimo dešimtmečius – dvi pokario generacijas – Vilnius smarkiai sulietuvėjo ir pagaliau tapo lietuviams savu, gimtuoju miestu. Spartus komunistinės ideologijos bei socialistinės industrializacijos paveiktas lietuvių susigyvenimas su Vilniumi paliko skaudų randą miesto veide. Kaip ir daugelis sovietinių miestų, marksistinės propagandos išpuoselėtas Vilnius buvo utopinė aklavietė, lietuvių sostinė bekraštėje ateityje. Pasikeitus ideologijoms, taip ir nepasiektas komunistinis šviesus rytojus tapo nacionaline tikrove: Vilnius išsinėrė iš pasaulinių karų ir revoliucijų šimtmečio kaip suverenios, tautinės valstybės simbolis. Tačiau potarybiniame, lietuviškame Vilniuje suskambus vienbalsei

tautinei giesmei atsivėrė dar gilesnė atminties praraja. Miestui atgavus ryšį su Europą, išvirto jo daugiašaknis istorinis kamienas. Nacionalizuotas Vilnius, tarsi atkartodamas neigiamą Döblino tautinės valstybės pranašystę, tapo Europos tautų kapinynu.

Vienas iš tragiškų Antrojo pasaulinio karo laikotarpio paradoksų buvo tas, kad Vilnius ne tik pararado daugumą savo gyventojų, bet ir daugelį savo pasakojimų bei atsiminimų. Keletą dešimtmečių daug tikrųjų vilniečių, tai yra žmonių, gimusių ir gyvenusių Vilniuje prieš karą, gyveno kitur, ne pačiame Vilniuje. Pokario Vilnius daugiausia buvo imigrantų miestas – jų šeimų sąsajos su miestu buvo silpnos, o jie patys miestą menkai tepažinojo. Be abejo, daugelis naujųjų gyventojų, daugiausia lietuviai, rusai, šiek tiek lenkų, baltarusių ir žydų, mylėjo miestą ir didžiavosi jo praeitimi, bet sovietinės cenzūros suvaržyta miesto atmintis niekada negalėjo peržengti ideologiškai padalyto pasaulio ribų.

Šis trukdymas sukėlė tenykščių tapatybių slinktį: ištisa naujakurių karta labai mažai žinojo apie ne tokią ir tolimą miesto praeitį, o daugelis senųjų gyventojų ar jų palikuonių, pasitraukusių iš miesto, vis dar laikė save vilniečiais. Tam tikra prasme riba skiriamos savųjų ir svetimųjų pusės tapo sukeistos vietomis: Vilniuje gimusysis, savasis, tapo pasaulio klajūnu – emigrantu, o ateivis, svetimasis, virto vilniečiu – imigrantu. Tokia demografinė inversija pakeitė psichologinį miesto žemėlapį – šiuolaikinis, pokarinis, tarybinis, lietuviškas, rusiškas, žydiškas, lenkiškas, baltarusiškas, tuteišiškas, vienu žodžiu, vietinis Vilnius buvo šizofreniška būtybė. Aklas miestas, užtvindytas svetimų balsų, nesuprantamų šnabždesių, istorinių užuominų, bet visiems sekantis tą pačią „socialistinės tikrovės" pasaką. Truputį apvalytas, naujai apgyvendintas, gamyklomis apstatytas ir sparčiai augantis, Vilnius buvo dar nepatirtas, nežinomas ir iš dalies jaunas bei šiuolaikiškas miestas. Lietuvių širdyse ir tarybinės administracijos rankose jis idealiai, kaip prognozavo Benedictsenas, tapo sumiestėjusių žemdirbių (nauja) sostine. Tačiau kiti, senieji vilniečiai, matyt, regėjo jį kitaip. Poetas Czesławas Miłoszas, jau socializmo epochos saulėlydyje aplankęs, o gal įsivaizdavęs tokį pokario modernybės naujadarą, įžvelgė čia ne tiek istorinę užmarštį, kiek kapinių stingulį: „Tai buvo miestas lavonas. Išvalyti net menkiausi griuvėsiai, pasėti žolynai ir gėlynai, naujai suraikytuose skveruose pastatyti suoliukai. Tik žmonių nebuvo. Retkarčiais turistų pora stabteldavo prie sienos ir imdavo skiemenuoti užrašą atminimo lentoje."[20]

Po Antrojo pasaulinio karo maždaug šimtas tūkstančių vilniečių – daugiausia lenkai – buvo priverstinai perkelti į vakarų ir šiaurės Lenkijos „at-

gautas žemes", buvusias rytines Vokietijos dalis. Vilniaus Stepono Batoro universitetas, jo lenkiška profesūra, buvo perkeltas į Torunę, bet dauguma repatriantų įsikūrė Vroclave ir Gdanske, ten Vilniaus tradicijos – verbos, vietos lenkų šnekta ir dainos – įsipynė į kultūrinį socialistinės Lenkijos audinį. Buvusią Vilniaus gyventojų nostalgiją vokiečių rašytojas Günteris Grassas išreiškė romane *Rupūžės kurkimai*, pasakodamas apie pokario metų dviejų perkeltinių meilės romaną – našlio vokiečio iš Dancigo ir našlės lenkės iš Vilniaus. Jiedu susipažįsta Gdansko kapinėse lankydami artimųjų kapus per Vėlines, lapkričio 2-ąją, tais metais, kai galutinai suiro sovietinis blokas. „Vienas į kitą juodu tebesikreipė – pone Reške, ponia Piontkovska. Atlėgę po tiekos netikėtų sutapimų, abu ūmai pastebėjo, kad čia pat, šalia jų, o ir tolėliau, kapinės knibžda žmonių, su gėlėmis ir žvakelėmis atėjusių čia pagerbti savo mirusiųjų. Ir tik dabar našlė ištarė tai, ką žodis žodin išsaugojo našlio juodraštis: „Žinoma, ir tėtė, ir mama kur kas mieliau būtų atgulę Vilniaus kapinėse, o ne čia, kur viskas kaip buvo, taip ir paliko svetima."[21] Lenkiškos (ir lietuviškos) miesto dvasios taip pat laikėsi gausybė pasaulio imigrantų katalikų parapijų, pasivadindamos Ostra Brama, arba Aušros vartų, ir Šv. Kazimiero.

Nors žydiškojo Vilniaus, arba *Vilne*, pokario atminimas buvo perdėm melancholiškas, jis vis dėlto padėjo sustiprinti žydų tautinio pasipriešinimo, kultūrinio tęstinumo, religinio tradicionalizmo ir visuomeninių permainų dvasią. Vilnius išliko gyvas žydų šeimų, kurių šaknys Lietuvoje, pasakojimuose ir prisiminimuose. Izraelyje Vilnius labiausiai minimas prisimenant geto partizanų žygdarbius ir dvasinę ješivos tradicijų tvirtybę. O Jungtinėse Amerikos Valstijose jo idėja puoselėjama kaip intelektinis ir kultūrinis žydų diasporos centras per akademines ir bendruomenines institucijas, kaip antai YIVO (įkurta Vilniuje 1925-aisiais, bet karo metais perkelta į Niujorką) ir atkurta istorinė *Vilna Shul* (Vilniaus sinagoga) Bostone. Prancūzijoje miesto žydų intelektines bei politines tradicijas perėmė XX amžiaus septintojo dešimtmečio prancūzų akademikai ir aktyvistai, pavyzdžiui, garsus filosofas Emmanuelis Levinas (1906–1995). Jis apibendrino jas šūkiu: *le droit à la différence* (teisė būti skirtingiems). Ši frazė, metanti iššūkį vienos centralizuotos prancūzų kultūros idealui, liudija apie tarpukario Vilniaus jidiš visuomenės politinį rafinuotumą, kuris taip žavėjo Döbliną gebėjimu tenykštį kultūrinį daugialypumą susieti su universaliais modernybės principais. Amerikiečių antropologė Judith Friedlander besikeičiančią Prancūzijos intelektinę aplinką perteikė knygoje *Vilna on the Seine* (*Vilnius prie Senos*). Friedlander rašo, kad Paryžiuje po permainingų 1968-ųjų „žydiškas Vilnius, regis, yra visur: kine ir teatre, knygose ir žurnaluose, jis reiškiasi ir tuo, kad jaunimas pastaruoju metu ima grįžti prie judaizmo, atlieka *tešuvą* [atgailą]. Įkvėptas

simbolinės, o ne istorinės tiesos, *Vilne* (prie Senos) peržengia Lietuvos Jeruzalės sienas. Jis suburia senąsias žydų bendruomenes, anksčiau gyvenusias prie Neries ir Nemuno upių bei tankiuose Lietuvos miškuose <...>, apima teritoriją, kuri jidiš kalba vadinama *Lite*", Lietuva, ir „kuri po karo geležine uždanga buvo atkirsta nuo Vakarų Europos".[22]

Už ideologinės ir politinės šaltojo karo skraistės senų laikų dvasią naikino socialistinės pažangos vaiduokliai. Šalyje ir užsienyje propagandiškai buvo skelbiama, kad tarybinis Vilnius esąs „kontrastų miestas, bet ne tų kontrastų, kurie akivaizdūs kapitalistinių Vakarų miestuose, – tarp aristokratijos prabangos ir darbininkų kvartalų skurdo; Vilniaus miestas išsiskiria retu modernios architektūros ir žilos praeities paminklų deriniu". Ir nors miestas „alsavo bei gyvavo" socializmo sąlygomis, ši simbiozė – kontrastų derinys – buvo tokia neįprasta, kad užsienio turistui „iš pradžių susidaro įspūdis, jog esi teatre ir visa tai – dekoracijos, sukurtos praeitį mėgstančio dailininko".[23] Vis dėlto, kaip ir kapitalistinė, sovietinė modernybė buvo pažangos ideologija, tik šiek tiek pripažįstanti specifinę – liaudies – estetiką. Todėl Vilnius buvo projektuojamas kaip „ateities sostinė", kurioje „lietuvių tautinės", – o ne Europos, – „architektūros elementai organiškai susilieja su socialistine naujųjų pastatų architektūra".[24]

Gyvenimas mieste-scenoje reikalavo išmokti naują vaidmenį, o atjaunėjusiame pokario Vilniuje tvyrojo užmarštis. Naujakuriams, kaip ir daugumai turistų, miesto praeitis buvo istorinė ir geografinė nežinomybė – balta (o gal ir užtušuota) dėmė žemėlapyje. Socialistinė miesto istorija buvo susiaurinta iki lietuviškų ir sovietinių, internacionalinių temų. Šiaip ar taip, daug čionykščių relikvijų – palaikų – buvo cenzūruojama arba naikinama siekiant neleisti naujiesiems vilniečiams, nešamiems kasdieniško gyvenimo srauto, susisieti su buvusiais (mirusiais) miesto gyventojais. Taigi buvo vandališkai sunaikinta daug kapinių, tarp jų kelios protestantų, musulmonų ir dvejos – Senosios (Šnipiškių, priešais Pilies kalną anapus Neries) ir Naujosios (Užupio) – žydų kapinės. Greta sunaikintų kapinių arba tiesiog ant jų dažnai buvo statomos architektūrinės naujojo Vilniaus puošmenos: Sporto, Santuokų ir Laidotuvių rūmai. Akivaizdus istorinės atminties naikinimas ir šeiminių, asmeninių Vilniaus prisiminimų stoka padėjo atvykėliams nevaržomai aklimatizuotis mieste. Vilnius iš tikrųjų priklausė imigrantams, o daugumai naujakurių jis buvo ne tiek Europos ar net Lietuvos atradimas, kiek pabėgimas iš vargingos ir bevilties pokario kaimo buities. Dėl to tapti vilniečiu iš dalies reiškė tapti socialistinio, šiuolaikinio miesto piliečiu.

Apskritai lietuviškai sovietinis Vilnius buvo izoliuotas, ideologiškai ir politiškai užspaustas miestas. Nors ir neturėdamas tiesioginių kelių, geležinkelių ar oro linijų su Vakarų Europa, vis dėlto socialistinės propagandos

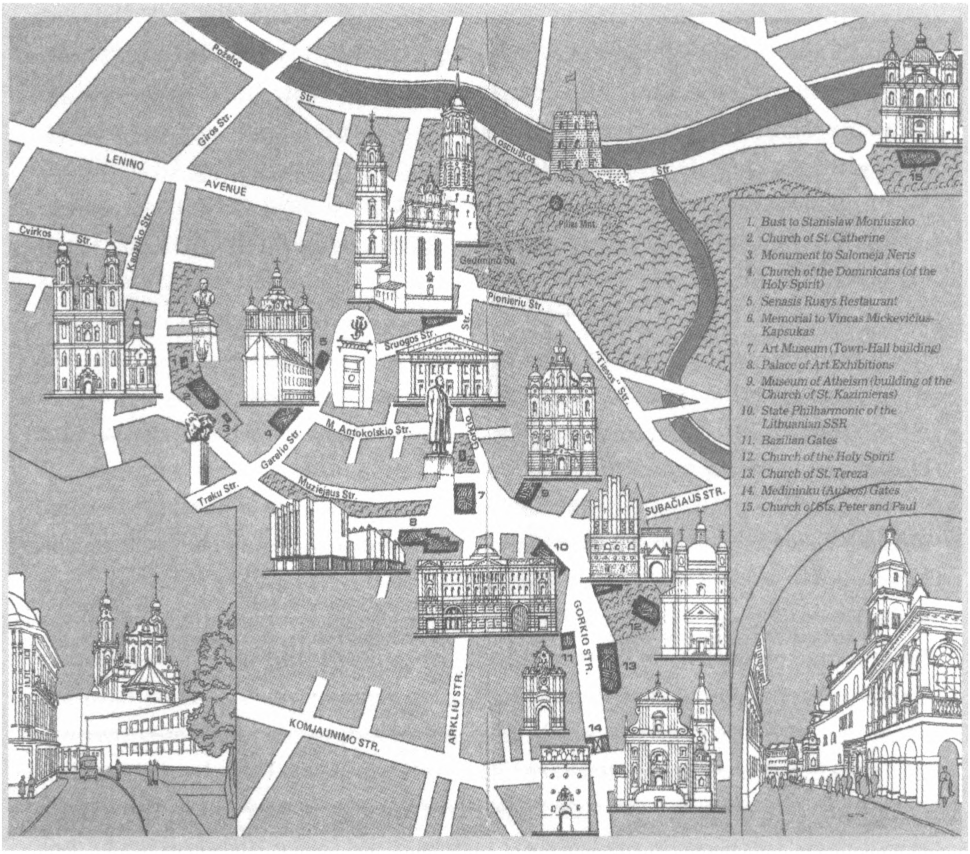

73. Turistinis Vilniaus planas (1981). Sovietmečiu Šv. Kazimiero bažnyčia, žemėlapyje pažymėta 9 numeriu, buvo paversta Ateizmo muziejumi

dažnai vaizduojamas jei ne kaip žemyno centras, tai bent kaip gyvybingas tarptautinių kelionių ir ryšių mazgas. Tipiškas pavyzdys: šeštojo dešimtmečio sovietinėje kelionių knygoje Vilnius pateikiamas kaip įspūdingi vartai į socialistinių svajonių pasaulį – jo oro uoste vos spėjama priimti lėktuvus, skrendančius iš Paryžiaus, Prahos, Maskvos, Varšuvos, Berlyno ir t. t. Oro uosto salėje „nešikai laksto tampydami lagaminus su daugelio šalių viešbučių etiketėmis, žmonės kalba kiniškai, angliškai, lenkiškai, vokiškai. <...> Daugeliui iš užsienio atvykstančių žmonių Vilnius yra oro skrydžių vartai į Sovietų Sąjungą, ir pirmoji jų pažintis su socializmo šalimi vyksta per tarptautinio oro uosto pastatą“.[25] Tačiau Maskva Vilniumi niekada nesižavėjo, mat neseną lenkišką ir žydišką jo praeitį, kaip ir kuriamą lietuvišką ateitį, suvokė tarsi ideologinį iššūkį sovietinei dabarčiai. Tad Vilnius, nors architektūriškai gražus ir istoriškai reikšmingas, retai patekdavo į oficialiai

patvirtintus „Inturisto“ maršrutus, sudarytus specialiai užsienio turistams. Be to, Sovietų Sąjungoje nepriklausomų keliautojų, ypač tokiuose pasienio regionuose kaip Lietuva, buvo taip bijomasi ir jie buvo taip valdžios kontroliuojami, kad net buvusieji Vilniaus gyventojai, jau išvykę iš šalies, savo gimines čia galėjo aplankyti tik įsilieję į turistinę grupę. Užsieniečiai Vilniuje buvo reti paukščiai, lengvai atpažįstami iš savo aprangos arba neužslopinto bendravimo, tačiau daugelis vietos gyventojų, bijodami KGB, jų vengdavo. Stebint budriai sovietų valdžiai, neoficialus ar laisvas bendravimas su užsieniečiais lengvai galėjo būti priskirtas ideologiniam arba visuomeniniam nusižengimui. Išskyrus retus šeimų susibūrimus, su pravažiuojančiais užsieniečiais retkarčiais pabendrauti galėdavo arba norėdavo tik kultūrinio elito nariai, aukšto rango komunistų partijos veikėjai, disidentai, juodosios rinkos prekeiviai ir prostitutės.

Kai kurie svečiai, kaip antai Simone Beauvoir ir Jeanas-Paulis Sartre'as, važiavę per Lietuvą 1965-aisias, buvo gaubiami filosofinės (nors ne visada ideologinės) nepriklausomybės auros. Deja, tai buvo vienkartinis įvykis, ir jų viešnagė, prižiūrima komunistų partijos, paliko didelį įspūdį tiems, kuriems buvo leista susipažinti su šia intelektualų pora. Sovietinė valdžia leisdavo čia ilgiau pabuvoti tiems, kurie buvo daugiau ar mažiau palankūs socialistiniam režimui, tačiau net jų viešnagę Vilniuje apipančiodavo oficialus cenzūravimas ir ideologinė globa. Vienas toks svečias buvo Phillipe'as Bonosky, 1916 metais gimęs lietuvių šeimoje, gyvenančioje Pensilvanijos plieno pramonės mieste ir vadinęsis amerikiečių proletarinis rašytojas. Bonosky, dirbdamas JAV komunistų partijos laikraščio *Daily Worker* korespondentu Maskvoje, lankėsi Vilniuje septintojo dešimtmečio viduryje. Šios viešnagės įspūdžius jis surašė į knygą *Beyond the Borders of Myth: from Vilnius to Hanoi* (*Anapus mito: nuo Vilniaus iki Hanojaus*).

Bonosky nuoširdžiai buvo įsipareigojęs marksistinei ideologijai, nors ir ne viskam sovietiniame gyvenime pritarė. Tačiau jo susidūrimas su postalininiu Vilniumi įgavo ryškų asmeninį atspalvį, retai randamą propagandiniuose pasakojimuose apie šį miestą. Įtemptu šaltojo karo laikotarpiu Bonosky buvo vienas pirmųjų užsienio svečių, pripažinusių iliuzines Vilniaus galias:

> Yra vienas Vilnius – Vilnius, atsiveriantis akims, ausims, nosiai ir kitiems pojūčiams. Visas pasaulis sutaria, kad šis Vilnius yra vienas gražių Europos miestų. Kaip miestas, jis pernelyg daug prisikentėjo, bet jo kančios taip glaudžiai susipynusios su žmonių kančiomis, kad imi galvoti apie jį kaip apie asmenį, – jaučiantį, žmogiškai tvirtą.
>
> Yra ir kitas Vilnius – pavienio žmogaus Vilnius, jį susikuri pats sau. Tas Vilnius tampa autobiografijos dalimi.

Pirmą kartą atvykęs į Vilnių jaučiausi, lyg jau daug kartų čia būčiau lankęsis, tarsi „aš buvau tave praradęs". Jis jau buvo pažįstamas kaip sapnas.[26]

Tačiau ryšiui su miestu stiprėjant – jam įsiterpiant į biografiją – Vilnius iš kerinčios vizijos, sapno, virto miražu, propagandine apgavyste, slepiančia siaubingą istorinę tikrovę. Šis virsmas Bonosky leido pripažinti miesto universalumą, pamatyti jį kaip senosios ir naujosios Europos geografinę jungtį, tiltą tarp mirusiųjų ir gyvųjų, čionykščių ir atvykėlių:

Senasis Vilnius yra gyvasis muziejus, nors jis gyvena dvilypį gyvenimą. Naciai jį beveik visą sugriovė. Bet ant griuvėsių pamatų, kur buvo įmanoma, lietuviai atstatė ankstesnį miestą. Dabar tuos akmenis ištirpdyti gali tik branduolinė ugnis.

Tai viena priežastis, kodėl į tą senąjį Vilnių galima žiūrėti pernelyg nepasiduodant nostalgijai. Juk joks jaučiantis žmogus negali užmiršti, kokias kančias žmonės čia patyrė. Yra daug tokių, kurie šią akimirką turi daug didesnę teisę vaikščioti štai šiais akmenimis, bet jie guli sustingę nežinomuose kapuose.

Čia taip pat vaikštai su šmėklomis – šiuo keliu į Panerius, kur prieš tave ėjo dešimtys tūkstančių. Kelias veda į daubą, virš kurios neskrenda paukščiai, – net ir mirusieji čia visai pavirtę dulkėmis.

Tad eik iš čia! Verčiau lankykis gražiajame Vilniuje, vildamasis visa tai pamiršti. Ir staiga – atsiduri tiesiai priešais Getą!

Akmenys, kuriais dabar žengi, virpa nuo tavo kojų. Joks „menas" su visomis savo subtilybėmis negali jų nutildyti. Nėra tokios laiko trukmės, per kurią jie galėtų apsitraukti užmaršties pluta. Nes tik vakar jais liejosi gyvas kraujas, ir to negalima užmiršti ne tik todėl, kad mirusiuosius visada reikia prisiminti, bet ir todėl, kad dar labiau verta prisiminti šios tragedijos priežastis. <...> Taigi tai yra Vilniaus dalis, ne jis visas, ir ne visų Vilnius, ir labai mažai jo naujoje miesto dalyje, bet tai miestas, kurį pažįsta istorija, kuris atsiskleidžia atvykėliui. Šis rašytojas atvažiuoja ir įsijaučia į tai, kas čia išliko, nes tai universalu.[27]

Nors miestas ir turėjo universalų matmenį, dauguma rašytojų, tiek užsienio, tiek čionykščių, mažai domėjosi socialistiškai perrašytu Vilniumi. Vakariečiai, išskyrus buvusius Vilniaus gyventojus, neturėjo nei galimybių, nei noro tyrinėti nepažįstamą miestą, esantį kultūriniame ir politiniame sovietų imperijos pakraštyje. Vietos gyventojai arba buvo abejingi jo praeičiai, arba bijojo leistis į gluminančią istorijos prarają, baimindamiesi nepageidaujamo cenzorių dėmesio. Nors to laikotarpio lietuvių rašytojai bei menininkai gyveno lyg ir miestiškoje aplinkoje, labiausiai jiems rūpėjo pavaizduoti didžiules pokario socialines ir kultūrines permainas, vykstančias Lietuvos kaime. Lietuviams, netgi vilniečiams, kaimas vis dar buvo tautinės arba šeiminės gyvasties šaltinis. Sovietinio laikotarpio rusų rašytojai irgi ne itin domėjosi provincijos miestu, neturinčiu reikšmingo rusų gyventojų skaičiaus ar kultūrinės atminties. O išsikėlus daugumai (prieškario) lenkų inteligentijos pritilo ir lenkiškoji

74. Verbų sekmadienis Vilniuje, tolumoje – Aušros vartai (1967; A. Kunčiaus nuotr.)

miesto mūza. Žinoma, būta garsių išimčių, bet per visą komunistinį laikotarpį – kone pusšimtį metų – tiek išeivijoje, tiek tarp vietos gyventojų Vilnius buvo nustumtas į Europos meninės vaizduotės periferiją.

Kita vertus, poetai buvo daug mažiau suvaržyti – laisvai kalbėti ir jie negalėjo, tačiau siekė įžvelgti, užfiksuoti ir įterpti skirtybę į ideologiškai monotonišką socialistinės tikrovės vaizdavimą. Paskutinius du sovietinės priespaudos dešimtmečius Vilnius teikė netobulą ir rizikingą progą pabėgti intelektualiai. Kitaip nei daugelis socialistinių miestų, tarybinis Vilnius išsaugojo suskilusius praeities reliktus, ryškėjančius ne tik akmenyse, bet ir kasdieniame gyvenime. Daugelis naujųjų gyventojų jautė dvasinį ir estetinį prisirišimą prie miesto šventovių, – nors religija buvo nepaliaujamai varžoma, šviesaus komunistinio rytojaus Vilniaus padangėse vyravo barokinių bažnyčių kupolai ir smailės. (Tarybinė miesto administracija sugriovė Didžiosios sinagogos liekanas, daugelį religinių pastatų pritaikė įvarioms

visuomeninėms funkcijoms, bet pokario laikotarpiu sunaikino tik vieną ar dvi Vilniaus bažnyčias.) Modernioji Vilniaus estetika, ypač architektūros, teatro, džiazo muzikos, dizaino ir madų, buvo šiek tiek vakarietiškesnė negu visos Sovietų Sąjungos. Kultūrinius Vilniaus skirtybių niuansus, užsieniečio akiai gal ir nepastebimus, greitai įžvelgė svečiai iš kitų sovietinės imperijos vietų.

Josifą Brodskį (1940–1996), rusų poetą ir (būsimąjį) Nobelio premijos laureatą iš Leningrado, malonus susitikimas su naujuoju Vilniumi paskatino poetinei išvykai į istorinių galimybių biografinę erdvę. Brodskis, savo šeimos kilmę siejęs su Lietuvos žydais, Vilniuje apsilankė po įkalinimo už „visuomeninį parazitavimą". Persekiojamas, netekęs būsto, jis gyveno nomadiškai, kol 1972 metais buvo ištremtas iš Sovietų Sąjungos. Pats klajodamas, gebėjo įsivaizduoti žydų gyvenimą senajame Vilniuje kaip įvadą į šių laikų gimtųjų namų praradimo ir asmeninio atskilimo istoriją. Eilėraštyje „Liejyklos gatvė" iš 1971 metų eilėraščių ciklo *Lietuviškas divertismentas* Brodskis, persvarstydamas priverstinį ar savanorišką savo protėvių persikėlimą, žvelgė į Vilnių kaip į galimybę pereiti iš gimtojo krašto į pasaulį. Vilnius žydams buvo vartai į pasaulį; bet jo netekę jie tampa naujųjų laikų – modernaus pasaulio – likimo išblaškytų žmonių archipelagu.

Kad taip save pasigimdyt
prieš šimtmetį, pūkus nutrynus,
pro langą sodą pamatyt,
kryžius dvigalviškos Kotrynos;
išsižadėt mamos, žagsėt
grubioj akivaizdoj lorneto,
su šlamšto karučiu judėt
geltonom gatveliūkštėm geto;
pas lenkišką panelę būt,
įsimylėt ją begaliniai;
Galicijoj už Tiesą žūt,
sulaukus Pirmo pasaulinio,
už Carą, Šalį, – arba spjaut,
nuo peisų išvaduoti žandus,
ir į Pasaulį Naują maut,
per bortą vemiant į Atlantą.[28]

XX amžiaus devintojo dešimtmečio pabaigoje, Rytų Europoje prasidedant istorinėms permainoms, Vilniuje jau gyveno kone šeši šimtai tūkstančių piliečių. Bet prasidėjęs socialistinių simbolių valymas miestą apnuogino ir tuščios aikštės, netekusios savo skulptūrinių gyventojų (Lenino ir kitų

sovietinių herojų), parodė, kad nėra darnios miesto vizijos. Ideologiškai išrengtame mieste dauguma vilniečių visai sutriko. Mat, pasak Anatolio Lieveno, laikraščio *The Times* korespondento Maskvoje, „priešingai negu Talino estai ar Rygos latviai, Vilniaus senamiestyje gyvenantys lietuviai dažniausiai nežino istorinių įvykių ar legendų, susijusių su gatvėmis, kuriose jie gyvena. Dauguma Vilniaus gyventojų lietuvių, kaip Rygos ir Talino rusai, persikėlė į miestą tik sovietų valdymo metais". Ta visuotinė užmarštis neištrynė Vilniaus tapybiško veido: „Aplink geto liekanas išsiraizgiusios senamiesčio gatvelės – žavingas senų namų ir kiemelių labirintas; daugelis namų ganėtinai skurdūs ir paprasti, tačiau nudažyti maloniomis, neryškiomis spalvomis – gelsva, melsva, šviesiai žalsva. Vienas atvykėlis iš Anglijos palygino vieną iš jų su de Chirico paveikslu. Pasitaiko ir puošnesnių senosios diduomenės rūmų, kurių vartus remia atlantai ir kariatidės. Subtili nemažos dalies Vilniaus architektūra ne tik traukia turistus, bet ir leidžia įrengti gražias verslo įstaigas."[29]

Kai Vilnius galų gale tapo nepriklausomos Lietuvos sostine, jo prarastos tapatybės, užmirštos istorijos ir išsibarstę palikuonys virto tam tikru Europos galvosūkiu. Praktiškai nei Europoje, nei visame pasaulyje niekas nežinojo lietuviškojo Vilniaus, – o kad atrastum visus kitus šio miesto atspalvius ir taptum visaverčiu vilniečiu, pirmiausia reikėjo išmokti pažinti Europą. Ir dėl to „laisvai demokratinei Lietuvai kyla uždavinys sukurti naują Vilniaus tapatybę, – teigia rašytojas Tomas Venclova, – neatmetant nė vienos iš miesto istorinių bei kultūrinių gijų. Integravęs visą savo praeitį ir visą kultūrinį potencialą, Vilnius virsta europine sostine, verta savo įkūrėjų ir savo geriausiųjų piliečių".[30]

Europa, kaip ir Vilnius, skirtingiems žmonėms ir tautoms reiškia skirtingus dalykus, ir miesto ieškojimas senajame žemyne yra daugiakryptis. Vieni pirmųjų svečių, atvykę į Vilnių žlugus Sovietų Sąjungai, buvo ištremti vilniečiai (arba jų vaikai ir vaikaičiai). Jie ieškojo pažįstamo, nupasakoto ar prisimenamo, bet nugrimzdusio žydiškojo *Vilne* arba lenkiškojo *Wilno*, o rasdavo tik (aprusintą) lietuvišką Vilnių. Per tokias viešnages mažai kas pajusdavo melancholiją ar net nostalgiją, nes pastarieji jausmai kyla tik tada, kai išgyveni širdgėlą arba paguodą. Lietuviškasis posovietinis Vilnius to negalėjo suteikti. Miestas ir jo gyventojai nenoriai pripažino, kad šie nutolę lankytojai yra jo dalis. Praradimas kalbos, kultūros, religijos, vietovardžių ir, svarbiausia, žmonių paliko žymę: Vilnius tapo svetimas ir sau, ir Europai, ir pasauliui. Netekęs atminties, miestas daugumai atvykėlių pasirodė atšiaurus ir tuščias.

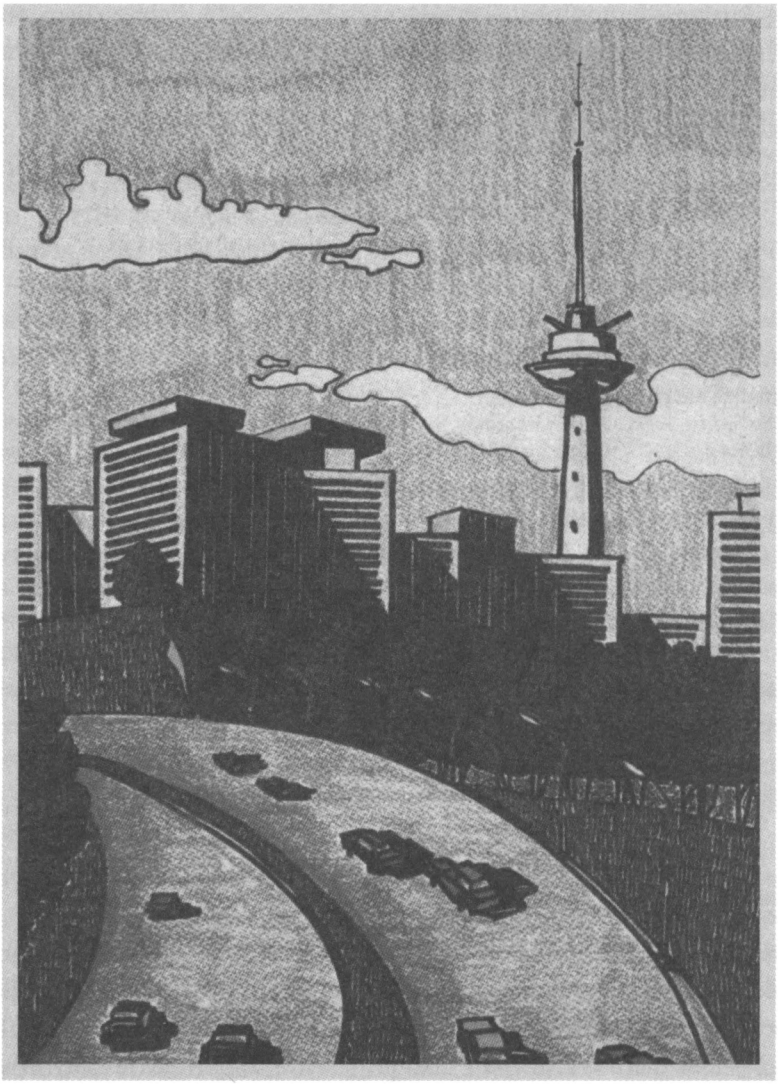

75. Naujasis Vilnius – tarybinė idilė, 1985

Rose Zwi, užaugusi Pietų Afrikoje, 1993 metais atvyko iš Australijos į Lietuvą ieškoti savo šeimos šaknų. Kaip dažnai būna, sumanymą aplankyti šią šalį ji pavadino grįžimu namo. „Troškimas aplankyti *der heim* [tėviškę, gimtinę] ruseno mano širdy daug metų. Mano protėvių žemė buvo tapusi kapų dykuma, uždengta geležimi. Tačiau Lietuvai atgavus nepriklausomybę pasidarė įmanoma nuvykti „namo“.“[31] Vilniuje ji susirado giminaičius, gyvenančius bute, esančiame senamiesčio pastate su „akmenine arka“, pro ją „įeinama į akmenimis grįstą

kiemą, kuriame šeimininkauja nusišėrusios katės. Kačių šlapimo dvokas nepalieka ir kopiant mediniais laiptais į mažą tamsų koridorių, kur jis susilieja su drėgnu, pažįstamu kvapu. <...> Buto durys, prietemoje vos matomos, atsiveria į kitokį pasaulį. Mes įeiname tiesiai į mažytę švarutę virtuvėlę su dvejomis durimis. Už kairiųjų durų – mažas miegamasis, pro dešiniąsias patenkame į svetainę – didelę, aukštomis lubomis".[32]

Bendravimas tarp Zwi ir plačios vilniečių giminės buvo šiltas, bet nelengvas. Įprastinė vietos žydų jidiš kalba nebebuvo patikima bendravimo priemonė: Zwi geriau mokėjo anglų kalbą, o jos giminaičiai – rusų ir lietuvių. Anapus intymaus šeimos pasaulėlio tvyrantis miestas su savo „svetimais" gyventojais atrodė grėsmingas:

> Vilnius gražus. Vilnius, ne *Vilna* – šios jau nebėra. <...> Ernestas rodo tolumoje besistiebiantį televizijos bokštą, apsuptą modernių daugiabučių namų, kur vos prieš pusantrų metų buvo įsiplieskęs trumpas smarkus mūšis tarp lietuvių patriotų ir Sovietų armijos. Ernesto užsidegimas manęs nesujaudina – frazė „lietuvių patriotai" man kelia šiurpą. Staiga Vilniaus grožį aptemdo šalta dulksna, ir ledinis vėjas nuvaro mus nuo bokšto.
>
> <...> Ernestui užsimanius, aš sutinku apžiūrėti barikadas, pastatytas prie Parlamento rūmų siekiant apsiginti nuo Sovietų kariuomenės, ir tą vietą, kur pastatyti kryžiai žuvusiems per pasipriešinimą.
>
> Bet manęs jau netraukia nei lietuvių patriotizmas, nei jį lydintis religinis užsidegimas. Man nekelia didelių simpatijų niūriaveidžiai lietuviai gatvėse ir bažnyčiose. Turbūt šilčiau būčiau žiūrėjusi į jų protėvius pagonis, kurie garbino ąžuolus.
>
> Ši reakcija mane glumina – juk didžiuodavausi savo pakantumu. Bet, matyt, mus skiria per daug skaudžios istorijos, kad galėtume ramiai į viską žiūrėti.[33]

Zwi tėvynainis, rašytojas Danas Jacobsonas, su sūnumi lankėsi Vilniuje dėl tos pačios priežasties – norėjo atsekti šeimos šaknis dramatiškai pasikeitusiame Lietuvos kraštovaizdyje. Šiame ieškojimų kely Vilnius buvo tik tramplinas, bet vis dėlto svarbi vieta. Dauguma žydų, kaip ir Jacobsono protėviai, išvyko iš Lietuvos per šį miestą ir taip išsigelbėjo nuo beveik garantuotos mirties, kurią jiems rengė esesininkai vokiečiai ir jų parankiniai lietuviai. Tačiau Lietuva ir Vilnius, – nors ir neatskiriama šeimos atminties dalis – buvo tolimos vietos. „Dar nebuvau šalyje, apie kurią tiek mažai žinau", – teigė Jacobsono sūnus.[34]

Nepažįstamas Vilnius Jacobsonus pasitiko apnuoginta tuštuma – kelias iš oro uosto į miestą ėjo pro Rasų kapines, ir tai buvo tarsi netekties ženklas:

> Automobilis. Dar vienas. Pagaliau praeina pora. Dar viena pora laukia autobusų stotelėje. Milžiniškas raudonas saulės kamuolys išdidžiai pakimba ant dantytų

medžių viršūnių horizonte. Išnyra keli daugiabučiai. Net ir jie atrodo negyvenami. Tik kai kelias įsuka į smarkiai apaugusias mišku kapines, supamas įmantrios žemučių kalvų, daubų ir akmenuotų kauburių topografijos, atsiduriame lyg ir minioje. Ją sudaro vien akmeninės ir bronzinės figūros: angelai, žmogaus dydžio Jėzus su kryžium ant pečių ar jau nukryžiuoti, daugybė Marijų nuleistomis galvomis ir išskėstomis rankomis. Yra ir keletas mirusių žmonių, vilkinčių durtiniais, skulptūrų. Aukščiausią valandėlę nušviečia atsitiktiniai saulės spinduliai. Paskui susieina ir išsiskiria dar du keliai – ir štai mes jau Vilniaus senamiesčio pakraštyje.

<...> Pamaniau, kad tai daugmaž tinka ir pačiam Vilniui. Pirmą kartą išėjus į miestą atrodė, kad jame gyvena kokie keturiolika žmonių. Mes ėjome siaurais, akmenim grįstais skersgatviais ir nelygaus nuolydžio aikštėmis. Gatvių žibintai su lemputėmis buvo beveik tokie pat reti kaip ir žmonės. <...> Neapgyventoje tamsoje šen bei ten galėjai įžiūrėti didžiulius veidrodinio stiklo langus, o už jų kėdes ar stiklo dirbinius, pretenduojančius į eleganciją ir baisų šiuolaikiškumą: aiškiai suomiška apdaila. Bet daugumos parduotuvių vitrinos buvo skurdžios ir purvinos, vis dar veikiamos komunistinio užkrato, lyg po senojo pasaulio žūties niekas nebūtų pasikeitę, o gal ir nepasikeis.[35]

Be jokių gilesnių žinių ar atminties kompaso klaidžiodamas po šį tariamai apleistą pusės milijono gyvų žmonių miestą, Jacobsonas padarė stulbinamą išvadą: „Staiga man topteli keista mintis. Nieko nuostabaus, kad miestas atrodo toks tuščias! Ketvirtis – ne, galų gale net trečdalis – kadaise čia gyvenusių žmonių buvo sunaikinti. Mus supa erdvė, kurią užėmė jie. Mes atsidūrę tuštumoje, atsiradusioje dėl jų nesaties; miesto tyla yra žodžiai, kurių niekad neištars jie ir jų negimę vaikai."[36]

Kiti lankytojai apie dabartinę miesto būklę ir istoriją žinojo daugiau, tačiau ir jų susitikimą su juo lydėjo mirusiųjų esatis. Anne Applebaum, amerikiečių ir britų žurnalistė, Vilniuje lankėsi audringai žlungant Sovietų Sąjungai. Užsienio turistai Vilniuje tebebuvo tikra retenybė, ir Applebaum, nepaisydama brėstančio politinio virsmo, susidūrusi su trūkstama miesto dabartimi, pasimėgavo vilnietiškos vienatvės ir praeities valandėle apleistoje miesto kapavietėje:

Nukakau viena į lenkų kapines. Prie pagrindinių vartų žolėje gulėjo didžiulė juodo marmuro plokštė su išgraviruotais žodžiais: „Piłsudskio Motina ir Jos Sūnaus Širdis".

– Ir gerai, kad jis neišgyveno iki tų dienų, kai jo širdis buvo palaidota svetimoje šalyje.

Prie didžiulio kapo stovėjo pusamžė lenkė taškuota palaidinuke ir į apačią platėjančiomis šilkinėmis kelnėmis. Buvo matyti nuogas pilvas. Kojos buvo įspraustos į mažytes, netikrais brangakmeniais aptaisytas basutes atvirais galais. Pirštų nagai žibėjo auksaspalviais dažais, ant riešų tilindžiavo auksinės apyrankės, o ausis puošė

auksiniai auskarai. Buvo pasidažiusi lūpas blizgančiais raudonais dažais, užsidėjusi didelius apskritus amerikietiškus tamsius akinius. Keista, bet atrodė visai graži.

Jos palydovas, kokių trisdešimties metų provincialas dulkėtais geltonais marškiniais, išsižiojęs jos klausėsi.

– Po karo reikėjo nuvežti į Krokuvą ir palaidoti ten, kur guli visas kūnas. Matai, Henrykai, Piłsudskio palaikai palaidoti Krokuvoje kartu su Lenkijos karaliais – nepamiršk, kad jis buvo beveik kaip karalius. O čia palaidota jo širdis, Vilniuje, lenkiškame *Wilno*, ir jo motina čia palaidota. Žiūrėk, oi, žiūrėk, kokios nuvytusios tos gėlės.

<...> Po karo Vilniuje ji buvusi tik keletą kartų, šiems apsilankymams suskaičiuoti užtektų vienos rankos pirštų. Ankstesniems gyventojams čia atvykti būdavę sunku, ir ne visi norėję mėginti – juk, kaip ji sakė: „Iš senojo Vilniaus nekas belikę, argi ne?" Sovietai ir lietuviai drauge (ji net nežinanti, kurie blogesni) gebėjo sugriauti miestą. <...> „Ką dabar pamanytų senelė ir senelis, jeigu pamatytų Vilnių, gražųjį Vilnių? Kaip jiems atrodytų gatvių užrašai – visi vien lietuviški?"[37]

Stanas Persky, kanadiečių autorius, ilgai gyvenęs Europoje, į Vilnių atvyko iš Berlyno, nes, kaip pats teigė, „mano tėvas sakėsi čia gimęs. Kada būtent jis čia gimė ir kada dar visai mažas buvo išvežtas iš Vilniaus į Čikagą, kokia trijų brolių ir keturių seserų gimimo eilės tvarka ir datos, buvo nepabaigiamų įsišėlstančių ginčų tema, vos tik susirinkdavo jo giminė".[38] Persky Vilniuje giminių neturėjo, bet į mieguistą miesto gyvenimą žengė kaip smalsus gėjus, ieškantis draugystės ir galbūt šiek tiek žemiškų nuotykių. Jis perskaitė beveik viską, ką tuo metu buvo įmanoma rasti angliškai apie šį miestą: buvusių gyventojų žydų prisiminimus, garsių lenkų literatų apybraižas ir dabartinių lietuvių autorių grožinę literatūrą. Diena po dienos jo ryšiai su miestu stiprėjo, ir palengva Vilnius prisipildė ir praeities šmėklų, ir gyvų žmonių. Persky deramai pagerbė vienintelį pusiau oficialų miesto gėjų barą, lankėsi muziejuose ir susitikinėjo su kylančiais Lietuvos politikos lyderiais. Atminties kelias neišvengiamai nuvedė į Panerių mišką:

Nedidelė trobelė, kurioje įsikūręs muziejus, buvo uždaryta remontuoti, ir vieninteliai žmonės, kuriuos pamatėme, buvo pora darbininkų. Miške vingiuojantys takeliai nuvedė prie dviejų ar trijų kuklių paminklų. Už vieno buvo platus išdegusių pušų ruožas ir paliktas surūdijęs autobusas. Nuėjau pro apanglėjusias pušų liekanas. Tačiau tai, kas atsitiko šiame miške, įvyko seniai prieš gaisrą. Tam tikra prasme čia nebuvo į ką žiūrėti. Stūksojo tylus, saulės užlietas šilas.[39]

Po bežadžių ir tarsi neregimų Panerių Persky ir jo palydovė nuvyko pasiklausyti po katastrofos išlikusio žmogaus žodžių:

– Kaip Vilnius atrodė 1945 metais? – paklausiau Grigorijaus Kanovičiaus. Jis – septintą dešimtį einantis žydų prozininkas. Jo tėvai kažkaip pabėgo iš Lietuvos

ir apsistojo Kazachstane, Sovietų Sąjungoje. Kanovičius grįžo į Vilnių baigiantis Antrajam pasauliniam karui, būdamas šešiolikos metų.

– Tai aprašyta Kafkos romanuose, – atsakė jis sėdėdamas priešais mus ant sofos didelėje svetainėje – šiame bute gyveno jiedu su žmona. Jis vilkėjo trumparankovius marškinius ir ryšėjo kaklaraištį, kiek pakrypusį. – Rodės, visi, ne tik žydai, bet ir kareiviai, lietuviai, lenkai netekę pagrindo po kojom, pakibę tarp žemės ir dangaus. Todėl aš prisiminiau Kafką.

– Kai sugrįžote, ar jau tada jums buvo aiškus holokausto žalos dydis?

– Jis šaukte šaukė. Šaukte šaukė, – tarė jis ir pakartojo frazę trečią sykį. – Iš kiekvieno lango, iš kiekvieno rūsio, iš kiekvienos landos.

<...> Išėjom iš rašytojo namų <...>. Stovėdamas troleibuso gale, protarpiais akimis pagaudamas saulės žvilgesį upėje, aš išgyvenau akimirką, kaip gera būti gyvam – tiesiog matyti, kaip krentančios klevų ir liepų žiedadulkės užkemša plyšelius tarp juodų grindinio plytų, – ir kokios melancholiškos mūsų netektys. Mūsų mirusiųjų niekas mums negrąžina.[40]

Persky dieninis susitikimas su Vilniumi persimainė į alegorinę viziją, košmarišką moderniosios Europos ar net viso pasaulio vaizdinį – prislopintą, fragmentišką ir vis dėlto smurtingai neramų, vedantį nežinia kur ateity, esantį po sunaikinimo ženklu. Tai buvo ne sapnas, o XX amžiaus *danse macabre* versija, kur gyvenimas ir mirtis ima suktis bendru užmaršties ratu. Siūlydamas išeitį iš šio užkeikto istorijos ciklo, Persky užbaigia savo apybraižą apie keliones po naujai nužymėtas (senas) Europos paribių sritis iškeldamas neįmanomą užduotį. Posovietiniame Vilniuje jis ragina užmegzti pašnekesį tarp mirusiųjų ir gyvųjų, taip perkeldamas šį miestą į transcendentinį bendro žmonijos likimo žemėlapį. Tokia praeities ir dabarties pasaulių pokalbio jungtis žadina viltį išsklaidyti istorijos miglą ir galbūt sukurti naujovišką geografiją, kurioje vyrauja ne skirtumai, o panašumai. Šioje eschatologinėje schemoje viskas tampa vietos reiškiniu ir visi žmonės čia yra savi:

Naktį prisiminiau tai, ką įsivaizdavau tą popietę Panerių miške. Vieni mirusieji sėdėjo ant kėdžių, kiti stovėjo prie apanglėjusių medžių, laikydami rankose kavos puodukus su lėkštutėmis, vilkintys mirties drabužiais – tamsiais švarkais ir kelnėmis, baltais marškiniais su apšiurusiomis apykaklėmis, užsidėję juodas skrybėles; moterys – paprastomis juodomis sukniomis, – tokią mačiau dėvint savo senelę, – viena kita nerūpestingai lygino audeklo raukšles. Mirę vaikai buvo toliau tarp medžių.

Ne visi jie buvo žydai, nors pastarųjų daugiausia. Jų gretose buvo tų laikų kovotojų iš Jugoslavijos, Armėnijos, Afganistano ir kitų vietų, kurių negirdėtus vardus mes užmiršdavome tuoj pat, vos per vakaro žinias būdavo paminimi nauji negirdėti naujų apgultų miestų pavadinimai. Regis, įsivaizdavau ir vieną susenusį neregį bulgarą.

Jie žvelgė į mus iš kitapus laiko, keistai, bet kantriai. Jie nesišnekėjo tarpusavyje, tylėjome ir mes, gyvieji. Bet man atrodė, kad ir gyvieji, ir mirusieji, atskirti laiko tarpsnio, nori šnekėtis vieni su kitais. Regis, tiek daug būtų ką pasakyti.[41]

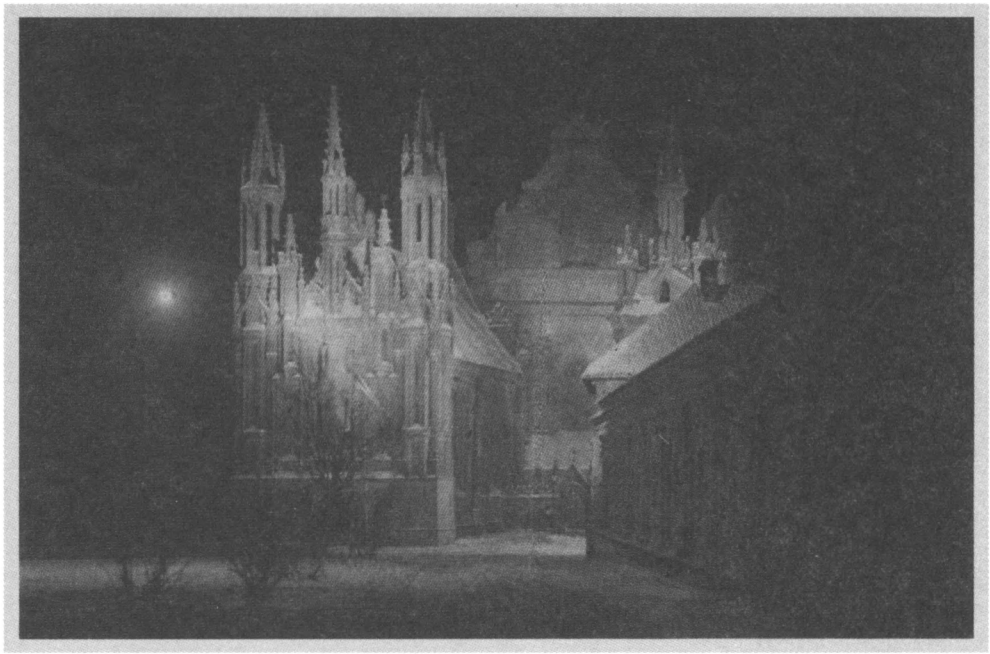

76. Bernardinų ir Šv. Onos bažnyčios. J. Bułhako nuotr.

Eschatologinis, mirusiųjų – vėlių ir jų atminties – žemėlapis iš dalies atspindi trokštamą, bet nepasiekiamą žemiškąją geografiją. Šiame kontekste lavonai ir jų atilsio vietos – relikvijos ir reliktai – dažnai tampa metafizine valiuta, tam tikros ideologinės ar geopolitinės sanklodos simboliais. Katherine Verdery savo studijoje apie mirusiųjų „politinį gyvenimą" posocialistiniame pasaulyje pabrėžia reprezentacinį palaikų paslankumą bei jų kintamą socialinę ir kultūrinę reikšmę. Ideologinėje erdvėje kūnai cirkuliuoja kaip pinigai ekonomikoje: jų vertė (ir matomumas) kyla ir krenta pagal politinių poreikių ir visuomeninių palaikų perteklių ar stygių. Mirusiųjų garbinimas, jų memorialinis išlikimas arba užmarštis yra esminė tam tikros vietovės pasakojimo – dabarties topografijos – dalis. Katherine Verdery rašo:

> Palaikai yra konkretūs, bet kintantys – jie neturi vienos prasmės, o yra atviri daugeliui skirtingų traktuočių. <...> Mirę žmonės turi savo *curriculum vitae*, arba gyvenimo aprašymą, – keletą galimų gyvenimo aprašymų pagal tai, į kokį jų gyvenimo aspektą kreipiamas dėmesys. Juos galima palyginti su *kitų žmonių* gyvenimo aprašymais. Kitaip sakant, jie skatina tapatintis su jų gyvenimo istorija keliais galimais aspektais. Kadangi jie yra sudėtingi, gana lengva įžvelgti skirtingus akcentavimo sluoksnius, išgauti skirtingus pasakojimus ir šitaip perrašyti istoriją. Mirę kūnai kaip simboliai turi dar vieną didelį pranašumą: jie patys daug nekalba

(nors anksčiau kalbėjo). Į jų lūpas galima įdėti žodžius – dažnai dviprasmius – arba jų išsakytiems žodžiams galima suteikti kitą prasmę, ištraukus juos iš konteksto. Todėl perrašyti istoriją lengviau pasitelkiant mirusiuosius negu kitokius simbolius, kurie būna nebylūs.

Tačiau turėdami konkrečią pavardę ir vieną kūną, jie sudaro iliuziją, kad ir jų reikšmė *tik viena*. Šią iliuziją sustiprina jų materialumas, leidžiantis pamanyti, kad ta vienintelė jų prasmė solidžiai įsitvirtinusi, nors iš tikrųjų jie neturi tokios vienos prasmės. Įvairūs žmonės gali apeliuoti į lavonus kaip į simbolius manydami, kad tie simboliai visiems čia esantiems reiškia tą patį, o juk iš tikrųjų kiekvienam žmogui jie gali reikšti ką kita. Bendra tik tai, kad visi *pripažįsta*, jog šis miręs asmuo kuo nors yra svarbus.[42]

Vilniaus mirusieji yra pagrindiniai aktoriai, keičiantys miesto vaidmenį Europoje. Audringa ir ginčijama regiono istorija nuolat pateikia daugiabalsių mirusiųjų srautą – žmonių, kurių datos, likimų aprašymai ir atmintis prieštarauja vienpusiam miesto aprašymui. Todėl, mano požiūriu, Vilniaus kapinės ir atmintinos erdvės yra miesto istorijos slenkstis į Europos geografiją, kur, remiantis Bachtino samprata, įvairūs naratyviniai mazgai ir surišami, ir kartu atrišami. Įžengę į šias Vilniaus erdves, besimainančias ir fiziškai, ir alegoriškai, regime, kaip keičiasi miesto galimybės prabilti Europos vardu.

Tarybinį Vilnių paverčiant viena iš Europos valstybių sostinių, čionykščiai mirusieji prašneko naujais balsais. Pavyzdžiui, vokiečių savanorių asociacija atkūrė sugriautas Vilniaus karių kapines taip, kad geografiškai ir ideologiškai būtų priimtina: vokiečių kareivių kapai buvo atkuriami kartu su rusų kareivių kapais. Iš tikrųjų atgaivintos Pirmojo pasaulinio karo vokiečių ir rusų karių kapinės istorinę autentiką prarado pridūrus keletą simbolinių antkapių, pagerbiančių žydų kilmės Vokietijos karius ir musulmonų tikėjimo Rusijos karius. Šiuo metu iškilusiame protestantų ir katalikų kryžių miške galima pamatyti lopinėlį su stačiatikių kryžiais, paįvairintą antkapiais su Dovydo žvaigžde arba islamo pusmėnuliu. (Anksčiau vokiečių kapinėse buvo tik krikščioniški ir pasaulietiniai tautiniai atminimo simboliai.) Tačiau kitos sunaikintos kapinės nebuvo atkurtos, tad šiuolaikinio Vilniaus atminimo topografijoje dar labiau atsivėrė atminties spraga.

Bet to, lenkų karių kapinės – kartu ir tos, kuriose yra kenotafas su maršalo Piłsudskio širdimi, – tebeglūdi valstybinio atminimo patamsiuose. Nors apskritai tie paminklai nemažai lankomi ir prižiūrimi įvairių vietos bei užsienio lenkų organizacijų, dažnai paremiami Lenkijos valdžios, jie retai įtraukiami į oficialiai saugomų Lietuvos istorinių paminklų sąrašą. Šitaip

(politinės) lenkų kapavietės atrodo veikiau privačios, o ne valstybinės arba miesto atminimo vietos, tad iš esmės yra išstumtos iš vyraujančio lietuviškojo Vilniaus istorijos varianto. Ir Raudonosios armijos karių bei sovietinių funkcionierių kapai retai įtraukiami į Vilniaus posocialistinius turistinius žemėlapius. Nors oficialiame pasakojime jų nėra, šios ir kitos „svetimos" kapavietės dažnai būna greta tų mirusiųjų, kuriems Lietuvos valstybė rodo pagarbą. Toks atminimų kratinys – ideologiškai priimtinų ir atmestinų mirusiųjų artumas – sukuria kalvotą vietos istorijos topografiją, kurioje atminimo viršukalnės iškilusios virš gilių užmaršties slėnių, o tarp šių dviejų kraštutinumų – didžiulės įprastinio atminimo plokštumos, nužymėtos įvairių įsitikinimų mirusiųjų eilių. Vaikščiodamas po dabartines Vilniaus kapines (pavyzdžiui, Rasų arba Antakalnio) tartum klausaisi atonalios kompozicijos, kurios muzikinis disonansas suskyla į skirtingas harmonijas, kiekviena jų turi savo ritmą bei refreną, bet visos jos kilusios iš to paties pradinio akordo. Toks muzikos arba atminimo kūrinys vientisas ne dėl savo harmoningumo, tai yra sutarimo, o dėl disonanso, todėl atminties melodija yra tarsi nuolat žadinantis iššūkis. Taigi Vilniaus kapinės yra atmintį neigiančios vietos, ginčijančios visas tenykštės istorijos versijas. Ir nerasdami atminimui vietos Vilniaus žemėje, tenykščiai mirusieji dažniausiai griebiasi Europos arba pasaulio žemėlapio.

Istorinė Europos našta Vilniuje smarkiai pasunkėjo netikėtai atkasus kelių tūkstančių žmonių palaikus didžiuliame komercinių ir gyvenamųjų namų statybos rajone 2001 metų rudenį. Iš pradžių šis atradimas tapo tik vietos sensacija, ne tiek dėl lavonų gausos, kiek dėl mįslingos jų kilmės ir grėslios vietovės. Ši masinė kapavietė atrasta buvusios sovietų karinės bazės teritorijoje, tad, suprantama, ši aplinkybė sužadino atsiminimus apie nesuskaičiuojamus stalininio režimo nusikaltimus. Juk prieš septynerius metus vos už kelių šimtų metrų nuo šios ką tik atrastos masinės kapavietės šimtai NKVD aukų palaikų buvo iškasta buvusio Tuskulėnų dvaro parke. Aptikta kapavietė visai galėjo būti anos tęsinys. Taip pat buvo svarstoma, ar šie palaikai gali būti lenkų karių, nužudytų Antrojo pasaulinio karo pradžioje ir masiškai palaidotų. Tačiau netrukus darbininkai ir antropologai, pasitelkę metalo detektorius, rado paprastesnių ir lengvai identifikuojamų daiktų, kaip antai monetų ir sagų, išsibarsčiusių tarp kaulų. Daugelis metalinių dirbinių buvo su prancūziškais įrašais ir atpažįstamais Napoleono portretais. Bemat paaiškėjo, kad šie palaikai buvo *Grand Armée* karių – mirusių Vilniuje 1812–1813 metais.

Nors istorinis faktas, kad Vilniuje palaidota dešimt tūkstančių prancūzų karių, niekada nebuvo ginčijamas, ligi šiol neturėta duomenų, kur jie yra, nes Rusijos valdžia laidojo juos nepažymėdama vietų ir pasmerkdama užmarščiai. Pavyzdžiui, net Frankas, grįžęs į Vilnių 1813-ųjų vasarą, nerado nė žymės masinių kapaviečių, kuriose turėjo būti tūkstančių žmonių palaikai. Todėl šie neseniai atrasti palaikai yra pirmasis archeologinis įrodymas, koks tragiškas vaidmuo teko Vilniui Napoleono laikų Europos istorijoje. Kai tik tų kūnų „tautinė" tapatybė buvo nustatyta, miesto valdžia susisiekė su Prancūzijos ambasada Vilniuje. Prancūzijos vyriausybė į žinią iš Vilniaus greitai sureagavo – nusiuntė antropologų brigadą ir tuoj pat prisiėmė administracinę atsakomybę už karių palaikus.

Vis dėlto tūkstančių lavonų tautinė sąsaja su dabartine ir istorine Prancūzija tapo tarptautinių genealoginių diskusijų tema, nes dauguma Napoleono kareivių, karininkų ir lydinčiojo personalo buvo ne prancūzų kilmės. Iš tikrųjų pražūtingame žygyje į Maskvą dalyvavo bent dvidešimties dabartinių Europos tautų kariai, tad greta prancūzų buvo vokiečių (bavarų, prūsų, vestfalų, saksų), olandų, flamandų, italų, ispanų, portugalų, austrų, lenkų, lietuvių, šveicarų, kroatų, vengrų ir kitų. Negana to, iš turimų archeologinių duomenų nustatyta, kad dauguma iš 3 000 iki šiol Vilniuje iškastų kūnų priklausė neprancūziškiems *Grand Armée* daliniams.

Kadangi Vilniaus masinė kapavietė yra didžiausia kada nors atrasta ir ištirta Napoleono karių laidojimo vieta, ji tapo nepaprastai vertinga moksliškai ir politiškai. Įvairi tautinė palaidotų karių kilmė yra antropologijos lobis, nes teikia Europos gyventojų vyrų (tarp mirusiųjų rastos tik kelios moterys), suvienytų mirtinos 1812–1813 metų žiemos, anatominį skerspjūvį: „Įsispraudę tarp statybinių kranų ir plytų rietuvių, būrys archeologų ir anatomų dabar kasinėja masinę Napoleono karių kapavietę – taip jie atkuria paskutines tos armijos dienas ir kartu stengiasi susidaryti vaizdą, ką reiškė būti vyru Europoje prieš beveik du šimtus metų."[43]

Palaikų atkasimas taip pat pritraukė pasaulio žiniasklaidą į Lietuvą, šiaip jau retai patenkančią į tarptautinių įvykių antraštes. Stebėti šio atradimo Vilniaus savivaldybė pakvietė į Lietuvą visų didžiausių nacionalinių ir tarptautinių žinių korporacijų žurnalistus. Ir vėliau du televizijos tinklai – BBC ir „Discovery Channel" – tiesiogiai įsitraukė į antropologinius šių radinių tyrimus. Vilniaus masinėje kapavietėje BBC rado nemažai medžiagos ciklui „Susitikime su protėviais", o „Discovery Channel" sukaupė filmuotos medžiagos dokumentiniam filmui „Laiko tėkmės akimirkos". Gavusios leidimą viešinti šią medžiagą ir išskirtines filmavimo teises, abi bendrovės skyrė šiek

tiek papildomų lėšų tolesniems šios vietos tyrimams. Į numatytą ir žiniasklaidos skatinamą mokslinį kitų laidojimo vietų atkasimą miesto valdžia žiūrėjo kaip į seniai laukiamą Vilniaus atradimą užsienyje. „Šitaip mes patenkame į žemėlapį", – pareiškė Vilniaus meras. Nes „tai patvirtina, koks svarbus buvo miestas kovojant dėl istorinio Europos likimo".[44]

Vis dėlto šie europiečių – tarptautiniai – palaikai patogiai pridengia ginčijamą ir neaiškią, dviprasmišką Vilniaus poziciją tiek „suvienytoje" Europoje, tiek šiuolaikinėje Lietuvos valstybėje. Dažniausiai Vilniaus mirusieji būna istoriškai prieštaringi ir geografiškai problemiški, nes – tiesiogine ir perkeltine prasme – jie skaido ir dalija miestą pagal skirtingas tautines tapatybes bei likimus. Būdingą iššūkį metė NKVD aukų palaikai, rasti Tuskulėnų dvare. NKVD dokumentai rodo, kad visos aukos nužudytos nuo 1944 iki 1947-ųjų, daugelis jų buvo lietuvių pasipriešinimo sąjūdžio nariai. Vis dėlto tarp palaikų būta ir vokiečių karininkų, apkaltintų nusikaltimais prieš civilius, ir nacių kolaborantų, nubaustų už dalyvavimą žydų genocide, daug sovietų armijos dezertyrų, kurie padarė rimtų kriminalinių nusikaltimų, ir nužudymais apkaltintų civilių gyventojų.[45] Kai nusikaltimų ir asmenų spektras toks platus, joks vienas memorialas negali įamžinti prieštaringo nužudytųjų elgesio ir atminimo. Sumanymui statyti paminklą visoms NKVD aukoms smarkiai pasipriešino vietos žydų bendruomenė, ji prieštaravo tokiam įamžinimui, kuris apimtų ir nacių budelius. Šie palaikai, kaip ir daugelis kitų, kelia itin opių istorinių ir moralinių klausimų: ar visi palaikai vienodai verti pomirtinio pagerbimo? Ar juos reikia perlaidoti kartu, ar išskirstyti pagal dokumentais pagrįstus gyvenimo darbus? Kadangi gerokai aptrūniję kūnai neturi aiškių tapatybės žymių, ar išvis įmanoma teisingai juos identifikuoti?

Skirtingai nei tenykščių mirusiųjų, *Grand Armée* „svetimšalių" palaikai ženklina istorinį žygį į Europos vienybę, ir tai, regis, veikia teigiamai. Išties jau iš pat pradžių buvo aišku, kad tų tolimų ir nebylių įvairiataučių europiečių pomirtinis eksponavimas gali tapti viena didžiausių turistinių Vilniaus įdomybių. Netrukus po šio atradimo Vilniaus turizmo centras ėmė planuoti vadinamąsias „Napoleono ekskursijas" po Lietuvą. *Lietuvos ryto* antraštė skelbė: „Vilnių garsins ir Napoleono palaikai".[46] Kadangi kone 80 procentų tos armijos karių buvo ne prancūzai, kolektyvinis jų profilis keistai atitinka tarptautinį išsiplėtusios Europos Sąjungos profilį. Todėl ir Prancūzijos, ir Lietuvos valdžios atstovai tvirtino: nors Lietuvos žemėje rasti palaikai sudaro dalį kolektyvinės prancūzų atminties, jie priklauso tarptautiniam Europos paveldui.[47]

Nors palaikai „priklauso“ Europai, juos globoti bendromis pastangomis ėmėsi Paryžius ir Vilnius. Buvo atsisakyta minties įvairiataučius palaikus gabenti į Prancūziją, ir kadangi Prancūzijos įstatymai neleidžia kremuoti šios šalies karių, buvo nuspręsta perlaidoti juos Lietuvoje. Atlikus kruopščius mokslinius tyrimus, palaikai iškilmingai perlaidoti 2003 metų birželio 1-ąją. Amžino atilsio vieta jiems skirta ideologiškai ir tautiškai margiausiose Vilniaus kapinėse. Antakalnio kapinėse, dar vadinamose karių kapinėmis, ilsisi žuvusių per daugelį karų įvairių tautybių karių palaikai. Bet greta vokiečių, rusų, lenkų, sovietų ir dabar Napoleono karių palaikų čia yra ir Lietuvos komunistų partijos veikėjų, vietos kultūrinio ir akademinio elito, Sovietų armijos puolimo Vilniuje 1991 metais aukų kapų. Prancūzija už memorialą sumokėjo apie 60 tūkstančių eurų, ir nors perlaidojimo iškilmes suplanavo Vilniaus savivaldybė, buvo kruopščiai laikomasi oficialių Prancūzijos instrukcijų dėl žuvusių prancūzų karių laidojimo tvarkos. Iškilmėse dalyvavo daug Lietuvos valstybės atstovų, daug Europos šalių diplomatinio korpuso narių ir Prancūzijos Napoleono draugijos atstovai. Žemę pašventino kunigai, o Prancūzijos ambasadorius Lietuvoje Jeanas Bernard'as Harthas savo kalboje sugretino 1812-uosius ir 2003-iuosius, primindamas prieš tris savaites vykusį referendumą dėl Lietuvos stojimo į Europos Sąjungą, kuriam pritarė 90 procentų gyventojų. Perlaidojimo iškilmių dalyviams taip pat atsargiai priminta apie karo blogybes ir priverstinio integravimo į Europą pavojų: „Napoleonas siekė suvienyti Europą, – pažymėjo ambasadorius, – bet jam nepavyko, nes jis mėgino suvienyti žemyną jėga. <...> Dabar matome, kaip pildosi svajonė apie vieningą Europą, nes tai daroma taikiai.“[48]

Galiausiai šis gedulingas atminimo ritualas iš kapinių sugrįžo į miestą ir tapo festivaliniu reginiu, išaukštinančiu karą kaip svarbų Europos politinės konsolidacijos elementą. Palaikų laidojimas tapo oficialaus trijų dienų pramoginio renginio „Vilnius 1812“ sudėtine dalimi. Juo buvo siekiama supažindinti Lietuvos piliečius su trumpos prancūzų okupacijos istorija ir iškelti Vilnių kaip esminę geopolitinę vietą, pakeitusią Lietuvos ir Europos istoriją. Pagrindinis šventės rėmėjas ir organizatorius buvo Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerija. Šio miestiško spektaklio kulminacija buvo teatralizuotas „prancūzų“ ir „rusų“ pajėgų mūšis dešiniajame Neries krante (ten iškilo naujas savivaldybės pastatas ir modernus verslo bei pramogų centras greta Europos aikštės). Kadangi 1812 metais Vilniuje ir jo apylinkėse nebuvo šių dviejų kariuomenių mūšio, tokia inscenizacija buvo ne tik kostiuminė drama, bet ir istorinis farsas. Vis dėlto prieš šventę Krašto apsaugos ministerija drąsiai pareiškė, kad „Napoleono armijos žygis per

Lietuvą atnešė laisvės dvelksmą, išsilaisvinimo galimybę. Tai buvo šansas Lietuvai priartėti prie Europos".[49]

Tačiau dažniausiai vietos mirusieji atsisako vesti į Europą Vilnių, nesuteptą gėdos dėmės. Naujos komercinės statybos vienų seniausių Europoje sunaikintų žydų kapinių kaimynystę pavertė prestižine nekilnojamojo turto vieta. O jose buvo ir Vilniaus Gaono kapavietė. Kapines, kurios yra kitapus Neries upės žvelgiant nuo Pilies kalno, tarybinė miesto administracija buvo išvaliusi jau prieš kelis dešimtmečius, bet nėra aiškių įrodymų, kad pašalinti visi palaikai. Net jeigu ten nebelikę nė vieno mirusiojo, kapinės vis tiek kaip nuogas, sunaikinimo išniekintas atminimas byloja apie žydų gyvenimą šiame mieste. Pagal žydų Torą, palaikai yra neliečiama šventovė, nes žmogaus kūnas yra sukurtas kaip Dievo atvaizdas ir mirusieji prisikels amžinybei savo kūniškuoju, žemiškuoju pavidalu. Po žydų genocido religinis palaikų suvokimas tapo istorinės atminties pradmeniu: Paneriuose sušaudytų žmonių – vilniečių – suirę palaikai vėliau buvo nacių įsakymu sudeginti; todėl, metafiziškai ir materialistiškai mąstant, pažeidus kapinių sakrališkumą, Vilniaus žydų gyvenimui būtų užtrenktos durys į amžinybę. Suprantama, kodėl įvairios žydų organizacijos sukėlė tarptautinį pasipiktinimą dėl šių veiksmų, ir į tai reaguodamas Jungtinių Amerikos Valstijų Kongresas pareiškė Lietuvai politinį nepritarimą. (O kai kurie ortodoksiškų žydų rabinai amžiams prakeikia būsimuosius apartamentų gyventojus už palaikų šventumo išniekinimą.)

Reaguodama į tarptautinės bendrijos pastabas, Lietuvos Vyriausybė kreipėsi į vietos ir užsienio – Izraelio – geologus (gamtos mokslų specialistus!), kad nustatytų tikslią kapinių vietą, nes miesto valdžia nusprendė, kad Lietuvos archeologų ir istorikų (socialinių mokslų atstovų) nuomone negalima tikėti. Taigi Vilniaus istorija ir pomirtinis vilniečių likimas virto geofizinių procesų klausimu, tarsi žmonijos atmintis ir netektys priklausytų gamtos ar geografijos muziejaus stalčiams. Šis mokslinis „grįžimas į gamtą" primena pirmuosius kultūrinius miesto paminėjimus, bylojančius apie laukinę vietovę, prapuolusią Europos dykrose. Realybė, žinoma, nėra tokia alegoriška: siekdama pelnytis iš augančios nekilnojamojo turto rinkos, nauja Vilniaus valdžia pavertė mirusius vilniečius svetimšaliais, amžinais velioniais, pomirtinio gyvenimo klajokliais, praradusiais teisę į *Olam Haba* ramybę. Vis dėlto po ilgų tarptautinių derybų ir kartografinių ginčų išdraskytas ir neapibrėžtas kapinių kontūras Vilniuje atgijo (dirbtinės) pievos pavidalu. Sulygintas ir apsėtas žolynu, nekviestos praeities skeletas persikūnijo į topografinį prisiminimą: ištuštėjusį anapus kraštą,

mirties prieglaudą, be istorinių šaknų, atminties akmenų ir amžinybės kelrodžių. Stepė mieste – *Vilna* vėlė.

Vilniaus geonaratyvinę sąveiką tarp „vietos svetimųjų" ir „svetimšalių čiabuvių" geriausiai išreiškė Johannesas Bobrowskis (1917–1965), vokiečių poetas, kurio santykius su mitologine Sarmatijos žeme suformavo stiprus asmeninės ir istorinės atgailos jausmas. 1961 metais jis paskelbė pirmąjį savo eilėraščių ciklą *Sarmatische Zeit* (*Sarmatijos metas*), skirtą viso savo gyvenimo susitikimams su Sarmatija. Trumpai tariant, šis poetinis ciklas išreiškia poeto geografinę ir emocinę patirtį, įgytą tarnaujant vermachto kareiviu Rytų fronte ir tapus karo belaisviu Sovietų Sąjungoje. Tačiau Bobrowskis, kaip pats sakė, savo lyriką įsivaizdavo kaip meditaciją ir atgailą už istorinius vokiečių susidūrimus su rytiniais kaimynais: „Tema maždaug tokia: vokiečiai ir Europos rytai. Kadangi aš užaugau prie Nemuno upės, kur kartu gyveno lenkai, lietuviai, rusai bei vokiečiai ir tarp jų visų žydai, tema – ilga nelaimių ir kalčių istorija, už kurią atsakinga mano tauta, nuo pat Kryžiuočių ordino laikų. Tos istorijos nebepakeisi ir turbūt neatpirksi, bet vokiškuose eilėraščiuose ji verta vilties ir nuoširdžių pastangų."[50]

Bobrowskiui Europos istorija ir geografija – gamta ir kultūra – susilydo Sarmatijoje, šitaip sukuriama pasakojimo erdvė, atsiverianti kaip vartai į vaizdinių, potyrių, vietovardžių, kalbų, atsiminimų, istorijų, biografijų, veidų, balsų ir gamtos ypatybių teritoriją. Tai tarsi atradimų ir asociacijų, o kartu ir netekčių, negrįžtamų permainų erdvėlaikis. Tad Sarmatijos žemėlapį jis pradeda braižyti eilėraščiu, kuris prasideda toponiminiu miesto pėdsaku ir baigiasi amžių pranašyste:

Vilniau, ąžuole
tu –
mano berže,
Novgorode –
andai lėkė per girias
mano pavasarių riksmas, nuaidėjo
viršum upės žingsnis mano dienų.

Ak, spindesys tas
šviesus, vasaros žvaigždynas
pasitūpęs, palei ugnį
kiūto pasakų sekėjas,
per naktį jo klausę, vaikinai
nuėjo sau.

Ims dainuoti jis vienas:
Ten per stepę
Skuodžia vilkai, medžioklis
rado uolą geltoną
suliepsnojo ji mėnesienoje. –

Plaukia esybė šventa,
žuvis,
pro senuosius klonius, miškingus dar
klonius, dar skambant
girdim šneką tėvų:
Tark sveiki atėję svetimiesiems.
Tu būsi svetimas. Tuoj.

„Šaukimas“[51]

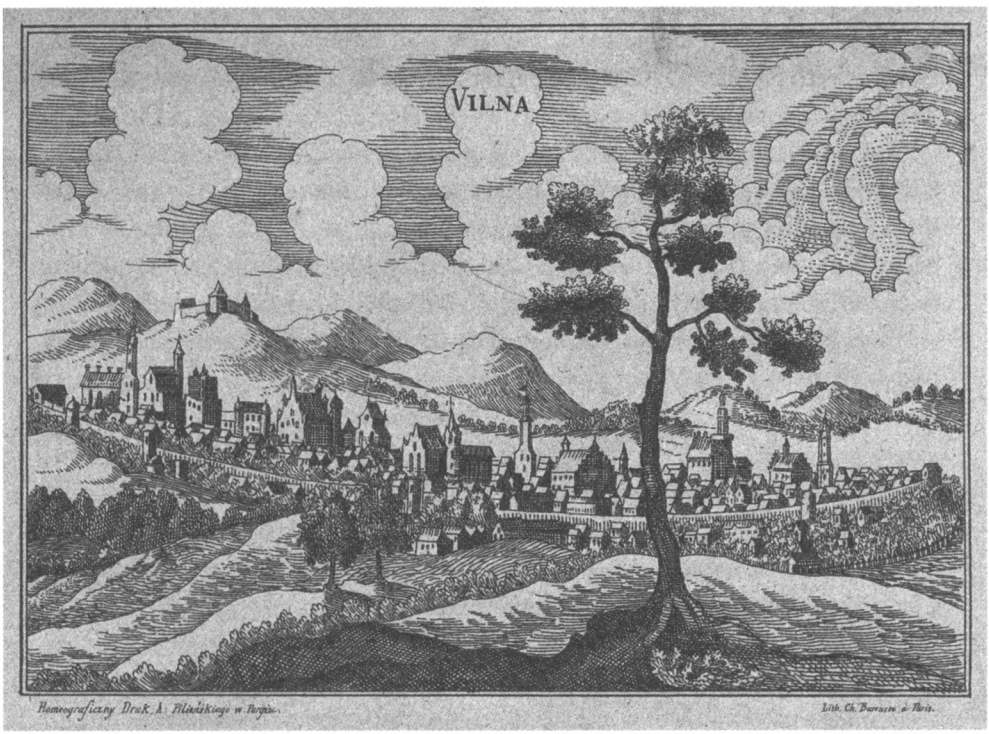

77. Vilnius (nežinomas XVII a. dailininkas)

Nuorodos

PROLOGAS

1. Renate Lachmann, *Memory and Literature: Intertextuality in Russian Modernism*, vertė Roy Sellars ir Anthony Wall, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997, p. 164.
2. Jan Bułhak, *Vilniaus peizažas: fotografo kelionės*, vertė Stanislovas Žvirgždas, Vilnius: Vaga, 2006, p. 21–23.

PIRMAS SKYRIUS. *Europai brėkštant*

1. Gedimino laiškas popiežiui Jonui XXII, in *Gedimino laiškai*, sud. V. Pašuta ir I. Štal, Vilnius: Mintis, 1966, p. 23.
2. Gedimino laiškas Liubeko pirkliams, ten pat, p. 28–35.
3. Daugiau apie mitologines Vilniaus reikšmes žr. Vladimir Toporov, „Vilnius, Wilno, Vil'na: miestas ir mitas", in *Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai*, Vilnius: Aidai, 2000, p. 35–98.
4. Popiežiaus delegatų ataskaita, sud. V. Pašuta ir I. Štal, op. cit., p. 127.
5. Ten pat, p. 129.
6. Ten pat, p. 129–131.
7. Ten pat, p. 145.
8. Cituojama iš Eric Christiansen, *The Northern Crusades*, London: Penguin Books, 1997, p. 156.
9. Jonathan Riley-Smith, *The Crusades: A History*, New Haven: Yale University Press, 2005, p. 253.
10. Cituojama iš Eric Christiansen, op. cit., p. 176.
11. Cituojama iš James Charles Roy, *The Vanished Kingdom: Travels through the History of Prussia*, Boulder: Westview Press, 1999, p. 69.
12. Ghillibert de Lannoy, in *Kraštas ir žmonės*, sud. Juozas Jurginis ir Algirdas Šidlauskas. Vilnius: Mokslas, 1983, p. 49–50.
13. Ten pat, p. 49–51.
14. Zacharias Ferrerius, „Vita S. Casimiri", *Ankstyvieji Šv. Kazimiero „gyvenimai"*, sud. Mintautas Čiurinskas, Vilnius: Aidai, 2004, p. 65.
15. Ten pat, p. 73–75.
16. Ten pat, p. 77–79.
17. Jacobus Piso, „De Lithuania", in *Gratulatio Vilnae / Vilniaus pasveikinimas*, sud. Eugenija Ulčinaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 26, 77.

18. Zacharias Ferrerius, op. cit., p. 81.
19. Ten pat, p. 67–71.
20. Ten pat, p. 51.
21. Ten pat, p. 75.
22. Ten pat. Kalba taisyta.
23. Ten pat, p. 83–85.

ANTRAS SKYRIUS. *Sarmatijos glėbyje*

1. Žr. *Lietuva žemėlapiuose*, sud. Aldona Bieliūnienė ir kt., Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2001, p. 22, 24–25.
2. Apie istorines Vilniaus vardo variacijas žr. Jonas Jurkštas, *Vilniaus vietovardžiai*, Vilnius: Mokslas, 1985; ir Aleksandras Vanagas, „Miesto vardas Vilnius", *Gimtasis žodis*, 1993, nr. 11.
3. Hartmann Schedel, „Sarmatia", in *Liber chronicarum*, išspausdinta Niurnberge Antono Kobergerio 1493 m., į anglų k. vertė ir redagavo B. Deresiewicz, London: Oficyna Stanisław Gliwa, 1973, p. 86.
4. Sigismund Herberstein, sud. J. Jurginis ir A. Šidlauskas, op. cit., p. 56.
5. Ten pat.
6. Ten pat, p. 57–58.
7. Ten pat, p. 60.
8. Cituojama iš Norman Davies, *Dievo žaislas: Lenkijos istorija*, vertė Inga Mataitytė ir Linutė Miknevičiūtė, t. 1, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1998, p. 85.
9. Hartmann Schedel, op. cit., p. 85.
10. Thomas Da Costa Kaufmann, *Court, Cloister and City: The Art and Culture of Central Europe, 1450–1800*, Chicago: University of Chicago Press, 1995, p. 288.
11. Harry E. Dembkowski, *The Union of Lublin: Polish Federalism in the Golden Age*, Boulder: East European Monographs, 1982, p. 210–211.
12. Hartmann Schedel, op. cit., 88.
13. Alessandro Guagnini, in Artūras Tereškinas, *Imperfect Communities: Identity, Discourse and Nation in the Seventeenth-Century Grand Duchy of Lithuania*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005, p. 237.
14. *Kraštas ir žmonės*, sud. Juozas Jurginis ir Algirdas Šidlauskas, vertė Eugenija Ulčinaitė, Vilnius: Mokslas, 1983, p. 77–79.
15. Ten pat, p. 78–79.
16. Hartmann Schedel, op. cit., p. 91.
17. Petri Royzzi Maurei, „Vilniaus miesto vaizdas", in Eugenija Ulčinaitė, sud., *Gratulatio Vilnae*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 87.

18. J. Jurginis ir A. Šidlauskas, sud., op. cit., p. 82.
19. Joannes Boemus, The manners, lawes and customs of all nations: with a short History of the Ethiopans by Aston, vertė į anglų k. E. Aston, London: 1611, p. 221–222.
20. Lawrence Korvin Novotarski, „Sapphic Ode on Poland", in Hartmann Schedel, op. cit., vertė į liet. k. L. Jonušys, p. 111–112.
21. Hale, *The Civilization of Europe in the Renaissance*, New York: Atheneum, 1994, p. 38.
22. Ten pat, p. 20.
23. Ten pat, p. 24.
24. J. Jurginis ir A. Šidlauskas, sud., op. cit., p. 85.
25. Daniel Stone, *The Polish-Lithuanian State, 1386–1795*, Seattle: University of Washington Press, 2001, p. 211–213.
26. Norman Davies, op. cit., p. 401.
27. Cituojama iš Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford: Stanford University Press, 1994, p. 30. Daugiau apie sarmatiškąjį stilių žr. Marija Matušakaitė, *Apranga XVI–XVIII a. Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2003, p. 95–222; taip pat Gražina Marija Martinaitienė, „Rytų ir Vakarų kultūrų sankryžoje: Kontušo juostos", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės barokas: formos, įtakos, kryptys*, Acta Academiae Artium Vilnensis 21, Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001, p. 167–175.
28. Algimantas Miškinis ir Vytautas Jurkštas, *Vilniaus architektūra*, sud. A. Jankevičienė, Vilnius: Mokslas, 1985, p. 10.
29. Aivas Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas: XVII a. antrojoje pusėje*, Vilnius: Diemedis, 2002, p. 279–299, 153–169.
30. Thomas Da Costa Kaufmann, op. cit., p. 421.
31. J. Jurginis, V. Merkys ir A. Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija: nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*, Vilnius: Mintis, 1968, p. 190.
32. Liudvika Byševska, *1786 metų kelionės į Vilnių dienoraštis*, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2008, p. 82.
33. Rosario Villari, „Introduction", in *Baroque Personae*, sud. Rosario Villari, Chicago: University of Chicago Press, 1995, p. 2.
34. G. Saisselin, *The Enlightenment against Baroque: Economics and Aesthetics of the Eighteenth Century*, Berkeley: University of California Press, 1992, p. 6.
35. Liudvika Byševska, op. cit., p. 92–94.

TREČIAS SKYRIUS. *Apšvietos šešėlyje*

1. Georgas Forsteris – Samueliui Thomui Sömmerringui, 1784 m. gruodžio 12–13 d., in *Georgo Forsterio laiškai iš Vilniaus*, sud. ir vertė Jonas Kilius, Vilnius: Mokslas, 1988, p. 77.

2. George Forster, *A Voyage Round the World*, Honolulu: University of Hawai'i Press, 2000, t. 1. p. 6.
3. Friedrich Schlegel, *Kritische Schriften*. Cituojama iš Thomas F. Saine, *Georg Forster*, New York: Twayne Publishers, 1972, p. 13.
4. Alexander von Humboldt, *Kosmos*. Cituojama iš George Forster, op. cit., p. xl.
5. Forsteris – Sömmerringui, 1784 m. liepos 3 d., op. cit., p. 46.
6. Cituojama iš Thomas F. Saine, op. cit., p. 163.
7. Goethe, cituojama iš Larry Wolff, op. cit., p. 333.
8. Louis-Phillipe de Ségur, *Mémoires, souvenirs, et anecdotes, par le comte de Ségur*, t. 1, cituojama iš Larry Wolff, op. cit., p. 19.
9. Ten pat, p. 19–20.
10. William Coxe, *Travels in Poland, Russia, Sweden and Denmark*, London: J. Nicholas, 1784, p. 148.
11. Ten pat, p. 226.
12. Ten pat, p. 211.
13. Ten pat, p. 226.
14. Ten pat, p. 230–231.
15. Ten pat, p. 234.
16. Friedrich Schulz, sud. J. Jurginis ir A. Šidlauskas, vertė Jūratė Kiaupienė, op. cit., p. 106.
17. Ten pat, p. 97. Kalba taisyta.
18. Georgas Forsteris – Friedrichui Heinrichui Jacobi, 1784 m. gruodžio 17 d., op. cit., p. 94–95.
19. Georgas Forsteris – Theresei Heynei, 1784 m. lapkričio 12 d., op. cit., p. 50–51.
20. Georgas Forsteris – Joachimui Heinrichui Campei, 1786 m. liepos 9 d., ten pat, p. 266.
21. Forsteris – Jacobiui, 1784 m. gruodžio 17 d., ten pat, p. 95.
22. Forsterio dienoraštis, ten pat, p. 404–406.
23. Forsterio dienoraštis, ten pat, p. 407–409.
24. Forsterio dienoraštis, ten pat, p. 404–410.
25. Forsteris – T. Heynei, 1784 m. gruodžio 13 d., ten pat, p. 88.
26. Forsteris – T. Heynei, 1785 m. sausio 24 d., ten pat, p. 115.
27. Forsteris – T. Heynei, 1785 m. sausio 24 d., ten pat, p. 117.
28. Georgas Forsteris – Mariai Wilhelminai von Thun, 1784 m. lapkričio 24 d., ten pat, p. 61–62. Kalba taisyta.
29. Forsteris – Sömmerringui, 1785 m. vasario 3 d., ten pat, p. 122.
30. Forsteris – Sömmerringui, 1785 m. vasario 3 d., ten pat, p. 119.
31. Forsteris – T. Heynei, 1785 m. sausio 24 d., ten pat, p. 115.
32. Forsteris – Speneriui, 1784 m. gruodžio 7 d., ten pat, p. 70.
33. Liudvika Byševska, op. cit., p. 71–74.

34. Ten pat.
35. Forsteris – Speneriui, 1784 m. gruodžio 7 d., op. cit. p. 70.
36. Forsteris – Sömmerringui, 1785 m. vasario 3 d., ten pat, p. 121.
37. Forsteris – Sömmerringui, 1784 m. gruodžio 12 d., ten pat, p. 77.
38. Forsteris – Campei, 1786 m. liepos 9 d., ten pat, p. 265–266. Kalba taisyta.
39. Liudvika Byševska, op. cit., p.77–78.
40. Therese Forster, *Johann Georg Forster's Briefwechsel*, cituojama iš Thomas F. Saine, op. cit., p. 43.
41. Forsteris – T. Heynei, 1785 m. vasario 16 d., op. cit., p. 130. Kalba taisyta.
42. Forsteris – Sömmerringui, 1786 m. spalio 8 d., ten pat, p. 304.
43. Georgas Forsteris – Johannui Karlui Phillipui Speneriui, 1787 m. birželio 17 d., ten pat, p. 390.
44. Forsteris – Sömmerringui, 1784 m. gruodžio 12–13 d., ten pat, p. 82.
45. Forsteris – T. Heynei, 1785 m. vasario 16 d., ten pat, p. 131.
46. Tas gydytojas tikriausiai buvo Judah ben Mordechai ha-Levi Hurwitz, nors laiškuose Forsteris jo pavardės niekur nemini.
47. Forsteris – K. G. Heynei, 1786 m. kovo 9 d., op. cit., p. 219. Kalba taisyta.
48. Georgas Forsteris – Petrusui Camperiui, 1787 m. gegužės 7 d., ten pat, p. 375, 378.
49. Georgas Forsteris – Georgui Christophui Lichtenbergui, 1786 m. birželio 18 d., ten pat, p. 255.
50. Forsteris – Sömmerringui, 1787 m. kovo 26 d., ten pat, p. 358–359.
51. Forsteris – Sömmerringui, 1785 m. vasario 3 d., ten pat, p. 119. Kalba taisyta.
52. Forsteris – Herderiui, 1786 m. liepos 21 d., ten pat, p. 273.
53. Therese Forster – Speneriui, 1786 m. vasario 19 d., ten pat, p. 419.
54. Forsteris – Herderiui, 1787 m. rugsėjo 1 d., ten pat, p. 401.
55. Georgas Forsteris – Johannui Georgui von Zimmermannui, 1788 m. gegužės 4 d., ten pat, p. 403–404.
56. Forster, cituojama iš Thomas F. Saine, op. cit., p. 147.
57. Goethe – Sömmerringui, 1794 m. vasario 17 d. cituojama iš Thomas F. Saine, op. cit., p. 155.

KETVIRTAS SKYRIUS. *Imperijų kryžkelėje*

1. Levas Tolstojus, *Karas ir taika*, vertė Edvardas Viskanta, Vilnius: Vaga, 1999, t. 2, p. 708.
2. Jozefas Frankas, *Atsiminimai apie Vilnių*, vertė Genovaitė Dručkutė, Vilnius: Mintis, 2001, p. 42–43.

3. Ten pat, p. 44.
4. Ten, pat, 47.
5. Ten pat, p. 44–45.
6. Tomas Venclova, *Vilnius: Vadovas po miestą*, Vilnius: R. Paknio leidykla, 2001, p. 37. 1795 m. gyventojų surašymo statistika nepateikia duomenų apie nekrikščionių tikybos gyventojus.
7. Jozefas Frankas, op. cit., p. 49–50.
8. Ten pat, p. 49.
9. Norman Davies, *Heart of Europe: the Past in Poland's Present*, Oxford: Oxford University Press, 2001, p. 173.
10. Jozefas Frankas, op. cit., p. 141.
11. Vėliau šį XVII a. pastatą imta vadinti Franko namu, dabar jame įsikūrusi Prancūzijos ambasada.
12. Jozefas Frankas, op. cit., p. 50.
13. Stanislovas Moravskis, *Keleri mano jaunystės metai Vilniuje*, Vilnius: Mintis, 1994, p. 348–349. Kalba taisyta.
14. Frankas, op. cit., p. 159–160.
15. Ten pat, p. 51–52.
16. Ten pat, p. 51.
17. Ten pat., p. 170.
18. Ten pat, p. 157.
19. Ten pat, p. 51.
20. Ten pat, p. 65–67.
21. Ten pat, p. 110–111.
22. Norman Davies, op. cit., p. 142.
23. Jozefas Frankas, op. cit., p. 380.
24. Prancūzijos kariškiai, regis, labai prastai išmanė Lietuvos geografiją ir topografiją. Vis dėlto, prieš pradėdamas kariauti su Rusija, Napoleonas susipažino su prancūzų geografo C. Malte-Brun darbais, jo 1807 m. išleista geoistorine Lenkijos studija *Tableau de la Pologne ancienne et modern*, apimančia ir Lietuvą.
25. Cituojama iš Paul Britten Austin, *1812: the March on Moscow*, London: Greenhill Books, 1993, p. 31.
26. Philippe-Paul de Segur, *Napoleon's Russian Campaign*, vertė J. David Townsend, London: Michael Joseph, 1959, p. 16–17.
27. Ten pat, p. 18.
28. Louis-Francois Lejeune, *Mémories du général Lejeune*. Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 44.
29. H. A. Vossler, *With Napoleon in Russia in 1812: the Diary of Lt. H. A. Vossler, a Soldier of the Grand Army 1812–1813*, vertė Walter Wallich, London: Constable, 1998, p. 45.

30. Philippe-Paul de Segur, op. cit., p. 17.
31. Carl von Martens, *Dankwürdigkeiten aus dem Leben eines alten Offiziers.* Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 57.
32. Philippe-Paul de Segur, op. cit., p. 19–20.
33. H. A. Vossler, op. cit., p. 50–51.
34. *Napoleono armijos seržanto Burgonės atsiminimai*, vertė Vitalija Malinauskienė, Vilnius: Žara, 2002, p. 16.
35. Roman Soltyk, *Napoléon en 1812. Mémoires historiques et militaires sur la campagne de Russie.* Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 98.
36. Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 98.
37. Jozefas Frankas, op. cit., p. 359–360.
38. Jozefas Frankas, ten pat, p. 385.
39. Roman Soltyk, op. cit., p. 71.
40. François Dumonceau, *Mémoires du général comte François Dumonceau.* Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 74.
41. Philippe-Paul de Segur. Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 71.
42. Jozefas Frankas, op. cit., p. 385.
43. Armand de Caulaincourt, *Mémoires du général de Caulaincourt, duc de Vicence, grand-écuyer de Napoléon.* Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 73.
44. Ten pat.
45. Jozefas Frankas, op. cit., p. 388.
46. Jozefas Frankas, ten pat, p. 385.
47. Armand de Caulaincourt, *Mémoires du général de Caulaincourt, duc de Vicence, grand-écuyer de Napoléon.* Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 77.
48. M. de Fezensac, *The Russian Campaign, 1812*, vertė Lee Kennett, Athens: University of Georgia Press, 1970, p. 10.
49. Louis-Florimond Fantin des Odoards, *Journal du général Fantin des Odoards.* Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 101.
50. Dumonceau, *Memoires du général comte François Dumonceau.* Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 73.
51. Vincent Bertrand, *Mémoires du capitaine Vincent Bertrand.* Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 77.
52. Choiseul-Gouffier, in Adam Zamoyski, *Moscow 1812: Napoleon's Fatal March*, New York: Harper Collins, 2004, p. 162.
53. Dumonceau, op. cit., p. 74–75.
54. H. A. Vossler, op. cit., 53.
55. Eugene Labaume, *The Campaign in Russia*, London: Samuel, Leigh, in the Strand, 1815, p. 34. Labai tikėtina, kad Labaume'o minimi žydai išties buvo vietos karaimai.
56. Philippe-Paul de Segur, op. cit., p. 29–30.

57. Ten pat, p. 30.
58. Ten pat, p. 205.
59. H. A. Vossler, op. cit., p. 52.
60. Stendhal, *To the Happy Few: Selected Letters of Stendhal,* New York: Grove Press, 1952, p. 139.
61. *Burgonės atsiminimai*, op. cit., p. 28–29
62. Stendhal, op. cit., p. 144.
63. *Burgonės atsiminimai*, op. cit., p. 72.
64. H. A. Vossler, op. cit., p. 89.
65. Ten pat, p. 73.
66. Ten pat, p. 90.
67. Philippe-Paul de Segur, op. cit., p. 205–206.
68. Tan pat, p. 226.
69. *Burgonės atsiminimai*, op. cit., p. 223.
70. Philippe-Paul de Segur, op. cit., p. 243.
71. *Burgonės atsiminimai*, op. cit., p. 224.
72. Ten pat, p. 230.
73. C. F. M. Le Roy, *Souvenirs de Leroy, major d'infanterie, veteran des armies de la République et de l'Empire.* Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 312.
74. C. F. M. Le Roy, *Souvenirs de Leroy, major d'infanterie, veteran des armies de la République et de l'Empire.* Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit. p. 312.
75. *Burgonės atsiminimai*, op. cit., p. 239.
76. H. A. Vossler, op. cit., p. 93.
77. Philippe-Paul de Segur, op. cit., p. 261.
78. *Burgonės atsiminimai*, op. cit., p. 243–244.
79. Jean-Marc Bussy, *Soldats Suisses au service de la France.* Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 365.
80. Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit. p. 76.
81. Stendhal, op. cit., p. 136.
82. Marie Charlotte Oudinot, *Récites de guerre et de foyer.* Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit. p. 70.
83. Bangowski. Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 367.
84. Paul Britten Austin, op. cit., p. 367.
85. Porphyre Jacquemont. Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 368.
86. Philippe-Paul de Segur, op. cit., p. 253.
87. Stendhal, op. cit., p. 152.
88. M. de Fezensac, op. cit., p. 109.
89. Dumonceau. Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 380.

90. Philippe-Paul de Segur, op. cit., p. 261–262.
91. H. A. Vossler, op. cit., p. 84.
92. Louise Fussil, *Souvenirs d'une Femme sur la retraite de Russie*. Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 377.
93. Dumonceau. Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 376.
94. M. de Fezensac, op. cit., p. 108.
95. Roch-Godart, *Mémoirs du general-baron, Roch Godart, 1795-1812*. Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 367.
96. H. A. Vossler, op. cit., p. 87.
97. Philippe-Paul de Segur, op. cit., p. 262.
98. Nicholas Louis Planat de la Faye, *Vie de Planat de la Faye*. Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 380.
99. Philippe-Paul de Segur, op. cit., p. 262.
100. Choiseul-Gouffier. Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 383.
101. *Burgonės atsiminimai*, op. cit., p. 245–246.
102. Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 384–385.
103. *Burgonės atsiminimai*, op. cit., p. 246.
104. Ten pat, p. 254.
105. Philippe-Paul de Segur, op. cit., p. 265.
106. Jean Rapp, *Memoires ecrits par lui-meme et publies par sa famille*. Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 382.
107. Philippe-Paul de Segur, op. cit., p. 264.
108. Charles François, *Journal du Capitaine François*. Cituojama iš Paul Britten Austin, op. cit., p. 393.
109. Philippe-Paul de Segur, op. cit., p. 266–267.
110. Cituojama iš Adam Zamoyski, op. cit., p. 513.
111. M. de Fezensac, op. cit., p. 112.
112. Denis Davidov, *In the Service of the Tsar against Napoleon: the Memoirs of Denis Davidov, 1806–1814*, sud. ir vertė Gregory Troubetzkoy, London: Greenhill Books, 1999, p. 156.
113. Boris Uxkull, *Arms and the Woman: the Intimate Journal of a Baltic Nobleman in the Napoleonic Wars*, vertė Joel Carmichael, New York: The Macmillan Company, 1966, p. 105.
114. Denis Davidov, op. cit., p. 156.
115. Boris Uxkull, op. cit., p. 105.
116. Ibid., p. 106–109.
117. Robert Wilson, *General Wilson's Journal, 1812-1814*, sud. Anthony Brett-James, London: William Kimber, 1964, p. 92–94. Tyrconnelio grafas buvo Britanijos ambasados Sankt Peterburge atašė, bet prisidėjo prie nuotykingo Rusijos kariuomenės žygio vejantis Napoleoną.

118. Ten pat, p. 96.

119. Ten pat, p. 97.

120. Ten pat, p. 96.

121. Aleksandr Čičerin, *Dnevnik Aleksandra Čičerina*, red. S. G. Engel, M. I. Perper, L. G. Beskrovnyj, Moskva: Nauka, 1966, p. 67–68.

122. Ten pat, p. 74.

123. Boris Uxkull, op. cit., p. 107.

124. Aleksandr Čičerin, op. cit., p. 93.

125. Ten pat, p. 75.

126. Ten pat, p. 94.

127. Ten pat, p. 95.

128. Boris Uxkull, op. cit., p. 111.

129. Jozefas Frankas, op. cit., p. 415.

130. Ten pat, p. 416–417. Iš šio paveikslo buvo padaryta litografija, kuri visą XIX amžių buvo platinama Vilniuje ir užsienyje.

131. Ten pat, p. 398. „Taigi įkrito į duobę, kurią patys išsikasė." (Lot.)

132. Ten pat, p. 419.

133. Ten pat, p. 416.

134. Ten pat, p. 429.

135. Ten pat, p. 543–544.

136. Moravskis, op. cit., 139. Kalba taisyta.

137. Jozefas Frankas, op. cit., p. 419.

138. Ten pat, p. 577–578.

139. Ten pat.

PENKTAS SKYRIUS. *Rusijos varžtuose*

1. Levas Tolstojus, *Broliai Karamazovai*, vertė Motiejus Miškinis, Vilnius: Margi raštai, 2008, t. 1, p. 385.
2. Vladislovas Sirokomlė, *Iškylos iš Vilniaus po Lietuvą*, Vilnius: Mintis, 1989, p. 150.
3. Ten pat, p. 32.
4. Levas Tolstojus, in Birutė Masionienė, *Levas Tolstojus ir Lietuva*, Vilnius: Vaga, 1978, p. 11–12.
5. Levas Tolstojus, *Karas ir taika*, vertė Edvardas Viskanta, Vilnius: Vaga, 1999, t. 3, 4, p. 609, 612–613.
6. Stanislovas Moravskis, op. cit., p. 239.

7. Ten pat, p. 245.
8. Ten pat, p. 415.
9. Gabrielė Giunterytė Puzinienė, *Vilniuje ir Lietuvos dvaruose*, Vilnius: Regionų kultūrinių iniciatyvų centras, 2005, p. 212.
10. Ten pat, p. 124.
11. L. Loewe, ed., *Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore*, Chicago: Belford-Clarke Co., 1890, t. 1, p. 348.
12. Benjamin Harshav, „Preface", in Herman Kruk, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939–1944*, sud. Benjamin Harshav, vertė Barbara Harshav, New Haven: Yale University Press, 2002, p. xxx–xxxiii.
13. Age Meyer Benedictsen, *Lithuania, „The Awakening of a Nation" – a Study of the Past and Present of the Lithuanian People*, Copenhagen: Egmont H. Petersens, 1924, p. 139–141.
14. *Handbook for Travellers in Russia, Poland and Finland*, London: John Murray, 1867, p. 173.
15. Aleksandr Ostrovskij, *Polnoje sobranije sočinenij*, sud. T. I. Ornatskaja, Moskva: Iskusstvo, 1978, t. 10, p. 379–381.
16. „Pamiati grafa Michaila Nikolajeviča Muravjova...", in *Russkaja literatura v Litve XIV–XX v.*, sud. Pavel Ivinskij ir kt. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1998, p. 218–219.
17. „Polskij Vopros", *Severnaja pčela*, 1863 m. gegužės 5 d., p. 3.
18. A. Sas, „Poezdka v Vilno", *Severnaja pčela*, 1863 m. gegužės 5 d., p. 1.
19. *Handbook for Travellers in Russia, Poland and Finland*, op. cit., p. 51–52.
20. Joseph Frank, *Dostoevsky: the Miraculous Years, 1865–1871*, Princeton: Princeton University Press, 1995, p. 161.
21. Ten pat, p. 184.
22. Anna Dostojevskaja. Cituojama iš Joseph Frank, op. cit., p. 185.
23. Ten pat, p. 184.
24. Ten pat, p. 189.
25. Joseph Frank, op. cit., p. 191.
26. Ten pat.
27. Ten pat.
28. Anna Dostoevskaja, *Dnevnik 1867 goda*, red. S. Žitomirskaja, Moskva: Nauka, 1993, p. 5–6. Cituojama iš Tomas Venclova, *Vilniaus vardai*, Vilnius: R. Paknio leidykla, 2006, p. 152.
29. David Goldstein, *Dostoevsky and the Jews*, Austin: University of Texas Press, 1981, p. 57.
30. Ten pat, p. 56.

31. Joseph Frank, op. cit., p. 47.
32. Ten pat, p. 48.
33. Ten pat, p. 50.
34. Daugiau apie lietuvišką Dostojevskio šeimos kilmę žr. Birutė Masionienė, F. Dostojevskio kilmės klausimu, in *Literatūrinių ryšių pėdsakais*, Vilnius: Vaga, 1982, p. 7–35.
35. Joseph Frank, *Dostoevsky: the Seeds of Revolt, 1821–1849*, Princeton University Press, 1976, p. 8.
36. Ten pat.
37. Ten pat.
38. Ten pat, p. 9.
39. F. Dobrianskij, *Staraja i Novaja Vilna*, Vilna: Tipografija A. G. Syrkina, 1904, p. 10–11.
40. „Pamiati grafa Michaila Nikolajeviča Muravjova...", in Ivinskij, op. cit., p. 221.
41. A. A. Vinogradov, *Putevoditel po gorodu Vilna i jevo okrestnostiam*, Vilna: Tipografija Štaba Vilenskovo Voenovo Okruga, 1908, p. 41.
42. Age Meyer Benedictsen, op. cit., p. 174–177.
43. Petras Vileišis, *Praeite Vilniaus ir jo pirmbuvusios Akadėmijos*, [Vilnius]: iszleido Nėris, 1893, p. 3–4.
44. Tomas Venclova, op. cit., p. 53.
45. Katerina Clark ir Michael Holquist, *Mikhail Bakhtin*, Cambridge: Harvard University Press, 1984, p. 22.
46. Ten pat, p. 25.
47. M. V. Dobužinskij, *Vospominanija*, Moskva: Nauka, 1987, p. 50.
48. Mstislav Dobužinskij, *Vospominanija*, New York: Put Žizni, 1976, t. 1, p. 72.
49. M. V. Dobužinskij, *Vospominanija*, Moskva: Nauka, 1987, p. 109.
50. Ten pat, p. 93–94.
51. Ten pat, p. 138.
52. Ten pat, p. 256.
53. Ten pat, p. 195.
54. Fiodor Tiutčev, „Virš rusų Vilniaus žilaplaukio", in Tomas Venclova, *Vilniaus vardai*, op. cit., p. 175.
55. Minint 1812-ųjų karo metines išėjo ir įvairių knygų, tarp jų – rusų atsiminimai apie Vilniaus svarbą kare; žr. C. F. Dobrianskij, *K istorii otečestvenoj voiny. Sostojania Vilny v 1812 g. – Zapiski Sev.-zapadnovo otdelenija imperatorskovo russkovo geografičeskovo o-va*, Vilna, 1912, kn. 3; ir O. A. Kudrinskij, *Vilna v 1812 godu*, Vilna, 1912.
56. Bernard Pares, *Day by Day with Russian Army, 1914–1915*, London: Constable & Company, 1915, p. 17.

57. Stanley Washburn, *On the Russian Front in the World War I: Memoirs of an American War Correspondent*, New York: Robert Speller and Sons, 1982, p. 41.
58. „Vis dažniau". Vertė Inga Vidugirytė-Pakerienė.
59. Stephen Graham, *Russia and the World*, New York: The Macmillan Company, 1915, p. 145–147.
60. Ten pat, p. 90.
61. Ten pat, p. 160–161.
62. Ten pat, p. 167–168.
63. Ten pat, p. 110.
64. Valerijus Briusovas, „Vilniuje", in *Iš sidabro amžiaus lyrikos*, vertė Janina Degutytė, Vilnius: Santara, 2002, p. 107.

ŠEŠTAS SKYRIUS. *Vokietijos atspindyje*

1. Modris Eksteins, *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age*, New York: Anchor Books, 1990.
2. Hayyim Schauss, *The Jewish Festivals: History and Observance*, New York: Schocken Books, 1975, p. 154.
3. Joseph Roth, *The Wandering Jews*, vertė Michael Hofmann, New York: W. W. Norton, 2001, p. 40–43.
4. Vejas Liulevicius, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001, p. 19.
5. Erich Ludendorff, *My War Memories*, London: Hutchinson & Co., 1919, t. 1, p. 175.
6. Ten pat, p. 243.
7. Ten pat, p. 210–212.
8. Ten pat, p. 221–222.
9. Ten pat, p. 211.
10. Ten pat, p. 211–212.
11. Erich Ludendorff. op. cit., t. 2, p. 154.
12. Alfred Brust, *Die verlorene Erde*. Cituojama iš Dietmar Albrecht, *Wege nach Sarmatien - Zehn Kapitel Preussenland: Orte, Texte, Zeichen*, Munchen: Martin Meidenbauer, 2006, p. 174. Yra išleista: Dietman Albrecht, *Keliai į Sarmatiją. Dešimt dienų Prūsijoje: vieta, tekstai, ženklai*, vertė Osvaldas Aleksa, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 211.
13. Richard Dehmel, *Zwischen Volk und Menschheit: Kriegstagebuch*. Cituojama iš Albrecht, op. cit., p. 173.

14. Petras Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992, t. 2, p. 27.
15. Wiktor Sukiennicki, *East Central Europe during World War I: from Foreign Domination to National Independence*, New York: Columbia University Press, 1984, t. 2, p. 161.
16. Erich Ludendorff, op. cit., t. 2, p. 153–155.
17. Petras Klimas, *Iš mano atsiminimų*, Vilnius: Lietuvos enciklopedijų redakcija, 1990, p. 45.
18. Israel Cohen, *Vilna*, Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1992, p. 366.
19. Paulis Fechteris mirė Vakarų Berlyne 1958 metais.
20. Paul Monty, *Wanderstunden in Wilna*, Wilna: Verlag der Wilnaer Zeitung, 1918, p. 76.
21. Ten pat, p. 9.
22. Ten pat, p. 10.
23. Ten pat, p. 10–12.
24. Ten pat, p. 17.
25. Ten pat, p. 13.
26. Modris Eksteins, *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age*, New York: Anchor Books, 1990, p. 211.
27. Žr. Paul Weber, *Wilna: eine vergessene Kunstsstatte*, Wilna: Verlag der Zeitung der 10. armee, 1917.
28. Paul Monty, op. cit., p. 81.
29. Ten pat, p. 28
30. Ten pat, p. 27.
31. Ten pat, p. 28.
32. Ten pat.
33. Ten pat.
34. Ten pat, p. 16.
35. Ten pat, p. 14.
36. Ten pat, p. 40.
37. Ten pat, p. 27.
38. Ten pat, p. 87.
39. Ten pat, p. 79.
40. Ten pat, p. 82–84.
41. Ten pat, p. 20.
42. Ten pat, p. 22–23.

43. Ten pat, p. 59.
44. Ten pat, p. 59–60.
45. Hirsz Abramowicz, *Profiles of a Lost World: Memoirs of East European Jewish Life before World War II*, sud. Dina Abramowicz ir Jeffrey Shandler, vertė Eva Zeitlin Dobkin, Detroit: Wayne University Press, 1999, p. 193.
46. Paul Monty, op. cit., p. 62.
47. Hirsz Abramowicz, op. cit., p. 202.
48. Paul Monty, op. cit., p. 62–67.
49. Ten pat, p. 68–71.
50. Ten pat, p. 73.
51. Ten pat, p. 74.
52. Ten pat
53. Ten pat, p. 75–76.
54. Eksteins, op. cit., p. 212.
55. Paul Monty, op. cit., p. 78–79.
56. Tomas Manas, *Budenbrokai*, vertė J. Vaznelis, Vilnius: Vaga, 1968, p. 660.
57. Paul Monty, op. cit., p. 79–82.
58. Erich Ludendorff, op. cit., t. 1, p. 137.
59. Jean-Noel Grandhomme, „Vilnius 1915–1918 m. Seno kareivio iš Elzaso prisiminimai", *Metai*, 2000 m. liepa, p. 131.
60. Ten pat.
61. Mykolas Römeris, *Dienoraštis. 1918 m. birželio 13-oji – 1919 m. birželio 20-oji*, iš lenkų kalbos vertė Vaiva Grigaitienė, Vilnius: Versus Aureus, 2007, p. 161.
62. Ten pat, p. 179–180. Kalba taisyta.
63. Ten pat, p. 180–181.
64. Ten pat, p. 183.
65. Ten pat, p. 190–191.

SEPTINTAS SKYRIUS. *Tautų veidrodyje*

1. „Some puzzling appearnces", in *The Story of Wilno*, The Polish Research Centre, London: The Cornwall Press, 1942.
2. Age Meyer Benedictsen, op. cit., p. 241.
3. Mykolas Römeris, op. cit., p. 387.
4. Alfred Döblin, *Destiny's Journey*, vertė Edgar Passler, New York: Paragon House, 1992, p. 105.

5. Heinz Graben, „Introduction", in Alfred Döblin, *Journey to Poland*, vertė Joachim Neugroschel, New York: Paragon House, 1991, p. xv.
6. Alfred Döblin, *Destiny's Journey*, op. cit., p. 105–106.
7. Ten pat, p. 110.
8. Age Meyer Benedictsen, op. cit., p. 212–214.
9. David Brenner, *Marketing Identities: the Invention of Jewish Ethnicity in 'Ost und West'*, Detroit: Wayne State University Press, 1998, p. 34.
10. Sammy Gronemannas. Cituojama iš Dietmar Albrecht, op. cit., 1995, p. 215.
11. David Brenner, op. cit., p. 83.
12. Alfred Döblin, *Reise in Polen*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1993, p. 18.
13. Ten pat, p. 250–251.
14. Ten pat, p. 312.
15. Ten pat, p. 21.
16. Ten pat, p. 47.
17. Ten pat, p. 200.
18. Ten pat, p. 246–247.
19. Ten pat, p. 97–98.
20. Ten pat, p. 116.
21. Vl. Gaižutis, „Vilniun su revolveriu", *Mūsų Vilnius*, 1931 rugpjūčio mėn., p. 538.
22. Alfred Döblin, *Reise in Polen*, op. cit., p. 116–117.
23. Alfred Döblin, *Destiny's Journey*, op. cit., p. 109.
24. Ten pat, p. 322.
25. Gilbert Keith Chesterton, in Michael Ffinch, *G. K. Chesterton*, London: Weidenfeld and Nicholson, 1986, p. 312.
26. Gilbert Keith Chesterton, *Autobiography*, London: Hutchinson and Company, 1936, p. 317.
27. Alfred Döblin, *Reise in Polen*, op. cit., p. 50.
28. Gilbert Keith Chesterton, op. cit., p. 317–318 (t. p. cituojama iš Tomas Venclova, *Vilniaus vardai*, op. cit., p. 226).
29. Alfred Döblin, *Reise in Polen*, op. cit., p. 117–118.
30. Haim Sloves. Cituojama iš Henri Minczeles, „A journey into the heart of Yiddishland", in *Yiddishland*, sud. Gerrard Silvain ir Henri Minczeles, Corte Madera, California: Gingko Press, 1999, p. 7.
31. Cecile E. Kuznitz, „On the Jewish Street: Yiddish culture and the urban landscape of interwar Vilna", in *Yiddish Language and Culture: Then and Now*, Creighton: Creighton University Press, 1998, p. 66.
32. Ten pat, p. 67.
33. Alfred Döblin, *Reise in Polen*, op. cit., p. 54.

34. Robert Medill McBride, *Towns and People of Modern Poland*, New York: McBride and Company, 1938, p. 137–138.
35. Alfred Döblin, *Reise in Polen*, op. cit., p. 132–133.
36. Ten pat, p. 122–123.
37. Paul Monty, op. cit., p. 23.
38. Vl. Gaižutis, op. cit., p. 539.
39. Alfred Döblin, *Reise in Polen*, op. cit., p. 128–129.
40. Ten pat, p. 131–132.
41. Ten pat, p. 129–131.
42. Ten pat, p. 132.
43. Ten pat, p. 139.
44. Ten pat, p. 144–145.
45. Ten pat, p. 144.
46. Ten pat, p. 137–139.
47. Israel Cohen, op. cit., 415.
48. Lucy Dawidowicz, *From That Place and Time: A Memoir, 1939–1947*, New York: W. W. Norton & Company, 1989, p. 48–49.
49. Alfred Döblin, *Reise in Polen*, op. cit., p. 92–93.
50. Ten pat, p. 147.
51. Ten pat, p. 147–149.
52. Alfred Döblin, *Destiny's Journey*, op. cit., p. 110–111.

AŠTUNTAS SKYRIUS. *Europos verpetuose*

1. Cituojama iš Mykolas Balinskis, *Vilniaus miesto istorija*, iš lenkų kalbos vertė Ona Slavėnaitė ir Irena Katilienė, Vilnius: Mintis, 2007, p. 38, išnaša 37.
2. Citata iš Vilniui vaduoti sąjungos atviruko, žr. Aleksandras Kubilas, *Vilniaus šventovės senuosiuose atvirukuose*, Vilnius: Lietuvos kolekcininkų asociacija, p. 90.
3. Robert Medill McBride, op. cit., p. 113–117.
4. Ten pat, p. 130–132.
5. Lucy Dawidowicz, op. cit., p. 28–29.
6. Anne Louise Strong, *Lithuania's New Way*, London: Lawrence & Wishart, 1940, p. 31.
7. Ten pat.
8. Herman Kruk, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps 1939–1944*, vertė Barbara Harshav, red. Benjamin Harshav, New Haven: Yale University Press, 2002, p. 28–29.

9. A. Smetona. Cituojama iš Jeronimas Cicėnas, *Vilnius tarp audrų*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993, p. 252.
10. Mikalojus Vorobjovas, *Vilniaus menas*, Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 1997, p. 10.
11. Ten pat, p. 13–14. Kalba taisyta.
12. Yitskhok Rudashevski, *Children in the Holocaust and World War II: Their Secret Diaries*, sud. Laurel Holliday, New York: Pocket Books, 1995, p. 140–147.
13. Herman Kruk, op. cit., p. 656–657.
14. Yitskhok Rudashevski, op. cit., p. 181.
15. Jan Bułhak, *Vilniaus peizažas: fotografo kelionės*, vertė Stanislovas Žvirgždas, Vilnius: Vaga, 2006, p. 92. Kalba taisyta.
16. Chaim Grade, *My Mother's Sabbath Days*, vertė Channa Kleinerman Goldstein ir Inna Hecker Grade, New York: Alfred A. Knopf, 1986, p. 335.
17. Tomas Venclova, „Vilnius kaip dvasinio gyvenimo forma", *Vilties formos: Eseistika ir publicistika*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1991, p. 188.
18. Judita Vaičiūnaitė, *Vaikystės veidrody*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 65–66.
19. J. Maceika, P. Gudynas, *Žvilgsnis į Vilniaus praeitį ir dabartį*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960, p. 6. Kalba taisyta.
20. Czesław Miłosz, *Pakelės šunytis*, vertė Vyturys Jarutis, Vilnius: Strofa, 2000, p. 149.
21. Günter Grass, *Rupūžės kurkimai*, vertė Jurgis Kunčinas, Vilnius: Vaga, 1995, p. 19.
22. Judith Friedlander, *Vilna on the Seine: Jewish Intellectuals in France since 1968*, New Haven: Yale University Press, 1990, p. 5–6.
23. G. Metelsky, *Lithuania: Land of the Niemen*, Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1959, p. 33.
24. Ten pat, p. 75.
25. G. Metelsky, op. cit., p. 36.
26. Phillipe Bonosky, *Beyond the Borders of Myth: from Vilnius to Hanoi*, New York: Praxis Press, 1967, p. 79.
27. Ten pat, p. 84–89.
28. Josifas Brodskis, *Vaizdas į jūrą*, vertė Gintaras Patackas ir kt., Vilnius: Vyturys, 1999, p. 63.
29. Anatol Lieven, *Pabaltijo revoliucija*, vertė Rasa Asminavičiūtė ir Aušra Čižikienė, Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 13.
30. Venclova, *Vilnius*, op. cit., p. 9.
31. Rose Zwi, *Last Walk in Naryshkin Park*, North Melbourne: Spinifex, 1997, p. 61.
32. Ten pat, p. 125.
33. Ten pat, p. 142–145.
34. Dan Jacobson, *Hešelio karalystė*, vertė Danguolė Žalytė, Vilnius: Garnelis, 2001, p. 118.
35. Ten pat, p. 115–117.
36. Ten pat, p. 119.

37. Anne Applebaum, *Between East and West: Across the Borderlands of Europe*, New York: Pantheon Books, 1994, p. 63–65.
38. Stan Persky, *Then We Take Berlin: Stories from the Other Side of Europe*, Toronto: Alfred Knopf, 1995, p. 350.
39. Ten pat, p. 380.
40. Ten pat, p. 381–382.
41. Ten pat, p. 384.
42. Katherine Verdery, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist change*, New York: Columbia University Press, 1999, p. 28–29. Kursyvas iš originalo.
43. Michael Wines, „Baltic soil yields evidence of a bitter end to Napoleon's Army", *New York Times*, 2002 m. rugsėjo 14 d., p. A5.
44. Cituojama iš M. Tarm, „The Napoleon graves", *City Paper: The Baltic States*, 2002 m. lapkritis/gruodis, p. 11.
45. Daugiau žr. Severinas Vaitiekus, *Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002, p. 106–134.
46. *Lietuvos rytas*, priedas *Sostinė*, 2002 m. rugsėjo 13 d., p. 1.
47. „Rasti palaikai – daugelio tautų paveldas", *Lietuvos rytas*, 2002 m. kovo 30 d., p. 7.
48. Cituojama iš Ian Traynor, „Frozen victims of 1812 get final burial", *The Guardian*, 2003 m. birželio 2 d., žr. www. guardian.co.uk.
49. Linas Linkevičius. Cituojama iš A. Meilūnaitė, „Didžioji Armija atakuoja", *Karys*, 2003 m. birželis, p. 36.
50. Johannes Bobrowski. Cituojama iš Michael Hamburger, „Introduction", Johannes Bobrowski, *Shadow Lands: Selected Poems*, vertė Ruth ir Matthew Mead, New York: New Directions Books, 1984, p. 16.
51. Johannes Bobrowski, „Šaukimas", vertė Bronys Savukynas, *Kultūros barai*, 2000, nr. 11, p. 22.

Iliustracijos

1. Titulinis lapas. Iš S. Muenster, *La cosmographie universelle*, Basel, 1556. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 8
2. Vilnius. J. Bułhako nuotr., maždaug 1939. (Lietuvos mokslų akademijos biblioteka) p. 13
3. Vilnius įvairiomis kalbomis. „Lietuvos" detalė, parengta M. V. Coronelli, Venezia, 1696. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 14
4. „Naujas Europos žemėlapis". Iš S. Muenster, *La cosmographie universelle*, Basel, 1556. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 16
5. Gediminas stato pilį ten, kur regėjo sapną. M. E. Andriolli ir B. Puc medžio raižinys, 1882. (Lietuvos dailės muziejus) p. 20
6. Lietuviai pagonys garbina ugnį, ąžuolą ir žaltį. Iš S. Muenster, *La cosmographie universelle*, Basel, 1556. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 23
7. Kryžiuočių riteris. Iš S. Muenster, *La cosmographie universelle*, Basel, 1556. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 26
8. „Lietuva". Iš H. Schedel, *Weltchronik*, 1493. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 29
9. Aušros vartai. J. Hoppen litografija, 1924. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 32
10. Šventasis Kazimieras. F. Balcewicz vario graviūra, 1749. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 35
11. „Sarmatija – Lietuvos ir Žemaitijos slenkstis". Iš S. Muenster, *Cosmographiae Universalis*, Basel, 1572. (Privati L. Briedžio kolekcija) p. 40
12. Lietuvos briedžiai. Iš S. Muenster, *La cosmographie universelle*, Basel, 1556. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 42
13. Sarmatija Europoje ir Azijoje. Iš C. Ptolemy, *Geographia*, Strasbourg, 1513. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 47
14. Frontispisas. Iš A. Guagnini, *Sarmatiae Europeae descriptio...*, Cracovie, 1578. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 49
15. „Wilna, arba Wilda, Lietuvos sostinė". G. Bodenehr, Augsburg, apie 1720. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 51
16. Šventasis Kristupas. Iš *Staroe Vilno*, maždaug 1906. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 54
17. Vilniaus atgimimas. Frontispisas. Iš A. Pozniak, *Senator septem consulabris* ..., Vilnae, 1666. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 60
18. Lenkijos triumfas. Iliustracija iš N. Kiszka De Ciechanowiec, *Triumphale Solium Serenissimae Regine Poloniarum* ..., Vilnae, 1637. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 61

19. „Maras Vilniuje 1710 metais". X. Karęga vario graviūra pagal F. Pelikan piešinį, 1799. (Lietuvos dailės muziejus) p. 64
20. Keliai į Vilnių. Detalė iš „Neueste Karte von Polen und Litauen", F. Muller and C. Schutz, Wien, 1792. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 68
21. „Lietuvos miesto Wilda, arba Wilna, planas". Nežinomas autorius, 1737. (Lietuvos dailės muziejus) p. 72
22. Didysis Vilniaus universiteto kiemas. P. Smuglevičiaus piešinys, 1786. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 74
23. Žydų pirkliai netoli Vilniaus. L. Bichebois, I. Deroy ir K. Kukiewicz chromolitografija. Iš J. K. Wilczyński, *Album de Wilna*, Paris, 1848. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 77
24. Vilniaus miesto siena. P. Smuglevičiaus piešinys, 1785. (Lietuvos dailės muziejus) p. 82
25. Universiteto botanikos sodo vaizdas. J. Peszka akvarelė, 1808. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 94
26. Lenkija–Sarmatija – ištrinama iš Europos žemėlapio. „Lietuvos-Lenkijos padalijimas". J. E. Nielsen graviūra, 1773. (Lietuvos dailės muziejus) p. 96
27. Vilniaus miesto užkarda. K. Bachmatowicz litografija. Iš *Przypomniene Wilna (Vilniaus prisiminimai)*, 1837. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 99
28. Vilniaus imperatoriškasis universitetas XIX a. pirmoje pusėje. P. Benoist ir A. Bayot chromolitografija. Iš J. K. Wilczyński, *Album de Wilna*, Paris, 1850. (Lietuvos dailės muziejus) p. 101
29. Vilniaus gatvės scena. K. Bachmatowicz litografija. Iš *Przypomniene Wilna (Vilniaus prisiminimai)*, 1837. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 104
30. *Grand Armée* keliasi per Nemuną 1812 m. I. Klauber litografija pagal Bagetti paveikslą, išspausdintą Sankt Peterburge, maždaug 1850. (Lietuvos nacionalinis muziejus) p. 111
31. Lenkijos ir Lietuvos žemėlapis (maždaug 1770 m.). Detalė iš „Regni Poloniae, Magni Ducatus Lituaniae..." J. J. Kanter, 7 lapas, Regiomonti, 1770. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 114
32. Generalgubernatoriaus rūmai Vilniuje. P. Benoist chromolitografija. Iš J. K. Wilczyński, *Album de Wilna*, Paris, maždaug 1850. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 119
33. Diagrama, rodanti Napoleono kariuomenės žlugimą per 1812 m. žygį į Rusiją. C. J. Minard, 1869. (Privati L. Briedžio kolekcija) p. 127
34. Prancūzų karininkai Vilniuje, vienuolio samariečio išgelbėti nuo vietos užpuolikų. „De Bissy užpuolimas". J. Oziebłowski litografija, 1844. (Lietuvos dailės muziejus) p. 130
35. *Grand Armée* traukimasis per Vilnių 1812 metais. V. Adam ir L. Bichebois litografija pagal J. Damel paveikslą. Iš J. K. Wilczyński, *Album de Wilna*, Paris, 1846. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 132

36. Aleksandras I priima kariuomenės paradą 1812 m. gruodį Rusijos kariuomenei užėmus Vilnių. A. Čičerino piešinys. Iš *Dnevnik Aleksandra Čičerina*, Moskva: Nauka, 1966. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 136

37. Vilniaus vaizdas nuo aplinkinių kalvų XIX a. trečiame dešimtmetyje. J. Hoppen litografija, 1925. (Lietuvos dailės muziejus) p. 140

38. Aušros Vartų gatvė XIX a. pirmoje pusėje. V. Adam ir L. Bichebois chromolitografija pagal M. Zaleski paveikslą. Iš J. K. Wilczyński, *Album de Wilna*, Paris, 1846. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 145

39. Sankt Peterburgo–Varšuvos geležinkelio planas. Iš A. H. Kirkor, *Przewodnik: Wilno*, Wilna, 1863. (Lietuvos mokslų akademijos biblioteka) p. 148

40. Šv. Kazimiero bažnyčia Vilniuje, po 1863–1864 m. sukilimo prieš caro valdžią paversta stačiatikių Šv. Nikolajaus soboru. S. F. Fleury nuotr., maždaug 1896. (Lietuvos nacionalinis muziejus) p. 153

41. Didžiosios sinagogos kiemo prieigos Vilniuje, maždaug 1900. (Atvirukas, leidus A. Kubilui) p. 158

42. Vilniaus planas, 1882. (Lietuvos nacionalinis muziejus) p. 161

43. Viešpaties Jėzaus (Trinitorių) bažnyčios interjeras. I. Deroy chromolitografija pagal V. Sadovnikov. Iš J. K. Wilczyński, *Album de Wilna*, Paris, 1847. (Lietuvos dailės muziejus) p. 164

44. Vilnius – senieji vartai į Rusijos imperiją, 1872. Frontispisas. Iš P.N. Batiuškov, *Pamiatniki russkoj stariny*, Vilna, 1872. (Lietuvos mokslų akademijos biblioteka) p. 167

45. Sveikinimas iš Vilniaus: Didžioji [*Bolšaja*] gatvė, maždaug 1900. (Atvirukas, leidus A. Kubilui) p. 171

46. Maudymasis Neries (Vilijos) upėje. S. F. Fleury nuotr., 1900. (Lietuvos mokslų akademijos biblioteka) p. 174

47. Vilniaus gatvė. Atvirukas su Mstislavo Dobužinskio piešiniu, maždaug 1914. (Atvirukas, leidus A. Kubilui) p. 179

48. Šv. Kazimiero koplyčia. Atvirukas su J. Bułhako nuotrauka, maždaug 1910. (Atvirukas, leidus A. Kubilui) p. 182

49. Rusiškasis Vilnius, maždaug 1900. (Atvirukas, leidus A. Kubilui) p. 185

50. Statistinis Lietuvos žemėlapis, sudarytas vokiečių okupacinės valdžios siekiant išryškinti tautinį gyventojų pasiskirstymą šalyje – „Verwaltungsbezirk der Militärverwaltung Litauen“, 1918. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 188

51. „Vilniaus, Rusijos valdomo miesto, užėmimas 1915 metų rugpjūtį“. (Atvirukas, leidus A. Kubilui) p. 191

52. Vilnius – vaizdas nuo Pilies kalno, 1916. (Atvirukas, leidus A. Kubilui) p. 193

53. Vokiečių karys-*flaneur* Vilniuje, 1916. (Atvirukas, leidus A. Kubilui) p. 198

54. Vilniaus ir jo apylinkių planas su išryškintomis miestą kertančiomis pagrindinėmis magistralėmis, pavadintas „Garnison-Umgebungskarte von Wilna“, 1917. (Lietuvos mokslų akademijos biblioteka) p. 201

55. Vilniaus geležinkelio stoties laukiamoji salė. W. Buhe piešinys. Iš *Bilderschau der Wilnaer Zeitung*, 1916 m. balandžio 3 d. (Lietuvos mokslų akademijos biblioteka) p. 205
56. Vilniaus darbo namų paroda. M. Bühlmann plakatas, 1916. (Lietuvos mokslų akademijos biblioteka) p. 206
57. Karo metų šurmulingo sendaikčių turgaus vaizdas, maždaug 1916. (Atvirukas, leidus A. Kubilui) p. 208
58. „Kalėdiniai sveikinimai iš Vilniaus. Vaizdingas kampelis", 1916. (Atvirukas, leidus A. Kubilui) p. 210
59. Šventadienis Senojoje Vilniaus sinagogoje. W. Buhe piešinys. Iš *Bilderschau der Wilnaer Zeitung*, 1916 m. kovo 29 d. (Lietuvos mokslų akademijos biblioteka) p. 213
60. Medinė Vilniaus mečetė, 1916. (Atvirukas, leidus A. Kubilui) p. 215
61. Vilnius ketvirtaisiais Pirmojo pasaulinio karo metais, 1917. (Atvirukas, leidus A. Kubilui) p. 218
62. Lenkijos ir Lietuvos žemėlapis, išleistas G. Freytag & Berndt, Viena, maždaug 1923. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 222
63. Wilno, Šv. Jurgio prospektas, maždaug 1920. (Atvirukas, leidus A. Kubilui) p. 228
64. Wilno skaito daugeliu kalbų. Nuotr. iš *The National Geographic Magazine* 74–6 (1938 m. birželis), p. 779. (© Maynard Owen Williams, National Geographic Stock) p. 237
65. Aušros vartai. J. Bułhako nuotr., maždaug 1920. (Atvirukas, leidus A. Kubilui) p. 241
66. Vilniaus žemėlapis jidiš kalba, maždaug 1940. Iš Leyzer Ran, *Jerusalem of Lithuania*, New York, 1974. (Spausdinama leidus Vilniaus universiteto Judaikos studijų centrui) p. 244
67. Gatvės vaizdas Vilniaus žydų kvartale, maždaug 1925. (Atvirukas, leidus A. Kubilui) p. 246
68. Panoraminis Vilniaus vaizdas nuo Pilies kalno. J. Grutzka, išspausdinta *Zeitung der 10. Armee*, 1917. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 248
69. Senosios Vilniaus žydų kapinės, maždaug 1920. (Atvirukas, leidus A. Kubilui) p. 253
70. Vilnius Europos centre. Iliustracija. Iš *Vilnius: Unforgettable Harmony and Charm*, Vilnius Municipality Economic Department Tourism Division, 2002. (Spausdinama leidus Vilniaus miesto savivaldybei) p. 254
71. Pilies (*Zamkowa*) gatvė Vilniuje, maždaug 1930. (Atvirukas, leidus A. Kubilui) p. 258
72. Pokario griuvėsiai, 1944. Nuotr. iš *Tarybų Lietuva, 1940–1950*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1950. (Vilniaus universiteto biblioteka) p. 264
73. Turistinis sovietinio Vilniaus planas. Iliustracija. Iš A. Papšys, *Vilnius: a guide*, Moscow: Progress Publishers, 1981, p. 88–89. p. 269

74. Verbų sekmadienis Vilniuje, 1967. A. Kunčiaus nuotr. (LATGA-A, Vilnius, 2008) p. 272
75. Naujasis Vilnius – tarybinė idilė, 1985. Lazdynai. Atvirukas, dail. V. Sokolov (privati L. Briedžio kolekcija) p. 275
76. Bernardinų ir Šv. Onos bažnyčios. J. Bułhako nuotr., maždaug 1930. (Atvirukas, leidus A. Kubilui) p. 280
77. Vilnius. Nežinomas XVII a. dailininkas. Barousse faksimilė. Iš J. K. Wilczyński, *Album de Wilna*, Paris, maždaug 1850. (Lietuvos nacionalinis muziejus) p. 288

Cituoti veikalai

Abramowicz, Hirsz, *Profiles of a Lost World: Memoirs of East European Jewish Life before World War II*, sud. Dina Abramowicz and Jeffrey Shandler, vertė Eva Zeitlin Dobkin, Detroit: Wayne University Press, 1999.

Albrecht, Dietmar, *Wege nach Sarmatien - Zehn Kapitel Preussenland: Orte, Texte, Zeichen*, Munchen: Martin Meidenbauer, 2006.

Applebaum, Anne, *Between East and West: Across the Borderlands of Europe*, New York: Pantheon Books, 1994.

Austin, Paul Britten, *1812: the March on Moscow*, London: Greenhill Books, 1993.

Austin, Paul Britten, *1812: the Great Retreat*, London: Greenhill Books, 1996.

Benedictsen, Age Meyer, *Lithuania, „The Awakening of a Nation" – a Study of the Past and Present of the Lithuanian people*, Copenhagen: Egmont H. Petersens, 1924.

Lietuva žemėlapiuose, sud. Bieliūnienė, Aldona, ir kt., Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2001.

Byševska, Liudvika, *1786 metų kelionės į Vilnių dienoraštis*, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2008.

Bobrowski, Johannes, *Shadow Lands: Selected Poems*. Vertė Ruth ir Matthew Mead, New York: New Directions Books, 1984.

Bobrowski, Johannes, „Šaukimas", vertė Bronys Savukynas, *Kultūtos barai*, 2000, nr. 11.

Bonosky, Phillipe, *Beyond the Borders of Myth: from Vilnius to Hanoi*, New York: Praxis Press, 1967.

Brenner, David, *Marketing Identities: the Invention of Jewish Ethnicity in 'Ost und West'*, Detroit: Wayne State University Press, 1998.

Briusov, Valerij, *Sem' cvetov radugi: stichi 1912–1915*, Moskva: Izdatelstvo K. F. Nekrasova, 1916.

Brodskis, Josifas, *Vaizdas į jūrą*, Vilnius: Vyturys, 1999.

Bułhak, Jan, *Vilniaus peizažas: fotografo kelionės*, Vilnius: Vaga, 2006.

Campbell, Thomas, „Poland", in *English Romantic Writers*, sud. David Perkins. New York: Harcourt, Brace, Janovich, 1967.

Chesterton, Gilbert Keith, *Autobiography*, London: Hutchinson and Company, 1936.

Christiansen, Eric, *The Northern Crusades*, London: Penguin Books, 1997.

Cicėnas, Jeronimas, *Vilnius tarp audrų*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.

Clark, Katerina, ir Holquist, Michael, *Mikhail Bakhtin*, Cambridge: Harvard University Press, 1984.

Cohen, Israel, *Vilna*, Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1992.

Coxe, William, *Travels in Poland, Russia, Sweden and Denmark*, London: J. Nicholas, 1784.

Čepėnas, Petras, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. II, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992.

Čičerin, Aleksandr, *Dnevnik Aleksandra Čičerina*, red. S. G. Engel, M. I. Perper, L. G. Beskrovnyj, Moskva: Nauka, 1966.

Ankstyvieji Šv. Kazimiero „gyvenimai", sud. Čiurinskas, Mintautas, Vilnius: Aidai, 2004.

Daugirdas, Romas, *Punktyras: eilėraščiai ir beveik eilėraščiai*, Vilnius: Regnum fondas, 2002.

Davidov, Denis, *In the Service of the Tsar against Napoleon: the Memoirs of Denis Davidov, 1806–1814*, sud. ir vertė Gregory Troubetzkoy, London: Greenhill Books, 1999.

Davies, Norman, *Dievo žaislas: Lenkijos istorija*, t. 1, vertė Inga Mataitytė ir Linutė Miknevičiūtė, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1998.

Davies, Norman, *Heart of Europe: the Past in Poland's Present*, Oxford: Oxford University Press, 2001.

Dawidowicz, Lucy, *From That Place and Time: A Memoir, 1939–1947*, New York: W. W. Norton & Company, 1989.

Dembkowski, Harry E., *The Union of Lublin: Polish Federalism in the Golden Age*, Boulder: East European Monographs, 1982.

Döblin, Alfred, *Destiny's Journey*, vertė Edgar Passler, New York: Paragon House, 1992.

Döblin, Alfred, *Reise in Polen*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1993.

Dobrianskij, C. F., *K istorii otečestvennoj voiny. Sostojania Vilny v 1812 g. – Zapiski Sev.-zapadnovo otdelenija imperatorskovo russkovo geografičeskovo o-va*, kn. 3, Vilna: 1912.

Dobrianskij, F., *Staraja i Novaja Vilna*, Vilna: Tipografija A. G. Syrkina, 1904.

Dobujinsky, Mstislav, *Vospominaniya*, t. 1, New York: Put' Zhizni, 1976.

Dobužinskij, M. V., *Vospominanija*, Moskva: Nauka, 1987.

Dostojevskaja, Anna, *Dnevnik 1867 goda*, sud. S. Žitomirskaja, Moskva: Nauka, 1993.

Dostojevskij, Fiodor, *Broliai Karamazovai*, t. 1, vertė Motiejus Miškinis. Vilnius: Margi raštai, 2008.

Eksteins, Modris, *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age*, New York: Anchor Books, 1990.

Fezensac, M., *The Russian Campaign, 1812*, vertė Lee Kennett, Athens: University of Georgia Press, 1970.

Ffinch, Michael, *G. K. Chesterton*, London: Weidenfeld and Nicholson, 1986.

Forster, George, *A Voyage Round the World*, t. 1, Honolulu: University of Hawai'i Press, 2000.

Frank, Joseph, *Dostoevsky: the Miraculous Years, 1865–1871*, Princeton: Princeton University Press, 1995.

Frank, Joseph, *Dostoevsky: the Seeds of Revolt, 1821–1849*, Princeton: Princeton University Press, 1976.

Frankas, Jozefas, *Atsiminimai apie Vilnių*, vertė Genovaitė Dručkutė, Vilnius: Mintis, 2001.

Friedlander, Judith, *Vilna on the Seine: Jewish Intellectuals in France since 1968*, New Haven: Yale University Press, 1990.

Gaižutis, Vl., „Vilniun su revolveriu", *Mūsų Vilnius*, 1931 rugpjūčio mėn.

Georgo Forsterio laiškai iš Vilniaus, sud. ir vertė Jonas Kilius, Vilnius: Mokslas, 1988.

Goldstein, David, *Dostoevsky and the Jews*, Austin: University of Texas Press, 1981.

Graben, Heinz, „Introduction", in Alfred Döblin, *Journey to Poland*, vertė Joachim Neugroschel, New York: Paragon House, 1991, p. i–xxviii.

Grade, Chaim, *My Mother's Sabbath Days*, vertė Channa Kleinerman Goldstein ir Inna Hecker Grade, New York: Alfred A. Knopf, 1986.

Graham, Stephen, *Russia and the World*, New York: The Macmillan Company, 1915.

Grandhomme, Jean-Noel, „Vilnius 1915–1918 m. Seno kareivio iš Elzaso prisiminimai", *Metai*, 2000 m. liepa, p. 130–136.

Grass, Günter, *Rupūžės kurkimai*, vertė Jurgis Kunčinas, Vilnius: Vaga, 1995.

Hale, John, *The Civilization of Europe in the Renaissance*, New York: Atheneum, 1994.

Handbook for Travellers in Russia, Poland and Finland, London: John Murray, 1867.

Harshav, Benjamin, „Preface", in Herman Kruk, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939–1944*, sud. Benjamin Harshav, vertė Barbara Harshav, New Haven: Yale University Press, 2002, p. xv–lii.

Herberstein, Sigismund, *Notes upon Russia: being a translation of the earliest account of that country, entitled Rerum Moscoviticarum commentarii*, sud ir vertė R. H. Major, New York: Burt Franklin, 1963.

Jacobson, Dan, *Hešelio karalystė*, vertė Danguolė Žalytė, Vilnius: Garnelis, 2001.

Vilniaus architektūra, sud. Jankevičienė, Algė, Vilnius: Mokslas, 1985.

Joannes, Boemus, *The manners, lawes and customs of all nations with many other things...*, London, 1611.

Jurginis, Juozas, Merkys, Vytautas, ir Tautavičius, Adolfas, *Vilniaus miesto istorija: nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*, Vilnius: Mintis, 1968.

Kraštas ir žmonės, sud. Jurginis, Juozas, ir Šidlauskas, Algirdas, Vilnius: Mokslas, 1983.

Jurkštas, Jonas, *Vilniaus vietovardžiai*, Vilnius: Mokslas, 1985.

Kaufmann, Thomas Da Costa, *Court, Cloister and City: The Art and Culture of Central Europe, 1450–1800*, Chicago: University of Chicago Press, 1995.

Klimas, Petras, *Iš mano atsiminimų*, Vilnius: Lietuvos enciklopedijų redakcija, 1990.

Kruk, Herman, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps 1939–1944*, sud. Benjamin Harshav, vertė Barbara Harshav, New Haven: Yale University Press, 2002.

Kudrinskij, O. A., *Vilna v 1812 godu*, Vilna, 1912.

Kuznitz, Cecile E., „On the Jewish Street: Yiddish culture and the urban landscape of interwar Vilna", in *Yiddish Language and Culture: Then and Now*, Creighton: Creighton University Press, 1998, p. 66–92.

Labaume, Eugene, *The Campaign in Russia*. London: Samuel, Leigh, in the Strand, 1815.

Lachmann, Renate, *Memory and Literature: Intertextuality in Russian Modernism*, vertė Roy Sellars ir Anthony Wall, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997.

Russkaja literature v Litve XIV–XX v., Lavrinec, Pavel, sud. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1998.

Lieven, Anatol, *Pabaltijo revoliucija*, vertė Rasa Asminavičiūtė ir Aušra Čižikienė, Vilnius: Baltos lankos, 1995.

Liulevicius, Vėjas, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Ludendorff, Erich, *My War Memories*, t. 1–2, London: Hutchinson & Co., 1919.

Maceika, J., Gudynas, P., *Žvilgsnis į Vilniaus praeitį ir dabartį*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.

Manas, Tomas, *Budenbrokai*, vertė J. Vaznelis, Vilnius: Vaga, 1968.

Martinaitienė, Gražina Marija, „Rytų ir Vakarų kultūrų sankryžoje: Kontušo juostos", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės barokas: formos, įtakos, kryptys*, Acta Academiae Artium Vilnensis 21, Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001, p. 167–175.

Masionienė, Birutė, „F. Dostojevskio kilmės klausimu", in *Literatūrinių ryšių pėdsakais*, Vilnius: Vaga, 1982, p. 7–35.

Masionienė, Birutė, *Levas Tolstojus ir Lietuva*, Vilnius: Vaga, 1978.

Matušakaitė, Marija, *Apranga XVI–XVIII a. Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2003.

McBride, Robert Medill, *Towns and People of Modern Poland*, New York: McBride and Company, 1938.

Meilūnaitė, A., „Didžioji Armija atakuoja", *Karys*, 2003 m. birželis, p. 34–38.

Metelsky, G., *Lithuania: Land of the Niemen*, Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1959.

Minczeles, Henri, „A journey into the heart of Yiddishland", in *Yiddishland*, sud. Gerrard Silvain ir Henri Minczeles, Corte Madera, California: Gingko Press, 1999, p. 7–32.

Monty, Paul, *Wanderstunden in Wilna*, Wilna: Verlag der Wilnaer Zeitung, 1918.

Moravskis, Stanislovas, *Keleri mano jaunystės metai Vilniuje*, Vilnius: Mintis, 1994.

Napoleono armijos seržanto Burgonės atsiminimai, vertė Vita Malinauskienė, Vilnius: Žara, 2002.

Ostrovskij, Aleksandr, *Polnoje sobranije sočinenij*, sud. T. I. Ornatskaja, t. 10, Moskva: Iskusstvo, 1978.

Pares, Bernard, *Day by Day with Russian Army, 1914–1915*, London: Constable & Company, 1915.

Gedimino laiškai, sud. Pašuta, V. ir Štal, I., Vilnius: Mintis, 1966.

Persky, Stan, *Then We Take Berlin: Stories from the Other Side of Europe*, Toronto: Alfred Knopf, 1995.

„Polskij Vopros", *Severnaja Pčela*, 1863 m. gegužės 5 d., p. 3.

Ragauskas, Aivas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas: XVII a. antrojoje pusėje*, Vilnius: Diemedis, 2002.

„Rasti palaikai – daugelio tautų paveldas", *Lietuvos rytas*, 2002 m. kovo 30 d., p. 7.

Riley-Smith, Jonathan, *The Crusades: A History*, New Haven: Yale University Press, 2005.

Roy, James Charles, *The Vanished Kingdom: Travels through the History of Prussia*, Boulder: Westview Press, 1999.

Römeris, Mykolas, *Dienoraštis*, vertė Vaiva Grigaitienė, Vilnius: Versus Aureus, 2007.

Roth, Joseph, *The Wandering Jews*, vertė Michael Hofmann, New York: W. W. Norton, 2001.

Rudashevski, Yitskhok, in *Children in the Holocaust and World War II: Their Secret Diaries*, sud. Laurel Holliday, New York: Pocket Books, 1995.

Saine, Thomas F. , *Georg Forster*, New York: Twayne Publishers, 1972.

Saisselin, Remy G., *The Enlightenment against Baroque: Economics and Aesthetics of the Eighteenth Century*, Berkeley: University of California Press, 1992.

Sas, A., „Poezdka v Vilno", *Severnaja Pčela*, 1863 m. gegužės 5 d., p. 1.

Schauss, Hayyim, *The Jewish Festivals: History and Observance*, New York: Schocken Books, 1975.

Schedel, Hartmann, *Sarmatia*, Sarmatijos skyrius iš *Liber chronicarum*, išspausdino Anton Koberger Niurnberge 1493 m., vertė ir sud. B. Deresiewicz, London: Oficyna Stanisław Gliwa, 1973.

Segur, Phillipe-Paul, *Napoleon's Russian Campaign*, vertė J. David Townsend, London: Michael Joseph, 1959.

Sirokomlė, Vladislovas, *Iškylos iš Vilniaus po Lietuvą*, Vilnius: Mintis, 1989.

Stendhal, *To the Happy Few: Selected Letters of Stendhal*, New York: Grove Press, 1952.

Stone, Daniel, *The Polish-Lithuanian State, 1386–1795*, Seattle: University of Washington Press, 2001.

The Story of Wilno, The Polish Research Centre, London: The Cornwall Press, 1942.

Strong, Anne Louise, *Lithuania's New Way*, London: Lawrence & Wishart, 1940.

Sukiennicki, Wiktor, *East Central Europe during World War I: from Foreign Domination to National Independence*, t. 2, New York: Columbia University Press, 1984.

Tarm, M., „The Napoleon graves", *City Paper: The Baltic States*, 2002 m. lapkritis–gruodis, p. 9–13.

Tereškinas, Artūras, *Imperfect Communities: Idenity, Discourse and Nation in the Seventeenth-Century Grand Duchy of Lithuania*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.

Tolstojus, Levas, *Karas ir taika*, III–IV t., vertė Edvardas Viskanta, Vilnius: Vaga, 1999.

Toporov, Vladimir, *Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai*, Vilnius: Aidai, 2000.

Traynor, Ian, „Frozen victims of 1812 get final burial", *The Guardian*, 2003 m. birželio 2 d., www. guardian.co.uk, žiūrėta 2003 m. birželio 2 d.

Gratulatio Vilnae, sud. Ulčinaitė, Eugenija, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.

Uxkull, Boris, *Arms and the Woman: the Intimate Journal of a Baltic Nobleman in the Napoleonic Wars*, vertė Joel Carmichael, New York: The Macmillan Company, 1966.

Vaičiūnaitė, Judita, „Vokiečių gatvė", in *Gatvės laivas*, Vilnius: Vyturys, 1991.

Vaičiūnaitė, Judita, *Vaikystės veidrody*, Vilnius: Baltos lankos, 1996

Vaitiekus, Severinas, *Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002.

Vanagas, Aleksandras, „Miesto vardas Vilnius", *Gimtasis žodis*, nr. 11(59), 1993 m. lapkritis, p. 4–7.

Venclova, Tomas, *Vilnius: vadovas po miestą*, Vilnius: R. Paknio leidykla, 2001.

Venclova, Tomas, „Vilnius kaip dvasinio gyvenimo forma", in *Vilties formos: Eseistika ir publicistika*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1991, p. 171–205.

Verdery, Katherine, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist change*, New York: Columbia University Press, 1999.

Vileišis, Petras, *Praeitie Vilniaus ir jo pirmbuvusios Akadėmijos*, [Vilnius]: iszleido Nėris, 1893.

Villari, Rosario, „Introduction", in *Baroque Personae*, sud. Rosario Villari, Chicago: University of Chicago Press, 1995.

„Vilnių garsins ir Napoleono palaikai", *Lietuvos rytas*, priedas „Sostinė", 2002 m. rugsėjo 13 d., p. 1.

Vinogradov, A. A., *Putevoditel po gorodu Vilna i jevo okrestnostiam*, Vilna: Tipografija Štaba Vilenskavo Voenava Okruga, 1908.

Vorobjovas, Mikalojus, *Vilniaus menas*, Vilnius: Vilniaus dailės galerija, 1997.

Vossler, H. A., *With Napoleon in Russia in 1812: the Diary of Lt. H. A. Vossler, a Soldier of the Grand Army 1812–1813*, Vertė Walter Wallich, London: Constable, 1998.

Washburn, Stanley, *On the Russian Front in the World War I: Memoirs of an American War Correspondent*, New York: Robert Speller and Sons, 1982.

Weber, Paul, *Wilna: eine vergessene Kunstsstatte*, Wilna: Verlag der Zeitung der 10. armee, 1917.

Wilson, Robert, *General Wilson's Journal, 1812–1814*, sud. Anthony Brett-James, London: William Kimber, 1964.

Wines, Michael, „Baltic soil yields evidence of a bitter end to Napoleon's Army", *New York Times*, 2002 m. rugsėjo 14 d., p. A5.

Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford: Stanford University Press, 1994.

Zamoyski, Adam, *Moscow 1812: Napoleon's Fatal March*, New York: Harper Collins, 2004.

Zwi, Rose, *Last Walk in Naryshkin Park*, North Melbourne: Spinifex, 1997.

Rodyklė

A

Abramowicz, Hirsch 211
Afrika 255, 275
Aleksandras, Lietuvos didysis kunigaikštis ir Lenkijos karalius 31–33, 49
Aleksandras I, Rusijos caras 98, 100, 104, 106, 110, 115–116, 118–119, 135–136, 142, 152, 229
Aleksandras II, Rusijos caras 149–150, 154–155, 162, 171
Aleksandras IV, popiežius 17
Aleksandro aikštė, Berlyne 229
Aleksejus Michailovičius, Rusijos caras 59
Anglija 28, 70, 84, 86, 107, 110, 118, 158, 241, 274
Applebaum, Anne 277
Apšvieta 69, 72–73, 75, 83, 89–90
Austrija 93, 96–98, 102, 106, 110, 118, 127, 139, 142, 146, 236
Aušros vartai, Vilniuje 32, 119, 162–164, 176, 184, 240–241, 257, 267, 272
Avinjonas 17–18, 23
Azija 11, 38, 44, 47–48, 53, 57, 76, 86, 93, 110, 119, 122, 173, 206, 213, 250, 255, 263
Azorai 11, 255
Azovo jūra 47

B

Babilonas 55
Bachtin, Michail 177–178, 281
Balstogė 75, 76, 111, 219
Baltarusija 45, 57, 172, 192
Baltijos jūra (žr. t. p. Mare Germanicum) 16, 18, 21–22, 24, 26, 38, 45, 47–48, 57, 78, 88, 223, 230
Bangowski, lenkų karininkas 128
Baudelaire, Charles 178
Bavarija 18
Beauvoir, Simone 270

Benedictsen, Age Meyer 160, 175–176, 227, 233, 266
Benjamin, Walter 12
Berezina, upė 125–126, 129
Berlynas 65, 76, 78, 123, 149, 160, 164, 169–170, 180, 191, 195, 197, 203, 217, 229, 230–231, 234, 239, 254, 269, 278, 303
Bernardinų bažnyčia, Vilniuje 50, 65, 163, 280
Berthier, Louis-Alexandre 128
Bertrand, Vincent 120
Bizantijos imperija 44, 160
Byševska, Liudvika 66, 85–88
Bobrowski, Johannes 9, 286, 287
Bonosky, Phillip 270–271
Borisovas 125, 220
Bourgogne, Adrien-Jean-Baptiste-François 113, 123, 125–126, 131
Braun, Georg 50–51
Brėmenas 18
Brest Litovskas 97, 146
Britanija 136, 181, 184, 223, 298
Briusov, Valerij 183, 186
Brodskij, Josif 273
Brust, Alfred 193
Bugas, upė 97
Bułhak, Jan 12–13, 182, 229, 241, 263, 280
Bundas 250–251
Burgundija 28

C

Campbell, Thomas 69
Caulaincourt, Armand 117–118
Chaucer, Geoffrey 26
Chesterton, Gilbert Keith 240–242
Cizalpinė Respublika 98
Cohen, Israel 251
Compans, Dominique 115
Cook, James 70–71, 322
Coxe, William 76–78, 91
Cresques, Abraham 27

Č

Čekija 25, 30, 142
Čičerin, Aleksandr 136, 138–139
Čikaga 278

D

Damel, J. 132, 140
Dancigas (žr. t. p. Gdanskas) 111, 267
Daugpilis 162
Davidov, Denis 134–135
Dawidowicz, Lucy 251, 259
Dehmel, Richard 194
Diagilev, Sergej 178
Didžioji gatvė 102, 169, 170–171
Dniepras, upė 47, 121, 124
Döblin, Alfred 229–233, 235–243, 245, 247–248, 250–253, 255, 266, 267
Dobužinskij, Mstislav 178–181
Dostojevo 172
Dostojevskij, Fiodor 149, 168–173, 301
Dresdenas 169, 180, 202
Dumonceau, François 119–120, 128–129

E

Egiptas 28, 109–110, 157, 203
Eitkūnai (Eydtkuhnen, Černyševskoje) 160, 164, 170
Eksteins, Modris 189
Elbingas 111, 197
Elijahu ben Shlomo Zalman (žinomas kaip Vilniaus Gaonas) 157
Elzasas-Lotaringija 217
Estija 45, 263
Etrūrija 98
Eurazija 11, 47
Europos centras 146, 254, 256
Europos Sąjunga 255, 284–285

F

Fantin des Odoards, Louis-Flarimond 119
Fechter, Paul Otto Heinrich (žr. t. p. Monty, Paul) 197, 199
Ferreri, Zaccharia 31–39
Fezensac (hercogas) 118, 129, 134
Finance, Lucien 217–218
Florencija 202
Forster, Johann Georg Adam 69–76, 78–81, 83–95, 102, 106–107, 197
Forster, Therese 74, 79, 86, 88, 93
Frank, merg. Gerhardi, Christine
Frank, Johann Peter 97–100, 102–103, 105–107, 109–110, 115
Frank, Josef 97–100, 102–103, 105–106, 109–110, 115
Friedlander, Judith 267

G

Galicija 111, 273
Gangas, upė 110
Gardinas 34, 62, 75, 79–80, 83, 85, 87, 91, 111, 229, 236
Gdanskas (žr. t. p. Dancigas) 111, 226, 267
Gediminas, Lietuvos didysis kunigaikštis 17–25, 27–28, 33, 46, 56, 160, 176, 200, 246–247, 257
George, Tyrconnelio grafas 137
Gerhardi, Christine, žr. Frank, merg. Gerhardi 97
Germanų jūra 38
Getas, žr. Vilniaus getas 181, 209, 212–213, 216, 233, 244–245, 253, 262–265, 267, 271, 273–274
Getingenas 74, 102
Goethe, Johann Wolfgang 75, 95, 213
Grade, Chaim 263
Graham, Stephen 184–186
Graikija 31, 38, 177, 203, 255
Grass, Günter 267
Guagnini, Alessandro 49–50
Gvadalkiviras 111

H

Haydn, Franz Joseph 103
Hale, John 41, 56
Hamburgas 230
Harshav, Benjamin 159
Harth, Jean Bernard 285
Haussmann, G. 201
Heyne, Christian Gottlob 74, 88
Heyne, Therese (žr. t. p. Forster, Therese) 74
Helvecija 98
Henekin (vienuolis ir Gedimino vertėjas) 25
Henrikas V, Anglijos karalius 28
Herberstein, Sigismund 44–46
Herder, Johann Gottfried 88, 93
Herodotas 47
Hogenberg, Franz 50
Horacijus 83
Humboldt, Alexander 71

I

YIVO 243, 267
Ilyrija 98
Indija 109–110, 112, 118, 133
Ispanija 27–28, 31
Istrija 111
Italija 18, 31, 38, 58, 63, 102, 111, 122, 146, 158, 226
Izraelis 209, 267, 286

J

Jacobi, Friedrich Heinrich 79
Jacobson, Dan 276–277
Jadvyga, Lenkijos karalienė 27–28, 247
Japonija 86
Jawlensky, Alexey 180

Jekaterina II (Didžioji), Rusijos imperatorė 93, 96, 152, 157, 174
Jeruzalė 9–10, 14, 18, 21–23, 28, 32, 43, 64, 84, 92, 109, 157–159, 168, 189, 212, 229, 243
Jėzuitų ordinas 73
Jidišlandas 243
Jogaila, Lietuvos didysis kunigaikštis ir Lenkijos karalius 27–28, 33, 247
Jonas (t. p. vadinamas Jonu Akluoju), Čekijos karalius 26–27, 43
Jonas XXII, popiežius 17–18, 22–23
Judaizmas 46, 64, 213, 230, 252, 267
Jugoslavija 279
Julijus Cezaris 93
Jungtinės Amerikos Valstijos 118, 267, 286
Juodkalnija 196
Juodoji jūra 38, 45, 47, 223

K

Kafas 34
Kafka, Franz 279
Kalabrija 111
Kaluga 123
Kalvarijos, Vilniuje 159
Kamčiatka 86
Kanarų salos 11, 255
Kandinskij, Vasilij 180
Kanovičius, Grigorijus 278–279
Karakozov, Dmitrij 171–172
Karaliaučius 20, 217
Karolis IV, Prancūzijos karalius 22
Kaspijos jūra 47, 100
Kaselis 71, 73
katedra, Vilniuje 28, 35, 43, 58, 66, 85, 100, 106, 128, 157, 163, 180, 197, 200, 202, 247, 257
Katedros aikštė, Vilniuje 156, 174–175
Katovicai 260
Kaunas 76, 78, 111, 113, 115, 119, 127, 133–134, 149–151, 159, 164, 190, 192–194, 234, 259–260

Kaunitz, Wenzel Anthon 72
Kazimieras, kunigaikštis ir šventasis 33–39, 53, 58–59, 66, 114, 183, 247
Kedronas, Vilniuje 159
Kembridžas 159
Kijevas 34
Kinija 190
Klemensas V, popiežius 22
Konstantinopolis 38, 62, 86, 168
Kops, Charlotte 144
Korsakov, generolas 140–141
Kreta 11
Krymas 45–46, 57, 59, 149, 214
Kryžiuočių ordinas (žr. t. p. Teutonų ordinas) 24, 41, 287
Krokuva 42, 50, 72, 75–76, 87, 146, 177, 235, 253, 278
Kruk, Herman 260, 262
Kutuzov, Michail 137, 151–152, 154

L

Labaume, Eugène 121
Lannoy, Guillebert 28–30
Latvija 45, 192
Lejeune, Louis-François 112
Lenkija 27–28, 33, 36, 46, 57–58, 61–62, 65, 71–73, 75–77, 79–80, 85, 88, 92, 94, 96, 100, 108–110, 113, 118, 141–143, 146, 149–150, 154, 161, 165, 168, 172, 176, 184–186, 203, 219–220, 223, 225–229, 231–232, 235–236, 240–241, 244–245, 247, 250–253, 257, 259–260, 262, 265–267, 278, 281
Lenkija ir Lietuva, žr. t. p. Respublika, Lenkijos ir Lietuvos 33, 48–49, 57–59, 61, 63, 65, 78–79, 95–96, 101, 110, 114, 157, 164, 172, 225
Leonardas da Vinčis 178
Leonas X, popiežius 31–33, 39
Levinas, Emmanuel 267
Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė (LDK) 28, 41, 44–46, 50, 58, 62, 71, 73, 88, 99, 101, 124, 168, 173, 223, 224, 226–228
Lietuvos edukacinė komisija 73, 86, 92–93, 101
Lietuvos Jeruzalė 157, 159, 243, 268
Lietuvos Statutas 53, 56

Lieven, Anatol 274
Litalia 38
Liubekas 18
Liublinas 46, 48, 50, 260
Liudvikas IV Bavaras, imperatorius 18
Liudvikas XVI, Prancūzijos karalius 75
Liuteris, Martynas 32–33, 36, 213
Livonija 16, 24, 29, 49
Lombardija 142
Londonas 62, 65, 75, 83, 93, 150, 158, 182, 254
Ludendorff, Erich 191–193, 195, 202

M

Madeira 255
Madridas 123
Magdeburgas 18, 28
Maincas 44
Mann, Thomas 216
Mare Germanicum (Baltijos jūra) [po iliustracija] 16
Marie Louise, Prancūzijos imperatorienė 127
Marx, Karl 178
Maskovija 49, 60, 160, 175, 258
Maskva 33, 38, 44–46, 48, 50, 57–59, 62, 97, 99, 109–110, 114–115, 118, 122–129, 131–132, 134, 142, 144, 157, 159, 162, 172, 194, 243, 254, 259, 269–270, 274, 283
Mažoji Azija 11, 38, 53, 213
McBride, Robert 243
Medici 31
Mendelssohn, Moses 89–90
Mickevičius, Adomas 175
Mikalojus Kuzietis 41
Milanas 122
Miłosz, Czesław 17, 266
Mindaugas, Lietuvos karalius 17
Myrius 159
Miunchenas 180
Moldavija 45

Monty, Paul (žr. t. p. Fechter, Paul) 199–201, 203–206, 209–217, 246
Mozart, Wolfgang Amadeus 110
Murat, Joachim 111, 120, 128, 132–134
Muravjov, Michail 166, 168, 171–174, 196, 248–250

N

Napoleonas, Prancūzijos imperatorius 98–99, 101, 104, 106–107, 109–110, 112–119, 121–124, 127–128, 131–135, 139–142, 145, 151–152, 154, 157, 180–181, 191–192, 196, 203, 248–250, 259, 263, 282–285
Napoleonas II, Romos karalius 106
Narbonne, Louis 110
Nassenhuben 75
Naugardas 28, 45, 179, 287
Naujoji Zelandija 70
Neapolis 31, 62, 65, 132, 134, 142
Nemunas, upė 50, 103, 110–112, 115, 118–119, 122, 125, 133, 151, 192, 194, 268, 287
Neris, upė (žr. t. p. Vilija) 43, 82, 103, 115–116, 151, 159, 174, 212, 256, 268, 285–286
Nietzsche, Friedrich 178
Nikolajus (didysis kunigaikštis, Rusijos kariuomenės vadas Pirmajame pasauliniame kare) 184
Nikolajus I, Rusijos caras 149, 154–155, 158, 162, 166
Nikolajus II, Rusijos caras 181, 184, 196
Niujorkas 243, 254, 267

O

Ober-Ost (karinės vadovybės teritorija) 192, 194, 196, 199, 202, 219
Odesa 177
Oksfordas 159
Oktavijus Cezaris 93
Oriolas 177
Osmanai 32, 38, 45, 59, 213
Ostjuden 234–235
Ostrovskij, Aleksandr 162, 164–165

P

Pabaltijo regionas 20, 26–27, 134, 189
Palestina 109, 158–159, 186, 231
Paneriai (žr. t. p. Aukštieji Paneriai) 116, 133–134, 144, 151, 181, 263, 271, 278–279, 286
Panevėžys 159
Pares, Bernard 181–182
Paryžius 62, 65, 95, 97–99, 102, 115, 118, 121–123, 127–128, 133, 152, 156, 178, 180, 198, 201, 223, 225–227, 232, 243, 248, 254, 261, 267, 269, 285
Persky, Stan 278–279
Petras I, Rusijos caras 63, 109, 172
Peternelli (pulkininkas) 142
Pfeil (generolas, Vokietijos kariuomenės Vilniuje vadas) 184–195
Picart (pulkininkas) 131
Pietų Afrika 275
Pilies gatvė, Vilniuje 50, 139, 258
Pilies kalnas, Vilniuje 35, 116, 193, 202, 206, 212, 216, 245–248, 251, 268, 286
Piłsudski, Józef 227–228, 240–241, 245, 257, 277–278, 281
Pizonas, Jokūbas 36
plica Polonica 60–61, 78, 143
Podolė 45, 172
Pohulianka, Vilniuje 164
Poniatovskis, Stanislovas (jaunesnysis, Lenkijos karaliaus sūnėnas) 71
Poniatovskis, Stanislovas, Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis 71
Pranciškus I, Austrijos imperatorius 106
Prancūzija 18, 22–23, 27, 31, 66, 75, 80, 94–95, 98, 107, 110, 116–117, 120, 128, 132, 141–142, 156, 184, 218, 223, 267, 283–285
Prancūzijos nacionalinis geografijos institutas 10, 255
Prancūzijos–Rusijos karas (1812 m.) 110, 112, 114, 119, 127, 132, 152–154, 191–192, 249, 263, 282–283, 285
Prūsija 16, 26–29, 42, 45, 49, 57, 71, 75, 80, 93, 95–98, 110, 118, 149, 151, 164, 170, 176, 184, 193–195, 197, 219, 230–231, 236
Pskovas 28
Ptolemėjas 47
Puškin, Aleksandr 174, 247

R

Radvila Našlaitėlis, Mykolas 58
Radvilaitė, Barbora 257
Ramusis vandenynas 70, 83, 93
Redžas 111
Reino Sąjunga 98
Rennenkampf, Paul 189–190, 247
Respublika, Lenkijos ir Lietuvos; žr. t. p. Lenkija ir Lietuva 46, 48, 59, 60–62, 73–75, 80, 85, 89, 93, 95, 97–98, 110, 115, 118–119, 157, 172, 225
Ryga 17–18, 20, 24, 76, 103, 254, 274
Rytų frontas, Pirmajame pasauliniame kare 191–192, 202, 204
Rytų frontas, Antrajame pasauliniame kare 287
Royzius, Petrus (Mauras) 53
Roma 9–10, 14, 17–18, 31–33, 36–39, 41, 43, 47, 53, 58, 63, 80, 86, 92–93, 113, 125, 200
Roth, Joseph 189
rotušė, Vilniuje 58, 100, 116, 130, 242
Rudaševskis, Jicchokas 262–263
Rusija 26, 28, 33, 44–45, 49, 58–59, 61, 63, 75–78, 83, 93, 95–99, 101–103, 105–106, 109–118, 121–122, 124, 127, 131, 134, 136, 138, 141–142, 144–146, 148–158, 160–162, 164, 166–167, 170–173, 175, 177, 179–186, 189–192, 194, 196, 202–203, 206, 220–221, 223, 225, 227, 229, 231, 234, 245, 249, 251, 264, 281, 283
Rusijos kariuomenė 95, 114, 116, 121, 131, 136, 152, 166, 181, 183–185, 191

S

Saksonija 59, 71–72
Saksų laikotarpis 59
Salieri, Antonio 110
Sankt Peterburgas 65, 75–76, 99–100, 107, 112, 115, 118, 148–150, 154–156, 158, 160, 162, 165–169, 171, 173, 175, 178–181, 194
Sarmatija 38–42, 46–50, 54, 56, 58–59, 61, 66, 69, 93, 95–96, 98, 143, 224, 287
Sarmatų (Baltijos) jūra 38
Sartre, Jean-Paul 270
Savoja 142
Schulz, Friedrich 78
Segur, Louis-Phillipe 75–76

Segur, Phillipe-Paul 112–113, 116, 121, 124, 126, 129, 132–133
Selestá 217
Severo-zapadnyj kraj (Rusijos imperijos Šiaurės vakarų kraštas) 167, 192
Simpson (žydų pirklys) 109
Sirija 28, 186
Sirokomlė, Vladislovas 150
Skitija 38, 42
Skorina, Pranciškus 44
Sloves, Haim 243
Słowackis, Julijus 245
Smolenskas 45
Śniadecki, Jan 116, 141
Snitkina, Anna 168
Sobieski, Jan, Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis 59
Soholnicki (lenkų generolas) 115
Sołtyk, Roman 114
Sovietų Sąjunga 228, 259, 261, 265, 269–270, 273–274, 277, 279, 287
Stendhal (Henri Beyle) 122–123, 127–128
Strong, Ann Louise 259
Suomija 118
Suvorov, Aleksandr 97, 154

Š

Šiaurės Amerika 76, 256
Šiaurės jūra 38
Škotija 75
Špicbergenas 11
Štetinas 230
Šv. Kazimiero bažnyčia, Vilniuje 58, 106, 153, 156, 196, 269
Šv. Mikalojaus soboras, Vilniuje 153, 156, 170
Šv. Onos bažnyčia, Vilniuje 43, 180, 183, 203, 206, 280
Šv. Petro ir Povilo bažnyčia, Vilniuje 163, 180
Šv. Sofijos soboras, Konstantinopolyje 38
Švedija 45, 63
Šventoji Romos imperija 22

T

Tacitas 47
Taitis 70, 72, 88
Talinas 20, 274
Tarquini (dainininkas) 142
Teutonų ordinas (žr. t. p. Kryžiuočių ordinas) 21–22, 33, 42
Tirolis 142
Tiutčev, Fiodor 181, 183
Tyzenhauzaitė (Choiseul-Gouffier), Sofija 120
Tolstoj, Lev 97, 151–153, 162
Tomas Akvinietis 18–19
Tornas/Torunė 34, 111, 267
Trakai 30, 121, 134, 164, 248
Trakija 38
Turkija 93, 109, 186, 213
Tuskulėnai 282, 284

U

Ugnies žemė 70, 84, 91
Ukraina 45, 123, 172, 220
Ulubris Sarmaticis 92
Unitų bažnyčia 46, 156
universitetas, Vilniuje 72–74, 83, 86–87, 89, 91–94, 99–103, 106, 115–117, 137, 141, 146, 155, 160, 267
Uralas 11, 48, 109
Üxküll, Boris 134–136, 138–139

V

Vaičiūnaitė, Judita 265
Vakarų frontas, Pirmajame pasauliniame kare 202, 223, 231
Valažinas 159
Varšuva 75–76, 86–87, 95, 111, 115, 117, 121, 123, 142–144, 148–150, 158, 160, 220, 235, 237, 239–240, 242–243, 245, 252–254, 260, 269

Varšuvos kunigaikštystė 110
Vatikanas 39, 58
Veimaras 75, 159, 223, 232
Venclova, Tomas 264, 274
Venecija 14, 36, 180, 194
Vengrija 25, 33, 48
Verdery, Katherine 280
Vestfalija 111, 142
Vidurinė Azija (žr. t. p. Azija) 263
Vidurio Lietuva 228
Viduržemio jūra 17, 21, 27, 38, 57, 122, 162
Viena 59, 65, 72, 76, 83–84, 97, 100, 102–103, 105–107, 109–110, 123, 142, 146, 149, 189, 236
Vilhelmas II, Vokietijos imperatorius (kaizeris) 196
Vilija, upė (žr. t. p. Neris) 117, 127, 163, 165, 168, 170, 173–176, 248, 251
Vysla, upė 48, 75, 111, 177, 247
Vytautas, Lietuvos didysis kunigaikštis 27–30, 85, 257
Vitebskas 121
Vokiečių gatvė, Vilniuje 50, 211–212, 245, 265
Vokietija 22, 56, 69, 71, 73, 75, 83–84, 86–87, 91, 93, 100, 124, 134, 160, 168–169, 175, 182–184, 189–192, 194–197, 202–203, 206, 214, 217, 223, 225–226, 231, 233–235, 240, 251, 261, 267, 281
Voluinė 45, 236
Vossler, Heinrich August 112–113, 120, 122, 124, 129
Vorobjovas, Mikalojus 261
Vroclavas 267

W

Wagner, Richard 178
Washburn, Stanley 182
Westjuden 234
Wildnis 42
Wilson, Robert 136–137
Wilson, Woodrow 223

Z

Zundas 18
Zwi, Rose 275–276

Ž

Žaliasis tiltas, Vilniuje 116, 174, 217
Žemaitija 40, 48–49, 173
Žygimantas, Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis 32–33, 36
Žygimantas Augustas, Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis 51, 212, 257

Laimonas Briedis
Vilnius – savas ir svetimas

Dalies knygos vertėjas
Laimantas Jonušys

Vertimo konsultantė
Aida Ivinskis

Viršelio dailininkė
Dalia Šimavičiūtė

Maketavo
Audris Šimakauskas

2010-12-15
Tiražas 2 000 egz. Užsakymas 11.39
Išleido UAB „Baltų lankų" leidyba
Kęstučio g. 10, LT-08116 Vilnius
leidykla@baltoslankos.lt
www.baltoslankos.lt

Spausdino UAB „Spindulio spaustuvė"
Vakarinis aplinkkelis 24, LT-48184 Kaunas

„Iš pradžių buvau užsimojęs rašyti apie Vilniaus daugiatautiškumą, bandyti atkurti jo istorinę kultūrinę atmintį. Norėjau sugretinti ir, jeigu įmanoma, sustyguoti jo skirtingas tapatybes <...>. Šiam tikslui perskaičiau daugybę Vilniaus memuarų ir apvaikščiojau gausybę jo istorijų. Tačiau, mano nuostabai, beveik visi Vilniaus pasakojimai mane vedė už miesto ribų, tolyn į kitas erdves, kitų likimus. Mano dėmesio centras – Vilniaus miestas – plėtėsi man po jį naršant! Kuo intymiau susitikdavau su Vilniaus prisiminimais, tuo labiau jis man tapo nepažįstamas, neapčiuopiamas, kitoks... Laikui bėgant ir man vis plačiau keliaujant po pasaulį, miestas vis labiau panašėjo į chaosą, disonansą, per savo kraštus išsiliejusį pasakojimų srautą, priešpriešą visa kam, kas įprasta ir lengvai suprantama, kol pagaliau suvokiau, kad Vilniaus pažinimas neturi jokių geografinių, kalbinių arba istorinių ribų. Vilnius kaip vanduo: judrus ir visada nepastovus, ir dėl to reikia su juo susitikti, jį skaityti, matyti ir atpažinti, tarsi jis būtų svetima, kitam priklausanti erdvė. Bet koks Vilniaus savinimasis gimdo tik aklą jo pažinimą – tuščią, nykią teritoriją, fantazijos vakuumą, užpildytą pilka, beasmenių istorijų monotonija. Tik kito, svetimo, vaizduotės galia Vilnius atsiveria tarsi neregėtas stebuklas – nežinomybė Europos šerdyje.“

Laimonas Briedis

Laimonas Briedis gimė ir užaugo Vilniuje. Dabar gyvena prie Ramiojo vandenyno, Vankuverio mieste, Kanadoje.

Apie Laimono Briedžio knygą *Vilnius: City of Strangers*:

„Subtilu ir įsimintina <...> miestas kaip <...> stebuklas."

The Economist

„Netikėta pasakojimo formulė <...>, sujungianti Europos istoriją ir Vilniaus geografiją."

Radio France International

„Itin didingas sumanymas. <...> Vilnius tarsi slenkstis tarp Rytų ir Vakarų, baroko ir modernizmo, civilizacijos ir barbarystės. <...> Išties akiratį praturtinantis veikalas."

Modris Eksteins (Toronto universitetas), knygos *Rites of Spring* autorius

„Knyga, turinti nedaug sau lygių. <...> Briedis Vilniaus išsikerojusią „istoriją" supina į nuodugnų ir intriguojantį pasakojimą."

John Czaplicka (Harvardo universitetas), *Slavic Review*

„Briedis, gabus mokslininkas ir talentingas rašytojas, <...> sukūrė nepakartojamą miesto pasakojimą, prikaustantį kiekvieną literatūros, istorijos ir geografijos mėgėją iki paskutinio knygos puslapio."

Victor H. Winston, vilnietis, *Eurasian Geography*

„Ši knyga yra ne tik kelionių po Vilnių istorija. Ji siekia daug giliau ir tarsi miesto sielos aidas iššaukia jo paslaptis. <...> Briedis atkuria šešėlinį Vilniaus paveikslą, kuriame spindesys persisunkia melancholija, grožis susilieja su liūdesiu..."

Canadian Broadcasting Corporation

„Nuostabi knyga <...> ir gražiausia Vilniaus dovana."

Simon Seabag Montefiore, knygų *Stalino jaunystė* ir *Jeruzalė: biografija* autorius

ISBN 978-9955-23-423-4

9 789955 234234

www.baltoslankos.lt